Kaşgar Artuş Şehrindeki Su i tan Satuk Bugiahan'ın Türbesi
Kaşgarlı Mahmut'un Resmi
Merhum Babam
Davut Mahmut KAŞGARLI'nın aziz hatırasına.
Prof. Dr. Sultan Mahmut KAŞGARLI
Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi
UYGUR TÜRKLERİ KÜLTÜRÜ
TÜRK DÜNYASI
ÇAĞRI YAYINLARI
Divanyolu Cad. Işık Sok. No: 10 34400 Sultanahmet - İSTANBUL - TÜRKİYE Tel: (212) 516 20 80 -81 Fax: (212) 516 20 82 . www.cagriyayinlari.com
e-mail: cagri@cagriyayinlari.com
Çağrı Yayınları: 80 İnceleme-Araştirma: 4
ÜVÖÜRTÖlKLEft! ¦¦¦¦
¦¦¦¦
¦·¦"¦!¦
¦›¦ ¦·¦
t.tfl')'.;
¦ \ >•", ¦¦*
>•' Çağrı Yayınlan - Şaban KURT
^l
,y.t
i ¦ ,: ¦ \
¦'-H ' :¦ ,-«H
ISBN: 975-454-090-/
Kapak: Ferhat ÇINAR
Sayfa Tasarım: Sevim KURT
Bask,: Kurtiş Matbaacıhk 2004 İstanbul
'¦I
İÇİNDEKİLER
SÖZ BAŞI
MAKALELER VE ÇEŞİTLİ KONGRE SEMPOZYUM VE KURULTAYLARA SUNULAN BİLDİRİLER
Doğu Türkistan ve Uygur Türk Kültürü.....11
Uygur Türklerinin Türk Kültür Tarihindeki Yeri ve Rolü.....15
Uygur Türkçesinin Tarihi Gelişmesi.....29
Tarihten Günümüze kadar Uygur Türklerinin
Kullandığı Önemli Alfabeler.....44
Türk Dilinde Ünlü Seslerin Uyumu Hakkında.....69
Uygur Türkleri Edebiyatı.....80
Hogursur Altun ve Onun "Tura Koşuğı"
Başlıklı Şiiri Hakkında.....115
Kaşgarlı Mahmut ve Divan-I Lügat-it Türk.....119
Kaşgarlı Mahmut" un Mezarı.....128
Büyük Türk Bilgini Kaşgarlı Mahmut'un
Kişiliği ve Türklük Bilinci.....136
Kaşgarlı Mahmut'un Türbesine Ziyaret.....145
Büyük Alim ve Dilci Kaşgarlı Mahmut
Gönüllerimizde Ebediyyen Yaşayacaktır.....147
Karahanlı Devri Türk-İslam Edebiyatının Ünlü Temsilcisi
Yusuf Has Hâcip ve Onun Kutadgu Bilig Adlı Eseri.....151

Dünkü ve Bugünkü Kaşgar.....168
Eski Türk Tıbbı ve Kaşgar'da Uygur Millî Hastahânesî.....177
Doğu Türkistan Şehirlerinden Turfan.....183
Uygur Türkleri'nde Düğün Koşakları.....186
Turfan Eski Mezarlıklarından Çıkarılan Bozulmamış
İnsan Cesetleri ve Tarihi Gerçekler.....194
Gerçek ve Yalan.....201
II
6 MAHMUT KAŞGARLI
Heyecanlı Bir Yolculuk Özbekistan
ve Azerbaycan Seyahatinden Hatıralar.....204
Cinde Kültür Devrimindeki Tahribat ve İntihar.....210
Çağdaş Uygur Edebiyatı Şairi Mehmet Ali Tevfik'in
şiirlerine Çağdaş Türkiye Edebiyatının Etkileri.....213
Türkiye Türkleri Edebiyatı İle Doğu Türkistan
Uygur Türkleri Edebiyatında Rüba'i.....229
Türk Dünyasında Nevruz ve Onun Türk Kültür
Tarihindeki Yeri.....238
Türk Devlet ve Toplulukları Arasındaki İşbirliğinin
Tarihi Önemi.....245
Türk Dünyasını Ortak Alfabe ve Ortak
Yazı Diline Kavuşturmak İçin Bazı Öneriler.....250
Türk Devlet ve Toplulukları Arasında
Kültür Bağlarının Pekiştirilmesini Sağlamak İçin.....261
Türk Dünyasının Kültür İlişkilerindeki Yeni Gelişmeler
ve Bu İlişkileri Kuvvetlendirmek İçin Bazı Öneriler.....263
Çinlileştirmeyi Hedefleyen Bir Karar.....268
RÖPORTAJLAR
Prof. Dr. S. Mahmut Kaşgarh ile Yeni Düşünce
Gazetesi'nin 3 Nisan 1987 Tarihinde Yaptığı Röportajı.....273
Prof. Dr. S. Mahmut Kaşgarh ile Kültür Bakanlığı Tarafından Yayınlanan Milli Kültür
Dergisi'nin 8 Mayıs 1992'de Ankara'da Yaptığı Röportajı.....275
Türkçe zengin bir dil" Prof. Dr. Mahmud Kaşgarh ile Türkiye Gazetesi Yazarı Mehmet Nuri
Yardım'in 20 Ocak 2000 Tarihinde Yaptığı Röportajı.....280
İNGİLİZCE MAKALELER
A Town of Eastern Türkistan: Turfan.....282
The Formatıon of Modern Uıghur Literatüre and
Current Developments.....291
The Uıghur Turks of Central Asıa.....294
Kaynaklar.....317
Dizin.....321
Resimler.....340
UYGUR TÜRKLERİ
BAŞI
Geçmişten günümüze kadar dünyadaki milletler tarafından yaratılan kültür varlıkları içinde zenginliği, renkliliği ve kuvvct-liliği bakımından Türk kültürü göze çarpmaktadır. Türk kültürü sarsılmaz kuvveti ve hayatî gücü sayesinde başka milletlerin kültürlerine gösterdiği etkisiyle dünya milletlerinin dikkatlerini çe-kegelmişlerdir.
Türk kültürü içinde Uygur Türklerinin kültürü çok önemli yer tutmaktadır.

Ben, Ağustos 1956 yılından, Ağustos 1982 yılına kadar halen Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı olan Doğu Türkistan (Şin-jang) Üniversitesinin Dil-Edebiyat Fakültesinde önceleri asistan sonraları öğretim üyesi olarak 26 yıl çalıştım.
17 Ağustos 1982 tarihinde anavatanım Doğu Türkistan'dan ikinci ana vatanım Türkiye'ye geldim. Türkiye'ye geldikten sonra 1983 yılından 1993 yılına kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde, 1994 yılından şimdiye kadar Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde öğretim üyesi olarak eğitim-öğretim ve ilmî araştırma faaliyetlerini sürdürmekteyim. Dolayısıyla Türk kültürü, özellikle Uygur Türklerinin kültürü, dil ve edebiyatı ile ilgili kitaplar yazdım ve yayınladım. Bundan başka pek çok ilmî araştırma makaleleri yazarak yurt içi ve yurt dışındaki çeşitli dergilerde neşrettim. Makalelerimin bir kısmı Çince, İngilizce ve Arapça olarak Çin, ABD, İngiltere ve Suudi Arabistan'da yayımlandı.
Çin, Türkiye, ABD, Almanya, Rusya, Belçika gibi devletlerde düzenlenen milli ve milletlerarası kongre, sempozyum ve konferanslara katılarak Uygur Türklerinin bugünkü durumu, kültürü

ve dil-edebiyatı konularında bildiriler sundum. Bu tipteki çalışmalarım halen devam etmektedir.
Birkaç seneden beri bazı öğretim üyesi meslektaşlarım ve bir çok öğrencilerim benden bu makale ve bildirilerimi bir araya getirip bir kitap halinde yayınlamamı istediler. Düşündüm, taşındım, bu isteği yerine getirmenin doğru ve isabetli olacağı kanaatine vardım ve Türk dünyasının kültürü, özellikle Uygur Türklerinin kültürü, dili ve edebiyatı ile ilgili konularda yazdığım ve yayınladığım önemli makalelerimle bildirilerimi, yayınlamak üzere hazırladığım bazı makalelerimi bir kitap haline getirdim.
Bu kitabımın yayınlanması Uygur Türk kültürünün tanıtılması, öğrenilmesi, araştırılması ve Türk kültürünün geliştirilmesi için küçücük bir katkı sağlayabilirse ne mutlu bana!
İstanbul Haziran 2003
4i ' Prof. Dr. S. Mahmut KAŞGARLI
Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi
MAKALELER VE ÇEŞİTLİ KONGRE
SEMPOZYUM VE KURULTAYLARA
SUNULAN BİLDİRİLER
mâ
1.1 '
UYGUR TÜRKLERİ
11
DOĞU TÜRKİSTAN VE UYGUR TÜRK KÜLTÜRÜ
|"il '|
/| • '.| y. ,

/ *" .y*
' | f | .i
Tarihte bütün dünya Türklüğünün beşiği ve Türk medeniyetinin kaynağı olan büyük Türkistan'ın doğu kısmını teşkil eden Doğu Türkistan'da Hun Türkleri, Göktürkler, Uygur Türkleri, Karahanlılar, devlet kurmuşlardır ve günümüze ışık tutan Ötüken Türk Kültür ve Medeniyet çevresinin gelişmesini sağlamışlardır.
Bugün Çin'in hakimiyeti altındaki Doğu Türkistan (Çinlilerin deyimiyle Şinjan Uygur Aptonum Bölgesi) 1 milyon 828.418 km2'lik geniş bir alana sahip olup Asya'nın merkezi

kısımda yer almaktadır. Doğu Türkistan, doğusunda Çin'in Gensu, Çinhay eyaletleriyle batısında bağımsız devletler topluluğunda yer alan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan'dan başka Afganistan ile kuzeyinde Rusya Federasyonu ve Moğolistan Cumhuriyeti, güneyinde Tibet, Hindistan ve Pakistan İslam Cumhuriyetleriyle sınırlı bulunmaktadır. Doğu Türkistan'da yaşamakta olan Türklerin sayısı (Uygur Türkleri çoğunlukta olmak üzere Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar) yaklaşık 30 milyon civarındadır. Bunların içinde Uygur Türklerinin sayısı 24 milyona yakındır.
Çin hakimiyeti tarihten günümüze kadar Doğu Türkistan Türkleri'nin gerçek sayısını gizleyerek çok az miktarda gösteregelmiştir. Tarafsız araştırmacıların kanaatine göre Çin yönetimi Doğu Türkistan'daki Türk nüfusunun üçte ikisini gizleyerek sayı olarak sadece üçte birini ilan edegelmektedir. Komünist Çin yönetimi 2002 yılında 1999 yılında yapılan sayımlara göre diye ilan ettiği istatistik rakamlarında Doğu Türkistan'da toplam 17 milyon 750 bin kişinin bulunduğunu, bunlardan Uygurların 8 milyon 139 bin 500 kişi, Kazakların 1 milyon 289 bin 700 kişi, Kırgızların 170 bin kişi, Özbeklerin 10 bin kişi, Tatarların 5 bin kişi olduğunu; Türk asıllıların sayısının 10 milyona yaklaştığını Çinlilerin ise 6 milyon 736 bin 500 kişi, Çinli Müslümanların 780 bin kişi olduğunu, kalanların başka etnik gruplara

mensup insanlardan oluştuğunu göstermiştir.1 Türk asıllıların sayısını üçle çarptığımız takdirde 30 milyona yakın bir sayı ortaya çıkmaktadır.
Tarihten beri Uygur Türkleri kardeş Türk boyları ile beraber Orta Asya ve Doğu Türkistan'da büyük devletler kurmuşlardır. Bunun ilki MS. 745-840 yılları arasında devam eden başkenti Kara Balgasun olan büyük Uygur devleti, 870-1225 senesine kadar devam eden Kensu (bugünkü Çin'in Gensu eyaletinde) Uygur Devleti, 840-1275 yılları arasında devam eden başkenti Ordubahk (Cimisar) ve Beşbalık olan Doğu Türkistan'ın Kumul, Turfan, Urumçi, Karaşehir, Kuçar, Aksu vilayetlerini içine alan Edikut Uygur Devleti, 870-1213 yılları arasında devam eden Uygur ve Karluk Türkleri tarafından kurulan başkenti Kaşgar (Ordukent) ve Balasagun olan Karahanlılar devleti, 1514-1675 yılları arasında devam eden başkenti, Yarkent olan Seidiye devleti ve ondan sonra kurulan Uygur Hanlıkları, 1759 yılındaki Mançu-Çin istilasından sonra Doğu Türkistan Türklerinin Man-çu-Çin zulmüne karşı ayaklanması neticesinde kurduğu Bedevlet Yakup Bey'iny Yetişehir Kaşgariya devleti (1863-1877) bunun açık delilleridir. 1877 yılındaki 2. Mançu-Çin istilasından sonra . Doğu Türkistan'ın adı 18.11.1884 tarihinde istilacı Mançu-Çin , ordusunun komutanı Zozung Tang tarafından "istila edilen toprak" manasmdaki Çin'ce "Şinjan" yeni toprak adı ile mecburi değiştirilmiştir.
20. yüzyılda ise Doğu Türkistan'da iki defa Doğu Türkistan Türk devleti kurulmuştur. Bunlardan ilki Doğu Türkistan Türklerinin Çin mezalimine karşı silahlı mücadelesi neticesinde 12.11.1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'dir. Bu Cumhuriyet Rus-Çin işbirliği neticesinde 1934 tarihinde yıkılmıştır. İkincisi ise Çin'in müstemlekecilik ve zulüm siyasetine karşı Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesindeki İli, Çevçek (Tarbagatay) ve Altay vilayetlerinde ceryan eden silahlı ayaklanmalar neticesinde zafer kazanarak 12.11.1944 senesinde Gulca şehrinde büyük merasimle kurulan "Doğu Türkistan Cumhuriyeti"dir. Ay-yıldızlı bayrağına ve milli ordusuna sahip olan Doğu Türkistan Türlerinin bu müstakil devleti 1950 yılının başına kadar devam etmişse de 1949 ve 1950 yıllarında Şövanist Diktatör Stalin'le, Diktatör

1. İstanbul'daki Çin konsolosluğu tarafından 2002 yılında bastırılıp dağıtılan "Çunggo Şinjan" adlı kitabın Kazakça niKhası « A

Mao'nun gizli anlaşması neticesinde önceleri bu devletin esaslı başkanlarının uçak hadisesi süsü verilerek öldürülmesi ve sonraları Kızıl Çin ordusunun işgali ile son bulmuştur.
Doğu Türkistan her bakımdan çok zengin bir ülkedir. Bu ülkede petrol zenginliği başta olmak üzere altın, gümüş, uranyum, bakır ve kömür gibi bir çok kıymetli madenler bulunmaktadır. Bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti'nin sanayini Doğu Türkistan'ın petrolü, uranyumu, volframı, kalayı, kurşunu, altını, demiri, kömürü ve başka madenleri olmaksızın tasavvur etmek mümkün değildir.
Dünya jeologlarının araştırmalarına göre Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Karamay, Turfan petrol yatakları haricinde Doğu Türkistan'ın güneyindeki tarım havzasında mevcut petrol rezervlerinin miktarı 18 milyar tondur. Kömür rezervi ise 1 trilyon 50 milyar tondan fazladır. Doğu Türkistan'ın yer altı, yer üstü zenginlikleri Çin'liler tarafından sömürülmektedir. Doğu Türkistan Türkleri fakirlik ve sefalet içinde horlanmaktadır.
Çin yönetimi Doğu Türkistan Türklerine 2'den fazla çocuk sahibi olmalarını yasaklayarak bu bölgeye Çin'in iç bölgelerinden her yıl yüz binlerce Çin'li göçmen getirip yerleştirmektedir. Doğu Türkistan'da 1949 senesinde sayılan 250 bin olan Çinlilerin sayısı bugün nüfus nakli neticesinde 10 milyona ulaşmıştır. Çin yönetimi 21. Yüzyıl başına kadar Doğu Türkistan'a 150 milyon Çin'li yerleştireceklerini açıkça söylemektedir.
Çin yönetimi Doğu Türkistanı atom-nükler deneme alanı olarak kullanıp bu toprakların sahibi Türkleri soykırıma tabi tutmaktadırlar. Doğu Türkistan Türkleri Çin yönetiminin zulüm ve baskı siyasetiyle biraz daha boğulmakta ve seslerini Türkiye dahil dünyanın hiçbir yerinde duyuramamaktadırlar. Onların özgürlük ve bağımsızlık yolundaki istekleri komünist Çin yönetimi tarafından katliamla susturulmaktadır.
Türk siyasi ve kütür tarihinde Kutlug Kağan, Moyunçur Kağan, Bögü Kağan, Sultan Satuk Buğra Han, Kaşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacib gibi büyük insanlar yetiştiren, büyük devlet kurucusu ve kültür yapıcısı bir boy olarak tanınmış olan Uygur Türkleri bugün Çin esareti altında insani hak-hukuklarından mahrum halde yaşamaktadırlar.
Uygur Türkleri Ötüken Türk Kültür ve Medeniyet çevresinin gelişmesinde olsun, Buddizm ve Maniheizmlik Türk kültür ve

medeniyetinin yükselmesinde olsun, İslami Türk kültürü ve medeniyetinin zirveye ulaşmasında olsun, kısacası eski ve orta devirde Türk dünyasında yükselen ve gelişen Türk kültürünün bayraktarlığını yapan Türk boylarından biridir.
Uygur Türkleri'nin Doğu Türkistan'da yarattığı ve geliştirdiği kültür varlıkları çok zengin olup, Dil-Edebiyat, Tarih, Tibabet, Sanat, Matbaa, Mimari yapı bakımından göze çarpmaktadır. Uygur Türkleri bugün kültür varlıklarıyla, kültür zenginliklerini korumak ve geliştirmek için büyük bir mücadele içerisindedir.
Komünist Çin yönetimi Uygur Türkleri'nin kültür zenginliklerini ortadan kaldırmak suretiyle onları daha kolay asimle etmek için bütün gücüyle çırpınmaktadır.
Çin komünist yönetiminin Eylül 2002 tarihinden itibaren Uygur Türkçesi'nin Doğu Türkistan Üniversite ve Yüksekokullarında eğitim ve öğretim dili olarak kullanılmasını yasaklaması bunun açık bir işaretidir.
Dil bir milletin anılarının yani tarihinin ve kültür birikiminin ve ortak hissiyatının depolandığı unsurdur. Dil olmazsa kültür olmaz, kültür olmazsa milli kimlik olmaz. Kimlik olmazsa haysiyet onur da olmaz. Neticede o millet tarihten silinir, gider.
Çin komünist yönetimi Uygur Türkçesi'nin kullanılmasını yasaklamakla kendilerinin düzmüş olduğu 1982 yılı Çin Anayasasını ve özerk bölge yasalarını çiğnemektedir. Bu yasalarda özerk bölge statüsünü yürüten milletler "kendi ana dillerini kullanma ve geliştirme hukukuna sahiptir" denilmektedir.

Komünist Çin yönetiminin Doğu Türkistan Türkleri özellikle Uygur Türleri'nin zengin kültür varlıklarını yok etmek suretiyle Doğu Türkistan Türklerini Çinlileştirmekten ibaret sinsi planını gerçekleştirmesi mümkün olmayacaktır.
Çin yönetiminin Doğu Türkistan ve Doğu Türkistan Türlerini Türk-İslam dünyasından uzaklaştırarak eritme politikası başarılı olamayacaktır. Türk-İslam dünyasının bir parçası olan Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri kendi kimliğini, kendi kültürlerini korumak ve geliştirmek için bütün imkanlarıyla haklı mücadelesini devam ettirecektir. Allah'ın yardımıyla Doğu Türkistan Uygur Türkleri bu mücadelede er geç bir gün mutlaka zafer kazanacaktır.*
* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın 1993 Türk Dünyası takviminde yer almıştır. Sonradan bazı ilaveler yapılmıştır. , .. , . ¦ ,, ,

UYGUR TÜRKLERİNİN TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDEKİ YERİ VE ROLÜ

Doğu Türkistan Vakfı Tarafından 21-25 Ekim 1996 Tarihleri Arasında İstanbul'da Tertiplenen II. Uluslararası Doğu Türkistan Kültür ve Tarih Sempozyumuna Sunulan Tebliğ

Uygurlar köklü bir siyasî ve kültürel tarihe sahip Türk boylarından biridir.
Tarih içinde Uygur Türkleri kardeş Türk boyları ile beraber Orta Asya ve Doğu Türkistan'da büyük devletler kurmuşlardır. Bunun ilki M.S. 745 yılından 840 yılına kadar devam eden, başkenti Karabalgasun olan büyük Orhun Uygur Kağanlığı, 870 yılından 1036 yılma kadar devam eden Kansu (bugünkü Çin'in Gensu eyaletinde) Uygur Türk Devleti, 850 yılından 1275 yılma kadar devam eden Başkenti Ordubalıg (Cimisar) ve Başbalıg olan Doğu Türkistan'ın Kumul, Turfan, Urumçi, Karaşehir, Kuçar, Aksu vilayetlerini sınırları içine alan İdikut Uygur Türk Devleti, 870 yılından 1213 yılına kadar devam eden Uygur ve Karluk Türkleri tarafından kurulan kışlık başkenti Ordu Kent (Kaşgar) ve yazlık başkenti Balasagun olan Karahanlılar devleti, 1514 yılından 1678 yılına kadar devam eden Başkenti Yarkent olan Saidiye Uygur Devleti ve ondan sonra Kurulup İ. Mançu-Çin işgali 1759 yılına kadar devam eden hocalar hakimiyeti, 1863 yılında Mançu-Çin istilası ve zulmüne karşı halk ayaklanması neticesinde kurulup ikinci Çin istilası 1877 yılına kadar devam eden Yakup Bey önderliğindeki Kaşgarıya devleti gibi devletlerdir. 20. yüzyılda Doğu Türkistan'da Uygur Türkleri'nin kahramanca mücadelesi neticesinde iki defa Doğu Türkistan Türklerinin millî devleti kurulmuştur. Bunlardan ilki 1932 yılında Doğu Türkistan Türklerinin Çin istilası ve mezalimine karşı silahlı mücadelesiyle 12.11.1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti, ikincisi ise Çin'in müstemleke ve zulüm siyasetine karşı Doğu Türkistan'ın Kuzey Bölgesindeki İli, Çevçek ve Altay vilayetlerinde cereyan eden ayaklanmalar

neticesinde 12.11.1994 tarihinde Gulca'da kurulup 1950 Kızıl Çin işgaline kadar devam eden Doğu Türkistan Cumhuriyetidir.
Tarihte kurulan Doğu Türkistan Türk Devletini Çin, Rus ve İngiliz emperyalizmi nasıl yıkmışsa, 1933 ve 1944 yıllarında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetlerini de Rus Komünist-Sovyet hakimiyeti ile Kızıl Çin hakimiyeti gizli anlaşma ve işbirliği neticesinde ortadan kaldırmışlardır.
Türklerin eski Anayurdu, Türk kültürü ve medeniyetinin altın beşiği olan Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri tarihten beri Çin işgali ve yayılmacılığına karşı büyük mücadeleler vererek Çin istila kuvvetlerinin Batı Türkistan'a yayılmasını engellemişlerdir. Doğu Türkistan Türkleri bilhassa Uygur Türkleri devlet idaresi geleneği ve kültürü ile Türk devlet geleneği kültürüne mühim katkıda bulunmakla kalmayıp, kardeş Türk Boylan ve Devletlerinin ; ticari işlerinin yükselmesi, ekonomisinin gelişmesinde etkili rol oynamışlardır.

Bilindiği gibi Doğu Türkistan Asya'daki tarihî İpek Yolu'nun 1 merkezinde yer almaktadır. Bu yol deniz yollarının açılmasından • önceki Eski Dünya'nin Doğu ve Batı arasında ticaret, kültür ve medeniyet alışverişini sağlayan üç önemli ticaret yolundan biri idi. Bu yol Çin'den başlamakta, Türkistan'ı boydan boya geçerek ¦ İran üzerinden İstanbul'a oradan da Akdeniz yoluyla İtalya'ya ulaşmakta idi. Bu nedenle Doğu Türkistan Doğu-Batı arasındaki *¦ ticari münasebetlerde köprü vazifesi yaparak, diğer Türk ülkelerinin ticaret ve ekonomisinin gelişmesinde de önemli rol oynamıştır.
; Uygur Türkleri eski zamanlardan başlayarak üç büyük eski kültür (Eski Çin kültürü, eski Hint kültürü, eski Grek (Yunan) kültürü), üç büyük din; (Buda dini, Hıristiyan dini, İslâm dini); üç büyük dil ailesi; (Ural-Altay, Çin-Tibet, Hint-Avrupa dil ailesi); üç büyük iktisadi sektörün; hayvancılık, ziraatçılık ve İpek yolu ticaretinin birbiriyle temas halinde bulunduğu bölgelerde yer alması nedeniyle Türk dünyası kültürü ve medeniyetine ve insanlık âlemi medeniyetine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri geliştirdiği zengin kültürleriyle Türk Kültürü ve Medeniyet tarihinde çok önemli yer tutmaktadır.
Doğu Türkistan Türkleri tarihî gelişme seyri içinde kurduğu devletlerin istikrara kavuşması, ticarî işlerinin yoğunlaşması, ekonomisinin gelişmesine paralel olarak kültür ve medeniyet bakımından da yükselme ve gelişme göstermişlerdir. ::
UYGUR TÜRKLERİ
17
Uygurlar kültür ve medeniyet bakımından devamlı kendi kültür geleneklerini iyice muhafaza etmekle beraber, başka milletlerin kültür ve medeniyetlerinden yenilikleri kabul etmek suretiyle kendisini yenilemeye ve yükseltmeye çok önem vermişlerdir. "Bu Uygur kültür ve medeniyetinin zenginliği ve gelişmeye açıklığının bir göstergesidir."2.
Uygur Türklerinin kültür ve medeniyeti özellikle 8-13. yüzyıllar arasında yüksek gelişme göstermiştir. İkinci Köktürk Devletinin yıkılışından sonra tarih sahnesine çıkarak 745 yılında kurulup 840 yılma kadar devam eden Uygur Kağanlığı devresinde Türk kültüründe bazı değişmeler ve gelişmeler oldu. Uygur Kağanı Böğü Kağan'ın 762 yılında Çin'e yaptığı seferden sonra Mani Dinini kabul ederek bu dini Uygur Devletinde yay-gınlaştırdı. Uygur Türkleri Mani Dininin etkisiyle göçebe hayattan vaz geçerek şehir hayatına adım atmaya başladı. Karabalgasun şehrini kurmak suretiyle devletin merkezini Ötüken'den Karabalgasun şehrine taşıdılar.
840 yılındaki olaylar neticesinde Orhun Uygur Kağanlığı yıkıldı. Bu hadiseden sonra Uygurlar Kansu, Turfan, Yedisu ve Tarım havzasma göç ederek oralardaki soydaşlarıyla birleşerek şehirleşme kültürünü devam ettirdiler. Başbalık, İdikut, Balasagun, Kaşgar gibi bir çok şehir ve kültür merkezlerini kurup geliştirdiler. Türk milletinin yerleşik hayata geçme ve şehirleşme kültürünün gelişmesinde Uygur Türkleri öncelik yapmış ve önemli rol oynamışlardır. Türk tarihinde "şehir kuran ilk Türkler Uygurlardır"3. Dil ve edebiyat bakımından Türk kültür tarihinde Uygur Türklerinin müstesna bir yeri vardır.
Köktürk devresinden sonra Türk Dili ve Edebiyatı tarihinde Uygur devresi başlamıştır. Budizm, Maniheizm ve Nasturi Hristiyanlığın bir arada yaşadığı İdikut Uygur Türk Devletinde dil, edebiyat, sanat ve ilimde yeni gelişmeler meydana gelmiştir. Uygurlar başka milletlerin gelişmiş medeniyet ve kültürüne her zaman kendisini açık tutmuşlardır. Çin, Hint, İran, Arap, Bizans kültür ve medeniyetlerinden birçok şeyler kabul etmiş ve bunları kendi kültürleri içinde bütünleştirmişlerdir. Bununla beraber, başka komşu milletlerin kültür ve medeniyetlerine de bir çok
2. Fenvinlen: Çin Genel Tarihi, 2. cilt Çince, 1965, Pekin, s. 525.
3. Prof. Dr. Faruk Sümer, "Eski Türk Elleri Uygurlar", Türk Dünyası Tarih Dereisi Savı: 98. savfa-7 ktanhnl İOOS
18

şeyler vermişlerdir. Yani Uygurlar hem doğu hem batı kültür ve medeniyetlerinden bir çok yararlı unsurları kabul etmişler ve kendi medeniyet ve kültürlerinden bazı unsurları onlara kabul ettirmişlerdir. İdikut Uygur Devleti içerisinde Uygur Türk Dili ve Edebiyatı, Uygur sanatı ve Uygur Türk yayıncılığı büyük gelişmeler göstermiştir.
Göktürk yazısından sonra Sogd alfabesinden yararlanarak Uygurlar tarafından meydana getirilen Uygur alfabesi Türk alfabe tarihinde önemli rol oynamıştır. Uygur devresindeki Maniheizm, Budizm metinleri ve Karahanlı İslâmî eserlerinin bir kısmı bu alfabe ile yazılmıştır. Eski Uygur alfabesi iyice geliştirilmiş halde bütün Türk boylan tarafından kullanılmıştır. Moğollar Uygur devresine son vermekle beraber onların kuvvetli kültürüne tabi olarak Uygur yazısını kabul etmişler, Uygur kâtipleri ve devlet adamları bütün sivil idareyi ellerine geçirmişlerdir. Timur'un tüzüğü ve Altınordu Yarlıkları hep Uygur yazısı ile yazılmıştır. 15. yüzyıl sonuna kadar resmi ve devletler arası yazışmalarda, paralar üzerinde Uygur yazısı devam etmiştir.
"Son yüzyıl içerisinde Uygur İdikut Devletinin merkezi İdikut (ve Yargul), şehir içi harabelerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda, bu eski Türk kültürünü belirten ve Uygur dili ile edebiyatını ortaya koyan emsalsiz yazılı eser ve eser parçaları da elde edilmiştir. 840. yılında Başkenti Karabalgasun'un Kırgızlar'ın eline geçmesinden sonra Uygurlar'ın büyük bir kısmı Tanrı Dağları'nın kuzeydoğu bölgesinde yer alan Turfan havzası ile Tarım havzasına göçetmişlerdir. Turfan havzasına göç eden Uygurlar, eskiden oralarda yaşamakta olan soydaşları ile kaynaşarak İdikut Uygur Devletini kurmuşlardır. Bu bölgedeki Uygur Türklerinin Budizm'e döndüğü Turfan bezeklik resimlerinden ve Uygur edebiyatında ilgili metinlerden açıkça anlaşılmaktadır. Uygurlar tarafından Budizm ve Maniheizmle ilgili kitaplar Sanskritçe, Toharca, Sogdca ve Çince'den Uygur Türkçesine tercüme edilmişlerdir. "Tercüme ve zaman itibariyle Uygur Türkçesine giren yabancı kelime serveti Eski İran, Hint, Sogd, Çin, Tohar vesaire dillerden olmuştur." "Böylece bu çağ Orta Asya Türklüğünün imtiyazlı ve kültür seviyesi oldukça yüksek olan Uygur Hanlığı bilhassa göçebe bozkır medeniyetiyle yerleşik halklardan edinilen medeniyeti birbiriyle birleştirmede sağlam başarı göstermiştir"4. "Budist, Maniheist, Hristiyan Uygurlara ait çeşitli tapınaklardan ele geçirilen çok sayıdaki zengin yazma parçalar, Uygur dil, edebiyat ve kültürünün yüksekliğini belirten varlıklı, millî kaynaklanmadandır. Ayrıca bu vesikalar arasında astronomi, tababet, falcılık vesaire gibi bilgi dallarına ait olanları da vardır"5.
Eski Uygur yazısıyla yazılan eserlerin sayısı toplam olarak 800 parçayı aşmaktadır. Bu eserler içinde Budizm ve Maniheizm Dini ile ilgili şiirler, hikâyeler ve dramalar bulunmaktadır. Bu eserlerin en mühimleri: Oğuzname, Altunyaruk, Çaştani İlig Beg, İki Tiginin Hikâyesi, Büyük Maymun Patmaralı, 27 perdeli drama "Maytrismit"lerdir. Maniheizm muhitinde güzel manzum eserler yazan Uygur Türk şairlerinden birisi Aprınçur Tigin'dir. Bu şair Türk yazılı edebiyat tarihinde mühim yer tutmaktadır. Çünkü yazılı edebiyatımızda şairi belli olan ilk şiirler ona aittir. Bununla birlikte tarihî vesikalarda Budist Uygur Türk şairlerinden Kiki, Pratya Şiri, Çinaşiri, Çisuin Tutung, Asıg Tutung, Şıng Sun Şıla"ların ismi zikredilmektedir. Karahanlılar devresinde ise Uygur Türk kültürü, Uygur Türk edebiyatı altın devrini yaşamıştı. Karahanlı hükümdarı Sultan Saltuk Buğra Han'ın 935 yılında inanç olarak İslâmiyeti seçmesi ve İslâm dinini devlet dini olarak kabil etmesi ve Karahanlılar Devletinde yaygınlaştırması ilk Türk İslam edebiyatının doğuşuna yol açmıştır.
Karahanlı devresinde Hakaniye Türkçesiyle veya Kaşgar Türkçesiyle âlim şair Yusuf Has Hacib'in 1069 yılında Karahanlı hükümdarı Tavgaç Buğra Han'a takdim ettiği ve Türk Devlet felsefesi ve geleneğini ortaya koyan devlet kurma bilgisi sayılan eseri Kutadgu Bilig Destanı, Kaşgarlı Mahmut'un 1075 yılında tamamlayıp Abbasi Halifesi Ebul Kasım Abdullah Muktedi

Bi Emrullah'a sunduğu ilk Türk Dil Sözlüğü, Türk kültür hazinesi "Dîvânü Lügati't-Türk"ü, Yüknekli Edip Ahmet'in dörtlüklerle yazılmış didaktik destanı "Atabetü'l Hakayık"ı yazılmıştır. Bu nadir eserler yalnız dil bakımından çok önemli eserler olmakla kalmayıp, edebiyat bakımından da çok değerli eserlerdir. Bu kıymetli eserler ondan sonraki devir Türk Dili ve Edebiyatının gelişmesine büyük etki yapan âbide eserlerdir.

4. Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü; s. VIII.
5. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü; 1968, I.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası; s. IX.

Karahanlılar bir çok Türk boylarıyla kuvvetli bir siyasî birlik kurmakla kalmayıp millî bir devlet yapısı ve geleneği de oluşturdular. Ayrıca dillerini de edebî bir dil haline getirmeye muvaffak oldular. Karahanli dil ve kültürü kuzey doğuda varlığını devam ettiren Uygur dili ve kültürü ile Batıda yayılan İslam kültürünün tesiri altında oluşup gelişti. "Müşterek Türkistan Türkçesi" denilen Karahanlı edebî dili ve kültürü daha sonra gelişen diğer yazı dilleri ve kültürleri üzerinde de büyük etkiler yaptı.

Kısaca Uygur Türkçesi Eski ve Orta Türkçe devresinde Türk Dilinin gelişmesinde ve yükselmesinde çok mühim rol oynamıştır. Dr. Zeki Velidi TOGAN'ın ifadesince: "Uygurlar Türkler arasında biraz kuvvetli, kültür bakımından biraz yüksek olduğundan onların dili diğer Türkler için yazı dili olarak vazife görmüştür"6. Uygur Türkçesinin Türk kültürü içerisindeki yeri hakkında Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu şu haklı görüşlerini ileri sürmüştür: "5. yüzyıldan başlayarak önceleri yalnız kendi boyları, sonraları ise diğer Türk kavimleri ile birlikte siyasî bütünlük ve birlik haline gelen Eski Uygur Türklerinin Orta Asya dil ve kültürünün gelişmesinde önemli rolleri olmuştur. Hele Orta Asyanın oldukça kısırlı kültür devresinde Türk dil kültürünü ayakta tutan yine de bu Uygurlar olmuştur." "Uygur Türkçesi her yönden hem alıcı ve hem de verici durumuna getirilmiş, Orta Asya'nın bir nevi uluslararası kültür dili olmuştur"7. Bu fikirleri N. A. Baskakov'un şu görüşleri daha da aydınlatmaktadır: "Uygur dili ve yazısı son devirlerdeki edebî dillerin yani önceleri Karahanlılar devrindeki (X-XII. Yüzyıllar) dilin, sonlan Oğuz-Kıpçak edebî dilinin (XII-XV. Yüzyıllar) Altın Ordu edebî dilinin (ilk devri XIII-XIV. Yüzyıllar), eski Özbek dilinin (XV.-XIX. Yüzyıllar) Eski Türkmen Dilinin (XVII-XIX. Yüzyıllar) ve başka dillerin şekillenmesinde büyük etki yapmıştır"8. Uygur Türkçesinin Türk Dili tarihindeki önemli yeri hakkında Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat şöyle seslenmiştir. "Uygur Türkçesi Türk Dili'nin inkişafında bir dönüm noktasıdır" biz birçok kelimelerin farkını anlamak için bu günkü Türk şiveleri için anadil mahiyetinde olan Uygur Türkçesi devrine müracaat edebiliriz", "Türk Dili'nin

6. Zeki Velidi Togan, Türk Tatar Tarihi, 1914, Kazan s. 26.
7. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, istanbul 1968, s. VII-VI1I.
8. N.A. Baskakov, "Türk Tilleri", Milletler neşriyatı, Pekin, 1986, s. 71.

tarihi devirlerine giden yol Uygur Türkçesi devri üzerinden gidecektir" . "Çünkü IX. Yüzyıldan bu yana kültür geleneği kuran Uygur Türkleri XIII. Yüzyılda artık geniş Orta-Asya-Türk Moğol halklarının kültür terbiyecisi derecesine ulaşmışlardır... Böylece Uygurlar uzun tarihî cereyan içinde Türk kültürü rehberliğini ellerinde tutmuşlardır"10. Uygur Türkleri basın yayıncılık, güzel sanat ve musikî bakımından da Türk kültür tarihinde mühim yer tutmaktadır. Tarihte kurulan Uygur devletlerinin Hakan, sultanlarının saraylarında yerli ve yabancı tarihçiler, şairler, bilginler, sanatkârlar, musikişinaslar büyük bir himaye görüyorlardı. "Uygur devlet adamları ilim, edebiyat ve sanatın gelişmesine çok önem veriyorlardı"1'. Bunun sayesinda 9-17. asırlar arasında Uygurlarda ilim, edebiyat, güzel sanat ve musikî büyük gelişmeler göstermiştir.

Uygur Türklerinin resim sanatı Budizm, Maniheizm ve İslâmlık olmak üzere üç din çerçevesi içindeki eserleri içine almaktadır. "Eski Türk resim sanatının asıl temsilcileri sanata çok istidatlı olan Uygur Türkleri idi". Eski Uygur şehir harabelerinde bulunan sekiz ve dokuzuncu yüzyıllardan kalma Budist ve Maniheist duvar resimleri ile minyatürler Türk resminin bu güne kadar bilinen en eski örnekleridir. Bu resimlerde rahipler, vakıf yapanlar, müzisyenler tasvir edilmektedir. Uygurların Budist resim sanatının en mühim âbideleri Turfan Murtuk civarındaki Bezeklik ve Kuçar Binev mağaralarında bulunmaktadır. Bunların mühim bir kısmı 20. yüzyılın başlarında A. Von Le Gog başkanlığındaki Alman arkeologları tarafından Almanya'ya götürülen Uygur duvar resimleri olup, şimdi Berlin arkeoloji müzesinde sergilenmektedir.

Karahanlılar devresinden sonra Uygur Türklerinde İslâmiyete ait resim sanatında büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Uygurlarda yayıncılık matbaa teknolojisinde iyice gelişmiş idi. Uygurların kitapları kâğıt üzerine yazılıp basılıyorlardı. Bu kâğıtlar Çin kâğıdından farklı idi. Tarihî vesikalardan Uygurların kendi kâğıt imalatlarının olduğu bilinmektedir. Uygurların yazı aleti kamış kalemdi. Daha ehemmiyetsiz yazılar Çin fırçası ile yazılırdı. Tarihte

9. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, "Makaleler", cilt 1, s. 398-402. Ankara, 1987.
10. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, s. VIII.
11. Türk Dünyası El Kitabı, 2. eilt, Ankara 1992, s. 366. - '

Budist metinlere ihtiyaç fazla olduğundan baskı da kullanılırdı. Uygur Türkleri IX. Ve X. Yüzyıllarda Çinlilerin blok baskı çoğaltma tekniğinden farklı bir baskı sanatı bulmuşlar, sert ağaçtan tek tek hareketli Uygur harfleri ile kitap basmayı ilk olarak gerçekleştirmişlerdir. Bize kadar gelen kitap ve kâğıda yazılmış en eski belgeler Uygur Türklerine aittir.

"Uygurların bale, orkestra ve iptidai şekilde tiyatrosu da vardı, hikâye anlatma sanatı da çok ileri idi"12,

Uygur Türklerinin vatanı Doğu Türkistan tarihte "şarkı, dans mekânı" olarak ün yapmıştır. Uygurlarda 8-17. yüzyıllar arasında müzik ve dans büyük gelişme göstermiştir. Uygurların saz çeşitleri zengindi ve musikileri başka Türk boylan ile birlikte Çin, İran, Arap gibi başka milletlere de büyük etki göstermiştir. Uygur Türklerinin musikisi içinde klasik 12 makamın ayrıca yeri vardır. Uygur makamı Uygur Türklerinin asırlar boyu devam ede gelen toplumsal çalışmalarının manevî ürünüdür. Uygur makamı 12 makam geleneksel bir yapıya, açık müzikal bir özelliğe, mükemmel müzikal bir bünyeye, zengin ses tonuna sahip olan bir müzik sözlüğüdür. 12 makam Türk müzik kültüründe ve dünya müzik tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Uygur Türklerinin uzun zamandan beri sürüp gelen millî tarihini, yaşam tarzını ve başından geçen zor ve neşeli günlerini müzikal bir dille ifade eden büyük bir müzik sözlüğüdür. "Makam" kelimesi Uygur Türklerinin yaşadığı eski adı Kösen, şimdiki adı Kaçar olan bölge halkının eski şivesinde "mekeuma" denen kelimenin değiştirilmiş söylenişi olup, "büyük ezgi" anlamındadır. O, "oturulan yer" manasını taşıyan Arapça "makama" sözüyle ses yakınlığı olduğu için bu söz son zamanlarda Araplar arasında düzenleme, kalıplaşma, zenginleşme, gelişme süreçlerini geçirerek yeni seviyeye ulaşmıştır. Uygur 12 makamının gelişmesinde Doğu ile Batı müziklerinin cevherlerini kabul etmenin önemi büyük olmuştur. 12 makamın gelişmesinde saidiye Uygur Türk devletinin hükümdarı Abdülraşit Han ile şair, musikişinas Kadirhan Yarkendi ve şaire Amannisa Hanımefendilerin katkıları önemli rol oynamıştır.

12 makam 36 kısımdan ibaret olup 71 ezgi, 240 ses tonuna sahip, süresi 24 saattir. Bir makamın bu kadar büyük hacimde

12. Prof. Dr. Oktay Aslanpa, "Türk Dünyası El Kitabı", 2. cilt, Ankara 1992 s. 305.

olması hiç görülmemiştir. 12 makam çeşitli Türk boylarının makam ve musikisini de etkilemiştir. Uygur Türk kültürü diliyle, edebiyatıyla, güzel sanatlarıyla, dans ve müziğiyle tarihten beri başka milletlerin gelişmiş kültürleri ile kendi soydaşlarının kültürlerinden yararlı unsurları kabul ederek ve kendisinden da başkalarına bir çok şeyler kabul ettirerek tarihî gelişmesini sür-düre gelmiştir. "Uygurlar Türk âleminin medenî gelişmesinde en önemli roller oynamış ellerden biridir" .

Uygur Türk dili ve edebiyatında Karahanlılar Devresinden sonra başlayan Çağatay Dili ve Edebiyatı devresinde 14-15. yüzyılda şair Sakkaki, Şair Ebeydullah Lutfi, 16. yüzyılda Şair Kadirhan Yarkendi (1560-1572), Şaire Ammanisa Hanım (1534-1567) 17. yüzyılın sonları 18. yüzyılın başlarında şair Muhammed Hocam Kuli (1634-1724) (Hirkiti), Şair Muhammed Sıddık Zelili 1682-1743), Lirik Şair Nöbiti (1679-?), Molla Elemşehyari (1700-?) gibi söz üstadları ve büyük şairler yetişmişlerdir.

18. yüzyılın ikinci yarısında yani 1759 yılında Doğu Türkistan'ın Mançu-Çin hakimiyeti tarafından işgal edilmesi, Uygur Türklerinin esarete maruz kalması, Çinlilerin Türkleri cahil bırakma siyaseti ve hoca-işanların iç çekişmeleri sonucu cahiliye devrinin başlaması nedeniyle Uygur kültür ve medeniyetinde bir gerileme meydana gelmiştir. Fakat köklü bir kültür geleneğine sahip olan Uygur Türkleri Çin baskısı karşısında direnerek kendi dil ve kültürlerini muhafaza etmeyi başarmışlardır.

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılda Uygur Türk edebiyatında büyük destan şairi Abdurrahitn Nizari (1770-1848), şair Turdı Nazım Geribi (1802-1862), Nuruz (Nevruz), Ahun Ziyai, Mücahit Destan şairi Molla Şakır (1805-?), ünlü tarihçi ve şair Molla Musa Binni Molla Eysa Hoca Sayrami (1836-1917), Abdülkadir Abdülvaris Ezizi (1826-1924) gibi âlim, şair, yazarlar meydana gelmiş, onlar eserlerinde Mançu-Çin müstemlekesine karşı Uygur Türklerinin haklı mücadelesini aksettirmiş ve özgürlük ve bağımsızlığa kavuşmak, halkı cahillikten kurtarmak için kalemden ibaret silahlarıyla savaşmışlar ve Uygur Türk kültürünü korumak ve geliştirmek yolunda canlarını feda etmişlerdir.

Doğu Türkistan'ın Çin esaretine düştüğü tarihten bu güne kadar kültür ve medeniyet bakımından gelişmesi engellenmiş ve

13. Prof. Dr. Faruk Sümer, "Eski Türk Elleri Uygurlar", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı: 98 s. 7 1995 İstanbul.

millî kültürleri büyük tahribe uğramıştır. Köklü bir millî kültüre sahip Doğu Türkistan Türkleri kendi millî kültürünü korumak için büyük mücadeleler vermektedirler.

Türk tarihinin medenî Türk boylarından Uygurların torunları olan Doğu Türkistan Uygur Türklerinin bugün kültür ve medeniyet alanında çok geri kaldıkları görülmektedir. Bunun tek sebebi tarihten beri Çin hakimiyetlerinin Doğu Türkistan halkını ekonomik bakımdan sömürerek çok fakir bir hale düşürmeleri ve söven Çin kültür emperyalizmi siyasetini yürüterek Doğu Türkistan Türklerini kültür asimilasyonuna tabi tutmalarıdır.

Bugün Uygur Türkleri baskı dolu, ızdıraplı ve fakir hayatlarından dolayı kültürlerini daha da geliştirmek imkanlarından mahrum halde yaşamaktadırlar.

Bugün komünist Çin hakimiyeti Doğu Türkistan Uygur Türklerinin millî kültür ve medeniyetlerini geliştirmesine, kültür ve medeniyette ileri giden milletlerin seviyesine yetişmesine engel olmakla kalmayıp, onların millî kültürlerini tahrip ederek asimilasyon yoluyla Çinlileştirmek için çeşitli çare, tedbirlere başvurmaktadır. Çin hakimiyeti tarafından Doğu Türkistan Türklerine uygulanmakta olan kültür ve eğitim politikası ve bu yöndeki çare tedbirleri şunlardır:

1. Çin yöneticileri Çin milliyetçiliği esasmdaki söven eğitim siyasetini uygulamak suretiyle Uygur Türkleri başta olmak üzere Doğu Türkistan Türkleri gençlerinin üniversitelerde tahsil görmesini kısıtlamakta, eğitim alanında eşitsizlikler yüksek boyutlara varmaktadır. Doğu Türkistan'da üniversite ve meslekî liselere kabul edilen öğrencilerin %70 civarındakiler Çinli öğrenciler, %30'unu ise Türkler, Çinli Müslümanlar, Moğollar, Şibeler gibi etnik gruplar teşkil etmektedir. Nüfus nisbetinde Doğu Türkistan nüfusunun %30'u Çinliler, %70'i ise Türkler ve başka azınlıklar oluşturmaktadır. Üniversite ve meslek liselerine öğrenci kabul etmede bu nüfus nisbetine tam ters olan bir nisbet uygulanmaktadır.
1985 yılında Çin makamları tarafından yayınlanan istatistik rakamlara göre Çin Halk Cumhuriyeti çapında Çinlilerden yüksek okul bitirenler her 10.000 kişiden 42'sini teşkil etmesine rağmen Uygur Türklerinde ise 18'ini teşkil etmektedir. Bu ra- " kamların biraz abartılmış olması muhakkaktır.
Doğu Türkistan'da Çin ilkokulu, orta okulu ve liselerinin sayısı, Çin nüfus nisbetine göre fazla olup, Türkler için açılan
okulların sayısı çok azdır. Okullar araç-gereç bakımından da farklıdır. Çin okulları her bakımdan iyice donatılmış olup, Türk okulları bir çok eksikleriyle perişan durumdadır. Üniversitelerin Türk öğrenci sınıflarında, millî ortaokul ve liselerde Uygurların millî tarih ve kültürleriyle ilgili dersler yasaklanmış olup, okutulmamaktadır. Üç dört seneden beri üniversitelere paralı öğrenci kabul etme siyaseti uygulandığından lise bitirmiş çok sayıdaki öğrenciler fakirlik yüzünden üniversitelerde öğrenim görme hakkından mahrum kalmaktadırlar.
Bugün Doğu Türkistan'da Türkler içinde okuma yazma bilmeyenlerin sayısı %60 dolaylarındadır. Bunların okuma yazma öğrenmeleri için hiçbir tedbir alınmamaktadır. Çünkü cahillik Çin'in işine yaramaktadır.
2. Doğu Türkistan'da Çin yönetimi Uygur Türklerinin milli neşriyat ve yayıncılığını kısıtlamakta, millî yayıncılığın gelişmesini engellemektedir. Bugün Doğu Türkistan'da neşriyatın sadece %16'sı Türkçedir. Kalın kısım Çincedir. Milli ortaokul ve liselerin ders kitapları çok eksik olup Türkçe yayınevlerinin azlığından bu çeşit kitaplar yetişmemektedir. Üniversitelerin ders kitapları genellikle Çince'dir. Neticede öğrencilerin kalitesi Çinli öğrencilere nisbetle düşük olmaktadır. Türkistan Türk Dili, kültürü ve medeniyetinin gelişmesine büyük katkılarda bulunan Doğu Türkistan Uygur Türklerinin bugün çağdaş bir ansiklopedisi, çağdaş bir izahlı lügati yoktur.
3. Çin'in millî şoven siyaseti yüzünden Uygur Türkçesinin Doğu Türkistan'daki bazı üniversite, tıp fakültesi gibi ilim dallarında eğitim dili olarak kullanılmasına yasaklama getirilmektedir. Bu üniversitelerde Uygur öğretim üyeleri Türk öğrencilerine Çin dili ile ders yapmak zorunda kalmaktadır. Böylelikle Uygur Türkçesinin bilim dili olarak gelişmesine izin verilmemektedir. İlim adamlarımız, yazarlarımızın millî ve tarihî konularda eser yazmaları engellenmekte hem de çeşitli bahanelerle yasaklanmaktadır. "Milliyetçilik yapmak, Çin'i parçalamaya çalışmak"la suçlanarak devamlı olarak ağır cezalara çarptırılmakta olan Doğu Türkistan aydınları, yazarları millî konularda eser yazmaktan uzaklaştırılmaktadırlar.
1950 yılından günümüze kadar Uygur Türklerinden pek çok yazar, şair ve bilim adamları "millî ayrılıkçı", "pantürkist", "panislamist", "devrim düşmanı" denilerek hapsedildi, öldürüldü ve çeşitli cezalara çarptırıldı. Bu insan haklarına aykırı siyaset

halen devam etmektedir. Gerçek "Uygur Tarihi" ve "Uygur Edebiyat Tarihi"ni yazan Turgun Almaş gibi bir çok yazarımız takip altında tutulmaktadır.
4. Doğu Türkistan Uygur ilim adamlarının davet üzerine başka ülkelerde tertiplenen milletlerarası ilmî kongre ve sempozyumlara katılmasına, ilmî cihetten fikir alış verişi yapabilmelerine izin verilmemektedir.

5. Tarihî, millî kültür miraslarımızın mühim bir kısmı olan tarihî, ilmî, edebî kitaplarımızın toplanması, incelenmesi ve gün ışığına çıkarılmasına Çin yöneticileri tarafından mani olunmakta ve kısıtlanmaktadır. 1950 yılından beri Doğu Türkistan'da yürütülen siyasî hareketler ve özellikle kültür devriminde pantürkizm, panislamizm've feodalizm kara mahsulleri denilerek Uygur Türklerinin değerli kültür mirasları-tarihî, edebî, ilmî kitapları toplanarak polis müdürlüklerince karakollarda ateşe verildi, yakılarak yok edildi. Bunun maksadı Uygur Türklerini tarihî kültür miraslarından mahrum bırakıp, tarihlerini, kültür geleneklerini bilmeyen Çin kültürünün içinde millî kimliklerini kaybeden millî şuursuz insanlar yaratmaktan ibarettir. Bu siyaset halen devam etmektedir.
6. Çin yöneticileri tarafından Uygur Türklerinin tarihî, millî bayramlarının kutlanması yasaklanarak onların unutturulması için gayret gösterilmektedir. Çin'in çağan denilen bahar bayramı Çin ve Doğu Türkistan'da haftalarca tatil edilerek kutlanmakta, ama Uygurlar ve bütün Türklerin ortak tarihi yeni yıl bayramı veya bahar bayramı olan nevruz bayramı için günlük olsa da tatil verilmemektedir. Milletçe geniş kapsamlı şekilde kutlanması yasaklanmaktadır.
7. Doğu Türkistan'da Çin yöneticilerince Uygur Türklerinin ev ve bina inşaatında kullanıla gelen tarihî, millî mimarî şekilleriyle üslubu, yok edilip Doğu Türkistan şehirlerine Çin geleneksel mimarî üslubuna uygun binalar, evler inşa edilmektedir. Çin inşaat mimarisinde özel yeri olan ravaklar yapılmakta ve bu ravaklar Uygur Türk şehirinin asıl görünümünü değiştirip onları Çin bölgesindeki eski Çin şehirleri görünümüne dönüştürmektedir.
Çin yöneticileri tarafından az sayıdaki kukla Türk idarecilerine emir verilerek yaptırılan bu "ravaklar"a karşı Uygur Türkleri tepkisini şu sözlerle ifade etmektedir:

Uygur Türkçesi ' *" " ' • • . '
Timur davamet yalakdur. " • „
Yusuf Eysa ravakdur. '
Kandak kılımız halayık, Abdul-Ehet omakdur.
Türkiye Türkçesi
Timur devam et yağcıdır. Yusuf İsa ravakçıdır. No yapalım kardeşler, Abdul-Ehet evetçidir.
Doğu Türkistan'da Türk kültürünün büyük âbidevî eserlerini yazan Kaşgarlı Mahmut ile Yusuf Has Haciberin bir tane heykeli yapılmazken, eski Çin devresinde kaleme alınmış Çince "Batıya Seyahat" romanında adı geçen Tang-Sing, jubacı ve song-vukungların heykelleri Turfan murtuk'taki bezegliğe yakın bir yere diktirilmiş durumdadır.
8. 110 yıldır Çin yöneticileri Uygur Türklerinin ana vatanı Doğu Türkistan'ın adını yeni hudut, yeni toprak manasına gelen Şinjan olarak değiştirmekle kalmayıp Doğu Türkistan'ın şehirleri, kasabaları, nehirleri dağlarının tarihî ve millî adlarını da Çince yeni adlarla değiştirmiş ve değiştirmektedirler. Mesela:
Yarkent şehrinin adı Saçe, Kargalık ilçesinin adı Yeçing, Toksu ilçesinin adı Şinha, Çevçek şehrinin adı Taçıng gibi adlarla değiştirilmiştir. Böyle tedbirlerle Doğu Türkistan'ın eskiden beri Çin toprağı olduğunu iddia etmeye çalışmaktadırlar.
9. Çin yöneticileri Doğu Türkistan Türklerinin erimelerini hızlandırabilmek amacıyla Doğu Türkistan'a şiddetli bir şekilde Çinli göçmen yerleştirme harekâtını devam ettirmekle kalmayıp Eski bir Çin siyaseti olan Çinlilerle Türkler arasında karışık evlilikleri bütün gücüyle teşvik etmektedir.
10. Doğu Türkistan'a atalarımız tarafından yaptırılan kıymetli kültür miraslarımız olan kervansaraylar, tekkeler, çeşmeler, camiler ve büyüklerin mezarları yıkık dökük halde kalarak harap olmakta ve izleri yok olup gitmektedir. Çin idarecileri bunların tamiri için izin vermemekte ve bunlara para ayırmayı reddetmektedir.
Kısacası bugün Doğu Türkistan ve Uygur Türklerinin kültür ve medeniyet cihetinden durumları iyi değildir. Komünist Çin

şövenist politikasının neticesinde Doğu Türkistan Türklerinin millî kültürü tahrip olmaktadır. Çinlileştirme politikası Uygur Türklerinin millî kültürü ve medeniyetinin gelişmesini engellemektedir.
Doğu Türkistan Türkleri özgürlük ve bağımsızlığına kavuşmadıkça kültür ve medeniyet bakımından tarihteki yerlerini almaları, kültür ve medeniyette gelişme göstermeleri mümkün değildir. Böyle bir hürriyet ve özgürlük inşallah bir gün mutlaka gerçekleşecektir. Uygur Türkleri kültür ve medeniyette tarihte olduğu gibi bu günkü dünyada da kendi yerlerini mutlaka alacaklardır.*
¦-•i*
't i , ''' , ı
•'i i , ¦' ¦ h
'!',
.'! ı '
UYGUR TÜRKÇESİNİN TARİHİ GELİŞMESİ
Uygur Türkleri eskiden beri zengin bir kültüre sahip olan Türk boylarından biridir. Uygurların önceleri Türk dilinin Hakaniye Şivesi Yazı dili, sonraları Çağatay Türkçesi esasına göre şekillenmiş ve gelişmiş edebi yazı dili vardır. Bu dik kendi bünyesinde tarihin akışı içinde çeşitli değişikliklere uğramış ve tarihi gelişmesinin soncu olarak zamanımızın çağdaş Uygur Türkçesini oluşturmuştur.
Uygur Türkçesi, Güneydoğu Türkçesinin doğu sahası içinde yer alan ağızlar topluluğunun içinde gelişen yazı dilinin bir koludur. Uygur Türkçesi, Türkçe'nin bir mühim kolu olarak Türk kültür tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.
Uygur Türkçesini tarihi gelişme aşamaları ve fonetik, morfolojik ve leksik özellikleri bakımından 4 tarihi devreye bölmek mümkündür:
1. Eski devir Uygur Türkçesi,
2. Orta devir Uygur Türkçesi
3. Yakın devir Uygur Türkçesi
4. Çağdaş Uygur Türkçesi,
1. Eski Uygur Türkçesi: EskiTürkçenin bir mühim koludur. Eski Türkçe Köktürkçe ile Eski Uygur Türkçesini içine almaktadır. Eski Uygur Türkçesi "Uygur devri" diye adlandırılan devir içinde yer almaktadır. Maddi ve manevi kültür yolunda mühim eserler bırakmış olan bu devrin Türk Edebiyatı ve Türk Dili için ehemmiyeti büyüktür. "Uygur Türkçesi, Türk Dilinin gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Çünkü Uygur Türkçesi yani Uygur devrine ait Türkçe Çuvaş ve Yakut Türkçeleri müstesna olmak üzere bugünkü Türk şiveleri için bir anadil mahiyetindedir."14
* Türk Kültürü S. 404; s..I-12 Aralık-1996, AnLıuı
14. Prof. Dr. R. Rahmeti Arat " Makeleler" Cilt 1, S. 398, Ankara, 1987.

Eski Uygur Türkçesi, Türk boylarının ve bu boylardan biri olan Uygurların M. S. 5. yüzyıldan 10. yüzyılın sonuna kadar kullandıkları yazı dilidir. Bu devir Uygur Türkçesinin mühim özellikleri şunlardır:
a. Fonetik bakımından:Bu devredeki dilde "b, d, y, I, n, t, s, t" gibi sekiz ünsüz kendilerinden önce ve sonra gelen ünlülerle birlikte kullanılmıştır. Ünlülerin uyumu bu devrede tam olmuştur.

Mesela: Tokuz, Oğuz, bodun, üzüm, tabgaç, körür, begler gibi sözcüklerdeki ünlüler ses çıkma yeri ve usulü bakımından ünlü uyumuna uygundur. Ayrıca bu devrede bazı sözcüklerin Hece başındaki "b-tn" sesleri karışık olarak kullanılmıştır. Mesela: ben-men, bing- ming, bengü- mengü

b. Leksik bakımından: Bu devredeki dilin lügat terkibindeki sözcükler bütün Türk boylarının ortak malı olmuştur. Bu devrede kullanılan balık (şehir), vapçı (Kanuncu), acun (dünya) bodun (halk), anığ (kötü), Kaınıığ (hepsi), arığ (temiz), asığ (payda), öküş (çok), öksük (yetersiz) gibi sözcükler son devirlerde kullanılmaz olmuştur. Adak (ayak), adgir (aygır), adril (ayrıl), badram (bayram), ııdku (uyku), sab (söz), eb (ev, öy) gibi sözcüklerin bazı sesleri son devirlerde değişim neticesinde başka şekiller almıştır. Eski lAgur Türkçesi devresindeki dilin lügat tertikibine bakıldığında, L\gur Türklerinin o devirlerdeki dini inançlarının sonucu olarak Buda ve Maniheizm ile ilgili birçok sözcükler Uygur Türkçesine girmiştir. Mesela: Sudur (sutra) Burkancihğın esaslarını anlatan eserler, Padak (mısra), Küg (nazım), Şlok (beyit veya manzume) jataka, Çatik (Burkan ve burkancıların hayatlarını anlatan hikaye) mani (mani dininin kurucusunun mizacı), Budah (Buda dininin kurucusu Sidharta, Gautama'nın unvanı olup manası insanların arslanı demektir), Bahsi (üstad), Nırvan (acı çekmek)

Eski Uygur Türkçesi devresindeki bu dilin iki özelliği göze çaıpmaktadır. Onun birincisi dilde eş anlamlı sözcüklerin çok olmaması, ikincisi gramer bakımından bu devirde dilin kendine has belirli yapım ve çekim eklerinin var olması.

Mesela: Bilge "bilgili, akıllı" manasını taşıyan sözcüğün sonundaki "ge" eki, küntogsug" gün çıkma yeri" "doğu", künbatsıg ' "gün batma yeri" "batı" sözcüklerindeki "sug" "sıg" ekleri "Turuğ >er" "durulacak yer" sözcüğündeki "uğ" eki, yaklaşma hali için kullanılan "-ğa, -ka, -ga, -ke, -nar" ekleri eski Uygur Türkçesinin morfolojik özelliklerini meydana getirmiş olup son devir Uygur Türkçesinde kullanılıştan kalkmıştır. Bundan başka bu devirde

belirtme (Akuzatif) eki için "-g/ğ, -nu,-n-u" ekleri yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ayrıca bu devirlerdeki dilde bulunma hali (lokatif) ile ayrılma hali (ablatif) birbirinden farklandırılmamıştır. Yani hem bulunma hali, hem ayrılma hali için yalnız bulunma hali eki kullanılmıştır. Mesela: yerinde (yerinde), bizinte (bizden) gibi.

c. Sentaks veya cümle yapısı bakımından: Bu devir Uygur Türkçesinde umumiyetle basit cümleler kullanılmaktaydı. Birleşik cümleler kullanılsa da çok cümleli birleşik cümleler daha ortaya çıkmamıştı. Dilde basit cümleler hakimdi.

Mesela: Açgil içinte negü bartip yarlıkladı.15 (Altın Yaruk)

T.T. Aktarması:Aç içinde ne var, deyip buyurdu.

164: Törtyınğağ örtenti 16

T.T. Aktarması:Dört bir taraf alevlendi.

Köktürkçe ile Uygur Türkçesi arasında sözcük hazinesi bakımından önemli farklar dikkati çeker. Bu farklar Köktürk ve Uygurların yaşadıkları hayatları, mensup oldukları din, kültür ve medeniyetle ilgilidir. Köktürkçede devlet teşkilatı, savaş, göçebe hayatı ile ilgili kelimeler fazla olduğu halde, Uygur Türkçesinde yerleşik hayata ait şehircilik, tarım vs. sözcükleri gibi maddi sözcükler yanında dini ve manevi hayata ait mücerred sözcükler de epeyce bir yekûn tutar. Köktürkçede cümleler göçebenin karakter ve hayat tarzına uygun olarak sade, katı ve kısadır. Uygurca'da ise cümleler Uygurların mensup oldukları dinin kaideleleri gibi muğlak, hareketli, değişken, bol tasvirli, yan cümlelerle süslenmiş uzun cümlelerdir. 17

Bu devirdeki Uygur Türkçesine ait özelliklere, Karabalgasun Abidesi, şine-usu, Taryat Bengütaşları, Budizm ve Maniheizm devresi Uygur Türk Edebiyatının önemli eserlerinden olan Altın Yaruk, Çaştani iligbeg, Maytrısımt, iki tegin hikayesi gibi eserlerin dili temsil etmektedir.

2. Orta Devir Uygur Türkçesinin hususiyetleri: Orta devir Uygur Türkçesi ll.yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Uygur Türkleri ve bazı Türk Boylan tarafından kullanılan bir edebi yazı dilidir.
15. Kaya Ceval:Uygurca Altun Yaruk. Giriş. Metin ve Dizin Türk Dil Kurumu yayınları Ankara 1994. S. 320.
16. A. Von Gabain "Danti Pala Beg Hikayesi. Uygurca 1V-B.C.D. İbrahim Horuz Basımevi s.52, 1946 İstanbul.
17. Prof. Dr. Nuri Yüce. "Türk Dilinin tarihi devreleri ve bugünkü lehçeleri. Türk kültürü araştırmaları. Prof. Dr. Muharrem Ergin'e aramğan s. XXVIII.

Karahanlı devresindeki Uygur Türkleri tarafından kullanılan edebi yazı dilinin adı Karahanlıca veya Hakaniye Türkçesidir.
Hakaniye Türkçesinden sonra (yani 13.yüzyılın ikinci yarısından sonra) Uygur Türkleri başka birçok Türk boyları ile birlikte ortak yazı dili olarak Harezm Türkçesini kulanmışlardır.
Bu devirdeki edebi yazı diline Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" Ahmet Yükneki'nin "Atabet'ül Hakayık", Nasıruddin Burhaneddin er-Rabguzi'nin "Kısas'ül-Enbiya" adlı eserleri temsil eder. Orta devir Uygur Türkçesinin özellikleri, Eski Uygur yazısı ve Islamiyetten kabulüyle Türk kültür hayatına giren Arap harfleri esasına dayalı eski yazı ile yazılmış metinlerde açıkça görülmektedir. Eski Uygur yazısı 11. yüzyıldan sonra da devam ederek 14. yüzyıla kadar Edikut Uygur devletinde hakim olan Budizm, Maniheizm ve Nasturi Hristiyan Metinlerde daha çok kullanılmışsa da, Arap harflerine dayalı eski yazı daha çok Karahanlı devletinde ve Harezm'de meydana gelen islami eserlerde kullanılmıştır.
Bütün Türk boylarına müşterek olan Türk yazı dili bu devirde özellikle 13. yüzyıldan sonra Güneydoğu Türkçesi ve Güneybatı Türkçesi, Kuzeybatı Türkçesi (Kuman, Kıpçak) olarak üç gruba ayrılmıştır. Güneydoğu Türkçesi içinde yer alan Uygur Türkçesinin bu devirdeki hususiyetleri şunlardır:
a. Fonetik bakımından: bu devir Uygur Türkçesi'nde 24'e yakın ünsüz (konsonant), 9 ünlü (vokal) mevcuttur. Ünlüler uzun-kısa, kalın-ince diye farklandırılmıştır. Ünlülerin özellikle yuvarlak ünlülerin uyumu bu devirde oldukça kuvvetlidir. Mesela: Orun (yer), ozuk (yiyecek), oruk (zeyif), üzüm, üzük (yüzük) küsürgü (kapak), ürük (kaysı), körün (görün) gibi.
Eklerde, özellikle iyelik ve zaman eklerinde ise uyum yoktur. Mesela: kördi (gördü), yüzi (yüzü), közi (gözü), küldi (güldü), yürdi (yürüdü) gibi.
Sözcük başında ve iki ünlü arasında gelen "p, t, k, k ünsüzlerinde sedalılaşma olmaz. Sözcük sonunda gel,en "-g -ğ" ünsüzleri kendini muhafaza eder veya "-k, -k" ya dönüşür. Mesela: Kulak-kulağı, üzük-üzüki gibi.
b. Leksik bakımından: Bu devirde dilin lügat hazinesinde bütün Türk boylarında müşterek olan ana Türkçe sözcükler mevcut omaklaberaber Uygur Türkçesine has olan birçok sözcük ortaya çıkmıştır. Mesela: poşkal (mayalı hamurdan yağda kızartılmış

börek), tolğak (doğum sancısı), ten-tüş (aynı yaşta), mançı (dikiş hakkı), çit (pamuktan yapılmış desenli kumaş), ora (tahıl çukuru) gibi sözcükler bu devirde kullanılmaya başlanmıştır.
Bundan başka bu devirdeki Uygur Türkçesine Türklerin İslamiyeti kabul etmesiyle birçok Arapça ve Farsça sözcüklerde girmeye başlamıştır. Uygur Türkleri topraklarının 13. yüzyılda Cengizhan'ın Moğol İmparatorluğunun idaresi altına girdikten sonra ise Uygur Türkçesine bazı Moğolca sözcükler de sokulmuştur. Hakaniye Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş devresi olan bu devirde Uygur Türkçesinin Moğol dili ve yazısı üzerindeki etkisi çok büyük olmakla beraber Uygur Türkçesi bütün Cengiz İmparatorluğu içinde büyük önem kazanmıştır.

Uygur Türkçesi Moğol İmparatorluğunun diplomatiye dili haline gelmiştir. Devlet idaresinde Uygurlardan pekçok aydın kâtiplıkla görevlendirilmiştir. Cengiz İmparatorluğunun birçok ülkelerdeki baş elçileri Uygurlardan tayin edilmiştir. Moğollar ve onlar ile birlikte Mançularda kendi dilleri için Eski Uygur Alfabesini kabul etmişlerdir. 13. yy'ın sonları ve 14. yy'in başlarında Moğol İmparatorluğuna bağlı olan Kore Sarayında da Uygur Türkçesi devletin idare dili olarak kullanılmıştır.
c. Gramer Yapısı bakımından:
1. Bu devreye mensup eserlerdeki "Tinlamazip" (dinlemeden), "almisindi"(almaya çalıştı), "goherok" (gevherci) gibi sözcüklerde görülen -zip, -sın, -ok gibi sözcük türetme ekleri geniş şekilde
kullanılmıştır.
2. agu/-egü eklerinden yaygın bir şekilde istifade edilmiştir. Mesela: "Tokuzagu" (Dokuzar şer) "ikigü" (ikişer)
3. Bu devir Uygur Türkçesinde geçmiş zaman sıfat fiili ile adam ve nesnenin özelliğini ifade eden -ğan/-kan sıfat fiilleri birlikte kullanılmıştır.
4. Bu devirde bulunma hal ekleri (lokatif) ile uzaklaşma hali ekleri birbirinden farklı hale gelmiştir. Mesela: "kayda" (nerede), "koydan"(nereden), "sendin" (senden) gibi. Bu çeşit değişikliklerle birlikte fiillerin geniş, gelecek zaman çekim ekleri olan -ar, -er, -ur, -ür, -r ekleri daha belirgin daha geniş şekilde kullanılmaya başlamıştır.
Mesela: "Nakım işlerirse tügeli küder" Tügelge tügese inişke yanar.
5. Gelecek zaman çekim eklerinden -gay, -gey, -tacı, teçi, -daçı, -deçi ekleri ortaya çıkmıştır. Mesela: "Teğin geymen

(erişeceğim), "yara-gay" (yarayacak)", ölteçisen" (öleceksin)18
6. Kalabalık sözcük gruplarının ortaya çıkması, birleşik uzun cümlelerin doğması bu devirdeki dilin mühim sentaks özelliklerin-dendir. Mesela: Arslanlarnın yüriyişini yürip, uçayan balıknın kidininte turup, inaruberü yüridi, otru iligbeg tört beltir yolta aniıı arasında sansız öküş yeklerig kördi (Çaştanı ilig beg hikayesinden)19
Çağdaş Uygur Türkçesine aktarılması: Arslanların yürüyüşünü yürüp U cayan şehrinin arkasında turup, Uyak buyaklarga yürdi, Andın İlig beg tört yol çatrında, Unin ansıda sansız şeytanlarnı kördi.
Türkiye Türkçesine aktarılması: "arslanların yürüyüşünü yürüyüp; sonra cayan şehrinin arkasında durup, oraya buraya yürüdü. Karşıda (otru) iligbeg dört yol çatrıgında (beltir) sayısız çok şeytanları gördü.
Orta devir Uygur Türkçesini iki devreye ayırmak mümkündür:
a. Karahanlılar devresi (Hakaniye Türkçesi devri): X. ve XII. Yüzyıllar arasını kapsar. Bu devrin mühim eserleri Kaşgarh Mahmut'un Dîvânü Lûgati't-Türk (1072-1075), Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig (1069-1070)'leridir.
b. Hakaniye Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş devresi: XIII. Yy'dan 15. yy'a kadar olan devri kapsar. Bu devrin mühim eserleri Nasırüddin bin Burhanüddin bin Rabguzi'nin "Kısasü'lEnbiya"sıdır.
3. Yakın Devir Uygur Türkçesinin Hususiyetleri: Yakın devir (yeni devir) Uygur Türkçesi 15.yy'dan 20.yy'a kadar kullanılan di! olup, bu devir Uygur Türkçesinin özellikleri Arap yazısıyla yazılmış pek çok dil yadigarları ile birlikte "Eski Uygur yazısı" ile de yazılmış (15-16 yy'lar arasında) metinlerde görülmektedir. Bu devirdeki Uygur Türkçesi, önceki iki devreye nazaran ifade gücü yüksek ve daha gelişmiş halde olup ona "çağatayca" denilmektedir.

Çağatayca, Karahanlı Türkçesi'nin (Hakaniye Türkçesi) temel özeliklerine sahip olup Harezm Türkçesinin bazı unsurlarını kendi bünyesine alarak gelişme göstenniş bir Türkçedir. "Çağatay Hanın

18. İsrafil Yusup "Kadımki Uygur yazma Yadikarlikliridin Tallanmal983 UrumçiS.213.
19. A.Von Gabarin: Eski Türkçenin Grameri, Türk D. Kurumu 1988 Ankara S.82.

hükümet sürdürdüğü mahallerde söylenen "Uygur Lisanı" o vakitten beri Çağatayca denilmekle şöhret kazanmıştır. 20

Çağatayca itibarı bir sözcük olup, o özmü öz Türkçedir. Birçok Türkologların ifade ettiği gibi çağatay Türkçesi aslında müşterek Orta Asya Türkçesidir. Bu Türkçeyi geliştiren onun müşterek Orta Asya Türkçesi haline gelmesini sağlayan büyük alim ve şair Ali Şir Nevai'dir. Çağatay Türkçesini yalnız Uygur Türkleri değil, Özbek Türkleri, Kazak Türkleri, Kırgız Türkleri, Tatar Türkleri, Başkurt Türkleri, Karakalpak Türkleri gibi Orta Asya'da yaşayan pekçok Türk boyları ortak edebi dil olarak kullanmışlardır.Çağatay Türkçesinin mühim hususiyetleri şunlardır:

a. Fonetik bakımından:

1. Çağatay Türkçesinde dokuz ünlü (vokal) yirmi üç ünsüz (konsonant) vardır. Arapça, Farsça sözcüklerin doğru ifade etmek ihtiyacı için kabul edilen beş harf ile birlikte ünsüz sayısı yirmisekizdir.
2. Fiillerde ilk veya kök hecedeki -a, -e ünlülerinin çekim ve yapım ekleri aldığında i'ye dönüşmediği görülmektedir. Mesela: barıp (varıp), kalıp (kalarak), kelip (gelip) gibi. İsimlerde ise ilk veya kök hecedeki e ünlüsünün kapalı e veya i'ye dönüştüğü bilinmektedir. Men>men beş>beş beg>bey emdi>imdi gibi
3. Dudak aykırışlaşması birkaç istisna dışında terk edilmiştir. Yuvarlaklaştırıcı ses değişikliği ortaya çıkmıştır:

kav-dum>kovdum kaşup >koşup (katıp) sev-ün>söy-ün-düm (sevindim) eçkü>öçkü (keçi), erük>örük (kayısı) etük>ötük(çizma), incü>-üncü '>*'||'
açuk>-oçuk (açık), yaruk>-yoruk (işk) azuk>-ozuk(yiyecek) gibi

4. d>-y değişikliği kesinleşmiştir. Yani d'si y'ye değişecek sözcüklerle değişmeyecek sözcükler belirginleşmiştir. Mesela:

kadgu>Kaygu, adak>ayak, udku>uyku badram>bayram, kuduk>kuduk (kuyu)

5. Çağatay Türkçesinde sözcük sonundaki ğ-k veya g-k sedalı ve sedasız gırtlak ünsüzleri karışık şekilde kullanılmıştır.

20. Şemseddin Sami, Kamusül a'lem, mihran matbaası. İstanbul 1891 3.Cilt

Mesela: kulak-kuağ. kulağı-kulakı
ötek-öteg, öteki-c.egi. keklik-keklig " ', / '
keklikı-kekligi, uuk-uluğ (ulu) gibi.

6. -gınça*/ginçe/g bi zarf fiil ekleri yuvarlaklaşarak -gunça" /-günçeAkünçe şekline iönüşmüştür. "al-gunca" (alıncaya kadar), kel-günçe (gelinceye kdarj. körgünçe (görünceye kadar), yetkünçe (ulaşıncaya kadar)
7. Bazen sözcükltrdeki iki yandaş ünsüz (konsonant) aralarında yer değiştirmeye başlamıştır: ügret>ürget, yağır.ur-yamgur gibi

b- Leksik bakımından: Bu devirdeki Uygur Türkçesinin yeni Çağatay Türkçesir.in mühim bir hususiyeti Lügat hazinesinin önceki devire göre dahi zenginleşmesi ve Çağatay Türkçesine çok sayıda Arapça ve Farsça sözcüklerin girmesidir. Bunun neticesinde:
Uygur Türkçesinde aslında var olan sözcüklerle eş anlamlı sözcükler ortaya çıkmıştır. Mesela:
.
"kişi" yanında "adem", "insan" sözcükleri
Kök (gök) yanında "asman", "sama" sözcükleri; eş yanında dost, hemrah sözcükleri...
2. Bazen Türkçe sözcüklerin yerine Arapça, Farsça sözcükler kullanılmaya başlamıştır
Mesela: Balık yerine seher, budun yerine halk, Tigin yerine şehzade, konçuy yerine melike, kağan yerine sultan veya padişah otkaş yerine mesel (meşale), kut yerine beht, saadet, elkin yerine mihrnan (misafir) gibi sözcükler yer alma sürecini devam ettirmiştir.
3. Kişilere ad ko;.mada Türkçe adlar beraber Arapça ve Farsça adlar da çoğalmışlardır:
Türk asıllı adlar: tursun (dursun), kutluk (kutlu) [i
Arapça asıllı adlarSadık, Mahmut, Muhammed gibi. c- Gramer bakımından:
1- Eski ve orta devir Türkçesinde kullanılan -aguAegü .çekinden -av/-ev ekine geçilmiştir.
Mesela: Tokuz-agu-Tokuzav (Dokuzarşer) .. iki-egü>-ikev (ikişer)
'•"'|' '
. küd-egü >-küyev (damat) gibi
2. Yönelme hali eki -ğa/-ka/-ge/-ke yanında iyelik ekinden SOhra -a/e ekleri de kullanılmaya başlamıştır. :: bağrım-a>bağrıma
könlüm-e >könlüme (gönlüme)
anam-a> anama •|<|:.' ;', • ' <':" I |• '"
3. Zamir "n" si şiirlerde bazen kullanılsa da Çağatay Türkçesinde genel olarak terk edilmiştir:
Yolında değil yolıda İçinde değil içide Başında değil basıda Saçındın değil saçıdın gibi
4. Sıra siyi eki -nç yerine -nçıAnçi şekli yerleşmeye başlamıştır. Mesela: birinç>birinçi ikinç>ikinci, üçünç>üçinci
5. daçı/-deçi partisipleri kullanılıştan kalkmıştır.
6. Olumlu zarf fiil eki -y'nin yanında olumsuz şekli -ma-yA me-y'in kullanılmaya başlaması görülmüştür.
Mesela:"dey"=diyerek söyleyerek
"Oku-y"=okuyarak, kel-me-y=gelmeyerek bil-me-y=bilme-yerek
7. madın/-medin zarf fiil ekinin -mayın/-meyin
-mastın /-mestin şekli sonra -may/-mey şeklini almaya başlamıştır. Örnek: Öyge kelmey, bazarga kettim, eve gelmeden pazara gittim.
8. -dımızAdimiz, dumız /-dümiz geçmiş zamanın birinci şahıs çokluk ekleri yerini -dık/-dik, -duk/-dük,
-tuk/-tük eklerine bırakmıştır: -, .
aldımız>alduk, kördümiz>kördük (gördük) ,'r:
bildimiz>bildik, kettimiz»kettik (gittik) yetdimiz) yettuk (ulaştık) gibi
9. -ğusıAgüsi, -kusı /-küsi den ibaret gelecek zaman ekleri gün geçtikçe yaygınlaşmıştır:
barğusı (varacak) alğusı (alacak), bergüsi (verecek), yatkusı (yatacak), ketgüsi (gidecek) teggüsi (değecek), terletküsi (derletecek) gibi
10. Bu devirdeki Çağatay Türkçesinin morfolojisine Arap ve Fars dillerinden -perver, -na, -keş, -bet, -bi gibi sözcük türetme ekleri girerek yerleşmiştir.
Bundan başka, isimleri çeşitli münasebetler için çeşitli hallere, durumlara sokan hal ekleri yine biraz merkezleşmiş ve kesinleşmiştir. Ayrıca fiillerin çekim ekleri tamamlanmaya, şimdiki zaman eki belirgin halde şekillenmeye başlamıştır. Çağatay Türkçesi karahanlı Türkçesi'nin temelinde ve Harezm Türkçesinin bazı önemli unsurlarını bünyesine alarak şekillendiği ve geliştiği, için, Uygur Türkçesinden başka Oğuz, Kıpçak, Kanlı lehçe-

lerininde etkisi vardır. Büyük alim Ali Şir Nevai Çağatay, 1 urkçesini şekillendirmede birçok Türk boylarının lehçe ve konuşma dillerinden en önemli unsurları bir araya getirmiştir. Çağatay Türkçesi'nde özellikle Nevai, eserlerinde Oğuz lehçesine ait unsurlar mevcuttur. Mesela: öyle, böyle, ev, uyumak, eksilmek (yıpranmak, köneremek)
Nevai yardımcı fiillerden bol ile ol'u karışık halde kullanmıştır. Sıfat fiil ekleri -gan /-kan ile birlikte -mış/-miş eklerinden de istifade etmiştir. Nevai eserlerinde, olmışam, tapmışam (bulmuşam), kılmamış (yapmamış) gibi sözcükler görülmektedir.
Bazı Türkologlar Çağatay dilini, ilk devir Çağatay dili, Klasik Çağatay dili son devir Çağatay dili olarak üç devreye ayırsa da, ilk devir Çağatay diliyle, klasik devir Çağatay dilini Türkistan'daki (Orta Asya) Uygur, Özbek gibi pek çok Türk boylarının ortak edebi yazı dili olmuşsa da son devir Çağatay edebi dili (lö.yy'ın ikinci yarısından 19.yy'a kadar) Klasik Uygur dili ve klasik Özbek diliolarak ikiye ayrılmıştır. Görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bu görüşü Basbakov 1966 yılında Moskova'da tertiplenen "Uygur dilinin gelişme devreleri" konulu Sempozyumda ortaya atmıştır.2'
Bu görüşlere benim katılmam mümkün değildir. Çağatay Türkçesi, Orta Asya Türklerinin müşterek ortak edebi dili olup 19. yy'in ortaları ve hatta sonlarına kadar müşterek ortak edebi dil olma özelliğini kaybetmemiştir. Çağatay Türkçesinin Çağdaş Uygur Türkçesi ve Çağdaş Özbek Türkçe'si olarak ikiye ayrılması 19.yy'ın sonları 2O.yy'ın başlarında meydana gelmiştir. Bugünkü Özbek Türkçesiyle Uygur Türkçesi arasında büyük bir fark yoktur.
4. Çağdaş Uygur Türkçesi: Çağdaş Uygur Türkçesi yukarıda gösterdiğimiz yakın devir Uygur Türkçesi (Çağatay Türkçesi) istikametinde 2O.yy'ın başından beri şekillenmeye başlamış olan bir edebi yazı dilidir.
Türk dilinin güneydoğu şivesi sayılan ve bir yazılı edebi dil merhalesine ulaşan Uygur Türkçesinin fonem sistemi kesinleşmiş, lügat hazinesi zenginleşmiş ve hali hazırda gelişme çabası içinde olan bir dil özelliği göstermektedir.
Çağdaş Devir Uygur Türkçesi Eski Uygur Türkçesinin devamı olan Hakaniye (Kaşgar Türkçesi) Türkçesinin temelinde
21. İbrahim Muti "İlmi makaleleri" Pekin milletler neşriyatı 1990 sayfa 207-208.

meydana gelerek 15.yy'dan 19. Yüzyılın sonlarına kadar hayatını sürdüre gelen Çağatay Türkçesinin tarihi gelişmesi neticesinde 20 yy'ın başlarından itibaren şekillenmeye ve gelişmeye başlayan Güneydoğu Türkçesinin bir kolu ve mühim bir edebi yazı dilidir. Bu yazı dili Doğu Türkistan'da Çin Halk Cumhuriyetine bağlı Uygur özerk bölgesinde yaşayan 24 milyon, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinde yaşayan aşağı yukarı 750.000 Suudi Arabistan, Türkiye, Pakistan, A.B.D. Almanya, Kanada gibi birçok ülkelerde yaşayan 250.000 civarındaki Uygur Türkleri tarafından konuşulmakta ve yazı dili olarak kullanılmaktadır. Çağdaş Uygur Türkçesi incelendiğinde yakın devir Uygur Türkçesinden bazı özellikleriyle ayrılmaktadır. Bu özeliklerden en önemlileri şunlardır:
a. Fonetik Bakımından:
1. Çağdaş Uygur Türkçesinde sekiz ünlü (a, e, /e, i, o, ö, u, ü) ve yirmidört ünsüz (b, p, t, c, ç, h, h, d, r, z, j, s, ş, k, k, f, g, ğ, fi, y, 1, m, n, v) lerden ibaret olup, bunlar sedalı ve sedasız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Çağdaş Uygur Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi hakkında orkun yayınevi tarafından 1992'de yayınlanan "Modern Uygur Türkçesi Grameri" kitabımızda geniş bilgiler verdiğimizden dolayı burada teferruata girmeyeceğiz.
1. Çağdaş Uygur Türkçesini eski, orta ve yakın devir Uygur Türkçesinden ayıran bir mühim özellik sözcük kökleri yapım ve çekim ekleri aldığında "a", 'e' ünlülerinin 'e', 'e', 'i', gibi ince

ünlülere değişmesidir: Yani vurgusuz hecelerde ve sözcük ortasında olan "a", "e" gibi geniş ünlüler inceleşir ve zayıflaşır, daralır.
Mesela:
Bala (çocuk)=balası (çocuğu) değil balisi
Alma (elma)=alması (elması) değil almisi
Balalari değil baliliri
Çeçekleri değil çeçekliri
Gilemleri değil gilemliri (kilimleri)
Bu ses hadisesi tam geri asimilasyon hadisesidir. Birçok sözcüklerde ikinci hecedeki dar ünlü birinci hecedeki geniş ünlüye etki yaparak onu darlaştırmaktadır, yani ters etki göstermektedir.
Mesela:
Al-iş =alış değil eliş
kal-iş=kalış değil keliş •' ¦' '" "'" ' '
Sal-iş=salış değil selis '" " ', ' ' '

Bar-ip=barip değil berip ' '
Kel-ip=kelip değil kelip
Ket-iş=ketiş değil ketiş (gidiş)
Örneklerde görülen bu ses hadisesi tam olmayan geri asimilasyondur. Burada birinci hecedeki "a", "e" sesleri fiilden isim yapma ekleri "iş" ve zarf fiil eki "ip" eklerini aldığında kapalı "e"ye dönüşmektedir. Bu hadise yabancı sözcükler için geçerli değildir:
Hayat=hayat-i -m=hayatim
İnsan=insan-i=insani '
İmla=imla-si=imlasi :
Capa=capa-si=capasi gibi
Uygur Türkçesinde düz kısa, dar olan "ı" ünlüsü gelişmemiştir. Bazı yerli ağızlarda olsa bile yazı dilinde kabul edilmemiştir.
2. Çağdaş Uygur Türkçesinde kapalı "e" gelişme göstermiştir. Uygur Türkçesinde özel bir yeri olan kapalı "e" iki veya daha çok heceli sözcüklerde kullanılır. Son hecede kullanılmaz. Uygur Türkçesinin tarihi seyrine bakıldığında bu kapalı "e"nin "a" ve "e"nin zayıflamasından meydana çıktığı görülmektedir.
ünsüzlerde görülen ikizleşme hadisesidir.
Eski Uygur T. Çağdaş Uygur T
İsik issik
katık kattik
Tokuz .., ,,' tokkuz
Yeti .; > yette
Sekiz ¦¦:;.. Sekkiz
Türkiye T.
ısı
,,j katı ¦• dokuz ; .. yedi . .• sekiz .
4. Sözcük sonunda ve ünsüzlerin önünde yer alan "r" nin ağızlarda düşme hadisesi edebi dile sokularak yanlışlıkla bu hadise adet haline getirilmiştir. ,A, .. ¦,- \m
Eski Şekli

Keliptur '
Aliptur
Boluptur
Karga Ürgetmek
Yenisi
keptu(r)
aptu(r)
boptu(r)
ka(r)ga
ü(r)getmek
Türkiye T.
gelmiş
almış
olmuş
karga
öğretmek

Eski şekli yeni şekli

Eski Uygur T. Çağdaş Uygur T. Türkiye T. kaliptur ka(L)ptu
Yarım Yerim Yarım dliptur a(L)ptu
kalın kelin kalın ; saliptur sa(L)ptu
Balık belik balık . boluptur bo(L)ptu
Arik erik arık keliptur ,,.. ke(L)ptu
Kelin kelin gelin *'¦ çaliptur (ça(L)ptu
kilipturki(L)ptu

3. Çağdaş Uygur Türkçesinin mühim özelliklerinden biride Burada "tur", "dur" fiilindek
Bu örneklerde "r" nin düşmesiyle beraber "ip" ekinin "i" sininde düştüğü görülmektedir.
5. Terkibinde "L" ünsüzleri olan "kal", "al", "sal", "çal" gibi fiil köklerine "ip" zarf fiil eki ile-tur/-dur yardımcı fiilleri eklendiğinde çağdaş uygun Türkçesinin canlı konuşma dilinde "L"nin düşme hadisesi göze çarpmaktadır. Bu durumda -ip ekinin "i" si düşer. Çağdaş Uygur Türkçesinde konuşma dilindeki bozulmuş bu hadise yine bazı kişiler tarafından "halk nasıl söyİerse öyle olması lazım" safsatasıyla edebi yazı diline sokulmuştur. Ve dilde değişmeler görülmüştür:

' Türkiye T.
,,' ¦ kalmış ,,':' .' ' almış i salmış
'/j,,;!1';, olmuş gelmiş
çalmış (saz çalmış) yapmış

6. Çağdaş Uygur Türkçesine Arapça ve Farsça'dan kabul edilen sözcüklerdeki kısa, kalın ünlüler ise Uygur Türkçesine ince şekliyle yerleşmiştir.

Uygur T. Türkiye T.
Kelem kalem
Şefek şafak
Hencer ¦ •'¦, y- , :--¦¦;, hançer
Vede ¦• ¦¦' .-¦¦': ¦¦ ¦¦ !·:·¦·¦•¦•* vade
Eli ¦'¦'¦'' ¦'''¦'¦ Ali
Ehmet ...¦'¦ Ahmet

MAHMUT KAŞGARLI

Hesen Hasan

Esker Asker

Melikeme Mahkeme

Nosriddin Nasreddin

Helik halik

Leksik bakımından:

1. Çağdaş Uygur Türkçesi Türkçenin ünlü sistemini korumakla beraber başka Türk lehçeleri (şiveleri)ne nisbetle Eski Türkçenin sözcük hazinesini de daha iyi korumuştur. Bunun sebebi çağdaş Uygur Türkçesinin hem tarihi hem de coğrafi bakımından Eski Uygur Türkçesinin doğrudan doğruya varisi olmasındandır.

2. Çağdaş Uygur Türkçesinde sözcük türetme usulünden yararlanarak yeni kavramlar, yeni nesneler için pek çok yeni sözcükler türetilmiştir.

Mesela: ,,, .-•»,. f,,^,v,-,,. ',/K.y

¦'.' T.Türkçesi ' ...,||.. . ; .<¦.,¦,..,¦,.¦ :^\.||

':' Ünalğu-ses alan (Teyp) s -¦: t- V,; -'-'.-i':->

¦' .' Sinalğu-kıyafat alan (video) :; " ;¦, ^ı.V-^ r ¦

Muzlatku-buzlatan (buzdolabı) .: '¦> : . ||'.. v.^:. :,¦ i :\r

Kiralğu-kiralan (çamaşır makinesi) , ;...^,,

|||.; Tikuçar-dikuçan (helikopter) > ¦ *!' \

c. Gramer bakımından

1. Çağdaş Uygur Türkçesinde devamlılık bildiren şimdiki zaman çekim eklerinden "vat" eki yanında -makta/-mekte ekleri ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır.

Kelivatimen-geliyorum

Kelivatisen-geliyorsun j. • " ",, ,A

Kelivatidu-geliyor """"¦ ';. ¦.-'-¦"-¦"||.ı.

' ¦ ¦ :¦ '||. ¦ ¦ ¦ ||||'|'||||•|'| ::--'¥

Yazmaktamen-Yazmaktimen-Yaziyorum ;. ¦ ¦ • .

Yazmaktasen-Yazmaktisen-Yaziyorsun ¦

Yazmakta- Yazmakta-Yazıyor '

Kelmektemen-kelmektimen-geliyorum ||, : ||'"¦•>- ¦ .¦ '> Kelmektesen-kelmektisen-geliyorsun ' ;' ||| '*"İ:>1>""., : "||| ,:¦ Kelmekte-kelmekte-geliyor ¦ if":'::'-s' \iiV:'f^:-;' ,';

2. Çağdaş Uygur Türkçesinde gelecek zaman çekim ekinin -makçı/-mekçi şekli yaygınlaşmıştır.

Yazmakçimen-yazacağım Yazmakçisen-yazacaksm Yazmakçi -yazaç ak

3. -ğan/-kan,/-gen/-ken sıfat fiil eki alan fiillerden sonra "idi" fiillinin gelmesiyle şekillenen görülen geçmiş zaman çekiminde "i" cevheri fiilinin düşürüldüğü görülmektedir.

Mesela:

Barğanidim-barğandim-getmiştim

Barğanidin-barğandin-gelmiştin

Barğanidi-barğandi-gelmişti gibi

Kısacası Uygur Türkçesi, Türk dili sistemi içinde mühim yer tutmakla beraber tarihin seyri içinde değişme ve gelişme göstererek bugünkü haline gelmiştir. Dr. Zeki Velidi Togan'ın ifadesince "Uygurlar, Türkler arasında biraz daha kuvvetli, kültür bakımından biraz yüksek olduğundan onların dili diğer Türkler için yazı dili olarak vazife görmüştür.22
Bu fikirleri N.A. Baskakov'un şu görüşleri daha da kuvvetlendirmektedir. "Uygur dili ve yazısı son devirlerdeki edebi dillerin yani önceleri Karahanlılar devrindeki (10-12). Yüzyıllar) dilin, sonraları Oğuz-Kıpçak edebi dilinin (12-13). Yüzyıllar). Çağatay dilinin (13-14 yüzyıllar), Altınordu edebi dilinin (13-14 yüzyıllar), Eski Özbek dilinin (15-19. yüzyıllar), Eski Türkmen dilinin (17-19. yüzyıllar) ve başka dilerin şekillenmesinde büyük etki yapmıştır. Eski Uygur yazısını Moğollar kabul ederek şimdiye kadar kullanıla gelmektedir.23*

22. Zeki Velidi Togan "TUrk-Tatar Tarihi. "Kazan 1914 Sayfa 26.
23. N. A. Baskakov "Türk Tülleri" milletler neşriyatı Pekin 1986. Sayfa 71.

* 8-13 Haziran 1992 tarihleri arasında Tataristan'ın başkenti Kazan'da tertiplenen 6. Uluslar arası Türkoloji Kongresine sunulan bildirinin düzeltilmiş metni. Türk Kültürü, Sayı: 355, sayfa: 679-686, Ankara, Aralık 1992. ; - '

;y TARİHTEN GÜNÜMÜZE KADAR ,""
UYGUR TÜRKLERİNİN KULLANDIĞI
ÖNEMLİ ALFABELER

Uygurlar tarihte pekçok alfabe kullanmışlardır. Uygurların hangi devirde ırgılıf (resimli yazı) kullandığı bize açık değildir. Çünkü bu konuda bizim devrimize kadar gelen vesika yoktur.
Uygur Türklerinin yazısını dört bölümde incelemek mümkündür:

1. Orhun Yazısı (Kök Türk Yazısı):

Uygur Türkleri bu yazıyı 6. ve 9. yüzyıllar arasında Ordus, Orhun ve Selenge civarında yaşadıkları sıralarda ve Uygur imparatonluğunun yıkılmasından (840) büyük kafileler halinde Doğu Türkistan topraklarına gelip yerleştikten sonraki devirlerde de kullanmışlardır.
Bu yazıyı ilk defa Rus bilgini Yadrinçiyev 1889 senesinde Orhun ve Yenisey civarında yapmış olduğu araştırmalar sırasında ele geçirmiştir. Yenisey ve Orhun yazıtlarının bulunuşu ve Köktürk alfabesinin Danimarkalı bilgin V. Thomsen tarafından 1894 yılında çözülüşünden sonra, ilim âleminde bu yazı sistemine ilkin "Runik Türk Alfabesi"adı verilmiştir. Bu yazı ilk zamanlarda sağdan sola ve son zamanlarda Çin yazıları gibi yukarıdan aşağıya doğru yazılmıştır. ¦

2. Uygur Yazısı:

Uygur Türklerinin Doğu Türkistan toprakları içine kafileler halinde göç ederek gelip yerleştikten bir müddet sonra bu yazıyı kullanmaya başlamışlardır. "Eski Uygur Yazısı" diye adlandırılmış bu yazıyı Uygurlar 16. yüzyıla kadar kullanmışlardır.
Uygur yazısından başta Burkancılar (Budistler) olmak üzere, hemen her dinin mensupları istifade etmişlerdir.
Uygur Türkleri esas bu yazının keşfinden sonradır ki, Doğu Türkistan toprakları içinde en zengin kültürlerini yaratmaya
başlamışlardır. Bu yazıyı diğer Türk kavimleri de kullanmışlardır. Eski metinlerimizin Arap harflerinden sonra en önemli miktarı Uygur alfabesi ile kaleme alınmış olup, Türklerin İslamiy.eti kabulünden sonra da uzun süre hatta Osmanlılar tarafından bile kullanılmıştır.

Mesela XV. yüzyılda Fatih Sultan Mehmet İstanbul'un fethi hakkındaki bir fermanını bu yazı ile yazdırmıştır. Moğollar ve Mançular da bu yazıyı kabul etmişlerdir. Cengiz İmparatorluğunun bütün devlet işleri bu yazıyla yapılmaktaydı. Güyük Han, Papa ile yapmış olduğu yazışmalarını da Uygur yazısı ile yapmıştır. Eski Uygur yazısı şimdi Moğollar tarafından kullanılmaktadır.
Eski Uygur yazısının özellikleri:
a) Bu yazı Sogd yazısından biraz değiştirilerek alınan bir yazı olup sağdan sola doğru yazılmaktadır.
b) Bu alfabede toplam 23 işaret (harf) olmak üzere 4 ünlü (vokal, sesli) 19 ünsüz (konsanant, ünsüz) vardır. Bu alfabe ile Uygur dilini ifade etmekte bazı zorluklar olduğu için her devirde bazı değişiklikler olmuştur.
c) Uygur yazısında birbirine benzeyen seslerin işaretleri karıştırılmış, yani iki harften biri diğerinin yerine kullanılmaya başlanmıştır, b, p, f gibi harfler tek işaretle gösterilmiştir, t-d, s-z gibi yakın sesler de birbirleriyle ifade edilir olmuşlardır. Harfler kelimenin başında, ortasında ve sonunda ayrı ayrı biçimlere girmektedir. Bu karışık durumun Moğol istilasından sonra artık kaideleştiğini görüyoruz.
Uygur yazısı aynı zamanda tahta bloklarla (kalıplarla) basılarak da kullanılmıştır.
Moğol istilası sırasında Cengiz Han, Burkana manastırlarından Uygur rahiplerini oğullarına ve devletin ileri gelenlerine yazı ve din öğretmeleri için çağırır. Başka bir kayıttan Kubilay'ın (XIII. yy.) Burkana metinlerin Tibetçe, Çince ve Uygurca olarak yeniden düzenlenmesi işini üzerine verdiği rahipler arasında Uygurların da bulunduğu bilinmektedir.
Bugünkü Moğol ve Mançu yazısı Uygur yazısından çıkmıştır. Hatta Burkancılığa ait Moğolca eserlerde kullanılan deyimlerin çoğu Uygurca'dan geçmiştir.
"Oğuzname", "Altun Yarug", "Çeştani İlig beg", "Maytrı Simit" ve "Eski Türk Şiirleri" gibi meşhur eserler Eski Uygur yazısı ile yazılmıştır. Kısacası Budizm ve Manihaizm kültürü

çerçevesinde yaratılan pekçok eserler bu alfabeyle kaleme alınmıştır. Uygur yazısı İslami eserlerde de kullanılmıştır. Mesela Kutadgu Bilig, Miraçname, Atebetü'l Hakayık gibi eserler bu yazıyla meydana gelmiştir.
Eski Uygur yazısının geniş bir şekilde kullanıldığı bölge Turfan bölgesi olup, İdikut Kağanlığının hakimiyetinin hududları içinde yaygın olarak kullanılan yazı bu yazı olmuştur. Uygur Türkleri ve hatta bir çok Türk boyları İslamiyetin kabulünden sonra dahi uzun zaman bu yazıyı kullanmaya devam etmişlerdir. Hatta bu yazı yüzyıllar boyunca Arap alfabesi ile birlikte yan yana kullanılmış ve bazı eserler her iki yazı ile bir arada tesbit edilmiştir. Mesela: "Atebetü'l Hakayık" bu şekilde yazılmıştır.
3. Arap Yazısı
Uygur Türkleri Karahanlı hükümdarı Sultan Satuk Buğra Han'ın 932 yılında İslamiyeti kabul etmesinden sonra Arap yazısını benimsemişlerdir. Arap yazısı İslam dininin Ortaasya'ya yayılmasıyla 10. yüzyılın sonlan ve 11. yüzyılın başlarından itibaren Uygur yazısının yerine kullanılmaya başlanmıştır. Yavaş yavaş esas yazı haline gelerek şimdiye kadar kullanılagelmiştir.
Arap yazısı esasına dayalı Uygur alfabesi bin yıla yakın bir zaman içerisinde Uygur dilinin esas yasızı olarak vazife görmüştür. Bu yazı tarihi devir içinde müspet bir rol oynamıştır. Ünlü dilci, âlim, bilgin Kaşgarlı Mahmut "Dîvânü Lügati't-Türk"isimli eserini bu yazı ile yazmıştır. Bundan başka Ahmet Yükneki, Lütfi, Sekkaki, Abdürrahim Nizari, Molla Bilal gibi klasik edip ve şairler kendilerine ait şaheserleri bu yazı ile yazmışlardır.
Bu yazının özellikleri şunlardır:

a) Bu yazı Arap yazısından çıkmıştır. Uygurlar bu yazıyı kabul ettikten sonra 20'den 30'a kadar harf kullanmışlardır.
b) Arap yazısı ünsüzlere dayalı bir yazı olduğundan birtakım zorluklar ve karışıklıklar görülmüştür. Arap menşeli bu alfabe Türkçe'nin zengin ünlülerini ifade etmede yetersiz kalmıştır. Uygur Türkçesindeki o, u, ö, ü ünlüleri için Arap kökenli alfabede elif (') ve vav (j) kullanılmıştır. Bir harf birkaç sesi karşılamak mecburiyetinde kalmıştır. Bundan dolayı Uygurlar bu alfabeyi kullanmaya başlamalarından itibaren birtakım değişiklikler yapmışlardır.
Arap Yazısının Değiştirilmesi
Arap harflerine dayalı eski Uygur yazısı XI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar küçük değişikliklerle devam edegelmiştir. 1936 yılında Arap alfabesi esasındaki eski Uygur yazısı bir defa değiştirilip yeni harfler eklenmiştir.
1951 yılına gelince gene bazı değişiklikler yapılıp aslında Uygur Türkçesinde ses karşılığı olmayan Arap diline uygun harfler ortadan kaldırılmıştır. 1952-1954 yıllarında yine bazı değişiklikler yapılmış, alfabe terkibinde olmayan birkaç harf daha alfabeye dahil edilmiştir. Bazı ünlü sesleri ifade eden harfler çift işaret koymak suretiyle farklandırılmıştır. Bazı harfleri farklı kılmak için şartlı işaretler katılmıştır. Bütün bunlarla imlâda belirli kolaylıklar görülmeye başlanmıştır. En son değişiklik 1983 yılında yapılmıştır.
4. Latin Alfabesi Esasındaki Yeni Uygur Yazısı
1954-1956 yılları arasında Uygur aydınlarının bir kısmı Sovyetler Birliğine bağlı olan Batı Türkistan (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan) daki soydaşlarıyla kültür bağlarını muhafaza etmek, kültür alış-verişini devam ettirmek için onların kullandığı Kiril (İslaviyan) esasında yeni Uygur alfabesini meydana getirmek ve kullanmak teşebbüsünde bulundular. Bu teşebbüs gereğince Kiril harflerine geçmek için Ağustos 1956 yılında Urumçi'de toplanan "Til yezik İlmi Muhakeme Kongresinde karar alınmıştır. Kongreden sonra 1957-1958 yıllarında alfabe taslağı ortaya konulmuştur. 1957 yılından başlayarak Ruslarla Çinlilerin arası açıldı. Sovyetler Birliği ile Çin Halk Cumhuriyetinin münasebetleri gerginleşti. Neticede Çin yönetimi Doğu Türkistan Türklerinin Kiril alfabesini kullanmasına mani oldu ve Çinliler için hazırlanan Latince alfabe taslağını Uygur Türklerinin de kullanması için emir verildi.
Çin yazısı fonetiğinin Latin yazısına dönüştürülmesi esası üzerine kurulmaya çalışılan bu yeni Uygur yazısı taslağı 11 Aralık 1959 tarihinde Urumçi'de toplanan İkinci Dil Kongresinde kabul edilmiş ve 1960 yılında okullarda denenmesi başlanmıştır. 33 harften meydana gelen yeni Uygur Lâtin alfabesinin 27 harfi Çin harfleriyle aynı olup geriye kalan 6 harfi ise Uygur diline has sesleri yansıtmakta idi. Bu alfabe 1964 yılında Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyince de onaylanmıştır.
1965-1966 yılları arasında Çin'de başlatılan kültür devrimi dolavısıvla bıı va/ının bütün tonlumda kullanılması ertelenmiştir

1973 yılından itibaren bu yeni yazının bütün müesseselerde kullanılmasına dair talimatler verilmiştir. 1973 yılından 1983 yılına kadar Doğu Türkistan'daki bütün okullarda bu yazı kullanılmıştır. Gazeteler, kitaplar bu yeni yazı ile çıkmaya başlamıştır. Kısacası bu yazı Doğu Türkistan'da 10 seneye yakın bir süre içinde önemli alfabe olarak görev yapmıştır.
1976 yılında Mao'nun ölümünden sonra Çin yönetiminin siyasî, ekonomik ve kültürel politikasında biraz yumuşama oldu ve 1980 yılından sonra Doğu Türkistan aydınları arasında Arap harfleri esasına dayalı eski Uygur yazısının tekrar kullanılma veya kullanılmaması üzerine farklı fikirler ortaya çıkmaya başladı. Bir taraftan da Latin harfleri esasına dayalı yeni Uygur yazısının kullanılması tartışılıp durdu.

Arap alfabesi esasına dayalı alfabeyi kullanmak isteyenlerin fikirleri şunlardan ibaret idi:
a) Latin alfabesi esasındaki Uygur alfabesi Mao'nun emriyle bize mecburî olarak kullandırıldı.
b) Bu yazı Çin fonetiğine uygun olup Uygur dilinin fonetik hususiyetlerine uygun bir halde tanzim edilmedi.
c) Arap-İslam alemi ile olan kültür bağlarımızı devam ettirmek için Arap harfleri esasındaki eski Uygur yazısına tekrar geçmek mecburiyetindeyiz.
d) Bizim bin seneden beri yazılmış bir çok tarihî, edebi ve ilmî eserlerimiz bu yazı ile yazılmıştır. Bunları Latince yeni alfabeyle hemen neşretmemiz imkansızdır. Yaşlılar ölüp gitse bu kültür mirasımıza kim sahip çıkacak? Bu halde tarih ve kültürümüzden kopma meydana gelecektir.
Latin alfabesi esasına dayalı Uygur yazısını devam ettirmek isteyenlerin fikirleri şöyle idi:
a) Latin alfabesi dünyada bir çok milletler tarafından kullanılmakta olan uluslarası bir alfabe haline geldi. Milletlerarası münasebetlerde, fen-teknoloji alışverişinde bu yazının kullanılmasında büyük yarar vardır.
b) Türkiye Türkleri Latin alfabesini kullanmaktadır. Onlarla kültür bağımızı kuvvetlendirmek için bu alfabede bazı değişiklikler yaparak kullanmaya devam etmeliyiz.
c) İlkokuldan üniversiteye kadar, gençlerimiz bu yazıyı kavramış durumdadır. Onları tekrar Arap alfabesine geçirmek kolay değildir.
Bu münakaşa bir süre devam ettikten sonra Doğu Türkistan-
daki Çin Yönetimi Latin alfabesi esasındaki Uygur yazısının Çin Devlet Konseyi tarafından 1964'te kararlaştırıldığı, geriye dönmenin imkansız olduğunu belirterek Arap alfabesine geçilmesine izin vermedi.
1982'den başlayarak Çin-Türkiye ilişkilerinde yeni gelişmeler oldu. İki ülke arasında karşılıklı ziyaretler başladı. Türkiye'de neşredilen gazete ve kitapler Çin Halk Cumhuriyetine bağlı olan Doğu Türkistan'a gönderildi. İki alfabe arasında çok az fark olduğu için bu gazete ve kitaplar,Doğu Türkistan'da rahatlıkla okunuyordu. Yalnızca birkaç harf farklılığı vardı. Türkiye'de neşir edilen kitapların Doğu Türkistan'da rahatlıkla okunmasından Çin yönetimi rahatsızlık duydu.
1983 yılında Çin yönetimimin izin vermesi neticesinde Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi Eğitim Nezareti Latin alfabesi esasındaki Uygur alfabesini yürürlükten kaldırarak, Arap alfabesi esasındaki Uygur alfabesini eğitim, yayın ve bütün toplumda kullandırma yönünde bir karar çıkardı. Neticede 1983 yılından başlayarak Arap harfleri esasındaki Uygur yazısı Doğu Türkistan'da tekrar kullanılmaya başlanmıştır.
Orta Asya Türk cumhuriyetlerindeki Uygur Türklerinin kullandıkları alfabelere gelince, bu cumhuriyetlerdeki Uygur Türkleri 1929 yılına kadar Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri tarafından kullanılan Arap kökenli Uygur alfabesini kullanmışlardır.
1926 yılında Bakü'de yapılan Türkoloji kongresinin kararı gereğince Sovyetler Birliği hakimiyeti tarafından Kafkasya ve Orta Asya Türkleriyle beraber Uygur Türkleri de 1929 yılında Latin alfabesine geçirilmişlerdir.
1940 yılından sonra Orta Asya Türkleriyle beraber Uygur Türkleri de Sovyet hakimiyeti tarafından kiril alfabesine geçmeye mecburlanmışlardır. Bugün Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Türk cumhuriyetlerindeki Uygur Türkleri Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.
Bugünkü Türk Dünyasında yaygın olarak Lâtin, Kiril ve Arap Alfabelerinden ibaret üç çeşit alfabenin kullanımı devam etmektedir.
Aşağıda Tarihten günümüze kadar Uygur Türkleri tarafından kullanılan alfabe cetvelleri ve metin örneklerini veriyoruz:
I

¦ i
ORHON-YENİSEY ALFABESİ
ORHON - YENİSEY ALFABESİ

		YENİSEY ve TALAŞ	Ses Değeri
Klasik	Başka şekiller		
Y	r	Y>	I (ince seslilerle)
M		M	-İt, -İd (kelime sonu)
«>	>**		-m (kelime sonu)
)		)	n (kalın seslilerle)
tV	*h		n (ince seslilerle)
1		S t- o on	(ard demek n'si kelime sonu)
			-ny (ön damak n'si kelime sonu)
	>> î		-nç, -ne (kelime sonu)
e;	G O	G S	-nt, -ne (kelime sonu)
1		1 1	-p (kelime sonu)
			op, up
H		HM S	r (kalın seslilerle)
T	YThV		r (ince seslilerle)
H	s¥Y*	YM	s (kalın seslilerle)
I	i	I	s (ince seslilerle)
¥	Y¥Y*	Y/NfTEO	-ş (kelime sonu)
t			t (kalın seslilerle)
			ot, ut
K		KhfH	t (ince seslilerle)
		»h h % f	-z (kelime sonu)
• " «		• •	kelime ayırma işareti

ORHON		YENİSEY ve TALAŞ	Ses değeri
Klasik	Başka şekiller		
1	f	İS XI	a, e
r			tapalı e
r	/	Krrr	ı, ı
>	\ >>	>>^	0, U
t»	wy		ö, ü
D	D		y (kalın seslilerle)
9	?	?$pp	y (ince seslilerler)
			b (kalın seslilerle)
$		***	b (ince seslilerle)
	X	AA	-ç, -c (kelime soonu)
Y		Y	-iç, ic
		3)) £	d (kalın seslilerle)
X	+	x+	d (ince seslilerle)
V	V		g (kalın seslilerle)
	rr		g (ince seslilerle)
1	9t*		k (e, i ile)
R	B	B ^	k (ö, ü ile)
A			k (a ile)
<		> <	k (ı ile)
		T 1	k (o, u ile)

J 1 (kalın seslilerle)
52
MAHMUT KAŞGARLI
ORHON-YENİSEY (KÖKTÜRK) ALFABESİYLE YAZILAN
KÜLTİGİN KİTABESİNDEN ÖRNEK, ONUN TRANSKRİPSİYONU
VE BUGÜNKÜ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILMASI
Metin Örneği:
UYGUR TÜRKLERİ
UYGUR ALFABESİ
53
tntr
tı-ud
j-arn: tıy^d
: rm
nrFN
ta^d
: r<?ır ¦' -
1-
2-3-4-5-6-7-
9-10-
Metin Transkripsiyonu:
' 1-Kültigin yok erser, kop ölteçi ertigiz, inim Kültigin
2- Kergek boltı, özüm sakıntım. Körür közüm ' *
3- Körmezteg, bilir biligim bilmez teg boltı. Özüm • £ ' ,
4- sakıntım. Öd Tenri yaşar. Kişi oğlı kop ölgeli törümiş,
5- anca Sakıntım. Közde yaş kelser tıda. Könülte sığıt
6- kelser yanturu sakıntım. Katığdı sakıntım. İki şad ulayu
7- ini yigünüm, oğlanım, Beglerim, Budunum közi kaşı yablak
8- boldaçı tip sakıntım.Yoğçı, sıgıtçı kıtany Tatabı budun başlayu
9- udar sengün kelti. Tabğaç kağanta İsiyi Liken kelti.
10- Bir tömen ağı altun kümüş kergeksiz kelürti. Tüpüt
Bugünkü Türkiye Türkçesine Aktarılması:
1-Kültigin olmasa hepiniz ölecektiniz, küçük kardeşim Kültigin '
2- Vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm
3- Görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim
4- Düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsan oğlu hep ölmek için türemiş,
5- Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak
6- gelse geri çevirerek düşünceye daldım, müthiş düşünceye daldım. İki şadın
7- küçük kardeş yeğenimin oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü
8- olacak diyip düşünceye daldım. Yasçı, ağlayıcı olarak Kıtay, Tatabı milletinden başta
9- Udar Sengün geldi, Çin kağanından İsiyi Liken geldi.
10- Bir tömen hazine altın, gümüş fazla getirdi. Tibet

Genel Alfabe				"Kutadgu Bilig"de	Ses değeri
Sonda	Ortada	Başta	Başta	Sonda	
	\"	M, *	+-	/	e, e
		#			e
* >	â A			d	ı. 1
	A			-S-	0, U. *
-A	*)	~			o, 6
L			-&		b,p

/ «r ¦ j£ C Ç
1 d. t
f m « i (irh * (7)
t* AT -s. g. h, k
i * m
f t t t c i
I lı
I
54
MAHMUT KAŞGARLI
UYGUR ALFABESİ

Genel Alfabe				"Kutadgu Bilig "de		Ses değeri
Sonda	Ortada	Başta	Başta	Sonda		
>	>			/	m	
				İP	n	
					n freniz n'si)	
					r	
	¥		V		i, Ş	
>		*			t	
					y	
					w. f	
	J				Y	
					2	
	¦f	f	V		i	
					Satir dolgusu	

¦"¦; UYGUR TÜRKLERİ 5:
ESKİ UYGUR ALFABESİYLE YAZILAN KUTADGU BİLİGİN
VİYANA NÜSHASINDAN ÖRNEK, ONUN TRANSKRİPSİYONU \ E
BUGÜNKÜ TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARILMASI
Metin Örneği:
—/*B9 O1-
Metin Transkripsiyonu:
350 Sözüm sözledim men bitidinıbitig. Sunup iki ajunnı tutğu elig.
351 Kitab atı urdum Kutadğu bilig ¦ Kutadsu okığlıkatutsu elig. i
352 Kişi iki ajunnı tutsa kutun. Kutadmış bolur bu sözüm çın bütün.
353 Bu kün Toğdı ilig tedim söz başı Yörügin ayayın ay edgü kişi.
Bugünkü Türkiye Türkçesine Aktarılması:
350 Sözümü söyledim yazdım kitabı, Uzanıp el tutsun iki cihanı.
351 Kitabın adını koydum Kutadgu Bilig, Okuyana versin daim iyilik.
352 İnsan kutlulasa iki cihanı, Kutlanır kendi de bu sözüm doğru.
353 Sözüm başı Hakan Kün-Toğdu dedim, Ey iyi kişi, ben izah edeyim. . ..
II
tü
y, o
H
04
D
O
1
o

Z
1
«I z -<

?â
-5 \ ^ -rr; --^\^ -^v <-o *=c>
«IV
Di <

I
1 J
H •V ** y- L
-M •1 •
•o •s •0 _ -0
A
-»0 •t) •t ^>
1
¦4 1 •¦i H M H 4 ¦\
1
>-> H •M •i »«> 'I
V 1 -T
0» o M Ut CM CJ
co tM o» ev o
V M ¦V ^-\ ? - "\ * .1,
i' 1 •-\ 0
- > •o 0 -3 iû u •O !>
-i ^> "S
<>ı •1 -i ±) A •i ¦\ i
•i i
- . *Hm -i t M -i \ -i •-İ -\
1 ¦) ¦i
- •T V -*» "\
•1
.iv. - CM O t» o
co —*
58
MAHMUT KAŞGARLI
METNİN LATİN ALFABESİYLE TRANSKRİPSİYONU
UYGUR TÜRKLERİ
C41
B85
A 45
B86
ıo12 Bu ay toldı aydı sözüg bilgedin r Eşitgü biligsizke aysa kidin
1013 Uluğdin eşitgü kereklig sözüg Kiçıgke ayu birgü tutsa özüg
1014 Öküş tınglağu söz, birer sözlegü Manga mundağ aydı biliglig bügü
1015 Öküş sezleyü bilge bolmaz kişi Oküş eştü bilge bulur tör başı

ıoi6 Ağın bolsa yanluk bilir hem bilig Tunu bolsa tegmez biligke elig
İlig Su'Ali Ay Toldıka
, 'on Yana aydi ilig ukuldı bu söz
Takı bir sözüm bar anı aysun öz ıoi8 Tilig sükmü tutğu azu sözlese Sözüg açsamu yig azu kizlese •
Ay Toldı Cevabı İligke '
1019 Bu ay toldı aydı eşitsü ilig A ' \ Tilin sözlemese kalur bu bilig '
1020 Tilig sökse bolmaz telim öggüsi Sözüg öggüsi bar yime sökgüsi
1021 Kamuğ teprenigli bu sansız kalın Tanukluk birür bir bayatığ tilin
1022 Törütti tümen min halayıklarığ Tili birle tenrig ögerler arığ
1023 Et özlüg kişike kerekli bu ol Birisi tilin söz birisi könül
1024 Könül til törütti koni söz için Sözi eğri bolsa küyer ol küçün (
1025 Koni sözlese söz kör asğı öküş ¦ Kah sözlese eğri barca söküş ¦.
1026 Koni sözler erse tiling tepresü ,' Sözüng eğri erse özüng kizlesil ¦ -'
Kutadgu Bilig'den
ÇAĞATAY TÜRKÇESİ ALFABESİ CETVELİ
ı> .ı
A * Aİ m iÜ JS*J. v > ^^ Ke
j'C)a: agoeuüi] 1 1
bp t—>. >. 2
P u V V V V <o V 3
t İ//O J Aİ' 4
s »i. A A 5
jq ti S% 6
q St, V r^ 7
h c c S* ;>. •Ufc 8 9 ÎÖ 11 12 13 14
h t c Ai.
d
z i i
r y
z 3 j 3 43
z A) A 3 A A i
s +** 15
X A t, A A >** A 16
s -a m? 17
NS
60
MAHMUT KAŞGARLI
UYGUR TÜRKLERİ
61
ÇAĞATAY TÜRKÇESİ ALFABESİ
ÇAĞATA^TÜRKÇESİ ALFABESİYLE ¥$ PLAN
•"¦"""" ' METİNDEN ÖRNEK
¦M-,
cblî >(2
z at* o13 18
t J, 19
z Jâ Jâ 20
M') t C X 21
01 t c Â c 22

f ö £ 3 23
k J Â 3 24
kg J^ 25
g j: a 26
1 J J i J 27
m f r •+¦ r 28
n o •A. j ör 29
O: U: 0 U e Ü V 3 3 30
h 9 i */* 31
a: ai: i e y J u 32
ng n'g 33
M') p J 4J_«««ÜİI 34
o u e ü 31 ¦ 1 ,'|'•! * 35
e i 36
62
Y1AHMU KAŞGARU
ÇAĞATAY TÜRKÇESİ ALFABESİYLE YAZILAN METNİN TRANSKRİPSİYONU
: .... '|' |' GÜL '''"¦ ¦ , "y>,..
Arızınnı Bağara çün kördi heyran boldı gül, Bergesiz Kaldı neden kim bes perişan boldı gül.
Badedin gül-gül körüp ol yüzni anın hicridin, Çak çak oldı könüldek teh-beteh kan boldı gül.
Gül uzarım kişveri hüsün içre boldı padişah, Rast andak kim çemen mülkide sultan boldı gül.
Sayri bağ eylerde devran çeşme rahmi dafığa, Her tarafdın çabukum devride kalkan boldı gül.
Le'li kanımdur kaşımğa kelse ol gül hırmanı, Ni tiler könlüm çü bezmide feravan boldı gül.
Kiçe-kündüz kılmadın ni bes eceb ey andalıb, Kim sana beşkün bu gülsen içre mihman boldı gül.
Gül çağı yarı sefer eylep Nevâyi canığa, Her biri bir taze kanlığ dağ-ı hicran boldı gül.
Ali Şir Ne\âyi i:¦
UYGUR TÜRKLERİ
UYGU&ÎÜRKÇfcSİ DOĞU TÜRKİSTAN (ÇİN) ' ALFABESİ
63
ARAP li 1 ,ı, LAl A 11N a (E e) L/^V 1 A 111 VV11/ a A
a
E e d a '''."¦... ': 9 3
B b ¦-<¦ ; ^ B b. ¦¦¦¦" B 6
V , : p p ;.¦: .; ¦¦. P P n n
> T T T T
c c ¦ ¦¦ J j , :
Ç Ç ¦ :';.¦." Q q
H h .: H h :>.;.¦•¦;. X X
D d D d ", ¦-.- /I a
j R r R r P p
j Z z Z z 3 3
J ¦;¦¦¦ j j z. z. /ft X
'O" S s S s C c
'''¦ § Ş X X UJ m
-,.1 ö S ¦'|'' a oı F F
; f f F f * *
• K k K k.)'ı\ K, K,
,':'; K k :'..;,,; K k :,;'.; K K
G s ...'G g r r

n " ng H,
J :/¦. M L ı .¦¦¦¦; ¦¦·¦ L 1 ;i n
• M n .. "¦"¦¦¦¦ M m M M
f N n N n H H
» 1 A H h ';: ¦¦ ¦ H h h
h
y 5 0 0 0 0 0 0
> 4J > : U u U u y y
¦7 ö ö e e "¦¦¦ e e
y 1) ü ü • ü ü Y Y
k j V V • ' ' w w B B
E e E e E e
İ "¦; 1 idi-ı)'1.--1' I i H H
s? Y y ¦'"¦¦ ¦¦ Y y ¦¦;.H
64
MAHMUT KAŞGARLI
UYGUR TÜRKLERİ
65
DOĞU TÜRKİSTAN UYGUR TÜRKLERİNİN ARAP KÖKENLİ ALFAB ESİYLE YAZILAN METİNDEN ÖRNEK
j'jZj'ja 0U-L5U |J_JL^_li L

"i T:
..*_.., L,
.^-.oJLj
; . * - [|| ^
kuL-.
er*
.—^ û

J ^^W^ ^^JL
«»
DOĞU TÜRKİSTAN UYGUR TÜRKLERİNİN ARAP KÖKENLİ ALFABESİYLE YAZILAN METNİN LATİNCE TRANSKRİPSİYONU
Asya Asminida Çakniğan Yultuz
Yadimğa salisen keçmişlirimni, ';
Yillarğa cen elan kılğan şair sen! Oylidim men seni çömüp hiyalğa, Boranhk denizdin çıkkanda isen.
Sahilğa yamişip keynimge baktim, "
Upkunluk şu deniz boldi naraayan. t; ;!
Tevrinip turatti emdi u yuvaş, Tevrendi mendimu şiiri hayacan.
Balilık çeğimni esimge aidim,
Olturup tinciğan deniz aldida. .
Balihk-tan peyti körgen çüş kebi,
Bek enik kalidu insan yadida.
Tandiki tumandek bolup birdemlik, '
Ötti u ömrümnin sebi dünyası. Sen idin Mutellip ey yaş yitekçi ¦
Şu yumran peytimnin uluğ hemrasi.

Şiirinnin sadasi şakıratmidek, buluğum tüvidin ketmeytti bir pes. Men heves koyğandim dihan baliliri. Keklikke, laçinğa koyğandek heves.
Yadlayttim ot yaıığan misralirinni, ..¦•¦' Çakniğan marcandek tizip isimde.
Uhlisam, şahlarda konğan bulbudek, Şiirinmu kunatti menin levimde.
Kurban BARAT
ti,
66
MAHMUT KAŞGARLI
UYGUR TÜRKLERİ
67
UYGUR TÜRKÇESİ (ORTA ASYA TÜRK >. CUMHURİYETLERİ) KİRİL ALFABESİ
KİRİL
A a
B 6
B n
r r
a A
L c
/R
3 3
H M
H ft
K K
n JI
M M
H H
0 0
n n
p P
c c
T T
y y
* *
X X
n u
H V
III m
IH m
K) w
H n
K, K
H
F r
Y Y
e e
9 a
h h
LÂTİN
A a
B b

V V
G g
D d
E e
i j
Z z
i i (1.0
Y y
K k
L 1
M m
N n
0 0
P P
R r
S s
T t
U u
F f
H h
Ts ts
ç Ç
ş Ş
Şç ŞÇ
Yu yu
Ya ya '
K k
n
Ğ g
Ü ü
Ö ö
c c
E e
H h
ARAP (Cin)
U I
t.
j
J J
O
t
s.
u J
i.
J
UYGUR TURKÇESI (ORTA ASYA TÜRK
CUMHURİYETLERİ) KİRİL ALFABESİYLE YAZILAN
METİNDEN ÖRNEK
X9/IHK KOIUAKJ1HPH
ArpHn

flpHM K9nTy KGprHTfH.
TyprHJiH
HpHMHH
LUaftH 6hj»h
ny Heso kjijıhc3h 6a3ap,qa?
AttHH XHX,aJI9T
MaH,a MyhaÖÖST cajiraH,
UiepHH CG3YH, 9M3CMy7l
ATaM M3KK9, İHaM M3KK3,
ÖHp kyh MHpac K,apa ftapra
AxmaM
K,anTy. Keıynr M/iHKM «p anTy.
Ah, flpHM, haJIHM
5iMan.
HlüK, OTH NUH a MYIUTH, OTHAHHMy
anma K,aniHH,
BHp H9MM9 SaMaH ÖOJlffH,
E
68
MAHMUT KAŞGARLI
UYGUR KİRİL ALFABESİYLE YAZILAN METNİN LATİN ALFABESİYLE TRANSKRİPSİYONU
HELİK KOŞAKLİRİ
Ağrip kaldım ölgili, ,i'.a' Yarim keptu körgili.
Turğili dermanim yok . s
Can yarimni körgili. ,^,-,v
Azade könlüm azade, Şayi bilen çölpek bazarda, Yançuğunda pulun bolmisa, Neme kilisen bazarda?
Ayni hicalet kılğan, Aydek yüzün emes mu? Mana muhebbet salğan Şirin sözün emes mu?
Atam mekke, anam mekke Tuğuldum bir künn ölmekke. Atalardin miras kalğan, Kara yerge kömülmekke.
Ahşam oyniğan yerde, Altın üzügüm kaptu. İzdimenlar, sorimanlar. Könlümdiki yar aptu.
Ah yarim, halim yaman, Karanğudin aydin yaman. Işk oti mana çüşti, Dozak otidin mu yaman.
Esna boldum özünge, Kaşifi bilen közünge, Bir neççe zaman boldi, Eytalmadim özünge. t.
¦$,·¦¦
¦'M
UYGUR TÜRKLERİ
69
TÜRK DİLİNDE ÜNLÜ SESLERİN UYUMU HAKKINDA
Türkçe sözcüklerde belirli seslerin bir arada kullanılması gerektiğinde; gerek sözcüklerin köklerinde, gerek kökler ile ekler arasında bir takım uyumlar meydana gelmektedir. Böylece sözcüklerde bir çok seslerin çeşitli bakımlardan birbirine uyum sağlaması mümkün olmakta dır.
Türkçe sözcüklerde görülen bu ses uyumlarının temelinde asimilasyon hadisesi yatmaktadır. Bu çeşit benzeşme hadisesi Eski Türkçe devresinden itibaren mevcut buhır.ınaktadır.
Türk dilinde üç türlü ses uyumu vardır:
1. Ünlü uyumu
2. Ünlü, ünsüz uyumu
3. Ünsüz uyumu

Ben bu makalemde sadece ünlülerin uyumu meselesi üzerindeki bazı görüşlerimi belirtmek istiyorum.
Ünlü Uyumu: Bu bir sözcükdeki ünlülerin çeşitli bakımlardan birbirine uyum sağlama hadisesidir. Bu bir sözcüğün ilk hecesindeki ünlü vasıflarının daha sonraki hecelerde de aynı olması demektir. İki türlü ünlü uyumu vardır:
a) Kalınlık -incelik uyumu: Bu bir sözcükteki ünlülerin kalınlık - incelik bakımından birbirine uygun olması demektir. Türkçe'de önde gelen birliğin yani kökün ünlüleri sonra gelen birliklerin (eklerin) ünlülerini tayin etmektedir ve Türkçe'nin en büyük fonetik özelliklerinden birini bu kaide ifadelendirmektedir.
"Eski Türkçe döneminde kalınlık incelik uyumunun geniş ölçüde mevcut olduğu bir gerçektir. Yani incelik - kalınlık bakımından ünlü uyumu Türkçe'de genel olarak her dönemde sağlamdır."24
Köktürk ve Uygur devresinde Türkçe'de sözcüklerin kök ve gövdeleri kalınlık- incelik bakımından uyum sağladığı tespit

edilmiştir. Uyumsuzluğun büyük ölçüde eklerde görüldüğü açıktır.
Sözcüklerin kök ve gövdelerindeki kalınlık- incelik bakımından uyum sağlanmasına ait örnekler:
1. "Teginke ince tep yarlıg-gadı."
Bu günkü Türkiye Türkçesine aktarılması: (Prense şöyle deyip buyurdu.)
2. "Bodisvt tegin bu ulus budun ay(i)g kilinçlar kilmişin körüp ertüngü boguş-lug kad/gu/-l(u)g bolup iglayıı balıg-ga kirdi."
Bu günkü Türkçeye aktarılması:
Budisatva Tegin bu ulusun fena hareketler kıldığını görüp son derece üzülerek ve ağlayarak şehre girdi."25
Bu örneklerde ulus, budun, boğuş, tegin gibi sözcükler seslerdeki kalınlık incelik bakımından uyum içerisindedir.
Eklerdeki uyumsuzluğa ait örnekler:
127. nomçı törüçi kürkin körü kurtulgu tınlığlar erser
128. kuanşı impusar oltinlığlarka iğil nomçı törüçi körkin körtgürü nomlayur
129. kutgarur... birük ilci bilgeler körkin körü kurtulgu tınlığlar
130. erser kuanşı impusar ol tınlığlarka ilci bilgeler körkin körtgürür
Bugünkü Türkiye Türkçesi'ne aktarılması:
127. nomçı, törüçi yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlık iseler
128. kuanşı impusar o canlı varlıklara grihapati kılığına girerek görünür (dini) öğretir
129. kurtarır. Elçi ve hakimlerin yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar
130. iseler, kuanşi impusar bu canlı varlıklara elçi ve hakimler kılığına girerek görünür.26
Bu metinde "çi" eki elçi sözcüğünde uyuma girmişse de nomçi, sözcüğü kalınlık incelik uyumuna uymamaktadır.
b) Düzlük - yuvarlaklık uyumu: Bu uyum daha sonra belli bir sıraya göre gelişip yaygınlaşmıştır. Düzlük- yuvarlaklık bakımından ünlü uyumu daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi xv.
25. H. Namık Orkun, "Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcası", 1940 İstanbul, s. 18-19.
26. Prof. Dr. Şinasi Tekin, Uygurca Metinler I, Kuanşi impusar (Ses işiten ilah), Atatürk Üniversitesi yayınları, No: 2, Erzurum, 1960. s. 14-15-22.

yüzyılın ilk yarısında da henüz tamamiyle yaygınlaşmamıştır. Türkiye Türkçesi'nde bunun'sağlam bir şekilde kaideleşmesi ancak son zamanlarda mümkün olabilmiştir.27
Eski Türkçe'de ilk önce ünlüler uyuma tabi olmuşlardır. Uyuma en son bağlanan ekler tek ünlüden ibaret olan eklerdir. Bunlar:
1) -ı,-i belirtme ekleri
2)-sı,-si iyelik ekleri ¦' :
3) Şahıs ekleri
4) -çı,-çi isimden isim yapma ekleridir.
Düzlük- yuvarlaklık uyumu bu gün Anadolu ağızlarında pek düzenli değildir. Kalınlık-incelik uyumunda da bazı aykırılıkların olduğu görülmektedir. Yazı dilimizde uyum korunurken konuşma dilinde bazen uygulanmamaktadır. Ağızlarda elma, anne gibi bazı istisnalar vardır. Ünlü ve ünsüz düşmeleri uyumun bozulmasına birer sebep olarak gösterilebilir. Kuzey veya Kıpçak Türkçesi grubuna mensup bazı Türk şivelerinde dudak benzeşmesi birinci hecedeki yuvarlak ünlü sonra gelen hecelerdeki ve hatta eklerdeki ünlüleri yuvarlaklaştırır.
Dudak benzeşmesi dediğimiz ses hadiseleri en çok Oryot, Lebet ve Kırgız şivelerinde görülmektedir. Düzlük yuvarlaklık uyumu ise en çok Kırgız Türkçesi'nde gelişme göstermiştir. Düz ünlülü ekler, yuvarlak ünlülü köke eklendiğinde yuvarlaklaşmaktadır. Batı Türkçesi ve Doğu Türkçesi'nde durum böyle
değildir.
Düz ünlülü ekler Kırgız Türkçesinde yuvarlak kök ünlüsünün tesiriyle yuvarlaklaşmaktadır, "ot-ko" ateşe, "bol-gon" olan, "kör-gön" gören, "tör-dö" baş köşede, "tünduk-tu" kuzeyde, "tüştük-tü" güneyde, "özgörüştürü" özgörüşleri: değişiklikleri "ötkün" geçmiştir, "cürgüzgün" yürütmüştür, "ornotkon" yerleştiren "ötkön" geçmiş, "ötkörgön" geçirmiştir "körbögön" görmeyen, ruldurdü "rollerini" gibi
Kırgız Türkçesi Radloff tarafından Batı grubuna dahil edilmesine rağmen fonetik bakımdan daha çok kuzey Türkçesi grubuna yakındır. Ünlü uyumunda özellikle o, ö sesinin kendisinden sonra gelen ünlüleri de yuvarlaklaştırması öteki kuzey Türkçesi ve Altay şivelerinde olduğu kadar kuvvetlidir.
Pmfnr Faruk Kadri Timurtas, "Eski Tiirkçenin Grameri", İst.-1987, s.26

Batı Türkçesinde
töre
bölük (ayrı, kısım)
doğru
Kırgız Türkçesinde
törü
bölök
tooru
Düzlük-yuvarlaklık uyumu Kırgız Türkçesinde Türkiye Türkçesinden de kuvvetli bir şekilde gelişme göstermiştir. Doğu Türkçesinde durum böyle değildir, ama doğu Türkçesi içindeki Uygur Türkçesinin Lopnor ağzında düzlük-yuvarlaklık uyumu kuvvetli bir şekilde mevcudiyetini sürdürmektedir.
Uygur Türkçesinin Lopnor ağzında ünlülerin ses çıkarma yeri bakımından uyum sağlaması kuvvetli olduğundan başka, yuvarlaklaşma bakımından da uyum sağlama yönü kuvvetlidir. Mesela; edebi dilde birinci hecesi "o", ikinci hecesi "a" veya, birinci hecesi "ö" ikinci hecesi "e" ile yapılan sözcüklerin ikinci ' hccesindeki "a" " e" ünlüleri Lopnor ağzında "o" ve "ö" ye de-

ğişmektedir.
Uygur T. edebi dili
,.... Ögey ördek . tolga tömürçi yöge
Lopnor ağzı
ögüy
ördög
tolgo
tömürçü
yöygö
Türkiye T.
üvey ördek
çevir, döndür demirci sar
Bu şekilde ünlü uyumu üç hecelik sözcüklerde de görülmektedir.
Uygur T. edebi dili
Konggırak kölenge (saye) kütmigen
Lopnor ağzı
kongorok
kölögö
kütmögön
Türkiye T.
çıngırak, zil
gölge
beklemeyen
Lopnor ağzında ünlü uyumu sözcüklerden başka eklerde de görülmektedir. Yani sözcüklerin birinci hecesindeki yuvarlak ünlü (çoğunlukla -o, -ö) eklerdeki ünlülerinde yuvarlaklaşmasını istemektedir. Neticede yuvarlak ünlü uyumu beşinci ve hatta altıncı heceye kadar devam etmektedir.28 Mesela:
28. Mir Sultan Osmanov, "Hazırkı zaman Uygur Tilining Lopnor Dealekti", Türki Tillar Tetkikatı (2) Pekin Milletler Nesrilvatı 1081 c f>i-M
Uygur T. edebi dili
Ötke(r)me
ötke(r)miler
ötke(r)milerge
Jbolmiğan
bolmiğanlarğa ! :.>
körmigenlirini
UYGUR TÜRKLERİ
Lopnor Ağzı
ötkörmö ötkörmölör ötkörmölörgö bolmogon bolmogonlorgo . körmügünlürünü
73
Türkiye T.
kalbur
kalburlar v
kalburlara
olmayan
olmayanlara
görmeyenlerini
Lopnor türkülerinden örnek: ¦" Hecep çidap yürüy men Köyük otungda ölmöy Altı künlük alemde Melikem oynop külmöy
j, Türkiye Türkçesine aktarılması:

¦;.-.•• .-; Hayret dayanıp yürüyorum , , ' ¦_¦¦ :¦ Aşk ateşinde ölmeyerek : "¦"¦¦". Altı günlük dünyada
' ' Melikem gideyim mi gülmeyerek.
Doğu Türkistan'daki Uygur Türkçesi'nin Lopnor ağzı Korla vilayetine bağlı Miren'den Döngkutan'a kadar olan bölgenin ağzıdır. Bu ağız Uygurların bir kısmı olan ve kendisini Kara-koşunluklar diye adlandıran halkın yerli ağzıdır.
Yuvarlak ünlülerin ilerleyici asimilasyonu hakkında şunu vurgulamak gerekir ki A. M. Şerbak "10-13. yüzyıllardaki Doğu Türkistan yazılı metinlerinin Grameri" adlı eserinde, A. Gabaın "Brahmi alfabesinde yazılmış bir Doğu Türkistan ağzı"nda o,ö seslerinin sözcüğün 2. ve 3. hecelerinde de bulunduğunu; mesela: (oloror > olturur olorop> olturup) gibi açık bir şekilde görüldüğünü ifade etmiştir.
Bütün Türk dillerinde (doğrusu şivelerinde) olduğu gibi Uygurcada da kuvvetli bir ses uyumu vardır.29
Uygur Türkçesinin Lopnor ağzında ünlü seslerin ses çıkarma yeri bakımından uyum sağlaması kuvvetli olmakla beraber, yuvarlaklaşma bakımından da uyum sağlaması kuvvetlidir.
AnV 1OSS
74
MAHMUT KAŞGARI.I
UYGUR TÜRKLERİ
75
Edebi Dil
Külmey ölmey
Lopnor Ağzı
külmöy ölmöy
Türkiye T.
gülmeyerek". ölmeyerek '
Türkolog Prof. Dr. Tinişiv 1956-1957 yılları arasında Doğu Türkistan'da yürütülen dil araştırmalarına dayanarak "Uygur dilinin şiveleri hakkında" başlıklı makalesinde Lopnor şivesini, ıdoğrusu Lopnor ağzını) Uygur Türkçesinin doğu ağzı diye yorumlamıştır
Uygur Türkçesinin Lopnor ağzı yuvarlak ünlülerin ilerleyici asimilasyonunun kuvvetliliği bakımından Kıpçak Türkçesine bağlı Kırgız ve Başkurt şivelerine benzemektedir.
Bazı Türk şivelerinde yuvarlak ünlülerin ses uyumu çok kuvvetli ise de bazı Türk şivelerinde de düz ünlülerin ses uyumu daha kuvvetlidir.
Kazak Türkçesinde "i" ünlüsü kelime köklerindeki ön yuvarlak seslerden sonra da gelmektedir. Uygur Türkçesinde ise ilk hecedeki yuvarlak seslerden sonra gelmemektedir.
Uygur T.
ürük
öküz
ömür
öngkür
öçlük
örüm
Kazak T.
örik
ögiz
ömir
önggir
öştik
örim

TürkiyeT.
erik
öküz
ömür
çukur
kin, nefret
örme
"o" ünlüsü yuvarlaklaşan arka ünlü sestir. Bu ünlünün Kazak, Uygur ve Türkiye Türkçesinde telaffuzu aynıdır.
Kazak Türkçesinde yuvarlak ünlülerin uyumu kuvvetli olmadığı için bazı sözcüğün ikinci hecesine bu ünlü gelmemektedir.
Uygur T.
ottuz
Tokkuz
koru
Kazak T.
otez
togez
kora
TürkiyeT.
otuz
dokuz
koru
Türk dili ünlülerin kalınlık- incelik, düzlük- yuvarlaklık bakımından uyum içinde olması kuralına uygun şekilde gelişme gösteren bir dildir. Ünlülerin bu bakımdan uvum saplamasının Göktürk ve Uygur devresinde çok kuvvetli olduğu açıkça bilinmektedir.
Bu uyum Türk dilinin ahenk (musiki) güzelliğini, düzgünlüğünü meydana getiren unsurların birisidir.
Karahanlı dönemine gelindiğinde yuvarlak ünlülerin uyumunda bazı kuraldışı hadiselerin ortaya çıktığını, düzleşme olduğunu görüyoruz. Ama bu genel bir durum haline gelmemiştir. Genel olarak Türk dili bütün lehçe ve şiveleriyle ünlülerin uyumu kuralına uygun şekilde gelişme göstermiştir. Ama bu uyum bazı Türk şivelerinde kuvvetli, bazı Türk şivelerinde biraz zayıftır. Bu zayıflık söz konsu lehçelerde ünlülerin uyuma aykırı geliştiğini veya ünlü uyumu olmadığını göstermez. Bazı dilciler Türkiye Türkçesinden başka Türk şivelerini iyice araştırmadan "filan lehçe,şivede ses ve ünlü uyumu mevcut, filan şive, lehçede ses ve ünlü uyumu yok" şeklinde görüşler ileri sürmektedir. Böyle görüş ilmilikten uzak, yanlış görüştür. Böyle görüşlere bir misal: "Son zamanlarda Taşkent şivesi resmi dil olarak kabul edilip yazı dili haline getirilmiştir.Bu şive Farsçanın etkisi altındadır. Ses uyumuna riayet edilmez."30
Türk dili aynı kökten gelen, bir bütün dildir. Böyle iken Türk dilindeki ses uyumu hadisesi de bütün şive, lehçelere ortak olan bir özelliktir. Türk diline mensup herhangi bir şive bu kural dışına çıkmaz. Buradaki asıl fark ses uyumunun kuvvetli veya biraz zayıf olmasıdır. Türk dilindeki bu ses uyumuna (kalınlık-incelik, düzlük- yuvarlaklık) çeşitli lehçelerden misaller görelim:

Türkiye T.	yalan	sürgün	sakal	erkek	bezek	
Azeri T.	yalan	sürgün	sakkal	erkek	bizâk	
Başkurt T.	Yalgan	hörgön	hakal	irkâk	bezev	
Kazak T.	Jalgan	aydalğan		sakal	erkek	casalğa
Kırgız T.	Calgan	sürgün	sakal	erkek	bezek	
Özbek T. c	Yalğan	sürgün	sâkâl	erkek	bizek	
Tatar T. J	Yalğan	sürgin	sakal	irkek	bizâk	

Türkmen T.' yalan sürgün sakal erkek bezeg
Uygur T. •' Yalğan sürgün sakal erkek bezek~
Türk dilindeki ses uyumu kuralı Türkçeye kabul edilen ya
30. Dr: Metin Erkaya, "Özbekçeyi Öğreniyoruz", İstanbul-1992, s.l.
11 ız«m.ınot,rmo!, Türl, I »h^ffUri <îft7İii6il.T 1 0Q 1 -Ankara
"l '

bancı kelimeleri de bu kurala tabi tutmuşlardır. Ortaasya Türk şivelerinden çağdaş Uygur şivesi ile Özbek Türkçesinde Batı Türkçesine mensup olan ve Doğu Türkçesinin bazı unsurlarını bünyesinde taşıyan Azeri Türkçesinde de bu özellik açıkça görülmektedir.

Mahkeme değil mehkeme, Nasrettin değil Nesreddin, destan değil dastan, kalem değil kelem, alem (bayrak) değil elem, bağçe değil bağca, haber değil heber, sahte değil şahta, adliye değil edliye, asker değil esker, esas değil asas, sabır değil sebir.
Bu hadisenin mühim sebebi kalın ünlülü olan yabancı sözcükler Osmanlı sahasında da kalın ünlüyle söylendiği halde Uygur ve Azeri Türkçesinde ince ünlülü olarak telaffuz edilmiş olmalarıdır. Yani Azeri ve Uygur Türkçesi kalın kısa ünlülerin inceltilmesi kaidesini bütün yabancı sözcükler için tam tatbik etmektedir. Bu yüzden Osmanlı sahasında kalın telaffuz edilen kısa ünlülü yabancı kelimeler Azeri, Uygur, Özbek Türkçesinin de ince şekilleri ile söylenmektedir.32 Neticede ses uyumuna uygun bir durum ortaya çıkmaktadır.
Türk dili kelime yapısı bakımından da genellikle ses uyumuna uygun şekilde ortaya çıkmış ve bu istikamette gelişme göstermiştir. Bu özellik yalnız batı, doğu Türkçesinde değil, kuzey Türkçesinde ve hatta Saha (Yakut) Türkçesinde de görülmektedir. Mesela:
Türkiye T.
dokuz
bütün
kuyruk
uzun
dört
Yakut T.
toğus bütün kuturuk uhun tüört33 gibi
Batı Türkçesinde özellikle Türkiye Türkçesinde sözcüklerin kok ve eklerinde ses uyumuna riayet edilmektedir, ve bu hadise ilmi bir kurala bağlanmış durumdadır. Kuzey Türkçesinden Kırgız Türkçesinde ise ünlülerde kalınlık- incelik uyumu genel olarak mevcut olmakla beraber yuvarlak ünlülerin ses uyumu çok kuvvetlidir.
32. Prof. Dr. Muharrem Ergin "Azeri Türkçesi", İst-1981, s.90.
33. Dr. M. Fatih Kirişçioğlu, "Saha (Yakut) Türkçesi Grameri", Türk Dil Kurumu. Ank. 1994 s 97
Doğu Türkçesinden olan Uygur, Özbek Türkçesinde ünlülerin kalınlık- incelik uyumu ile beraber düzlük- yuvarlaklık uyumu sözcüklerin kök ve gövdelerinde esas cihetten mevcut olmakla beraber, eklerde bu uyum biraz zayıftır. Yani kalınlık- incelik, düzlük- yuvarlaklık uyumuna uyan ekler olmakla beraber uyumdan kaçan ekler de vardır. Kalınlık- incelik uumu, kalın ünlülerin (a,ı,o,u) kalın ünlüyü, ince ünlülerin(e,e,i,ö,ü) ince ünlüleri takip etmesi hadisesidir.
Düzlük-yuvarlaklık uyumu ise düz ünlülerin düz ünlüyü, yuvarlak ünlülerin yuvarlak ünlüyü takip etme özelliğidir.İkinci bir tarifle Türkçe sözcüklerin ilk hecesinde kalın ünlü varsa, diğer hecelerdeki ünlülerin kalın, ilk hecede ince ünlü varsa diğer hecelerdeki ünlülerin ince ünlü

olması, ilk hecesinde yuvarlak ünlü varsa diğer hecelerdeki ünlülerinde yuvarlak ünlü olması, ilk hecesinde düz ünlü varsa diğer hecelerdeki ünlülerinde düz ünlü olması kuralıdır.
Uygur ve Özbek Türkçesinde kalınlık- incelik uyumuna bağlı kalınmakla beraber kalınlık-incelik, düzlük- yuvarlaklık uyumuna uymayan sözcüklerde mevcuttur. Bu uyumsuzluk genellikle eklerde daha çok görülmektedir. Uyuma bağlı sözcüklere örnek:
Uygur T.
Uluk
yekin
büyük
yalğan
pütün
Özbek T.
ulug yakın . büyük ' t ' yalğan •, bütün <
Türkiye T.
ulu
yakın v;
büyük ,:•
yalan
bütün
Kalınlık-incelik, düzlük- yuvarlaklık uyumuna uymayan sözcüklere Uygur Türkçesinden örnek:
kördi (gördü) ¦'''
¦
başlıdı (başladı) " \' ¦'''''
¦
üzümni (üzümü) .. ../ ¦'. 7:;v; .
çünki (çünkü) : <..,, küçi(gücü) , ,,, <¦¦¦•¦ ,-.,'. ¦¦: ;
gÜİİ (gÜlÜ) gİbİ ¦';¦; /. ' ;t: :'
Uygur ve Özbek Türkçesinin görülen geçmiş zaman ekinin uyuma uyan ve uyumdan kaçan şekilleri vardır. Mesela.

Uygur T.	Özbek T.	Türkiye T.
Eyit-tim	ayıt-tim	söyledim
bol-dung	bol-dung	ol-dun
söydi sevdi	sevdi	
kördi kördi	gördü	

gibi birinci ikinci örnekte uyum vardır. Üçüncü dördüncü örnekte uyum yoktur.
Uygur ve Özbek Türkçesinin belirtme, ayrılma hal ekinde, üçüncü teklik şahıs iyelik eki -ı, -i, -sı,-si eklerinde düzlük-yuvarlaklık uyumu yoktur. İsimden isim yapma eki -çı, -çi eki de uyuma tabi değildir. Türkçedeki ses uyumu, ünlülerin kalınlık-incelik, düzlük-yuvarlaklik uyumu Türkçenin genel bir özelliğidir. Türk milletinin dil ve kültür birliğini zayıflatmak, Türk milletini bölerek parçalamak, devamlı kendi idaresi altında tutmak iste->en güçler tarihten beri Türk şive ve lehçeleri arasındaki ortaklıkları yok etmek ve farklılıkları daha da çoğaltmak için elinden gelen bütün tedbirlere başvurmuştur. Bu yolda Rus ve Çin hakimiyetleri Türkistandaki Türklerin ortak Türkçe dilini ortadan kaldırmak, her Türk boyunun konuşma dilini yazı dili haline getirmek için büyük gayretler sarfetmiştir. Rusyanın Ortaasya Türklerini bölüp- parçalayıp- idare etmek siyasetini kültür ve dil alanında gerçekleştirmede Rus Doğu bilimcisi Nikolay İlminskiy (182-1891) önemli rol oynamıştır.

İlminskiy bir teori ortaya koyarak; her Türk boyu konuşma dilinin yazı dili haline gelmesini, hatta bunlara ayrı ayrı alfabeler uygulanmasının bir zaruret olduğunu ortaya atmıştır. Neticede 50-60 yıl içinde ortak Çağatay Türkçesini kullanmakta olan Ortaasya Türk boylarının arasında konuşma diline dayanan "Yeni yazı dilleri oluştu"34 Doğu Türkistan Çin Kominist idaresi altına alındıktan sonra 1958-1959 yıllarında Çinli Türkolog Fomaoji Uygur Türkçesindeki düzlük-yuvarlaklık uyumu kanuniyetine aykırı olan bir görüşü ileri sürerek:

köl-üp sözcüğünü köl-ip (gülüp) ' ¦ "
yür-üp > yür-ip (yürüyüp) '
tük-üp > tük-ip (döküp)
kör-üp > kör-ip (görüp)

34. Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasdun, "Türk Lehçeleri Üzerine", Türk Dili Dergisi, sayı:509, Mayıs 1994, s.336

kördim (gördüm) küldim (güldüm) yürdim (yürüdüm)
kördüm >
küldüm >
yürdüm >

şeklinde telaffuz etmeyi ve bu şekilde yazmaya teşebbüs etmiştir. Zarf fiil eklerinin yuvarlak şekillerini, görülen geçmiş zamanın yuvarlak şekillerini kullanmaktan kaldırarak, onun yerine düz şekillerinin kullanılmasını istemiştir. Bu girişim Uygur Türklerinin türkologları, dil uzmanları ve geniş halk kitlesi tara- ? fııdan kesin olarak reddedilmiştir. Fomaoji'nin dilimizi bozarak onun kardeş Türk lehçeleri ile ortak yönlerini zayıflatmaktan ibaret bu önerisi gerçekleşmemiştir.

Türk dili bütün lehçe ve şiveleriyle o kadar zengin, o kadar güzel bir dildir ki; onun vasıflarını dil ile ifade etmek mümkün değildir. Türk dili ses uyumu bakımından belli kurallara bağlı, ifade gücü yüksek, duygu bakımından canlı ve güzel bir dildir. Bu dilin ses özelliklerini ve ses uyumu özelliklerini etraflıca araştırmamız lazımdır. İlmi araştırmalara dayanarak, Türk şiveleri arasındaki farklılıkları azaltıp ortaklıkları çoğaltıp, ortak Latin alfabesine geçmek suretiyle Türk dilinin birlik ve bütünlüğünü kuvvetlendirmemiz gerekmektedir.

i'
I

UYGtIR TÜRKLERİ EDEBİYATI

Uygur Türk Edebiyatı'nın Tarihî Gelişmesi

Halen Çin Halk Cumhuriyeti idaresi altında bulunan ve ana vatanı Doğu Türkistan'da (Şinjan Uygur Muhtar Bölgesi) yaşamakta olan Uygur Türkleri eski Türk boylarından biri olup geçmişte kurduğu devletleriyle, geliştirdiği ekonomisi, kültür, edebiyat ve sanatlarıyla Türk tarihinde çok önemli yer tutmaktadırlar. Uygurların geliştirdiği dili ve edebiyatı bir çok Türk boylarının kendi lehçelerine dayalı edebi yazı dillerinin, edebiyatlarının şekillenmesi ve gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

Kültür ve edebiyatları çok zengin olan Uygurlar Türk dünyası kültürü, dili ve edebiyatının değişmesi ve gelişmesine büyük katkılarda bulunmuşlardır.

Prof. Dr. A. Caferoğlu, Uygurların Orta Asya (Türkistan)'da kültür yönünden oynadıkları rolü şöyle ifade etmektedir: "Beşinci yüzyıldan başlayarak, önceleri kendi boyları, daha sonra katma diğer Türk boy ve uyruklarıyla, siyasi bir birlik vücuda getiren Uygarlar'in Orta Asya Türk dili ve kültürünün gelişmesinde ve yayılmasında çok mühim rolleri olmuştur. Din ve inanç-larındaki tolerans, vârisi bulundukları daha önceki Türk dili ve kültürüne sıkı

bağlılıkları, yerleşik cemiyet hayatı ile göçebe serbestliğini ayarlamaktaki kabiliyetleri Uygur Türkü'nü Türk Dili ve kültürünün yeni baştan yapılması gereken yapısının ustası kılmakta gecikmemiştir. Kelimenin tam manasıyla devrinin komşu devletlerini imrendirecek kadar gelişmiş yapılı, hukukî bir devlet yaratmışlardır. Uluslar arası münasebetler kurarak, yabancı ellerde yaşayan Türk kolonileri için koruyucu kanunlar vücuda getirmişlerdir. Devlet idaresi vazifelerinin yürütülmesine memur vekiller heyeti ve çeşitli mansıplar kadrosu ihdas etmişlerdir. Devlet nizam ve intizamını koruyan kanunlar tedvin etmişlerdir. Dış ülke ve memleketler nezdinde sefirler göndermişlerdir.
Uygur devleti fikir hayatı bakımından da ileri bir seviyeye ulaşmıştı. Uygur kağanı sarayında yerli ve yabancı sanatkârlar,
tarihçiler, ilim adamları himaye görüyor, ülkede kütüphaneler kuruluyordu. Uygurlar devrine göre ileri bir musiki ve edebiyat yaratmaya muvaffak olmuşlardır."35
Uygur Türkleri binlerce yıllık tarihlerinde, kendi emeklerinin, akıllarının, duygularının ve dünya görüşlerinin bir ifadesi olarak edebiyat ve sanat değeri yüksek eserler ortaya koymuşlardır.
Uygur edebiyatı, yazılı ve sözlü edebiyat olmak üzere iki kola ayrılır. Uygur sözlü edebiyatı, dinî inançları, dünya görüşleri ve estetik zevkleri aksettiren halk koşakları, destanları, rivayetleri, hikâyeleri, masal, latifeler (fıkralar), temsiller, atasözleri... gibi türlerden meydana gelmektedir. Bu eserler, Uygur Türkleri'nin tarihî terakkisini, sosyal ve iktisadî hayatını, örf ve âdetlerini, gaye ve arzularını aksettirir. Aynı zamanda bu eserler Uygur Türkleri'nin tarihî ve etnik durumlarının araştırılmasında, büyük ehemmiyeti hâiz materyal kiymetindedirler. Bu sözlü edebiyat, Uygur yazarları ve şairleri için de çok önemli bir kültür malzemesidir. Bu sözlü edebiyatın hikâyeleri, destanları masalları yalnız Uygur Türkleri arasında değil, bütün Türk dünyasında bilinen "Garip-Senem", "Tahir ile Zühre", "Yusuf ile Züleyha", "Seyyit Noçi", "Abdurrahman Hocam" gibi ürünlerdir.
Halk hikâyelerinden "Ağaç At", "Dut Gölgesinde", "Uçan Hah", "Temir Batur" en çok anlatılanlar arasındadır. Halk latifeleri (fıkraları) arasında Nasreddin Efendi (Hoca) en çok bilinenlerdir. Ayrıca Molla Zeyidi, Salih Çakan ve Hüsameddin'in latifeleri, halk arasında yaygın olarak anlatılmaktadır.
Uygur rivayetlerinin en meşhurlarından biri olan Oğuznâme tarihî destan karakterindedir ve halen sevilerek okunmaktadır. Bu destan, Uygurların İslam dinini kabul etmeden önceki hayatlarını, örf ve âdetlerini, etnik durumlarını ve bunlarla ilgili tarihî olayları aksettirmektedir. Eski Uygur tarihinin, dilinin ve edebiyatının araştırılmasında ehemmiyeti haiz bir eserdir.
Uygurların Köktürk ve Uygur devresinde edebi yazı dili o-larak şekillenmiş ve Karahanlılar hakimiyeti devresinde ise Hakaniye şivesine dayalı edebi yazı dili olarak tekamülleşmiş edebi yazı dili mevcut olup, bu yazı dil 15-19. Asırlar arasında Orta Asya (Türkistan)'da müşterek Türkistan Türkçesi edebi dili olarak kullanılan Çağatay Türkçesi'nin temelini teşkil etmişlerdir. 20. Yüzyılın başlarından itibaren Çağatay Türkçesi Çağdaş Uygur
35. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi, c.l, s.143-144. İstanbul 1958.

Türkçesi edebi yazı dili ve Çağdaş Özbek Türkçesi edebi yazı dili şeklinde ikiye ayrılarak gelişme göstermiştir. Uygur Türkleri tarihten günümüze kadar değişen ve gelişen edebi yazı diliyle pek çok nadir edebi eserler yaratmışlardır. Bu edebi eserleri İslamiyetten önceki ve İslamiyetten sonraki edebiyat olarak iki devreye ayırmak gerekmektedir.
İslamiyetten Önceki Edebiyat
Maniheizm, Budizm Devri Uygur Türkleri Edebiyatı
Uygurlar'in İslamiyetle müşerref olmadan önceki sözlü ve yazılı edebiyatları V-VI. Yüzyıllarda kurulan Uygur hanlığı, VI-

VIII. Yüzyıllar arasında saltanatını sürdüren Köktürk kağartlığı devresinde, VIII. Yüzyılın ikinci yarısından IX. Yüzyılın birinci yarısına kadar devam eden Uygur Federasyonu devleti zamanında,
IX. Yüzyılın ikinci yarısından XIV. Yüzyılın sonuna kadar devam eden Doğu Türkistan'daki İdikut Uygur Türk Devleti sınırları içerisinde meydana gelerek büyük gelişmeler göstermiştir.
V-VI. Yüzyıllarda meydana gelen bir çok Türkçe Edebî eserler büyük göçler sırasında kayıp olmuştur. Bu devreye ait şiirlerdin biri Çin'in Suy sülalesi tarihine ilgili belgelerde muhafaza edilmiştir. Bu şiiri yazan Çin kaynaklı belgelere göre Uygur Türk şairi Hugursur Altun'dur. Hugursur Altun milattan sonra 487 yılında doğmuş olup 567 yılında hayata gözlerini yummuştur. Uygur Türkçesinden Çinceye yapılan tercümesi günümüze kadar ulaşabilen bu şiirin adı: "Teli Koşagı" yani "Turalar Şarkısı'"dır.36 Bu şiirin Türkiye Türkçesindeki tercümesi şöyledir:
"Turalar Şarkısı"
Çoğay dağlarının eteğin boylap
Turalar deryası dalgalı akar.
Gökyüzü bitişik yaşıl yaylaya , '
O, geniş sahayı kucaklayıp yatar.
Ne kadar lekesiz, sonsuz gökyüzü.
Vadiler bucaksız görünmez ucu. ' ,
Rüzgârlar eserse otlar eğer baş,
Görünür at, sığır ve koyun, kuzu.
36. Turgun Almaş, Kedimki Uygur Edebiyatı, Doğu Türkistan Kaşgar, Uygur Neşriyat, 1988. Kaşgar. s.81.

Şair Hogur Altun bu şiiriyle doğanın güzelliğini, bu güzel yaylanın atlarla, sığırlarla, koyun-kuzularla insanı büyülediğini ifade etmiştir. Bu şiir Türk milletinin yaşam biçimini güzel bir şekilde yansıtmıştır.
Eski Türk Edebiyatının Orta Asyadaki önemli numuneleri Orhun Abideleri'dir. Bu Abideler içerisinde Uygurlara ait Abideler: Uygur Bengütaşları yani Uygur Bengütaş Edebiyatları mühim yer tutmaktadır.
Bilindiği gibi 740 ile 745 yılları arası Göktürk Kağanlığının en kritik yılları olmuş ve 744 yılının sonunda son Göktürk kağanı Uygur-Basmıl-Karluk federasyonu tarafından mağlup edilmiş ve böylece Türk kağanlığı ("A-çı-na" Bozkurt Oğulları) hanedanından bir Uygur sülalesi olan "yağlakar" hanedanına geçmiştir.
745 ile 780 yılları arasında ötüken havalisinde hüküm süren Yağlakar Hanedanının uç kağanının birincisi 745 ile 747 yılları arasında saltanat süren Kutluğ Bilge Köl Kağan'dır. Kutluğ Bilge Köl Kağan'in 744 yılındaki ölümü üzerine ikinci Uygur Kağanı olarak yerine oğlu Bayançor (Çin kaynaklarında Moyunçor) kağan olmuş ve 759 yılına kadar da saltanat sürmüştür. Bayançor'un kağanlık unvanı Tengride bolmış il itmiş Bilge Kağan şeklinde idi. Tarihi kaynaklarda tesbit edilen Tengride bolmış il itmiş Bilge Kağan adına dikilen üç abide bulunmaktadır. Bu abideler sırasıyla şunlardır:
1. 750 (bars) yılının yaz ayında Tes nehri başında dikilen Tes abidesi.
2. 753 (yılan) yılının yaz ayında Terh nehrinin kenarına dikilen Terh veya Teryat abidesi.
3. 759-760 (domuz-küskü) yılında dikilen Şine-usu abidesidir. Bu abidelerin hepsi güzel bir edebi üslupla yazılmış edebi
eser örnekleridir. Bu örnekler hem edebiyat hem de tarih bakımından büyük önem taşımaktadır.
1. Bu abideler içerisinde Terh veya Taryat kitabesi çok önemli bir kitabe olup Eski Uygur Kağanlığının kağan tarafından nasıl idare edildiği anlatılırken ülke sınırları da verilmektedir.

Bu abidelerden bir iki ömek verelim:
"Üze kök Tengri yarlıkaduk üçün,
Asra yağız yer igittük üçün,
İlimin, törümin itindim."
Türkiye Türkçesi'ne aktarılması: '- •;•

"Yukarıda mavi gök yüzü buyurduğu için," Aşağıda kara yer beslediği için, Halkımı, nizamımı tanzim ettim." "Ötüken ili, tegres ili, ' .
İkin ara ılgım, tarığlağım, Sekiz selenge, orkon, tuğla, ' Sebin, teledü, karaga, buragu,
Ol yerimin, subımın konar köçermen" .
Türkiye Türkçesine aktarılması:
Ötüken ili ile Tegres ili
İkisinin arasında hayvam sürüm, tarlam.
Sekiz (kollu) Selenge, Orkun, Tuğla,
Sebin, Teledü, Karaga, Buragu
Nehirlerinin suladığı o toprağımda konar göçerim.
2. Terh veya Taryat kitabesinin ikinci bir özelliği de Türk ordu teşkilatına ışık tutmasıdır. Bilindiği gibi Türk ordu teşkilatında asırlardan beri 10'lu sistem kullanılmaktadır. On kişilik bir asker
, topluluğunun başkanına onbaşı, on tane onlu grup ihtiva eden yüz kişilik bir asker topluluğunun başkanına yüzbaşı, on tane yüzlük grup ihtiva eden bin kişilik bir askeri topluluğun başkanına Binbaşı, on tane bin kişilik bir askeri topluluğunun başkanına Tümen başı denilirdi. Türk ordu sisteminde tarihten beri devam edegelen bu yapılanmanın sırrı Terh abidesindeki kitabe ile çö-
ı zülmüştür.
3. Terh kitabesinde yine Türk milletinin kadına ne kadar önem verdiği anlaşılmaktadır. Abidenin güney tarafı 6 satırında Bayançor'un karısının da İl Bilge Katun atandığını görüyoruz. Hunlardan beri devam eden bir devlet geleneği olarak kağan ile katun her zaman birlikte tahta geçmiştir. Abidenin işaret edildiği 6. Satırda "atadı Tengride bolmış il etmiş kağan atadı. İl Bilge Katun atadı. Kağan atanıp ötüken ortusunda songüz başkan ıduk baş kidinin örgin bunta etitdim." Bu satırların bugünkü Türkiye Türkçesine aktarılması:
"atadı Tenride bolmış il etmiş Bilge Kağan (olarak) atadı. İl Bilge Katın (olarak) atadı. Kağan tayın edilip, katun tayın edilip, ötüken ortasında süngüz-Başkan'ın kutlu zirvesinin batısında otağı burda kurdum."
4. Terh abidesinde yine hükümet sistemi ile ilgili çok önemli bilgilere rastlanmaktadır. Bengütaş abidesinin batı tarafı 6. Sa-

tırında geçen: "uluğ buyruk tokuz bolmış" cümlesinden Eski Türk hükümetlerinde asli dokuz bakanlığın olduğunu öğrenmekteyiz. Hükümette yakın çağlara kadar kaç bakanın olduğu meçhuldü. Bunu ancak Çin kaynaklarının yardımıyla öğrenebiliyorduk. Fakat Terh abidesinin bulunmasıyla hükümette dokuz bakanın olduğunu öğrenmiş oluyoruz. Çin kaynaklarından yine bu sistemin Türklerden Tibetlilere geçtiğini görüyoruz.
Uygur devresine ait Göktürk harfli kitabelerden birisi de üç dilli (Türkçe, Soğdçe ve Çince) Karabalasagun yani Karaşehir Abidesidir. Karabalasagun kitabesi 821 yılından hemen sonra dikilmiştir.
Mani muhitinde meydana getirilen mensur eserler sayıca ve hacim bakımından çok değildir. Bunların çoğu dini metinler ve dualardır. Uygurların üçüncü kağanı Bögü Kağan'ın 762 yılında Mani dinine girişini anlatan Uygur harfleri ile yazılmış Eski Türkçe bir metin mevcut olup maniheizm devresi Uygur nesri eserlerinin en önemli örneklerinden biridir. Baştan ve

sondan eksik olan bu metinde Bögü Kağan'ın Çin'in isteği üzerine Erluşen ayaklanmasını bertaraf etmek için yüz binlerce süvari birlikleriyle Çin topraklarına girmesi ve bu sırada mani rahipleriyle karşılaşması ve onlarla konuşması, dinin icaplarına aykırı hareketlerinden dolayı duyulan pişmanlık ve kendi halkının sâdık bir immet olması için Bögü Kağan'ın yaptığı teşebbüsler anlatılmaktadır. Bu metinden Türkiye Türkçesine aktarılan bir paragrafı görelim:
"Bu sırada haşmetli hükümdar Bögü Han kendisi rahiplerin bulunduğu cemaate geldi ve rahiplerin (önünde) diz çöktü, günahları için af dileyip saygıyla şöyle dedi:
"...uzundan beri sizlere eziyet çektirdim. Açlık ve susuzlukta., şöyle düşündüm. Bunca üzüntülerden sonra kendime geldim. Siz bana acıyın (beni) dine tutun. Rahip yapın. Fakat şimdiye kadar düşüncelerim sabit değildi. Dünyada evde, barkta yaşamayı hiç sevmem, yine saltanatım, maddi sevinçler, beyliğim ve hüküm sürmem artık gözümde değersiz ve basit oldu... Yine siz bana şöyle buyurmuştunuz: bunca ameller ruhunuzu kurtarmayacaktır. Fakat dine rahipler vasıtasıyla gelecek iyi amellerin işlenmesi kalacak... Cesaretim kırıldı ve korktum. Siz buyurursanız, sizin sözlerinize ve öğütlerinize göre hareket edeceğim. Çünkü siz (bana) "Efendim iyi gayret gösterin, günahları bırakın demiştiniz" dedi."
Tahminen 930 yılında ve Köktürk harfleriyle kaleme alınmış olan "İrk Bitig" (Fal Kitabı) mani muhitinde yazılmış önemli bir

eserdir. İçinde dine ait unsurlar bulunmakla beraber dini bir eser değildir. Bir fal kitabıdır. Herbiri ayrı bir fal olarak yorumlanan 65 paragraftan meydana gelmiştir. "İrk Bitig"in son derece ilgi çekici bir yapısı, dili ve üslubu vardır.
Yazılı edebiyatın Orta Asya'daki ilk numuneleri Orhun A-bideleri'dir. Uygur edebî eserlerin en eskileri ise maniheist kültür çevresinde ortaya konulmuş olanlardır. Çünkü, bilindiği gibi Uygurlar Maniheizmi Doğu Türkistan'daki kardeşlerinin yanına gelip yerleşmeden çok daha önce Moğolistan'da iken kabul etmiş bulunuyorlardı. Moğolistan'daki Uygur Devleti'nin (744-840)üçüncü hükümdarı Bögü Kağan, Mani dinini 762 yılında kabul etmiş ve Maniheizm Uygurlar arasında kısa zamanda yayılmıştı. Bu sebeple, Doğu Türkistan'da bulunmuş olan Maniheist Uygurlardan kalma el yazmalarının bir kısmı Moğlistan'da yazılmış ve daha sonra göçle birlikte Doğu Türkistan'a getirilmiş eserlerdir.37
Şimdiye kadar bulunan Maniheist Uygur devrine ait şiirler sekiz tane olup bunların üçü ilâhî, ikisi övgü, biri ölüm, biri cehennem tasviri ve biri de aşk veya sevgi şiiridir. Bu devirdeki Uygur şairlerinden bizce bilineni Aprın Çor Tigin'dir. Onun da biri övgü, biri de aşk üzerine olan iki şiiri bilinmektedir. Aprın Çor Tigin'in aşk konusundaki şiiri Türk lirik şiirinin ilk ve en eski örneği sayılmaktadır.38
Doğu Türkistan'da Budist Uygur kültürü çevresinde meydana getirilmiş eserlerin sayısı (şimdiye kadar elde edilen metinlere göre) Maniheist edebî eserlerin sayısına nisbetle çok daha fazladır. Reşid Rahmeti Arat'in derlediği 25 manzum eserdeki toplam mısra 1400'ü bulmaktadır. Bunlara R. Rahmeti Arat'tan sonra muhtelif araştırmacılar tarafından yayınlanan 60 parça da eklenirse, bu devirdeki Uygur sözlü ve yazılı edebiyatına ait eserlerin büyük bir sayıya ulaştığı anlaşılır. Bildiğimiz Budist Uygur şairleri ise şunlardır: Ki-ki Şişi, Pıratya-şiri (Şans, Prajnasrı), Çinaşiri (Şans, Jinağri), Çisuin Tutung, Sıngko Selitutung, An-tsang H(a)nlin Keyşi, Çuçu Şingsun, Şila.39
Uygur kültür çevresinde Budist Uygur kültür çevresinde İdi Kut-Kuçu Uygur devleti zamanında yazılmış veya tercüme edilmiş mühim edebî mensur eserler şunlardır:

37. Talat Tekin, "İslamiyet Öncesi Türk Şiiri", Türk Dili Dergisi, 1986 yılı Ocak sayısı, s.7.
38. Talat Tekin, a.g:e., s.8. ',
39. ETŞ, XXI-XXII, ZİEME BSU, s.10. /,¦... .,. 'if'J X'

Çeştane İlig Beg
Bu eser eski Uygur yazısı ile yazılmış İdikut Uygur Devleti devri edebiyatındaki ünlü eserlerden biridir. Eserde Çeştani İlig Beg'in ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve belalar getiren şeytanlarla yaptığı mücadelesi anlatılmaktadır. Eseri Şilazın adlı bir mütercim Toharcadan Uygur Türkçesine çevirmiştir. Kıssa karakterindeki bu eser, Uygur Türkleri'nin baturluk ve kahramanlığını metheden bediî yâdigarlarındandır. Bu kıssanın İdikut Kuçu Uygur Devleti zamanında kaleme alınmış eski bir nüshası Almanya arkeoloji grubu tarafından 1913-1914 yıllarında Turfan'da bulunmuştur. Eser halen Berlin Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.
Altın Yaruk
"Altın Yaruk" kısaltılmış bir isim olup eserin eski Uygur Türkçesi'ndeki adı "Altun Önglug Yaruk Yaltırıklığ Kutta Kötürülmiş Nom İliği Atlık Nom Bitig" (Altın Renkli Işıklı-Pırıltılı, Hepsinden Büyük Nom Padişahı Adındaki Nom Kitap)'tır. Altun Yaruk Destanı tercüman ve şair Şıngko Seli Tutung tarafından Çinceden Uygur Türkçesine çevrilmiştir. Eserde Buda dinî akidelerini beyan eden hikâyeler, rivayetler yer almaktadır. Altun Yaruk, eski Uygur şiirine mensup olup Sıngko Seli Tutung, Çince metindeki Mahasatvi Tegin'in babasının ve annesinin okuduğu her bir mısra yedi hatlı (yedi kelimeli) bir dostluk ve mersiye şiirini aynen tercüme etmeyip Uygur şiirindeki koşuk şeklinde Uygur Türkçesine aktarmıştır. Bu eserdeki hikâyeler çok canlı ve akıcı bir üsluba sahiptir.
Maytırsımt
Budizm devresine ait Toharcadan Uygur Türkçesine çevrilen bir başka eser maytrisimittir. Yani "geleceğin Burkanı olan Maitreya ile buluşma" adını taşıyan eserdir. Maytırsımt Eski Uygurca nüshası 1959 yılının 4. Ayında Kumul'daki Uygurların Tömürti bölgesinde bulunmuştur. Bu eser halen Uygur Özerk Bölgesi Müzesi'ndedir. Eser 292 varak, 548 sayfa olup, her bir varağın büyüklüğü 47.5x21.7 cm.'dir. Her bir sahifede 30-31 satır yazı yazılmıştır. Eserin Kumul nüshası, Alman arkeoloji

grubunun 20. Yüzyılın başlarında Turfan, Mortuk ve sınggim'de bulduğu nüshalardan daha mükemmeldir. Fakat yine de eski Uygur yazısıyla yazılmış olan Karaşehir nüshası kadar mükemmel değildir. Eski Karaşehir nüshasında 27 perde olmasına kırşılık Kumul nüshasında 26-27'. Perdeler eksiktir.
Bu eser üzerinde araştırma yapan bilginler Maytrisimit'in bir tiyatro eserine benzediğini ve muhtemelen sahnelendiğini belirtmektedirler.
İki Tegin'in Hikâyesi
İki Tegin'in Hikâyesi'nin Uygur yazısıyla yazılmış mükemmel bir nüshasını Pipillot, 1907-1909 yıllarında Dun-huan Bin evlerinde bulmuştur. Şimdi bu eser Fransa'nın Fars millî kitaplığında muhafaza edilmektedir. Bu hikâyenin hangi dilden ve kimin tarafından tercüme edildiği belli değildir. Eserde Baraans şehir devletinin hakanı Mahak'ın büyüka oğlu Argu Oğlı Teğin, küçük oğlu Ayığ Oğlı Teğin arasındaki münasebetler anlatılmaktadır. Argu Oğlı Tegin, temiz gönüllü, akıllı, kahraman bir şahsiyettir; Ayıg Oğlı Tegin ise şahsiyetsiz, suikastçı, kötü bir insandır.
Bütün bu eserler daha önce de zikrettiğimiz gibi İdikut Uygur Devleti'nin kültür merkezi olan şehirlerde (Turfan gibi) yapılan kazılarda elde edilen ve esas itibariyle İdikut Uygur sülalesinin hüküm sürdüğü devirde kaleme alınan eserlerdir. Şimdi bu eserlerin bir çoğu Çin Halk Cumhuriyeti, Almanya ve Rusya gibi ülkelerin kütüphane müzelerinde bulunmaktadır. Eski Uygur yazısıyla yazılan eserlerin sayısı 800 parçayı aşmaktadır. Yakın zamanlarda Almanya'daki 700 parça eserin katalogu neşredilmiştir. Bunların içinde en mühimleri: Oğuznâme, Altun Yanık, Çaştane İlig Beg, İki Tegin'in Hikâyesi (27 perdeli drama), Maytırsımt (Sakyamunı talebelerinin tarihini anlatan drama), Nanda Armana Taka (epik

destan), "Tavşan Hakkında Bulmaca", "Şehzade Kalyamkara ve Papanıkara Hakkında Rivayet", "Agamas", "Büyük Maymun Patmaralı", "Sekiz Yükmek", "Ressam ile Marangozun Hikâyesi", "Ara Havarka", "Bahtiyar Şehzadenin Hikâyesi", "Danti Bala", "Abdarma Kaşa Vardı", "Şatır" gibi eserlerdir. Bunlar İdikut Uygur Devleti'nin Turfan ve benzeri şehirlerinde yapılan kazılarda elde edilen ve esas itibariyle Mani ve Buda kültür

muhitlerini temsil eden şiirler, destanlar, dramalar, kıssa ve hikâye-

• • 40

lerdır.

981-988 yıllarında Sung sülalesinden İdikut Uygur Devleti'ne elçi olarak gelen seyyah Vang Yendi "Turfan'a Seyahat" başlıklı hatıra eserinde Kuçu Uygurları'nın hayatını ve kültürlerini şöyle dile getirmiştir: "Başkent Kucu (Kara Hoca) yağmuru az, havası sıcak bir yerdir. Evleri beyaz toprak ile sıvanmıştır. Uygurlar, mûsikîye çok hevesli bir topluluktur. Sazendeleri berbap (fıfa), konghu (yirmi beş telli saz) gibi sazları kullanıyorlar; hatta sefere çıktıklarında da sazı yanlarından ayırmıyorlar. Ayrıca, Uygurların şiire karşı ilgileri çok fazla."

Budizm devresine ait Eski Uygur kitabeleri içinde yine "Nomdaş" kitabesi mevcut olup 1326 tarihinde Çince-Uygurca olmak üzere iki dilde yazılmıştır. Kitabeyi Paul Pelliot (1908)de, Louis Hambis (1945)'den beri ilim âlemine tanıtmaktadır.

Bundan başka yine bir önemli kitabe "Koço (Kao-chang) İdukutunun kitabesidir. Kitabe "İdukut Kao-chang prensinin üstün hizmetleri" yazıtı olarak da tanımlanmaktadır. Eski Uygur alfabesiyle yazılan kitabe 1334 tarihlidir. Kitabe Uygurca ve Çince olmak üzere iki dilli olup 1933 yılında Kansu'daki Wu-wei ilçesinin 15 km kuzeyindeki Shih-pei-kou civarında bulunmuştur. Şu anda sadece alt kısmı mevcuttur. Yüksekliği 180 cm. genişliği 162 cm.dir. Bu aslındaki bütün kitabenin ancak beşte ikisidir (orijinal kitabenin yüksekliği aşağı yukarı 4 metre, genişliği de 162 cm civarında olmalıdır.) Kitabe Uygur Türkçesi ve Çince olarak yazılmıştır. Çince kısmı yukarıdan aşağıya doğru yazılmış olup tamamı 36 satırdır. Her satırda 90 kelime bulunmaktadır. (Şu anda sadece alt kısımda 40 kelime kalmıştır.) Uygurca kısmı yatay şekilde yazılmış olup orijinal yazıtta 13 paragrafın bulunduğu, her paragrafta 51 veya 52 satırın yer aldığı tahmin edilmektedir. "Koço İdukutunun Üstün Hizmetleri" kitabesi Cıngız Moğol imparatorluğu ile İdukut Uygur Hakanlığı'nın münasebetleri konu alınmıştır. Bu kitabe üzerinde 1946 yılında Huang Wen-fi bir araştırma çalışması yapmıştır. Kitabenin Çince kısmının tamamını kontrol etmiş, kitabenin sağlam kalan Uygurca kısmının resmini ilk olarak yayımlamıştır. Bu kitabe Eski Uygur Türklerinin incelenmesi için bilhassa Çingız imparatorluğu

40. Muhammetcan, "Turfan Kuçu Uygur Edebiyatı'ndan Derlemeler", Turfan Edebiyat Dergisi, 1986, S.2, s.53-59.

41. Muhammetcan, a.g.e., s.53-59.

i

zamanındaki İdikut Uygurlarının tarih, kültür ve dil araştırmaları için çok önemli malzeme olup, ilmî değeri çok büyüktür. Kitabede genellikle Barçuk Art Tigin'den başlayarak Uygur İdikut kağanlarının Moğol imparatorluğu merkezi hükümetine olan hizmetleri anlatılmaktadır.

Uygur kitabeleri içinde Doğu Türkistan'da bulunan "Miran Metinleri" da mühim yer tutmaktadır. Kağıtlar üzerine Köktürk alfabesiyle yazılmış olan bu metinleri A. Stein 1907 yılında Doğu Türkistan'ın Miran Kalesi harabeleri içinde bulmuştur. Miran kalesi Stein'e göre Tarım havzasının güney taraflarının korunması için inşa edilmiştir. Miran metinlerinde 9.

Yüzyılın ilk yarısıyla 10. Yüzyılın ilk yarısına ait olduğu anlaşılmaktadır. Burada savaş sonucu ele geçirilen malların veya elçilik vasıtasıyla getirilen hediyelerin dağıtılması söz konusudur. Metinde, adı geçen Külüg Sangun (General Külüg), Kürebir Urungun 839 yılı olaylarında faal rol oynamış önemli şahsiyetlerindendir.

İslaınî Devir Uygur Klasik Edebiyatı

Doğu Türkistan'ın güneyindeki Uygurlar, İslâmiyeti, Satuk Buğra Han'ın teşebbüsü ile 10. Yüzyılın başlarında kabul etmişlerdir. Böylece Uygurlar'in kurduğu Karahanlilar Devleti'nde Uygur İslâm edebiyatı gelişmeye başlamıştır. Yazılı edebiyatın İslâmî devirdeki şaheserleri bu yıllarda kaleme alınmıştır.

Dîvânü Lûgati't-Türk ve Kutadgu Bilig XI. Yüzyılda yazılmış olup, İslâm dininin Doğu Türkistan'da yayılmasından sonra yazılan büyük ve çok kıymetli iki klasik eserdir. Dîvânü Lûgati't-Türk 1071-1074 yılları arasında meşhur âlim ve dilci Kaşgarlı Mahmut tarafından, Kutadgu Bilig ise (1069-1070) yılları arasında büyük âlim, meşhur mütefekkir ve şair Yusuf Has Hacib tarafından yazılmıştır. Bu iki eser Uygur klasik edebiyatı tarihinde iki altın minare olup, yalnız Uygur edebiyatının değil, bütün Türk dünyasının edebî gelişmesine tesir etmiştir.

XII. yüzyılın sonlan XIII. Yüzyılın başlarında yaşamış olan Ahmet Yüknekî'nin felsefî tarafı ağır basan didaktik destanı Atabetu'l-Hakayık (Hakikatlerin Hediyesi) adlı eseri ise Kutadgu Bilig'ten ilham alınarak yazılmış kıymetli bir eserdir.

XIII. ve XIV. Yüzyıllarda İslâm dininin Uygurlar arasında giderek güçlenmesi neticesinde Arap ve Fars edebiyatının tesiri Uygur yazılı edebiyatını dil, mazmun, üslûp bakımından büyük değişikliklere uğratmıştır. Böylece Uygur dil ve edebiyatında yeni bir devre başlamıştır. ¦ ;

XIV. yüzyılda yaşayan şair Sekkakî şiirleriyle, ünlü yazar Nasreddin Rabguzî nesir eserleriyle, XIV. Yüzyılın sonları ve XV. Yüzyılın başlarında yaşamış olan büyük şair Lutfî şiirleri ve meşhur destanı "Gul ve Nevruz" gibi eserleriyle bu yeni devrenin temelini atan edebî şahsiyetler olmuşlardır.

XV. yüzyılda yaşamış olan meşhur âlim, mütefekkir ve şair Ali Şir Nevâî "Hamse" ve "Çar Divan" adlı eserleriyle bu devir edebiyatını en yüksek merhaleye ulaştırmıştır. Nevâî' nin eserleri, yalnız Uygur ve Özbek edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamakla kalmamış, bütün Türk dünyası edebiyatlarının ilerlemesi yolunda büyük hizmetler görmüştür. Nevâî'nin Türk edebiyatına yaptığı en büyük hizmetlerden biri de Arap ve Fars edebiyatının ve dillerinin Türk edebiyatı üzerinde giderek artmakta olan nüfuzuna karşı Türk diliyle eserler yazmanın yeni çağını açmış olmasıdır.42 XVI. Yüzyılda yaşamış bulunan bir başka edebi şahsiyet de Saidiye Uygur Devleti devresinde yaşayan şaire Aman Nisa Han'dır. "Şu'uru'l-kulub (Kalplerin Sohbeti), "Divan-ı Nefîsî" ve "Ahlâk-ı Cemiliye" gibi eserleriyle bu devrin Uygur edebiyatına büyük hizmetleri geçmiştir.

Uygur edebiyatı XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda yeni bir yükseliş devri yaşamıştır. Bu devirde, Uygur yazar ve şairleri, edebiyat âleminde kutup yıldızı gibi parlamış, Uygur edebiyat bahçesinde yeni güller ve çiçekler gibi açmıştır. Mehmet Emin Hocam Kulu (Mahlası: Hırkati-öl. 1724)'nun "Muhabbetnâme" ve "Mihnetkâm" adlı destanı, şair Molla Elem Şehyarî'nin 1740 yılında kaleme aldığı 750 beyitlik "Gül ve Bülbül" destanı, Muhammed Sıddık (Zelilî)'ın şiirlerinin toplandığı "Divan-ı Zelilî", Ömer Bâkî'nin "Ferhad ile Şirin", "Leyla ve Mecnun" adlarındaki mensur eserleri, şair Gümnam'ın derin manâlı ve hissî şiirleri işte bu devrin edebî miraslarıdır.

XIX. yüzyılda yaşamış olan şair Abdurrahim Nizârı (1770-1848) Nevâî'nin açmış olduğu Uygur klasik edebiyatı akımının asıl ananelerine sadık kalarak "Muhabbet Destanları Divanı" adında yedi destanı içine alan büyük hacimli bir eser meydana getirmiş ve Uygur edebiyat tarihine eşsiz tuhfeler bahsetmiştir.

Şair Turduş Ahun (Garibî)'un 1841 yılında yazmış olduğu çeşitli mesleklerdeki insanların konuşturulması vasıtasıyla doğruluk,

42. Çin'deki Azınlık Milletler Edebiyatından Seçmeler, Şanghay, 1981, c.I, s.83-84. -.;, ¦ , . ..-- ¦• ¦ -.¦'• ..-..; •¦¦¦¦ ||·¦· , \¦

dürüstlük ve iyiliği teşvik eden "Divan-ı Garibi" adlı destanı bu devir edebiyatını temsil eden bir başka eserdir.
Bilindiği gibi Doğu Türkistan Uygur Edebiyatı 19. Yüzyıldan önceki asırlarda daha çok Divan Edebiyatı üzerinde yoğunlaşmış durumdaydı.
XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'da Mançu-Çin hükümdarlarının zulmüne karşı peşpeşe millî ayaklanmalar vuku bulmuştur. Ve bu ayaklanmaları aksettiren çok sayıda eser yazılmıştır. Meselâ; Şair Molla Şâkir'in (1802-1890) "Zafernâme" adlı destanı Doğu Türkistan'ın Üç Turfan vilayetinde Mançu zulmüne ve istilâsına karşı vuku bulan millî ayaklanmayı canlı bir şekilde akset-tirmiştir. Ahmet Ahun'un (Muganni) "Zafernâme" destanı Kuçar ve Kaşgar vilayetlerindeki Uygur Türkleri'nin Mançu istilâ ve zulümlerine karşı mücadelelerini tasvir etmektedir. Bu millî ayaklanmalara faal olarak Gulca'dan katılmış olan şair Molla Bilâl'in (1823-1889) "Nâzigum", "Çangmoza Yusuf Han" gibi destan ve gazelleri, Muhammed Alem'in yazdığı "Tarihi Kaşgar", Kasım Bey'in yazdığı "Gulca Vakıaları Beyanı", Molla Musa Sayrami'nin "Tarihi Emim'ye"si ve bu eserin daha genişletilmiş olan "Tarihi Hamidî" adlı eserler de devrin önemli eserleri arasında yer almaktadır.
Görüldüğü gibi bu tarihi kitap ve eserler yazarlarının yaşadığı devreye ait olup Doğu Türkistan Türkleri'nin o yıllarda Mançu-Çin hakimiyetine karşı yaptıkları özgürlük ve istiklâl savaşlarını anlatmaktadır. Bu eserlerin bazılarında yaşadığı dönem, savaşın yapıldığı şehir, şehrin dini ve iktisat yapısı, ahâlisi, bu şehirdeki seçkin kişiler, dini bilginler etraflıca anlatılmaktadır. Yukarıdaki eserlerin içinde yer alan "Tarihi Hamidî" adlı kitap ise Uygur Türkleri'nin Çin istilâcılarıyla yaptıkları savaşlara yer vermesinin yanında Doğu Türkistan hükümetini tanıyarak Kaşgar'a subay ve cebeciler gönderen Sultan Abdülaziz Han ve diğer halifelere dualar ve övgüler yağdırmaktadır. Bu eser Osmanlı tarihinin Doğu Türkistan'daki uzantısını araştıracaklar için değerli bir kaynaktır. Bu kitabın diğer bir özelliği de Doğu Türkistan'ın büyük şehirleri ve bu şehirlerde bulunan cami. medreseler, kervansaraylar, halkın kutsal saydığı binalar ve mezarlıklar hakkında geniş bilgi vermiş olmasıdır. Bu eser okuyana yalnız kitap hakkında değil, yazarın araştırıcılığı, bilgisi ve millî şuuru hakkında da bilgi vermektedir.
Şunu da ilave etmek lazımdır ki, Hakaniye (Karahanlılar)
devrinden sonraki Uygur edebiyatı Çağatay edebiyatı adı altında , devam etmiştir. Çağatay edebiyatı XIV. Yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar 7 asır boyunca meydana gelen Uygur yazılı edebiyatının umûmî adlandırılmasıdır. Çağatay sözü Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın isminden kaynaklanmıştır. Malumdur ki, Cengiz Han, hayatının sonlarına doğru Moğol İmparatorluğu'nu oğulları arasında paylaştırdı. Ve oğullarından biri olan Çağatay'ın idaresine de Harezm, Mavera'ün-nehir, Yedisu (İli vadisi), Belh, Bedehşan, Kaşgar bölgesi ve Cungariye isimli geniş topraklar verilmişti. Sonralafı bu topraklarda Çağatay Hanlığı kurulmuştur. 1242 yılında Çağatay'ın ölümünden sonra Çağatay Hanlığı Mavera'ün-nehir ve Moğolistan olmak üzere ikiye ayrıldıysa da Tugluk Timur tarafından yeniden birleştirilmiştir. 1366 yılında Tugluk Timur'un ölümünden sonra memleketin idaresi Aksak Timur'un hakimiyeti altına girmiştir. Daha sonra hükümdarlık için resmiyet kazandırılmıştır. Ve bundan sonra da Türk (Uygur) edebî dili ve edebiyatı bu devlet zamanında pek revaç bulduğu için "Çağatay dili ve edebiyatı" denilmiştir43. Bundan çıkacak hülasa şudur: Çağatay dili ve edebiyatı demek, Türkistan'da XIV. Yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar devam eden Uygur, Özbek

ve başka Türk boylarının dili ve edebiyatı demektir. Bu devir edebiyatı katiyen Moğol dili ve edebiyatı olarak adlandırılamaz.

Çağdaş Uygur Edebiyatının Şekillenmesi ve Gelişmesi

XIX. yüzyılın sonlan ile XX. Yüzyılın başlarında dünya çapında büyük değişiklikler ve yenilikler meydana gelmiştir. Bu yenilikler ve gelişmeler, emperyalizme karşı millî kurtuluş hareketlerinin kuvvetlenmesi, feodalizme, millî ve içtimaî zulme, cehalete karşı, hürriyet, demokrasi ve yenilik fikirlerinin gelişmesi için yapılan mücadelelerin şiddetlenmesi, sanayi ve teknolojinin büyük adımlar ile ilerlemesi neticesinde meydana gelmiştir. Dünyanın bir çok ülkesinde ve Türkistan'da başlayan bu inkılap hareketlerine, emperyalist devletler tarafından parçalanan Osmanlı İmparatorluğu harabesi üzerinde büyük önder Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlatılan millî kurtuluş mücadelesinde kazandığı büyük zaferler ve sonunda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması büyük ilham kaynağı ve örnek olmuştur.

43. Rahmetullah, "Çağatay Edebiyatı Hakkında Bazı Mülahazalar", Bulak, nu.ll, Urumçi, 1984'ten naklen Türkistan Dergisi, nu.l, İstanbul 1988, s.16.

. .

Bir çok ülkede olduğu gibi Türkistan'da da "Cedidcilik" (Yenileşme), yeniden uyanma ve millî manevî kalkınma hareketleri canlanmaya başlamıştır. Bu yenilikler tabiî olarak edebiyat sahasına da aksetmiştir. Doğu Türkistan Uygur edebiyatında da, zulüm, adaletsizlik, cehalet ve hurafelere karşı hürriyet, adalet, demokrasi, terakkiyat ve yenilik taraftan olan aydın şair ve yazarlar ortaya çıkmıştır. Böylece, Uygur Türk edebiyatında bu tesirler altında yeni bir edebiyat çağı açılmıştır. Yeniden şekillenmeye başlamış olan Yeni Uygur edebiyatı Uygur klasik ve halk edebiyatının asıl ananelerini geliştirerek, başka Türk boylarının çağdaş edebiyatlarından da ilham almış ve tabiî, bunun yanında diğer milletlerin edebiyatlarında meydana gelen yeniliklerden etkilenerek dil, mazmun, şekil ve üslûp bakımlarından yeni bir kisveye bürünmüştür. Bu yeni edebiyat akımlarından etkilenen çok sayıda genç aydın şair ve yazarlar yetişmiştir. Bu genç aydınların az bir kısmı Türkiye ve Mısır gibi memleketlerde okuyup mezun olduktan sonra Doğu Türkistan'a dönen insanlar idi. Bu aydın yazarlardan biri de Abdülkadir Abdülvaris Azizî'dir. Abdülkadir Abdülvaris Azizî ve aynı görüşü paylaşan aydınların bir kısmı cedidizmi, Doğu Türkistan'da hüküm süren Çinli genel vali Yangzinşing ve Cingşorin'lerin esaretinden yerli feodal işbirlikçilerin zulmünden milleti kurtarmak ve yeniliğe geçirmek için bir basamak olarak kullandı. Neticede, bir takım ıslahatlar yapıldı. Önce tedrisatlardaki ders tarzı ve metodu değiştirildi. Eskiden medreselerde sadece dinî kitaplar okutuluyordu. Dersler Arapça, Farsça yapılıyordu. Eğitim metodu pratiğe dayanmayan ve günlük hayat ile bağdaşmayan eski usul ile yürütülüyordu.

XX. yüyzılın başlarında, Abdülkadir Abdülvaris Azizî gibi demokratçı aydınların teşabbüsü ve faaliyetleri ile yeni ders kitapları hazırlandı. Matematik, fikiz, sarf ve nahiv (morfoloji, sentaks), coğrafya, tarih gibi modern eğitim anlayışına uygun dersler tesis edildi. İmtihan sistemi vücuda getirildi ve okullarda tahsil Uygur Türkçesi ile yapılmaya başlandı. Doğu Türkistan'ın bütün bölgelerinde yeni okullar kuruldu. Bu okullardan ilki 1885 yılında Bavdım Musabay tarafından Kaşgar'a bağlı Artuş ilçesinin İksak köyünde açıldı. Öğretmenliğine de Türkiye'den getirilen Ebabekri tayin edildi. Aynı yerde 1907'de Habîbizâde Darü'l-muallimîn'i tesis edildi. Öğretmenliğine de Doğu Türkistanlıların isteği üzerine Talat Paşa'nın direktifiyle Türkiye'den Ahmed Kemal veb. Yedi kişi getirildi.

Aynı yıllarda İli şehrinde de Mesud Sabri Bey'in teşebbüsüyle
çağdaş manada okul açıldı. Bu okullar verimli olmaya başlayınca Çin yönetimi tarafından kapatıldı. Ahmed Kemal Bey sınır dışı edildi. Yeni hareketin gereği olarak yayın ve

neşriyatçılık faaliyetleri de meydana geldi. 1899 yılında aydın ve münevver kişiler tarafından "Matbaa-yı Hurşid" (Nur Matbaası) kuruldu. 1910 yılında Kaşgar'da Yenihisarlı Nurhacı namlı biri tarafından "Matbaa-yı Nur" adlı bir taş matbaa daha tesis edilerek bir çok kitap neşredildi. 1905'te Kaşgar'da kurulan "Şivit" matbaasında, "Sultan Satuk Boğra Han", "Dünya Coğrafyası" isimli iki kitap yayınlandı. 1920 yılında, Doğu Türkistan'daki Gulca Küre'de bir taş matbaa kurulup her çeşit edebî kitap neşredildi. 1918 yılında Kaşgar'da Kutluk Hacı Şevki "Ang" gazetesini çıkardı. Bu gazete Çin hükümdarı tarafından bir süre için durduruldu ise de Kutluk Şevki yine 1933 yılında "Yeni Hayat" gazetesini çıkardı. Bu gazetede şiir, destan ve her çeşit edebî eser neşredildi. 1927 yılında İli vilayetinde neşredilen bir başka gazete de "İli Çiftçileri"dir. 1933 yılında ise Urumçi'de Şinjan "Doğu Türkistan" gazetesi neşredildi.
XX. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlayan modern Uygur edebiyatı, Doğu Türkistan Türkleri'nin emperyalizme, müstemlekeciliğe, feodalizme, cehalete karşı mücadelesini ve kendi geleceğini tayin edebilme ve insanca yaşama mesajlarını aksettiriyordu. Bütün bunlar mazmunundan dildeki ifadesine kadar büyük değişikliklere yol açarak yeni bir edebiyat meydana getirdi.
Kaşgar merkez olmak üzere Abdülkadir Abdülvaris Azizî'nin
teşebbüsü ve onun gerçek önderliğinde meydana gelen cedidizm .
cereyanı yeni Uygur edebiyatının doğmasında mühim rol oynadı. Abdülkadir Abdülvaris Azizî Kaşgar'a bağlı Artuş Kasa-
bası'nın Maşhed Köyü'nden olup 1862 yılında bir çiftçi ailesinden doğdu. Abdülkadir Abdülvaris Azizî halkımız tarafından çok sevilen vatanperver, milliyetçi bir zat olup modern ilim ile milleti aydınlatarak vatanı ve halkı kurtarma yolunda ömür boyu mücadelesini devam ettirmiştir. O bütün Orta Asya (Türkistan)'da sevilen büyük âlim ve yazarlardan biriydi. O eğitime reform yaparak eski okullarda Arapça, Farsça ile ders yapma usûlüne son verdi. Uygur Türkçesi ile ders yapma usûlüne geçmekte önderlik etti.
44. Muhemmet Emin Kurbani, Vatanperver Alim ve Şair Abdülkadir (Abdülvaris) Azizi, Kaşgar Edebiyatı, 1981, S.2, s.42-43.

O modern fen ve edebiyatı yaygınlaştırmak ve bu yol ile vatanı yüceltmek içir "Sarf ve Nahvi", "Morfoloji ve Sentaksi", "îlm-i Tecvit", "Kıraat", "İlm-'i Hısap", "Akaid-i Zürüriye", "Zürür Ekideler", "Yaş Ösmürlerge Nasihat", "Gençlere Nasihat" "Muptahil Edip", "Edebiyatın Anahtarı" gibi 8 tane eser yazdı.
Âlim ve yazar Abdülkadir Abdülvaris Azizî "Akaid-i Zürüriye" başlıklı soru-cevap şeklinde düzenlenmiş meşhur eserinde:
"İnsanın hor ve zebun olmasına sebep nedir? İki nesnedir: Biri cahillik ve nîdanlık, ikincisi tefrik ve ihtilaftır."
"İzzet-şöhret, kuvvet ne ile meydana gelir? İlim-marifet, birlik ile" diyordu. Abdülkadir Abdülvaris Azizî ilim öğrenmeyi birlik ve beraberlik içinde ^mücadele ederek vatan, milleti kurtarmak için diye algılıyordu ve bu yolda canla başla vazife görüyordu.

Gazeteci, yazar ve şair Kulluk Hacı Şevki (1876'da doğmuş, 1937 yılında Doğu Türkistan'ı idare eden Çin genel valisi Şinşisey hükümeti tarafından katledilmiştir.) 1920'li yılarda yazdığı bir şiirinde:
Bir kılıç verse Huda, kes diye ona buyursam, Uzse halkım boynundan horluk, azap zincirini.
t
Ger harapken, el-vatan başimi üzsün o kılıç, P
Görmesin Şevki gözü kullukta el tekdirini.
diye esarete karşı kin ve gazap sesini yükseltmiştir. Kutluk Şevki "Toplan Millet" başlıklı şiirinde:

Başımızda uluğ millet sevdası,
Can-ciğerler bu vatanın şeydası.
Şiarımız özgürlüğün davası, -^
İlim-bilim dertlerimiz durası45
Kutluk Şevki, Uygur Türkleri'nin tarihte büyük devletler kuran, büyük tarihî şahıslar yetiştiren zengin kültür miraslarına sahip bir topluluk olduğunu bildirmek ve Uygur Türkleri'nin kendilerine güvenlerini, millî şuurlarını uyandırmak için "Kaşgar" başlıklı şiirini yazdı. Şair şiirinde:
Görmegil Kaşgari eksik bu yerde merdanlar yatur, ' Hazret-i Sultan Satuk-Buğrayı Hakanlar yatur.
45. Durası: ilâcı demektir.

Yav ile savaş eden, vatan için kurban olan, :¦ .-
Ol şehidu kahraman Alp Arslaniar yatur.
Nur saçıp "Kutadgu Bilig" halkını mutlu eyleyen. Has Yusuf Hacib gibi ehl-i irfanlar yatur.
;i
Yadigar eylep cihana yazdı "Duvan-u Lügat'it", Kaşgarlı Mahmut gibi ehl-i şeref-şanlar yatur.
Şevki'ni meftun eyleyen ele can feda eden, Bu şehirde sayısız halk oğlu insanlar yatur.
Şair Kutluk Şevki "Ana Dil" başlıklı şiirinde Türk dilinin doğu şivesi olan Uygur Türkçesini iyice öğrenmek ve onu muhafaza etmek gayesini güçlü duygu ile ifade etti:
Ana dilin bilen kişinin izzetin kılğum kilür, Ana dilin ağzından altın verip alğum kilür. Bu ana dil olsa ger Amerika ve Afrika'da, Sarf edip binlerce tılla o yere hem barğum kilür. Ey ana dil bizge sen geçmiş uluğlardm nişan, Sen ile ruhiziminde iftihar etkum kilür.
Yeni zaman modern Uygur edebiyatının önderlerinden biri de vatanperver şair Mehmet Ali Tevfik'tir. Mehmet Ali Tevfik, Kaşgar vilayetine bağlı Artuş kasabasının Boyamet köyünde 1901 yılında dünyaya geldi. 1914 yılında Artuş'ta açılan modern fen eğitimi yapan okulda okudu.
Şair 1924 yılında Doğu Türkistan'ın Çövçek şehrinde iken, Kaşgar şehrinde vatanperver ünlü âlim ve yazar Abdülkadir Abdülvaris Azizî'nin milletlerarası emperyalistler ile Çinli istibdat dairelerinin anlaşması ve yerli hainlerin desteği ile gizlice katledildiği hakkında haber aldı ve gazap dolu duygularıyla "Okudu Aştı" şiirini yazıp sokak duvarlarına yapıştırdı. Şair şiirinde şöyle demişti: Havada şahin gibi cevlan kılarlar başka milletler, Kaldık biz onlardan yüz bin gez aşağı düşünün ümmetler. Öğretmez bizlere Hak kelamini biler âlimler, Ahlâkını birkaç pula satmış bizim zalimler.
46. Gez: 3 gez bir metredir.

Aç gözünü uykudan, gaflet içinde uyuyan canlar, Yaşasın millet, şad olsun bütün insanlar.
Merhum bilgin Abdülkadir na-hak gittiler, Suçu nedir? Fakat bize yol gösterdiler.
Şair bu şiiri ile istibdadın câhil güçlerini açıkça ayıplamıştı. Şair, hükümet yetkililerinin kendisini tutuklama karan aldığını duyduktan sonra akşam sınırı geçerek Batı Türkistan'a sığındı. Sığınmak zorunda kaldığı Batı Türkistan'dan 1925 yılında ikinci anavatanı olan Türkiye'ye geldi. 1926 yılında İstanbul'da öğretmen yetiştirme okuluna öğrenci olarak kabul edildi. Mezun olduktan sonra İstanbul civarındaki bir ilkokula öğretmen olarak kabul edildi. Bir müddet burada öğretmenlik yaptı, 1932 yılında Doğu Türkistan'da kurtuluş mücadelesinin başlatıldığını haber alan şair aynı yılın sonunda Doğu Türkistan'a döndü. Hoca Niyaz Hacı başkanlığında Kumul Vilayeti'nden başlayan millî kurtuluş hareketi neticesinde 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin merasimine iştirak etti. Büyük heyecan ve coşkun bir millî şuurla bu inkilabın başarısı için fedakârane çalıştı ve kalemi eline alıp "Kurtuluş Yolunda" başlıklı ünlü şiirini yazdı:
Kurtuluş yolunda su dek akti bizim kanmımız,

Senin için ey yurdumuz olsun feda bu canımız. "
Kan geçip hem can verip ahir kurtardık seni, "
Kurtuluşa kalbimizde var idi imânımız
Yar-ı hemdem oldu bizim himmetimiz sen için, ;
Dünyayı sorgan idi himmet ile ecdadımız
Yurdumuz biz yüz gözünü kan ile temizledik, '"
Sonra hiç kirletmeyiz çünkü Türktür namımız. '
Atilla, Cengiz, Timur dünyayı titreten idi, '*'
Can verip can alırız, bizonların evlâdıyız. / "-'
Çıktı can hem aktı kan düşmandan oldu el aman,
Yaşasın, bin yaşasın parlasın istikbâlimiz.

XX. yüzyılın 30. Yıllarında Çinli general Şin-Şi-Sey'in cellat Stalin ile işbirliği yapması neticesinde Doğu Türkistan'daki millî kurtuluş harekâtı büyük kayıplara uğradı. Şair 1937 yılında Çinli genel vali Şin-Şi-Sey tarafından öldürüldü.

XX. Yüzyılın 1920-30'lu yıllarında Doğu Türkistan'da vuku bulan millî ayaklanmalar ve uyanış hareketleri neticesinde modern

edebiyat meydana gelerek devrin taleplerini aksettirdi. Nemet Helfet, Rozı Mehmet (Turfan'dan) Merup Seidi, Helil Sattarı, Nezer Hoca (İli'den) gibi bir çok yazar ve şair bu devrin fikirlerini yayan şahsiyetlerdir. Bunlar içinde, demokratik modern Uygur edebiyatının sayfalarını ateşli kanı ile yazan eserleriyle zenginleştiren inkılap mücahidi ve şair Abdulhalık Uygur'un mühim yeri vardır:

Ey fakir Uygur uyan, uykun yeter, Sende mal yok, şimdi gitse can gider. Bu ölümden kendini kurtaramazsan, Ah!.. Senin hâlin hater,47 halın hater. Kalk dedim başını kaldır... Uykunu aç, Rakibin başını kes, kanını saç! Göz açıp her yana iyice bakmazsan Ölürsün armanda bir gün, yok ilaç.48

Bu mısralar şair Abdulhalık Uygur'un 1921 yılında eski Uygur medeniyet merkezlerinden biri olan Turfan şehrinde yazdığı "Uygan" (Uyan) şiirinden birkaç beyittir. Bu mısralar milletin istikbâli karşısında kaygılanan vatanperver bir şairin yürek sesini ifadelendirmektedir.

Kahraman, inkılâpçı ve muktedir şairimiz Abdulhalık Uygur, 1904 yılında Doğu Türkistan'a bağlı Turfan'in Bağrı köyünde ikâmet eden kültürlü bir tüccar ailesi içinde dünyaya geldi. 8-9 yaşlarından başlayarak Turfan'daki dinî okulda tahsil gördü. Arapça, Farsçayı öğrendi. Uygur klasik edebiyatı ile tanıştı. Turfan'daki Çin okulunda Çinceyi öğrendi. Daha sonra babası tarafından "Kara Şehir"deki Moğol okuluna gönderildi. Orada Moğolcayı öğrendi. Şairin babası, ilim ve irfanın kıymetini bilen bir agâh bir insan idi. Ticarî münâsebetleri sadece Doğu Türkistan'ın vilayet ve şehirlerinde sürdürmekle kalmıyor, Batı Türkistan ve Doğu Avrupa'nın bir çok şehrine kadar uzanıyordu. Babası, Abdurrahman Bey birkaç defa zeki oğlu Abdulhalik'i beraberinde götürmüştü. Şair bu seyahatlerden birinde Batı Türkistan'ın Şemey şehrinde bir yıldan fazla kalıp Rus dilini öğrenmişti. Babası ile beraber Çin'i ve yabancı ülkeleri bir çok kere dolaşması, şaire dünyadaki içtimaî gelişmeleri öğrenme ve çeşitli siyasî rejimler altında yaşayan milletler ile yakından tanışma imkanı verdi.

47. Hater: Tehlikeli.
48. İlaç: çare, imkan.

Bu seyahatler neticesinde Doğu Türkistan halkının aynı a-sirdaki siyasî yerini ve içtimaî durumunu bütün ayrıntılarıyla tahlil etti. Öz vatanının siyasî, iktisadî ve medenî durumunu, gezip gördüğü gelişmeye başlamış yabancı milletlerin durumu ile kıyaslayarak, derin üzüntü duydu. Şair, Çin istibdadının zulmü ve yerli işbirlikçilerinin halk üstündeki baskıları

neticesinde harap olan vatanına ve cehalet içinde geri kalmış milletinin haline acıdı. Bu durum, şairde, kurtuluş ve demokrasi gayesinin doğuşuna sebep oldu. Bu gayeler, onu vatanının istikbâli ve milletinin hürriyeti için mücadele yoluna sürükledi. Şairin hür şiir anlayışı bu gayeler etrafında vücut buldu. Artık bundan sonra şair Abdulhalik Uygur esaret ve sömürge siyasetinin akıbeti olarak aziz vatanının ve milletinin muasır medeniyet seviyesinin çok gerisinde kaldığını, bu durumu değiştirmek için mücadele yapmak gerektiğini konu alan şiirler yazdı:
"Gazap ve Zar" şiirinde:
Uyanıp gitti cihan, magrib ile meşrik tamam, Ben hâlen süt uykusunda rüya görüp yatmaktayım. ¦'
Başkalar; gökte uçup, suda yüzüp gitti uzak; Ben misal ayakkabısız diken basıp koşmaktayım.
İlim-fenden yok haber bastı gaflet, tehlike, Halimiz kuldan kötü, nasıl tahammül edecem.
Zulmün okyanusunda bulamadım bir tek ada, Dağ gibi dalga içinde Hakk'a ben "ah" diyecem.
Devir azapla dolu, Uygur bunu sen iyice uk, ' "
' Canın avcuna alıp, çık bundan başka çare yok.
Diye seslenir ve 1930 yılında "Köringen Tag Uzakemes" (Görünen Dağ Uzakta Değil) başlığı ile kaleme aldığı şiirinde kendi kendisine hitap ederek:
Can ölüm elinde kaldı, gözlerimde yandı ot, > Olmesem gazi, eğer ölsem şehidlerden hisab.
Abdulhalik oku maydan ya ölüm veya kalım, İkisinden birini seçmek, her cana olsun şu hitap.
De\ip kendi şahsında bütün milleti, zulme karşı mücadeleye çağırdı. 1921 'de yazdığı "Zulme Karşı" şiirinde:

TT ..... ., < ı- vv ' ¦
Uygur açıp gozunu,
Tanıtıp koy özünü. Ne zaman olsa ölürn, Cesur söyle sözünü.
Misralarıyla çağrısını daha kuvvetli haykırışlarla tekrarladı. XX. yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan'da hâkimiyet militarist Cing-Şo-Rın eline geçti, Cıng-Şo-rın hakimiyetinin başlamasıyla, halk üzerideki zulüm hadden aştı. Adaletsiz ve şovenizm siyaseti halkın tepkisine sebep oldu. Doğu Türkistan'ın Kumul vilâyetinde Çinli gene! vali Cıng-Şo-Rın hakimiyetine karşı halk ayaklanması patlak verdi. Kumul ayaklanması neticesinde vilâyetin kontrolü Hocam Niyaz Hacı başkanlığındaki Türklerin eline geçti. Ayaklanmayı bastırmak için Çmg-Şo-Rın hükümeti Şin-Sı-Sey komutasında Beyaz Ruslardan kurulmuş olan paralı ordu da dahil olmak üzere modern silahlarla donatılmış çok sayıda asker gönderdi. Buna rağmen bu ordu Kumul inkılâpçıları tarafından mağlûp edildi. Kumul inkılâbının etkisiyle Turfan vilâyetinde de halk ayaklanmaya başladı. 1931 yılının sonlarında bu ayaklanmayı devam ettirmek için Abdulhalik Uygur 17 kişilik inkılâp heyeti teşkil etti. Çıng-Şo-Rın'ın Kumul inkılâbını bastırmak için gönderdiği ordu savaşta mağlup olup Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'ye çekilirken Turfan'da konaklamıştı. Bir ihbar üzerine Şın-Şı-Sey ¦ tarafından Abdulhalik Uygur başkanlığındaki 17 kişilik heyet tutuklandı. Mart 1932 yılında Abdulhalik Uygur gibi inkılapçılar -Turfan'a bağlı yeni şehir meydanında direklere bağlatılıp kafaları i kılıç ile kesilerek öldürüldü. Şair şehit edildiği zaman 28 yaşında idi. Şair 8 yaşından itibaren şiir yazmaya başlamıştı. Bize 200 ' parçaya yakın şiir bırakmıştır.
Doğu Türkistan Türkleri sömürüyü ve esareti hiçbir zaman kabul etmemiştir. Doğu Türkistan Sovyet Komünist hakimiyetinin desteğiyle 10 yıl idare eden cellat Şin-Şi-Sey ile milletçi Çin hakimiyetinin ağır zulmü ve esaretine karşı 1944 yılında Doğu Türkistan'ın kuzey-batı bölgelerindeki İli, Altay, Çevçek (Tarbagatay) vilayetlerinde milli kurtuluş ayaklanması patlak verdi. Şiddetli savaşlar neticesinde 12 Kasım 1944'de İli vilayetinin Gulca şehrinde Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. Bu Cumhuriyetin cumhurbaşkanlığına Alihan Törem tayin edildi. Bir yıllık silahlı savaşlar neticesinde İli, Altay, Çövçek vilayetleri Çin ordusundan

temizlenip, halkın milli devleti meydana geldi. Muntazam Doğu Türkistan milli ordusu kuruldu. Ay-yıldizlı Doğu Türkistan sancağı Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinde dalgalandı. Doğu Türkistan milli ordusunun bütün Doğu Türkistan'ı Çin hakimiyetinden kurtarmak için başlattığı savaş Sitalin tarafından engellenerek durduruldu. Neticede 1944-1950 yılları arasında devam eden bu devlet komünist Rus hakimiyeti ile Çin komünist hakimiyetinin işbirliği neticesinde 1950'de ortadan kaldırıldı. Üç vilayette Doğu Türkistan hakimiyeti ömür sürdüğü yıllarda iktisat, kültür bakımından yeni gelişmeler oldu. Bu yıllarda bir çok yazar ve şairler ortaya çıkarak edebiyat sahasında faaliyet göstermeye başladı.
Bu devir şairlerinin en önemlilerinden biri Teyipcan A-li'dir. O, 1948'de yazdığı "Adakki (Son) Sözüm" adlı şiirinde:
Tan bulığıdın içsek şarap dep, " "'
Yanğaçka köngülde ümid yalkunı. ; Attuk özimizni köreş koynığa, 'M
Bolmaymız emdi dep zulmet tutkum. >M
Tan çeşmesinden şarap içeriz diye, '|
Gönülde yandı umut yalkunu. ı'1 '
Atlandık kendimiz savaş koynuna Olmayacağız diye zulmet tutkunu.
Diye seslenerek Doğu Türkistan halicinin başlattığı mücadelenin haklı olduğunu ve bu mücadelenin zafer kazanmasına olan inancını ifadeledi.
Çağdaş Doğu Türkistan Uygur Edebiyatında Türkçülük Fikir Akımının Gelişmesi:
1930'lu ve 194O'lı yıllarında Doğu Türkistan Uygur Türk edebiyatında Türklük bilinci konularını işleyen Türkçülük Edebiyatı filizlenmeye başlamıştır. Bu edebiyat akımının gelişmesinde birinciden 12 Kasım 1933'de Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti ile 12 Kasım 1944 yılında Doğu Türkistan'ın kuzeyinde kurulan Doğu Türkistan cumhuriyetinin etkisi önemli
49. Yalkun: alev
rol oynamıştır. İkinciden Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti' nde tahsil gören veya Türklük bilincine sahip olan milli kurtuluş hareketi liderleri ve aydınlarının çalışmaları, gerçekleri yansıtan fikirleri de mühim etki göstermiştir. 1933 yılında başarıya ulaşan Doğu Türkistan Milli kurtuluş hareketinin liderlerinden Sabit Damollam, Mehmet Emin Buğra, general Mahmut Muhit, Mesud Sabri Beykozı gibi kişiler Türklük bilincine sahip kişilerdendi. Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye gelerek Atatürk devrinde tahsil gören, sonraları Doğu Türkistan'a dönen eğitimci ve şair Mehmet Eli Tevfık ve yazar Kurban Kodaylar Doğu Türkistan Uygur Türk Edebiyatında Türkçülük fikir akımını başlatan ve öncülük eden şahsiyetlerdir ve onlar İsmail Gaspırah'nın Türk dünyasında işte birlik, fikirde birlik, dilde birlik şiarını Doğu Türkistan'da savunanlardandır.
1936 yıllarında Çin'de bulunan İsa Yusuf Alptekin Bey'in öncülüğünde "Altay Neşriyatı" adlı bir yayın evi kurulmuştur. Bu yayın evi "Uruş Haberi", "Yurt", "Altay", "Tıyanşan" adlı dergileri çıkardı.
Altay neşriyatı kurduğu zaman Doğu Türkistan sözde Çin'e bağlı fiilen ise Sovyet Rusya'nın güdümünde olan Şin-Şisey isimli bir diktatör tarafından idare ediliyordu. Yukarıda adını verdiğimiz dergilerde Mehmet Emin Buğra, Mesut Sabri Beyler başta olmak üzere birçok yazar Türkçülük konularını işleyen yazılar yazdı. Dergilerin bazı sayılarında Türkiye'de bulunan Sadrî Maksudî Arsal'in yazıları da çıkmıştır.
Bu neşriyat çevresinde Mesud Sabri Beykozı şu risaleleri neş-retmiştir: "Uluğ Ana", ccNiyaz Kız", 'Terme Çatmalar", 'Türklük Oranı", "İlk Öğretmen", "Nutuk". Bu risalelerin isminden

de anlaşılacağı gibi Mesud Sabri Bey, Doğu Türkistan'da revaçta olan Uygur Türkçesinden başka kendi tabiriyle "Ortak Türkçe" kelimeler de kullanmıştır. Bilindiği gibi Mesud Sabri Beykozı yüksek öğrenimini Türkiye'de yapmış olan bir tıp doktorudur.
"1944 yılında Gulca ayaklanmasının sonucunda İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesud Sabri Beykozı Beyler Doğu Türkistan'da oluşturulan karma hükümette görev aldılar. Böylece Altay neşriyatı da Doğu Türkistan'ın başkenti olan Urunçi'ye taşındı. İsa Yusuf Alptekin'in sahibi olduğu ve başyazarlığını Mehmet Emin Buğra'nın yaptığı Altay neşriyatı ilk etapta "Erk" adlı bir gazete çıkardı. Gazetenin sahibi ve yazarlarının bazıları hükümet üyesi olduğu için "Erk" gazetesinde

çıkan yazıları Çin yönetimi sansür edemiyordu. Bu gazetenin "adı yer alan baş köşede": "Biz halkçimiz, biz milliyetçimiz, İrkımız Türk, dinimiz İslam, vatanımız Türkistandır" şiarı yer almıştır. Yarı resmî olan "Şinjaiî Gazetesi"nin başına getirilen Polat Kadirî Turpanî milliyetçi olduğu için bu gazetede de Türkçülük fikri işleniyordu. Daha çok Pazar sayılarında şiire yer veriliyordu. Bu sayılarda ünlü şâirlerden Abdürrahim Öktür, Abdulaziz Maksum, Abdülşekur Yalkın'ın şiirlerinden başka, Türkçülük konusunu işleyen genç şâirlerin de şiirleri vardı. Polat Kadirî Turpanî, kendi araştırması olan Doğu Türkistan Tarihini "Ülke Tarihi" adıyla 1948'de Urumçi'de bastırdı. Bu kitap iki cilt olup birinci cildinde Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Seyidiye Devleti gibi konulara yer verildi. İkinci cildinde Doğu Türkistan'ın 1947 yılına kadar olan siyasî tarihi işlenmiştir.'"0
Mehmet Emin Buğra'nın Doğu Türkistan halkının tarihi ve adı hakkında Çin tarihçisi Lav-dung ile yaptığı polemikler Çin'de Altay dergisinde sırayla yayınlanmıştır. Bu polemikler 1948 yılında Urumçi'de "Kalem Küresi" adılya kitap olarak basıldı. Mehmet Emin Buğra bu yazılarda halkın Türkçülük görüşüne tercüman ¦ olmuştur.
Türkiye'de tahsil gördükten sonra, 1946 yılında Doğu Türkistan'a giden Kurban Koday yalnız öğretmen değil, aynı zamanda yazar ve gazeteciydi. Kurban Koday, Urumçi'de "Yalkın" adında bir gazete çıkardı. Bu gazetenin serlevhasında "Devletçimiz, Halkçımız, Milletçimiz, Laikçimiz" ibaresi bulunuyordu. Bu gazetedeki haberlerin büyük bir kısmı Türkiye kaynaklı olup bazı sayfalarında Atatürk'ün resimleri vardı. Kurban Koday Doğu Türkistanlı olduğu için halkını iyi tanıyor ve halka Türkçülük fikrini nasıl benimseteceğini biliyordu. Gazetede Türkçülük konusunu işlediği gibi orta dereceli okullarda da konferans verip Türkiye'yi anlatıyordu. Ayrıca "Ulusal Tarihimizin Ana Hatları" diye bir kitap yazıp bastırdı. Siyasî değişmeler sebebiyle "Yalkın" gazetesi kapatılınca "Yurt" adında bir gazete çıkarmaya başladı.
Bu dönemde Urumçi sahnelerinde Mesut Sabri Beykozi'nin yazdığı "Niyaz Kız" piyesiyie Mehmet Emin Buğra'nın yazdığı "Kutluk Türkan" opereti oynandı. Her iki eserin konusu, Türk milliyetçiliğiydi.
I
50. Şekür Turan "Doğu Türkistan Edebiyatında Türkçülük" Türk Dünyası El Kitabi 3. cilt, s. 111 ve 119 1009 a,v™
Yine o tarihlerde Doğu Türkistan'ın tanınmış şâirlerinden Abdürrahim Ötkür'ün "Tarim Boylan" adlı şiir kitabı yayınlandı. Bu kitapta Hun tarihi ve başka millî konulan işleyen kahramanlık şiirleri ağırlıktaydı. Bu yayınlara ilaveten "Türkistan medeniyeti", "Tiyanşan Resimli Mecmuası" gibi büyük ebatta dergiler yayınlandı.
Ayrıca bazı sebeplerle yurtdışına çıkan Türkistanlıların hariçten yazdıkları kitaplar çeşitli yollarla Doğu Türkistan'a getirilerek ders kitabı olarak okutuldu. Bunlardan bazıları şunlardır; Doğu Türkistan'ın yetiştirdiği büyük din bilgini Abdulaziz Cengizhan Damolla'nın yazdığı

"Uygurca Dil Bilgisi". Bu kitap, Abdulaziz Cengizhan Damolla Mısır'da öğrenciyken Kahire'de basılmıştır. Diğeri ise Doğu Türkistan devlet adamlarından Hotenli tarihçi ve yazar Mehmet Emin Buğra'nın Uygur Türkçesiyle yazdığı ve Keşmir'de taş baskısı şeklinde yayınlanan "Şarkî Türkistan Tarihi"dir.
Doğu Türkistan Türklerinin milli mücahid liderlerinden Mehmet Emin Buğra, tarihçi, âlim olmakla beraber kabiliyetli bir şair idi. Mehmet Emin Buğra 1947 yılında yazdığı "Kutlıık-Türkan" adlı operasında yer verdiği bir şiirinde şöyle sesleniyordu:
... ¦.>-.<* Türk elinin erlerimiz, .V.. ',"||"-I ' :¦ . !
Türkistandır yerlerimiz. . v! ¦ :-..'ıı,"-- ¦•
:v (/' . Aksun kan ve terlerimiz, « .; ><¦"¦>'¦ :.;'Nv ¦:
Mengü bolsun Türk eli . ¦' ¦ : '>' '
Yurt söymek imanımız, : -;•; rW" Uluğ Türklük yolida, :" K'-':;<v Feda bolsun kanımız
Mengü bolsun Türk eli.
Şair 1948 yılında yazdığı "Atamıznın Öz Oğlibiz" şiirinde:
Bir atanın on oğlibiz,
;V; •¦"||.' On oğulnın yuz oğlibiz. ¦ , -' ;
: Atamızın öz oğlibiz ",¦ ¦
. " ı Türk oğlibiz, Türk oğlibiz.
r ' i! Bir ajunğa taralsak da
Keng ellerge yayılsak da
¦dlı

Aymak aymak atalsak da h'-..;•£&' .'.;<•¥'; Yene barçe Türk oğlibiz. /'||-.'::<¦. r";; '*?
: Uygur, Kazak, Kırgız, Tacik ; ;/¦ - ;!
v ¦ Özbek Tatar büyük birlik. / :; ^ ^ ; r-;
Bir bolğaçka kalur tirik Ayrılmaylı Türk oğlibiz. *
Diye haykırarak, bütün Türk boylarının dili bir, kültürü bir, i dini bir kardeş olduğunu ifade ederek birlik beraberlik içinde emperyalizme karşı mücadele etmeye çağırmıştır.
1949 yılının sonlarına doğru Doğu Türkistan'a Kızıl Çinliler İ hâkim olmaya başlamıştır. Altay Neşriyat Yurdu'nun kurucularından » İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra, Abdulaziz Cengiz Han Damolla, Polat Kadirî Turpanî, Abdurrahim Ötkür, Hacı Yakup, i1 Sattar Makbul Çoban, Fetheddin Mahsum yurdu terketme kararı alarak hududa gelirler. Bunların içinden Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin, Polat Kadirî Turpanî, Sattar Makbul Çoban sınırı geçerek yurtdışına çıkarlar. Geride kalanlar bunu başaramazlar. Sınırı geçemeyenlerden Kurban Koday, Abdulaziz Cengiz Han Damolla, Fetheddin Mahsum Çinliler tarafından işkenceyle şehit edilmişlerdir.
Böylece Doğu Türkistan'da gelişmekte olan edebiyattaki Türkçülük hareketinin birinci safhası kapanmıştır.
Çağdaş Uygur edebiyatı muhiti çerçevesinde yetişmiş şair ve yazarları birkaç devreye ayırmak mümkündür:
1915-1940 yılları arasında yukarda zikrettiğimiz Abdülkâdir Abdulvaris Azizî, Kutluk Şevki, Mehmet Ali Tevfik, Abdulhalik Uygur gibi mücahid şair ve yazarlar ile birlikte 1930-1950 yılları arasında yazar Mesud Sabri Beykozı(1887-1952), Âlim, şair Mehmet Emin Buğra(1921-1965), Enver Nasırı, Nur Bosakov, Kasımcan Kembiri'ler önemli eserler vermiştir. Bundan başka 1906-1972 yılları arasında yaşayan Armiye Alı Nımşehid ("Vatan Muhabbeti", "Yürek Sözü" adlı şiir kitapları ve "Ferhat ile Şirin" destanı vardır.)
Ahmed Ziyâî (1913 yılında Kaşgar'da doğdu), onun "Kara Günler", "Rabia-Seyiddin" adındaki sahne eserleri "Zafer Hatırası", "Tan Faciası", "Ladah Yolunda Kervan", "Tuzımas Çiçekler" gibi kitapları vardır.

Abdulaziz Mehsum 1899 yılında Kaşgar'a bağlı Artüş'ta Abdulkadir Abdulvaris Azizî'nin ailesinde doğdu. 1982 yılında hayata gözlerini yumdu. Vatanperver şair Abdulaziz Mehsum'un çok sayıda şiirleri vardır.
Lutfullah Mutelip (1922 yılında doğdu. 1945 yılında Aksu vilayetinde milliyetçi Çin makamları tarafından ketledildi) gibi şair yazarlar ortaya çıkmıştır.
1940-1950 yılları arasında Zunun Kadiri (1911 yılında doğdu, 1940 yılında "Gunçem", "Gülünsa" sahne eserlerini yazan yazar 1940-50 yılları arasında "Rodipay", "Mağdır Ketkende", "Muallimin Hiti" hikâyelerini, 1950-1960 yılları arasında da "Çinikiş" romanını "Toy" sahne eserini yazdı. 1988 yılında vefat
etti.)
Teyipcan Ali (1930 yılında Doğu Türkistan'ın Korgas kasabasında doğdu. Onun "Şark Nahşısı", "Tıçlık Nahşisi", "Tügümes Nahşa", "Vatanınım Köyleymen", "Zepmu Çıraylık Keldi Bahar" başlıklı şiir kitapları var. Şair 1989 yılında hayata
gözlerini yumdu.)
Turgun Almaş (1924 yılında Kaşgar'da doğdu. "Tarım Şamallan", "Tang Seher" gibi şiir kitapları, "Piçak" gibi sahne eserleri, " Hun Tarihi", "Uygurlar" namlı tarih kitapları vardır.)
Abdurahim Ötkur (1923 yılında Kumul şehrinde doğdu. "Kaşgar Akşamı" gibi destanı, "İz" ve "Uyğanğan Zimin" romanları ve birkaç şiir kitabı vardır.)
İbrahim Turdi, Elkam Ahtem, Abdulhey Rozı, Mehmet Sidiknuroz, Halil Hemrayıf, Batur Raşıdın, İbrahim Barat, Ablıznazır, Tâceddin Kadiri, Muhammed Rahim, Kurban Emin gibi yazar ve şairler de yetişmiştir.
1950-1980 yılları arasında Erşiddin Tatlık, Turdi Samsak, Abdülkerim Hoca, Sabit Abdurrahman, Zoriddin Sabır, Sultan Mahmut (Kaşgarlı), Muhammedcan Sadık, Dolkun Yasınov, Ahmet İgemberdi, Cebbar Ahmet, Mehmet Ali Zünun, Ehad Turdi, Bogda Abdullah, Abdulhâmid Sabır, Mırzayıt Kerim, Mamut Zayit, Tursun Ay Hüseyin, Dilber Keyum gibi şairler yazarlar şiirleriyle, destanlarıyla, hikâye ve romanlarıyla ün yapmıştır.
Eski Uygur Edebiyatı'nın devamı olan Çağatay Edebiyatı'ndan
çağdaş Uygur edebiyatı aşağıdaki hususiyetleri ile farklanmaktadır:
Dil bakımından: Çağatay devrinde Çağatay edebiyatı, eski
Uygur edebî dili esasları dahilinde şekillenmiş Çağatay dili ile
Yazılmıştır. Bu dilde lügat olarak türlü yerli lehçe ve şivelerin ve

canlı dil elementlerinin kullanıldığı; Arapça, Farsça kelimelerin bolca işletildiğini görüyoruz. XX. Yüzyılın başlarında şekillenmeye başlamış olan Modern Uygur Türk Edebiyatı ise, dil bakımından modern Uygur Türk şivesinde yazılmış olup Çağatay edebî dilindeki bir çok Arapça, Farsça kelimeleri ve gramatik şekilleri kendi bünyesinden atmıştır.
Mazmun ve tema bakımından: Çağatay edebiyatında, bu devirde meydana gelen büyük olayları anlatan eserler ile birlikte, dinî konular üstüne yazılan eserler, didaktik, vaaz-nasihat karakterindeki eserler, cenknâme ve kıssalar çoğunluğu teşkil ediyordu. Modern Uygur Edebiyatı'nda ise, bu devirde ortaya çıkmaya başlayan vaka ve olayları aksettiren epik ve lirik eserler çok miktarda meydana gelmeye başladı. Edebiyatta, toplumdaki aktüel meseleler ele alındı. Milleti uyandırmak, yeniliği, ilim irfanı, sosyal reform hareketlerini teşvik etmek, hürriyet ve demokrasi için mücadele etmek fikirleri işlendi.
Tür ve şekil bakımından: Modern Uygur Edebiyatı devresinde Çağatay Edebiyatı devrinde pek görülmeyen edebî tür ve şekiller ortaya çıkmaya başlamıştır. Meselâ; Çağatay Edebiyatı devrinde pek görünmeyen dramatik eserler (sahne eserleri) kısa hikâyeler, romanlar, hece veznindeki şiir ve destanlar ortaya çıkmıştır. Meselâ; A. Ziyâyî'nin "Rabia-Seyyidin" gibi

sahne eserleri, Lutfullah Muteliip'in "Davanlar Aşkanda", Alım Ahun'm "Eğir Günler", Abdurrahim Ötkür'un "İz" romanları bunların örnekleridir. Şiirde, eski Uygur Edebiyatı'nda bazı örnekleri olan ve Çağatay edebiyatı devrinde kaybolan, XIX. Yüzyılda Avrupa şiirlerinde görülmeye başlayan serbest vezinli şiir şekilleri Çağdaş Uygur edebiyatında tekrar yerleşmeye başlamıştır.

Çin'de yönetim 1949 yılının sonlarında Çin komünistlerinin eline geçti. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı kalan Uygur özerk bölgesindeki Uygur edebiyatı 1950'den sonra yapılan türlü reformları anlatan, çiftçi ve işçilerden söz eden, sınıf mücadelesini teşvik eden eserlerin yazdın İması sebebiyle edebiyat dar sınırlar içine hapsedildi. Komünist ideolojisinin ilkelerine uygun kısıtlamalar ve denetim neticesinde, büyük hacimli eserler meydana gelemedi. Uygur edebiyatı şiir, küçük hikâyeler ile devam etti. Şiirler mezmun bakımından propaganda karakterindeki methiyeler ile sınırlandı. Edebiyat, kısa vadeli siyasî hedeflerin propaganda vasıtasına dönüştürüldü. Halkın gerçek fikir ve duvEnılanm afit-ncUı-İM.'

aksettiren eserlere matbuatta yer verilmedi. 1950'li yıllardan 1970'li yılların sonuna kadar Uygur yazar ve şairleri kendi eserlerini serbestçe yazamıyorlardı. Kendi görüşleri ve gayelerin edebî eserlerde ifade ettirmek hukukundan mahrum ıdı. Yazar ve . sairler millî duygulu, tarihî gerçekleri yansıtın eserler yazdığı takdirde "milliyetçi, "ayrılıkçı, "Türkçü", "inkılaba karşı çıkan tabirleriyle cezalandırılıp hapse atılıyordu. Hatta bazı şairler şiirlerinde «Tanrı Dağı", "Tarım Nehri" gibi kelimeleri kullanırsa ve ana yurdu hakkında yazdığı şiirlerde "vatanım", "memleketim diye seslenirse çok kötü muamelelere maruz kalıyorlardı. Mao nun başlattığı kültür devriminde bu olaylar son derece acımasız oldu. ; Bir çok şair ve yazarlar "millî ayrılıkçı", "Pan-Türkıst , milliyetçi" denilerek cezalandırıldı, hapislere atıldı, sürgünlere gönderildi. Neticede Uygur edebiyatı büyük kayıplara uğrayarak, hiçbir gelişme gösteremedi ve çağın çok gerilerinde kaldı.

Çin Halk Cumhuriyeti'nde, Mao Zedong'un ölümünden' (1976) sonra alınan liberalleşme ve dışarıya açılma siyası tedbirler, neticesinde 1980 yılından başlayarak, baz. değişiklikler goruldu. ¦ Millî eğitim, millî kültür siyaseti bakımından azınlık milletlerle ve Doğu Türkistan Türkleri'ne olan bask,' P°^^ da biraz yumuşama oldu. Böyle bir durum altında, 1980 den sonra edebiyat, sanat işlerinde biraz canlanma görülmeye^Dogu Türkistan'da yeni yayın yapılmaya başlandı. Mesela; 80 den önce yalnız Şinjafi (Doğu Türkistan) Halk Neşriyatı, Pekin Milletler Neşriyat. Uygur Bölümü, Doğu Türkistan Eğitim Neşriyatı, mevcut idi; bu yayınevlerinde çoğunlukla millî yazarların eserleri değil Çince kitaplardan yapılan tercüme eserler neşrediliyordu.

1980'den önce mevcut olan yukarıdaki neşriyatlara .laveten "Doğu Türkistan Tıbbî Neşriyat,", "Gençler ve Osmürler Neşriyat,' , "Doğu Türkistan Fen-Teknik Neşriyatı", "Doğu Turkıs an Ulaştırma Neşriyatı", "Kaşgar Uygur Neşriyatları" tesis edildi. Edebî mecmuaların say.s, çoğaldı. Edebî sanat dergilerinden "Doğu Türkistan Yazarlar Birliği"ne bağlı Tarım dergisi, "Doğu Türkistan Milletler Edebiyat," dergisi, "Köprük dergisi, Medeniyet Nezareti'ne bağlı "Doğu Türkistan Sanat, dergisi. Halk Edebiyat, Araştırma Kurumu'nun yayın organ, Miras dergisi Doğu Türkistan Halk Neşriyat! tarafından neşredilen "Bulak" "Çolpan", "Dünya Edeb,yat," mecmuası bundan başka her bir vilâyet ve şehirde neşredilenlerden ili vilâyetinde neşredilen "İli Deryas,", Kaşgar'dan neşredilen "Kaşgar Edeb.yat Sanat,,

Turfan'da neşredilen "Turfan", Kumul'da neşredilen "Kumul Edebiyatı", Aksu vilayetinde neşredilen "Aksu-Edebiyat Sanatı", Hoten'de neşredilen "Yeni Kaştaşı", Korla vilâyetinde neşredilen "Bostan" dergisi, Urumçi Yazarlar Birliği'ne bağlı "Tengri Dağ" dergisi, Urumçi medeniyet sarayına bağlı olan "Efendi (Nasrettin Hoca)" dergisi gibi yerli ve millî dergiler çıkmaya başladı. Bunun neticesinde Uygur şair ve yazarları eserlerini daha kolay neşrettirmek imkânına kavuştular.
Doğu Türkistan'ın Çağdaş Uygur edebiyatında Mao devrine nispeten az da olsa yeni gelişmeler görülmeye başladı. Bu gelişmeler iki cihette kendisini göstermiştir:
1) Tema (mevzu) bakımından yeni gelişmeler; Çağdaş Uygur edebiyatı 50-60 veya 70'li yıllarda esas itibariyle gündelik siyasetin propaganda kuralına uydurulmuş idi. Her tür, her şekildeki edebî .. serler Çin Komünist Partisi ve hükümetinin her çeşit siyasetini ınedhetmek, siyasî vazifeleri yerine getirmeye çalışmak ile sınırlı idi. Estetik edebî eserler ile siyasî eserler arasında fazla fark kalmamıştı. 80 yıllarından itibaren Çağdaş Uygur Edebiyatı'nda l.ırihî tema (mevzu) ağırlıklı hâle gelmeye başladı. Uygur yazar \e şairleri milletimizin vatanperverlik, millî güvenç ve millî nurunu kuvvetlendirmek için Doğu Türkistan tarihinde önemli \ eri olan tarihî olayları ve tarihî kahramanları edebî eser yoluyla L'ün ışığına çıkarmaya gayret etti. Tarihî konulu roman, hikâye, piyes, destan ve şiirlerde Uygur Türkleri başta olmak üzere Do-üu Türkistan halkının hürriyet mücadeleleri ana tema olarak islenmektedir. Bu çeşit eserlere aşağıdaki roman ve destanları gösterebiliriz:
Şair ve yazar Abdurrahim Ötkür'ün 1980 yılında Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı'nda neşredilen 1940'h yıllarda Kaşgar şehrinde halkperver güçler ile zalim, münafık, câhil güçler arasındaki mücadeleyi aksettiren "Kaşgar Keçesi" destanı,
Yazar Abdullah Talip'in 1981 yılında Doğu Türkistan Urumçi Gençler Neşriyatı tarafından neşredilen ve Doğu Türkistan'da 1944-1945 yıllarında cereyan eden kurtuluş ve hürriyet ayaklanmasına katılarak şehit olan Mücahit Şair Lutfullah Muttelip'i anlatan "Kaynam Örkişi" romanı ile 1986 yılında Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen "Çala Tekken Ok" (Tam İsabet Etmeyen Kurşun) romanı,
Yazar Abdurrahman Kahar'ın Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 1944-1949 yılları Doğu Türkistan'ın

İli, Altay, Çövçek vilâyetlerinde vuku bulan üç vilâyet inkılâbını anlatan "İli Nehri Dalgalan" romanı,
Yazar Hevir Tümür'ün 1980 yılında Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 328 sayfalı "Molla Zeyd'in Kıssesi" başlıklı tarihî romanı ve ayrıca Abdülhalik Uygur'un hayat mücadelesini anlatan "Baldur Oyğanğan Adem" (Urumçi,
1985, 320s.) romanı,
Yazar Teyipcan Hâdi'nin Mançu-Çin hükümdarlarının zulmüne karşı 1864-1867 yıllarında Doğu Türkistan'ın İli ayaklanmasının mücâhit kahramanı Sadır Palvan'ı konu alan "İli Deryası" edebî mecmuasının 1981 yılı, 3. Sayısında yayınlanan "Palvan Geldi" başlıklı hikâyesi,
Genç Uygur yazarı Gayret Abdullah'ın 1983 yılında Doğu Türkistan Gençler Neşriyatı tarafından neşredilen "Taş Abide"
başlıklı tarihî romanı,
Şair ve yazar Mehmet Ali Zunun'un 1981 yılı "Kaşgar E-debiyatı" dergisinin 3. Sayısında neşredilen "Rabia Seyyidin"
draması,
Türdi Samsak'ın 1986 yılında Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından neşredilen "Ahiretten Gelenler" başlıklı tarihî romanı,

Şair ve yazar Ahmet Ziyâî'nin 1986 yılında Pekin Milletler Neşriyatı'nca neşredilen sevgi hürriyeti yolunda mücadele ederek sonunda kurban olan iki gencin hikâyesini anlatan on binden i fazla mısradan meydana gelen "Rabia Saydın" destanı, •
Şair Tohtacı Rozi'nin "Tarım" mecmuasında 1984 yılı 6. r> Sayısında neşredilen XIX. Yy.'in başlarında (1826) Mançu ;,• İstilâsı ve zulmüne karşı Kaşgar'da isyan bayrağına sarılarak ¦¦ hürriyeti için mücadele eden ve bu yolda Gulca şehrinde şehit <¦ olan Uygur kızı Nuzugum hakkında yazılmış olan "Nuzugum"
destanı,
Yazar ve şair Abdurrahim Ötkür'ün 1985 yılında Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 420 sayfalık "İz" romanı ve 1993-1994'de Şinjan Halk Neşriyatı tarafından yayımlanan iki ciltlik "Oyğanğan Zimin" (Uyanmış Zemin) adlı tarihî romanı.

Yukarıdaki eserler içinde "İz" romanı halkın dikkatini çeken romanlardandır. Abdurrahim Ötkür'ün "İz" romanında Kumul vilayeti başta olmak üzere bütün Doğu Türkistan'da 1912-1944 yılları arasında geçen tarihî ve siyasî olaylar anlatılmaktadır. Romanın mühim kahramanı Tümür Helfe, Amankul ve Hoca

Niyaz Hacı olup, bunların karşısında zulmün ve karanlık güçlerin temsilcileri olan Yang-Zıng-Şing ve Nezer Vang yer alır.
Temür Helpe, Uygur halkı içinden çıkan cesur, kahraman bir şahıs olup yakın zaman Uygur tarihinin kanlı sayfalarında parlayan bir çolpan yıldızıdır. O Mançu-Çin Hükümeti'nin desteği ile Doğu Türkistan'ın Kumul vilâyetinde iki yüz yıldan fazla hüküm süren Kumul Vangliği (Kinezliği)'nın dehşet verici zulmet sarayı ile Mançu-Çin hükümdarlarını Kumul bölgesinde perişan edip halkımıza ümit, güven veren kahraman idi. Bu roman tarihî gerçekleri gün ışığına çıkarıp, Uygur Türkleri'ne cesaret ve millî şuur bahsetmiştir.
80'li yıllardan bu yana yeni gelişme gösteren Uygur Edebiyatı'nda tema bakımından Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1966-1976 yılları arasında Mao Zeydung tarafından yürütülen kültür devrimini konu alan eserler de mühim yer tutmaktadır. Uygur yazar ve şairleri, eserlerinde Mao devrindeki kültür devrimini yönlendiren 4 kişilik çetenin yaptıklarını fâş etmek suretiyle, kültür devrimi devresini toplumun en karanlık, acımasız devri olarak göstermişlerdir. O devirde cereyan eden zulüm ve haksızlıkları anlatarak, totaliter politikasını şiddetle kınamışlardır.
Yazar Zordun Sabir'in Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından 1983 yılında neşredilen 530 sayfalık "İzdiniş" romanı ve şair Mehmetcan Râşiddin'in Doğu Türkistan Halk Neşriyatı'nın Çolpan Edebî Mecmuası'nın 1987 yılı 2. Sayısında yayınlanan "Cahil" başlıklı destanı bu türdeki edebî eserlerdendir. Bu tarihî temayı işleyen eserlerden başka, vatan ve millet temasını işleyen lirik şiirler ve sevgi şiirleri de belli miktarda yer almaktadır. Bunlardan şair Teyipcan Ali'nin 1981'de yazdığı "Millet Hakkında" başlıklı şiir dikkat çekicidir. Şair bu şiirinde:
O millet hiç gereksiz curup olup
Bu millet mis kokulu amber değil
O millet eşikteki paspas olup iw,:
Bu millet baş köşede mücevher değil. ;ti;;
Diyerek, millî şovenizmi reddediyor, milletler arasındaki e-şitlik ve beraberlik fikrini savunuyor. Ayrıca 1966-1976 arasındaki kültür devriminde Mao yönetiminin icra ettiği Çin şovenizmini tenkit etmektedir.

2) Çağdaş Uygur Edebiyatı'ndaki gelişmelerin başında edebiyat janrı ve şekil bakımından değişiklikler gelir. Çağdaş Uygur Edebiyatı, 50'li yıllardan 70'li yılların sonlarına kadar şiir esas olmak üzere, hikâye, drama ve destanlarla sınırlı kalmıştı. 1978 yılına kadar bir roman neşredilmemişti. 70'li yılların sonundan şimdiye kadar birkaç on roman yayınlanmıştır. Bu çağdaş Uygur Edebiyatındaki büyük bir gelişmedir.
Aynı zamanda Çağdaş Uygur Edebiyatı'nda senaryo şekli de gelişmeye başlamıştır. Yazar Mehmet Ali Zünun'un 1986 yılında çekilen "Üç Yaş" televizyon dizi filmi bunlardan sayılabilir.
Yukarıda bahsettiklerimizin ışığında görüldüğü gibi, 1970'li yılların sonları ve 1980'li yılların başlarından itibaren Doğu Türkistan Uygur Edebiyatı'nda yeni gelişmeler yeni edebî olaylar kendisini göstermeye başlamıştır.
Yukarıda bahsettiklerimizden şunu görmek mümkündür ki, zengin ve orijinal bir kültür tarihine sahip olan Uygur Türkleri, kendilerine yapılan asimilasyon ve baskı siyasetlerine rağmen öz mevcudiyetlerini, kültür ve geleneklerini kuvvetli bir mücadele sayesinde muhafaza etmekte ve geliştirmektedirler.
1988'li yılların sonları, 1989 yılının başlarından itibaren Çin yönetimi Doğu Türkistan'da takip ettiği politikasını sertlik istikametinde değiştirerek Doğu Türkistan aydınları, yazar ve şairlerinin çeşitli temalarda, özellikle tarihî mevzularda serbestçe eser yazmalarına yeni kısıtlamalar getirmeye başladı. Bilhassa 5 Nisan 1990 tarihinde Doğu Türkistan Aktu ilçesi Barın Köyü'nde Çin zulmüne karşı patlak veren silahlı ayaklanmadan sonra yazar ve şairlerin eserleri üzerindeki sansür ve takip daha da sıkı-laştırıldı. Şubat 1991 tarihinden sonra ünlü Uygur âlim, yazar Turgun Almaş'in "Uygurlar", "Hun Tarihi", "Eski Uygur Edebiyatı" başlıklı üç kitabı üzerinde şiddetli eleştiri harekâtı başlattı. Turgun Almaş ve münevver Uygur yazarlarını "Pan-Türkist", "Uygur Şövenisti", "ayrılıkçı" diye suçlayarak onlara tehdit ve baskı siyaseti uyguladı. Çin yönetiminin demokrasi ve insan hakları ile bağdaşmayan bu siyasî tedbirleri Doğu Türkistan Uygur Edebiyatı'nın gelişmesini baltaladı, neticede edebiyat ve tarih ilminde yeni durgunluk devri meydana gelmeye başladı.
Kendi millî kültürlerine bağlı, halkının manevi isteklerine cevap vermekten kaçmayı şerefsizlik ve sorumsuzluk olarak algılayan Uygur yazar ve şairleri özgürlük, eşitlik ve insan hak-

lan doğrultusunda yine de yeni yeni edebî eserler yazarak Uygur Türkleri arasında büyük sevgi kazanmıştır. Bu yazarlar içinde kabiliyetli yazar Zordun Sabir'ın ayrıca yeri vardır. Zordun Sabır vatanperver, milliyetçi bir yazar olup, O, 1998 yılının sonunda kalp krizi ile vefat etmiştir. Yazarın kalbi komünist Çin hakimiyetinin Doğu Türkistan'da Uygur Türkleri'ne uyguladığı çağdışı işkence ve zulüm siyasetinin akibetlerine dayanamamıştır. Yazarın sağlığında tamamlayıp ölümünden on beş gün önce neşretmek için yayınevine teslim ettiği "Anayurt" adındaki 3 ciltlik romanı 2000 yılında Doğu Türkistan'da Halk Neşriyatı tarafından yayımlanmıştır. Roman Uygur Türkleri tarafından takdirle karşılanmıştır.
Yazarın bu romanında 1944 yılı Doğu Türkistan'ın kuzey bölgelerinden olan İli, Altay, Tarbagatay (Çövçek) vilayetlerinde patlak veren millî kurtuluş ayaklanması ve 12 Kasım 1944 yılında kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'n in yürüttüğü mücadeleleri ve savaşları ve bu mücadelenin tecrübe-savakları ve alınacak dersleri ve sonunda bağımsız bu Cumhuriyetin komünist Rus-Çin işbirliği ile ortadan kaldırılması, güzel, canlı, edebî üslup ve tasvirî vasıtalarla aydınlatılmıştır ve genç nesillerimize umut, güven vermekle kalmayıp, derin mesajlar verebilmiştir. Doğu Türkistan'daki Uygur yazar, şairleri demokratik olmayan baskıcı

rejimin kısıtlamalarına rağmen yine de cesaretle görevlerini yerine getirmek için çalışmaktadırlar.
Bu makalede sadece Doğu Türkistan'daki yeni Uygur Edebiyatı'ndan bahsettik, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki yeni Uygur Edebiyatı'ndan bahsetmedik. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki Uygur Edebiyatı bir bütün olarak Uygur Edebi-yatı'nın bir kısmı sayılsa da onu ayrı bir makale halinde hazır-lamavı uygun gördük.
Türkler Projes:, 20. Cilt. s. 303-315. Yen, Türkiye Yaymlan Ankara-2002
HOGURSUR ALTUN VE ONUN "TURA KOŞUĞI" BAŞLIKLI ŞİİRİ HAKKINDA
Bugün Çin Halk Cumhuriyetine bağlı Uygur Muhtar Böl-gesi'nde (Doğu Türkistan) yaşamakta olan ve sayıları 23 milyonu geçen Uygur Türkleri; milattan bin yıl önce "Tölis" adıyla, milattan sonra ise Çin kaynaklarına göre "Dinling", milattan sonraki 4 ve 5. Yüzyıllarda ise "Çili", "Teli" adıyla, Çin'in Tang sülalesi devrinde (618-907) ise "Huyhı", Sung sülalesi (960-1126) devrinde "Huyhu" Moğol imparatorluğu-Yüven sülalesi (1206-1368) ve Ming sülalesi (1368-1644) devresinde ise "Viur", Çin sülalesi devresinde (1644-1911) "Huyhu", Çin Cumhuriyeti döneminden (1911) sonra özellikle 1934 yılından itibaren "Viur" adlarıyla bilinen eski devir, orta devir ve yakın devir Türk kültürüne, dil ve edebiyatına önemli katkılarda bulunan en eski Türk boylarından biridir.
Tarihte çeşitli adlarla kurulan Uygur Türk devletlerinde 6. yüzyıl ile 13. yüzyıllar arasında Manihaizm ve Budizm kültürü çerçevesinde edebi yaratıcılık hayatını sürdüren ve adları bilinen Uygur Türk şairleri birkaç kişi olup onlar arasında Hogursur
Altun, Köl Tarkan, Sinku Seli Tutung, Aprınçor Tigin, Kalını
Keyşi, Pratya Yaşarı, Asığ Tutung, Çısuya Tutung, Kiki Şişi,
Çina Şiri, Şingsun Şilalar yer almaktadır.
Bu şair ve yazarlar içinde yazdığı eserleri belli olan üç önemli
bilgin, yazar ve şair şahsiyet bulunmaktadır. Onlar: Hogursur
Altun, Aprınçor Tigin ve Sinku Seli Tutung'lardır.
Bu şairler içinde Hogursur Altun ve onun "Teli" veya "Tura
Şarkısı" adlı şiiri üzerinde durmak ve onu tanıtmak istiyorum. Uygur Türk şairi Hogursur Altun (D:M.487-Ö:M.567) yılları
arasında yaşamış bir ünlü şair olup, o "Turalar Şarkısı" adlı şiiriyle
bilinmektedir.
Çinin "Kuzey Hanlıklar (368-581) Yılnamesinin Yüksek
Tekerlik Arbalıklar Hakkında Kıssa", "Gavçan Hakkında Kıssa"
bablarındaki bilgilere göre şair Hogursur Altun'un yaşadığı

devirlerde (M.487-567 yılları arasında) Doğu Uygurlar hayatında çok önemli hadiseler vuku olmuştur. 5. yüzyılın sonlarından itibaren 6. yüzyılın 50. yıllarına kadar olan takriben 70 yıl içerisinde Doğu Uygurlar küçük beyliklerden birleşen güçlü Hanlıklara doğru gelişmeye başlamıştır. Bu durumun özeti şöyledir.:
4. yüzyılın sonlarında "Yüksek Tekerlik Arbalıklar" diye adlandırılan Doğu Turalar (Doğu Uygurlar) iki bölükden ibaret 18 kabileye bölünmüş idi. Bu iki bölüğün biri 6 kabile, yine biri 12 kabileden müteşekkil idi. Onların 6 kabileden ibaret olan bölüğü: 1. Kutlar 2. Uygurlar 3. Hogursur 4. Çibini 5. Kırgızlar 6. İltekinler.
Yine biri 12 kabileden ibaret olan bölüğü şunlardır: 1. Çıpolı 2. Töre 3. İlcan 4. Tarlan 5. Koga 6. Tarbo 7. Ayron 8. Bayan 9. Erkin 10. Börkli 11. Kloy 12. Yoşupı.
487 yılı Moğolistan'dan Altay dağları ile Tanrı dağları arasındaki geniş bölgeye göç eden Uygurlar Batı Turalarla (Batı Uygurlar) birleşerek büyük bir güç olarak ortaya çıktı. ' Batıya göç eden bu Uygurlar aslında büyük ve küçük kardeş Ayocru ile Çünçi başkanlığında Cucanlara (Avaralar) karşı ayaklanmış bu savaş sırasında batıya göç etmişti. Cucan kağanı

Tulunhan II ve onun abisi Nagayhanlar çok sayıdaki Cucan ordusuyla Ayocru ile Çünçi'nin arkasından kovalayarak Doğu Türkistan topraklarına girdiler. Netice itibarıyla güney Altay'da yapılan şiddetli ve kanlı savaşta Cucan kağanı Tolunhan ordusuyla büyük bir yenilgiye uğradı. Tolunhan kaçarak kendini kurtardı. Ayocru, Cucanlar üstünden kazanılmış zaferden sonra şimdiki Manas (Doğu Türkistan'ın bir ilçesi) civarında kendi başkentini kurarak Uygur Hanlığı'm (M.487-546 yılına kadar devam eden) kurdu. Ayocru "Uluğtenrikut" Çünçi bolsa "Uluğbeg" diye nam aldı. Bu devlet ikiyüzbin kişilik bir orduya sahipti. Bu hanlığın hududu, doğuda Kensu'ya (Kansu) kadar, kuzeydoğuda Moğalistan, kuzeyde Altay'a kadar, batıda Sayram gölü kıyısına kadar, güneydoğuda Bigür'e kadar idi. Bu devlet sonra Köktürk kağanlığına tal'i oldu. Şair Hogursur Altun bu devirlerde yaşamış bir şairdi.
Şairin adı Altun olup soyadı Hogurdur idi. Hogursur aslında şairin mensup olduğu bir Uygur kabilesinin adı olup şair yalnız kendisinin hangi Uygur kabilesine mensup olduğunu bildirmek jvin değil belki ecdadı tarafından kullanılan soyadı devam ettirmek it in de Hogursur Altun adını kullanmıştır.
51-
Fen-vinlen: Genel Çin Tarih,, Çınce, 1965 yil, Pekin, s.493-494

Hogursur Altun asil bir aile mensubu olup ünlü şair ve ünlü fikir adamı idi. Hogursur Altun'un "Tura Koşıgı" başlıklı şiiri 6. Asırda yazılmış olup şu devirdeki Doğu Uygurların şimdiki Yinşen dağları (aslı Uygurca adı Çugay dağları) çevresinde hayvancılık ile yaşadıklarını ve Ordus yaylasının doğal manzarasını ifade
etmektedir.
Hogursur kabilesi Uygur-Orhun Hakanlığı (647-845) devrindeki Tokkuz Uygurların biri olup Uygurların iç kabilesi terkibindeki kabile idi. Hogursur Altun 487 yılında doğup 567 yılı 80 yaşında hayata gözlerini yummuştur. "Şimali Çin Yılna-; meşinin Hogursur Altun Hakkıda Kıssa" babındaki hatıralara , bakıldığında o, meşhur devlet erbabı olup askeri, siyasi, diplomatik ^cihette ünlü kişilerden biri olmuştur.
Şairin Uygur Türkçesiyle yazdığı şiirin metni göçler sırasında ¦kayıp olmuştur. Fakat şiirin Çince'ye yapılmış tercümesi Çin kaymaklarında muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşmıştır.
Tura kelimesi bazen Doğu Uygur Türklerinin adı olarak kullanılmışsa da Çin'in Süy sülalesi tarihinde yer alan "Turalar Hakkında Kıssa"da ifade edildiği gibi Doğuda Kadırkan dağlarından (Şimdiki Hingan dağları) batıda Karadeniz ve hatta Dinyeper nehri eteklerine kadar olan geniş zeminde yaşayan Türk boylarının ortak adı olarak da kullanılmıştır.
Şair Hogursur Altun'un 6. yüzyılda kaleme aldığı "Tura Şarkısı" şiirinin bugünkü Çağdaş Uygur Türkçesi'ndeki tercümesi şöyledir:
"Tura Nahşısı"
Çugay taglırımng bağrıda akar, ' Turalar deryası mevç urup oynap. '. • Yeşil kök gümbüzi barıgah sıman, ¦'¦ Tundu payansız dalını kaplap.
Şünçe keng, gubarsız, süzük kök yüzi, Dalılar bipayan körünmeydu kaş. Körünüp kalıdu, sansız çarva-mal, Eskende şamallar, otlar egsebaş.
52. Turgun Almaş: Kedimki Uygur Edebiyatı, Keşker Uygur Neşriyatı' 1988-. S.82-83.
53. Turgun Almaş: Kedimki Uygur Edebiyatı, Keşker Uygur Neşriyatı 1988. $.81.

Şiirin bugünkü Türkiye Türkçesi'ne tercümesi:
"Tura Şarkısı'" . . . ¦
Çoğay dağlarının eteğin boylap, Turalar nehri çok dalgalı akar. . . ¦ "
Gök yüzü tutuşup yeşil tlakla. Geniş bir sahayı kucaklayıp yatar.

Ne kadar lekesiz, sonsuz gök yüzü; Vadiler bucaksız görünmez ucu. Rüzgarlar eserse otlar eğse baş. Görünür at, sığır ve koyun kuzu.
Şair Hogursur Altun, doğa lirikası olarak yazdığı bu şiiriyle Türk topraklarındaki doğanın güzelliğini, adam boyu yükselen kalın ot, çiçekler ile bürünen yaylaların atlarla, sığırlarla, koyun-kuzularla süslenerek insanı büyülediğini ifade etmiştir. Bu şiir Türk milletinin hayvancılık hayatını, yani onların doğa ile iç-içe yaşam biçimini güzel bir şekilde yansıtmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi ünlü şair Hogursur Altun şiirinin T'irkçe nüshası kayıp olmuş veya şimdiye kadar bulunamamıştır. Fakat Çince'ye tercüme edilen nüshası Çin edebiyatı kaynaklarında muhafaza edilmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Çin tarihindeki Kuzey Hanlıkları devrinde (Milattan sonra 386-581) Musika Kurulu derleyip yayımlayan halk şiirleri kitabında Uygurların Çinceye tercümesi yapılan birkaç şiirleri yer almış olup onların içinde "Beğ Kulı" adlı şiir çok önemlidir.
Eserlerinin Çinceye tercüme edildiğine göre Hogursur Altun'un devresinin çok ünlü şairlerinden biri olması muhtemeldir. Bu şiirin Türk dili ve edebiyatı açısından önemi şudur ki yazılı edebiyatımızın başlangıcı Orhun abideleri veya 8. yüzyıl değildir. Yazılı edebiyatımızın başlangıç tarihi 6. yüzyıl ve hatta milattan önceki devirlere kadar uzanmaktadır.
Şair Hogursur Altun'un şiiri Türk yazılı edebiyatının başlangıç tarihini 5. Yüzyılın sonlan 6. Yüzyılın başlarına ve hatta miladın ilk asırlarına kadar indirmektedir. Bu hadise yazılı edebiyatımızın en eski kaynaklarını Çin, Hint, Arap, İran, Bizans dille-" rine tercümesi yapılmış olan malzeme kaynaklarından da öğrenebilmekteyiz gibi görüşümüzün ilmi gerçeklere dayandığını göstermektedir.*
* Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 139, s. 151-154, Ağustos-2002, İstanbul ,.
..... -
UYGUR TÜRKLERİ
119
KAŞGARLI MAHMUT VE DİVANI LÜGAT-İT TÜRK
I
Kaşgarh Mahmut ilk Türk Dil bilginimizdir. Ünlü eseri Dîvânü Lügati't-Türk'te onun ilk sözlük kitabıdır. Bu kitap aynı zamanda Türk dilinin ilk sözlüğüdür. Kaşgarh Mahmut bu sözlüğü, Türkçe sözcüklerin karşısında Arapça anlamlarını yazarak Türkçe'nin Arapça'dan daha güçlü ve kapsamlı bir dil olduğunu anlatmak ve Araplara Türkçe'yi öğretmek maksadıyla hazırlanmıştır.
Türk dilinin ilk sözlüğü olan Divan-ı Lügat -it Türk Karahanlılı Kaşgarh Mahmut tarafından 1072 yılında Türkistan'da yazılmaya başlamış ve 1075 yılında Bağdat'ta bitirilmiştir. Eser tamamlandıktan sonra eserin kendi el yazması olan ilk nüshası Bağdat'ta Abbasilerin 27. halifesi Ebulkasım Abdullah muktedi Binemrullah'a takdim edilmiştir.
Bugün elimizde bulunan el yazması kitap, Kaşgarh Mahmut'un kendi el yazması değildir. Onun ölümünden 191 yıl sonra 1266 yılında Şamlı Mehmet adında bir hattat tarafından aslından çoğaltılmış (istinsah) tek kopyadır. Türkçe'mizin en değerli ürünü olan bu tek nüsha İstanbul milli kütüphanesinde bulunmaktadır.
Dünya üzerinde tek kopyası olan bu eser kültürümüzden tam kopmak üzereyken rastlantı sonucu ona sahip çıkan değerli insanlar tarafından milletimize, insanlık alemine kazandırılmıştır.
"1910 yılında İstanbul'da sahaflar çarşısından dönemin soylu ailelerinden bir kadın kitapçı Burhan Bey'e gelerek, bir el yazması kitap satmak ister. Burhan Bey'de kitabı alıp hemen Milli Eğitim Müdürlüğüne götürür. Kitabın değerli bir yapıt olduğunu ve sahibinin otuz sarı lira istediğini söyler. Milli Eğitim yetkilileri " ne olduğu belirsiz bir kitaba avuç dolusu para veremeyeceklerini" söyleyerek Burhan Bey'i uğurlarlar. Kitapçı Burhan Bey bu işten vazgeçmez ve kitabı bu kez Fatih Millet kütüphanesinin kurucusu ve ilk müdürü olan Ali Emiri

Bey'e götürür. Ali Etniri Bey kitabı inceledikten sonra kitapçıyı kütüphaneye kilitleyerek hemen dışarıya fırlar ve tanıdık tanımadık herkesten para toplamaya başlar. Sonunda borçlanarak da olsa parayı denkleştirir ve kitabı önce kültürümüze sonrada Fatih Millet kütüphanesine kazandırır."54
Dîvânü Lûgati't-Türk ilk kez sadrazam Talat Paşanın emriyle 1915 yılında elde bulunan tek kopyayı korumak amacıyla Tıpkı Basımı yapılarak öğretmen Rıfat Efe'nin denetiminde çoğaltılmıştır. Daha sonra 1917-1919 yıllarında Kilisli Rıfat Efe tarafından üç cilt halinde aynen yayımlanmıştır.
Türk diline büyük emekleri geçmiş dil bilimci Alim Besin Atalay tarafından yarıda kalmış çevirilerde toplanarak bütün eser günümüz Türkçe'sine çevrilip 1940yılında Divan tercümesinin ilk. iki cildi 1941'de Tercümenin son cildi ve Tıpkı Basım olarak dört cilt halinde neşredilmiştir.
II
Kaşgarlı Mahmut Karahanlı hükümdar sülalesine mensup \ bir şehzadedir. Kaşgarlı Pamır dağlarının eteğinde yer alan, şimdiki ' kaşgar şehrine 40 kilometre uzaklıkta olan Azak köyünün Opal mahallesinde 1008 yılında doğmuştur.
Kaşgarlı Mahmut'un eğitimine onun babası ve annesi çok ö-nem vermiştir. Kaşgarlı Mahmut ilk, orta ve yüksek tahsilini , Karahanlıların başkenti Kaşgar'da yapmıştır. Kaşgar, eski çağlardan itibaren doğu ile batı arasındaki uluslar arası ulaşım yolunun (ipek yolunun) çok önemli güzergahlarının biri olagelmiştir. Karahanlı devleti ve onun başkenti Kaşgar; Türk, Yunan, İran, Hint Çin kültürlerinin ticari ve kültürel münasebetler sebebiyle temas halinde olduğu bir kültür merkeziydi. Özelikle Karahanlı [devleti, İslam dinini devlet dini olarak kabul ettikten sonra Arap ve Fars dillerine tercümesi yapılmış olan Yunan Kültürü ile ilgili eserler Karahanlı aydınları tarafından ciddiyetle incelendi ve öğrenildi.
Karahanlıların başkenti Kaşgar, ünlü bir siyasi merkez olmakla beraber aynı zamanda, ünlü bir kültür ve medeniyet merkezi haline gelmişti.
Kaşgar'da bir çok yüksek okulları açılmıştır. Kaşgarlı '¦
54. Yalçın Ural "Kaşgarlı Mahmut Amca, Milliyet Gazetesi 31 Ağustos 2002 S.8, İstanbul

Mahmut, Kaşgar şehrindeki Saciye Medresesinde okudu. Kaşgarlı Mahmut'un üstadı Hüseyin bin Halap (M.S. 1093 vefat etmiştir.) şeyh, İmam ve zahid bir kişi olup o devrin ünlü bir tarihçisi ve alimlerinden biriydi.
Kaşgarlı Mahmut'un ecdadı Karahanlı hükümdarı Ebul Hasan Harun bin Süleyman Arslanhan'dır. Süleyman Arslanhan M.S. 922'de Buhara bölgesini feth ederek Karahanlı topraklarını genişletmiştir. Onun oğlu Yusuf Kadırhan olup Hoten ilini islamiyet ile şereflendiren Hoten Fatih'idir. Kaşgarlı Mahmut'un dedesi Muhammet Buğrahan Yusuf Kadırhan'm ikinci oğlu idi. Muhammet Buğrahan Karahanlı Devletine kağan olup 18 aydan sonra 1057 yılında kağanlık tahtını büyük oğlu Hüseyin'e teslim etmek kararını vermiştir. Muhammet Buğrahan'ın karısı (küçük karısı) kağanlık tahtını devretme merasimindeki ziyafetten istifade ederek Muhammet Buğrahan başta olmak üzere bir kısım Karahanlı şehzadelerini zehirleyerek öldürmüştür. Zehirlenerek ölenler arasında Kaşgarlı Mahmut'un babası Hüseyin'de vardır. Kaşgarlı Mahmut bu olaydan sonra Kaşgar'ı ve doğu Karahanlı devletini terk etmek mecburiyetinde kalmış ve batı Karahanlı topraklarına geçmiştir.
Kaşgarlı Mahmut'un anne tarafında soylu ailelerden biri olup annesinin babası hoca Seyfettin Buzrukvaridi annesini adı Bubi Rabia'dır.
Kaşgarlı Mahmut 1057 yılında 49 yaşındayken Kaşgardan ayrılmış ve batı Türkistan'da Türk Dünyasını muhtelif bölgelerinde 15 yıla yakın bir zaman içerisinde "Dîvânü Lûgati't-Türk"

eseri için malzeme toplamış, 1072 yılında 64 yaşındayken Bağdat'a gelmiş, Türkistan'da başladığı bu eseri 1072-1075 yılları arasında Bağdat'ta tamamlamıştır.
Kaşgarlı Mahmut 1080 yılında 72 yaşında Kaşgara dönmüştür. Kaşgara döndükten sonra Kaşgar Opal'da "medrese mahmudiye" kurarak bu yüksek bilim yuvasında pek çok talebe ve bilginleri yetiştirmiştir. Kaşgarlı Mahmut 1105 yılında 97 yaşında Kaşgar Opal'da vefat etmiştir.
Kaşgarlı Mahmut'un mezarı Kaşgar iline bağlı Tokkuzak ilçesi Azak köyünün Opal mahallesindedir. Kaşgarlı Mahmut'un mezarı uzun yıllık araştırmalardan sonra aralık 1982 tarihinde açıklığa kavuşmuştur.

Kaşgarlı Mahmut'un "Dîvânü Lügati't-Türk" sözlüğünde 7500'ün üzerinde Türkçe sözlük yer almaktadır. Dîvânü Lügati't-Türk, Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapça'dan geri olmadığını göstermek ve Araplara Türkçe'yi öğretmek,böylece o zamanın hemen hemen tamamı Türklerce idare edilen Ön Asya'da Arapların Türklerle kolayca münasebet kurmalarını sağlamak için yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmut 'a göre: Tanrı Türkleri her milletten üstün vasıflarla yaratmış, yeryüzüne onları hakim kılmış, hakanları onlardan çıkarmış ve dünya milletlerinin idaresini onların eline vermiştir. Bunun içindir ki Allah Türklerle beraber çalışanı aziz eyler, dileğine kavuşturur ve kötülerin şerrinden korur, derdini anlatmak ve Türklerin gönlünü kazanmak içinde onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yok-lur.
Bu eserin yazılışı hakkında Kaşgarlı Mahmut kitabın önsözünde şöyle yazmaktadır:
".....Ben Hüseyin oğlu Mahmut diyorum ki: Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğurmuş olduğunu ve onların uçsuz bucaksız mülkleri üzerinde güneşin hiç batmadığını gördüm. Onlara "Türk" adını Tanrının kendisi verdi. Tanrı dünya milletlerinin idare dizginlerini onlara verdi ve zamanımızın hükümdarlarını hep onlardan seçti, onları üstün kıldı. İnsanların mutluluğu için onları sebep yarattı ve doğrulukta onlara her zaman yardımcı oldu. Türklerin oklarından korunmak isteyenler onlara düşman değil, dost olsun. Onlarla dost olmanın en iyi yolu onların dili ile konuşmaktır. Türkler, onların diline sığınanları kendilerinden sayarlar. Bunun içindir ki, Türk olmayanlarda Türk diline sığınmış ve korunmuşlardır.
Buharalı ünlü bir imamdan ve Nişapurlu diğer bir imamdan bizzat işittim. Bunlar belge göstererek de ifade ettiler ki, yüce yalavacımız(Hz.. Peygamberimiz) " Türk dilini öğreniniz, çünkü onların hakimiyeti çok uzun sürecektir" buyurmuştur. Bu hadis doğru ise, Türk dilini öğrenmek her müslüman için vaciptir. Eğer böyle bir hadis yok ise, biliniz ki akılda Türkçe öğrenmeyi emreder. Hem de herkes için.....
Tanrıya şükürler olsun ki Türküm! Türkçe'yi en iyi konuşan,
en iyi anlatan, en doğru anlayan Türklerdenim. Akıl bakımından ince, soy bakımından en köklü olanlardanım. Aynı zamanda en iyi kargı kullanan bir savaşçıyım...
Ben Türklerin bütün şehirlerini obalarını, bozkırlarını baştan başa dolaştım. Bütün Türk Boylarının dillerini, ağızlarını, kafiyelerini belledim ve faydalandım. Her boyun dilini en iyi şekilde ve yerinde kullandım. Araplara Türkçe öğretmek ıçm yazdığım bu kitaba "Dîvânü Lûgati't-Türk" Türk Dili Sözlüğü adını verdim. Türk dili ile Arap dilinin atbaşı beraber yürüdükleri bilinsin diye bu lügat kitabını baştan sona sekiz bölümde topla-

dım."

Eser Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla yaratıldığı için Türkçe'den Arapça'ya bir sözlük olarak düzenlenmiştir. Eserin çeşitli izahları ihtiva eden bölümleri Arapça'dır. Türkçe sözcüklerin özellik ve vezinlerine göre sıralanmıştır.

,"V' IV

Dîvânü Lûgati't-Türk her şeyden önce Türkçe Arapça bir sözlüktür. Fakat Kaşgarlı Mahmut basit bir sözlük yazmakla yetinmemiştir. O, üstün bir milletin mensubu olduğuna inanan, gönlü Türklük sevgisiyle dolu, zihni Türk Milletinin ve Çeşitli Türk Boylarının, Türkçe'nin ve çeşitli kollarının, Türk düşüncesinin ve yaşayış tarzının, Türk efsane ve destanlarının, nihayet Türk ülküsünün bilgi ve sevgisi ile donanmış bir Türk milliyetçisi idi. İşte bütün bu duygu, sevgi,bilgi, inanç ve ülkü Kaşgarlının eserine aksetmiş ve Dîvânü Lûgati't-Türk'ü basit bir sözlük olmaktan çıkararak o zamanki Türklük bilgisinin bir el kitabı haline getirmiştir. Bunun içindir ki Kaşgarlı Mahmut'u Türkolojinin kurucusu ola- , rak kabul etmek gerekmektedir. Kaşgarlı Mahmut daha önce "cevahirü'n-Nahv" adıyla Türk-çenin bir gramerini yazmıştır. Bu mühim eser ya yok olmuş ya da henüz bulunamamıştır. Ancak Dîvânü Lügati't-Türk'ün çeşitli yerlerinde Türkçe'nin gramerine ait önemli bilgiler verilmiştir. Gerek kayıp eseri, gerek Divandaki gramerle ilgili notlan dolayısıyla Kaşgarlı Mahmut aynı zamanda ilk Türk gramercisidir. Eserde Türk Boylarının ağızlan üzerinde de müşahade ve derle-

55. Türklerin Altın Kitabı. Tercüman. Cilt 2. S:138. 1990. İstanbul

melere dayanan tespitler ve mukayeseler vardır. Bu açıklamaları dolayısıyla Kaşgarlı Mahmut Türk ağız ve şive araştırmalarının ilk mütehahhısı yani ilk diyalektologdur ve mukayeseli dil bilminin temelini atan büyük dil bilginidir.

Türk boyları, ülkeleri, Türklerin adalet anlayışı ve ananeleri, çeşitli destan ve efsaneleri hakkında verdiği bilgilerle Kaşgarlı Mahmut çok yönlü bir Türkolog olarak karşımıza çıkar, sözcükler için verdiği örnek cümleleriyle hem Türklerin o zamanki yaşayış tarzlarına ışık tutar, hem de Türk cümle yapısı üzerindeki çalışmalara imkan hazırlar.Kaşgarlı Mahmut hemen hemen bütün sözcükleri örneklendirmekle adeta modern bir sözlükçü gibi çalışmıştır. Örnekler arasında şiiri parçalar, atasözleride vardır.İşte bu sebeple Dîvânü Lügati't-Türk Karahanlı Türk edebiyatının da mühim bir eseridir. Divandaki şiirlerin yazılan tarihleri hakkında herhangi bir kayıt yoktur.Pek çoğunun birkaç yüzyıldan beri söylenegeldiği tahmin edilmektedir.Alper Tongaya ait dörtlükler herhalde Türk şiirinin en eski örnekleri olarak kabul edilmesi gerekir.Gerek Divanda,gerek Kutadgu Biligde şahnamedeki Efrasiyablar aynı şahıs olduğu belirtilen Alp Er Tunga M.Ö.626-624 te öldürülmüştür.Bu destanın şahsiyetin ölümünden sonra söylenen mersiye M.S.llyy.kadar gelmesi son derece ilgi çeki-cidir.Bu dörtlükleri her halde Türk destanının parçalarından saymak lazımdır.

Dîvânü Lügati't-Türk'teki şiirlerde görülen kelime grupları ve cümle şekilleri karahanlı devri dil özelliklerini göstermektedir.

Türk şiirinin en eski örneği olan Alper Tonga hakkındaki dörtlüklerde bu büyük Türk kağanının ölümü üzerine duyulan üzüntü ve ardından yapılan 'yog'töreni derin,canlı,veciz ifadelerle anlatılmıştır.

Divandaki dörtlüklerde ikinci derecede önem taşıyan konu bahardır.Baharın gelişi ve tabiatın canlanışı fevkalade renkli ve coşkun bir uslüple anlatılır.

Bu şiirlerde: Aslı Metin

Hadi bul it kükreyü, Yağmur tolı sekrüyü, Kalık anı ükriyü, Kanca barur belgüsüz.
Kurt kuş kamugtirildi, Erkek tisi tirildi, Öğür alıp tarıldı, Yınka yana kirgüsüz.
Türlüg çeçek yarıldı, Barçın yadım kerildi. Uçmak yeri körüldü, Tumluğ yana kelgüsüz.

Türkiye Türkçesi Karşığlığı

Çıktı bulut gürlüyor Yağmur, dolu yağıyor, Rüzgar onu sürüyor, Nereye gider bilinmez.
Kurt kuş hepsi dirildi Erkek taşi dirildi, Bölük bölük dağıldı,
'U:
Artık ine girilmez.
Türlü çiçek yarıldı, İpek döşek serildi, Cennet yeri görüldü, Soğuklar geri gelmez.
Türklerin bozkır hayatını renklendiren ve canlandıran otlar, çiçekler ve hayvanlar birkaç küçük benzetme ile çok tabi manzaralar halinde tasvir edilmişlerdir. Buradaki bahar tasviri ile Kutadgu Bilig te yer alan bahar tasviri arasındaki benzerlik aynı hayatın ve tabiatın aksi olmaktan doğmuştur.
Av eğlencesini anlatan bir şiirinde aynı şekilde bozkırdaki Türk hayatının canlı sahnelerini verir. Bu şiir yılının belli zamanlarında tekrar edilen geleneği anlatıyor gibidir.
Bu şiirlerden birkaç dörtlük örnek görelim:
Aslı Metin
Yiğitlerin işlatu, Yığaç yemiş ırğatu, Kulan keyik avlatu, Badram kılıp avnalım.
Tosun münüp segirtsün, Esizliğin amurtsun, ¦ ¦¦
İtka keyik kaytartsun, ¦" Tutmuş sanıp umnalım.
Türkiye Türkçesi Karşığlığı
Gençleri çalıştırıp, meyve yemiş toplatıp, Kulan geyik avlatıp, Bayram edip eğlenelim.
Taya binip seğirtsin, Öfkesini gidersin, İte geyik döndürsün, v Tutmuş gibi hazırlanalım.

Çağrı birip kuşlatu, Tayğan ıdıp tışlatu, Tilki Tonguz taşlatu, Erdem ile öglelim.
Boğan verip avlatalım, Tazıya av dişletelim, Tilki domuz taşlayalım, Hüner ile övünelim.
Türk halk şiirinde atışma ve dedim dedi tarzlarının en eski örnekleri de Divandaki dörtlükler arasındadır.'Aydım' ve 'Aydı' sözcükleriyle başlayan bu dörtlüklerin konusu aşktır.Atışma ise iki dörtlükten ibarettir.Buna bir gözatalım:
DEDIM-DEDI
Aslı Metin
Aydum angar sevük, Biznitapa nelük, Keçtin yazı kerik, Kırlar ediz bedük.
Aydı senin udu, Emgek telim ıdu, Yumşar katığ udu, Könglüm sanga yüğrük.
Türkiye Türkçesi Karşığhğ
Dedim: sevgilim, Bize nasıl geldin? Ovaları nasıl geçtin? Tepeler yüksek, büyük.
Dedi:senin için, Çok zahmetler çektim, Katı dağlar yumuşadı, Gönlüm sana yüğrük.
Büyük bir kültür hazinesi olan Divanın içerisine aldığı mühim kültür kelimelerinin izahi vesilesiyle baş vurduğu ata sözleri, mersiye, destan, hikmetler Türk halk edebiyatına ait olan hem de Halk edebiyatı ile klasik edebiyat arasında köprü vazifesini gören edebi miraslardan ibaret olmuştur.
Eski Türk şiirine ait olan bu parçaların nereden alındığı, maalesef eserde açıklanmamıştır. Yalnız çuçu adlı çağın orta Asya sahasında ünlü bir şairin varlığına işaret edilmesi de unutulmamıştır. Bu şairin dili herhalde Divanın önemle üzerinde durduğu ve tarif ettiği Hakaniye Türkçesi olmuştur.
Türk kolklor ve halk edebi yazı antolojisi olarak sayılabilen divan üçyüze yakın dörtlük şeklinde şiir parçalarını içerisine aldığı gibi aynı sayda atasözlerine de yer vermiştir.
Kaşgarlı Mahmutun eserine birde harita ilave etmiştir. Bu ilk Türk cihan haritasıdır.Türklerin oturdukları yerleri ve komşularını
gösteriyor. Bu haritada merkez o zamanki Türk Başkenti Balasagun'dur. Göktürklerde olduğu gibi burada da esas yön alma noktası doğudur. Balasagun merkez olmak üzere çizilen geniş

dairede, dağlar kırmızı, denizler yeşil, çöller san, ırmaklar mavi çizgilerle gösterilmiştir. Türklerin oturduğu bölgeler ya boy adlarıyla yada şehir adlarıyla ama itinalı bir şekilde belirtilmiştir.
Hunlar ve Göktürkler zamanında harita çizildiğini biliyoruz. Doğu Türkistana ait iki eski Türk haritası daha vardır. Fakat Kaşgarlı Mahmutun çizdiği ve Türk dünyasını Türklerin yayıldığı bölgeleri gösteren ilk ve en değerli harita budur.
Bu bakımdan bu eser Türk Milletinin kültür ve tarihinin zengin bir hazinesidir ve Türk milletinin ansklopediyelik bir şaheseridir.
Dîvânü Lügati't-Türk, Türk milletinin Tarihi, Dili, Edebiyatı, folkloru, yaşadığı coğrafi bölgeleri, Türk milletinin tebabet ilmi, ge-lenek-görenekleri hakkında geniş bilgiler ihtiva eden abide karakterlik çok önemli bir eserdir.

KAŞGARLI MAHMUD" UN MEZARI
Yeni Çin Haber Ajansı, 15 Nisanl983 tarihinde, Dîvânü Lûgati't-Türk müellifi, Türkolojinin banisi Kaşgarlı Mahmut'un mezarının Doğu Türkistan'ın Kaşgar ili Tokkuzak ilçesi Ofal kasabasının Azak köyünde bulunduğunu haber vermiştir. Habere göre, mezarı araştırma çalışmaları Doğu Türkistan Sosyal Bilimler Akademisi Dil Enstitüsü başkan yardımcısı İbrahim Muti başkanlığındaki bir heyet tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu haber beni çok heyecanlandırmıştır. 11. Asrın ilk yarısında doğmuş olan Kaşgarlı Mahmut'un elde bulunan yegane eseri Dîvânü Lûgati't-Türk, Türkler'in Türkistan'da bin yıl öncesine uzanan dil, tarih, siyaset, iktisat, coğrafya, hat sanatı vb. hayatları hakkında bilgi veren bir ansiklopedi vasfını taşımaktadır.
Bilindiği gibi, büyük alim Kaşgarlı Mahmut'un Kaşgar'da doğduğu, Kaşgarlı lakabından anlaşılmaktadır. Fakat Kaşgar'm hangi köyünde doğduğu, nerede vefat ettiği hakkında şimdiye kadar açıkça bir malumat elde edilmemiştir. Kaşgarlı Mahmut'un eseri Dîvânü Lûgati't-Türk'ün birinci cildinde 'Azak (Ofal) bizim köyümüzün adı" diye verdiği izahından doğduğu yerin Kaşgar'm Artış kasabasındaki Azak veya Tokkuzak ilçesi Ofal kasabasının Azak köyü olduğu tahmin edilmekteydi. Müellifin Kaşgar'da vefat ettiğine dair birçok rivayetler mevcuttu. Fakat nereye gömüldüğü hakkında açıkça malumat yoktu. Kaşgar vilayetinin Tokkuzak ilçesi Ofal kasabasının halkı, uzun bir süreden beri "Hazret-i Mollam" adındaki bir büyük şahsın mezarının ilçelerinde olduğundan haberdar idiler. Ama bu mezarın kime ait olduğu bilmece gibi meçhuldü. Son yıllarda Doğu Türkistan'daki ilim adamları tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar ve tarihçi alim Mir Hasan Kadı tarafından bulunan "Molla Sadık Elem bin Şah Ela Ahund" un vakfiyesi bu meselenin halledilmesinde mühim rol oynamıştır. Aslında Hazret-i Mollam kabri diye anılan mezar, Kaşgarh Mahmut'un mezarıymış. Aşağıda, 1984 yılında Doğu Türkistan'ı ziyaret eden hemşehrilerimin yardımıyla elde ettiğim bu vesikanın metni ve transkripsiyonunu sunuyoruz.
o I» U
r^
^f^

f

Metin transkripsiyonu:
Tarikka bir ming ikki yüz ellik ikki ma (h)-ı recebi evvelnin on tört bakır yılı muzafat Kaşgar mahkeme-i darü'l-kuzza" mesned-i seri'at Molla Sadık E'lem bin Şah E'la Ahund hatem-ı fi"z-zeyl tenduruslukka haletim bir yüz on tört yaş salım bilen ilm-i hissiyat iştiyak edeblıg

keyfıyat bilen kolumdıki bir mukavvaga müştemil menbe-i ma"rifet şeş defteri mesnevi ılm-ı irfan-ı ma"nevi kalemi ietihad bilen evrak-ı sahifege ziynet bergen kımmet baha mülki zer-herid kitabımın belde-i Kaşgar der-mevzeı

Oyfal taht-ı cebel çeşm-i zülali sahifeside medfun musannif-i irfan Hazret-i Mollam Şemseddin Hüseyin sahib-i kalem Mahmut Kaşgari'nin mezariğa vakf-ı mutlak ve tasdik-i müebbed ba-yedke buluğ edebi me'rifet kitabina edib alim erbablar bilen mezar Şemseddin Hüseyin sahip-i kalem Mahmut Kaşgari"nin kabr-i mimberiki sahneside çeşm-i zülali etrafı da oturup mezkûr kitabın mutalia kılıp sahibi kelam Hazret-i Mollam Şemseddin Hüseyin Mahmut Kaşgari'nin haklarında dua kıhb evlad-ı ümmed kovmi milletge te'lim-i ilm kıhb fezl-i emal tefşiga se'i kıIgaylar.Bu mezkûr vakf-ı kitabımğa yaş şagirdim Molla "Iyd Halfet bin Molla Üvezni mütevelli nesb kıldım deb hatem-i fi'z-zeyl Molla sadık E"lem öz möhrümni bastım.

Mezkûr kararımnmg rastlıgıga ulema-i müderris El-Nezer Ahunum, Divan-ı Sahan Molla Abdurrahim Nizari, Nevruz Katib, Turduş Katib, Turdi şeyh Ahunum, Molla Goculag, OyfaPdın Zeydin Kurulbigiler şahiddürler. .;;,:,...

Mühür V.,,,:.,

Türkiye Türkçesi'ne çevrilişi:

Hicri 1252 (sığır)yılı mübarek recep ayının 14.günü (Miladi 1836 yılı Ekim ayının 14.cuma günü)şeriatın direği olan Kaşgar vilayeti şer'i mahkemesinin kadısı aşağıdaki mührümü basan ben ki Molla Sadık E'lem bin şah E'la Ahund 114 yaşıma rağmen sağlıklı halimle ilme olan hissiyatımjştiyakım ve edeblik keyfiyetim ile marifet bilgilerini toplayan altı defteri bir mukavvaya koyup yapraklarına gayret kalemi ile güzellik verip yazılan çok kıymetli mülküm olan Mesnevi-i Şerif adındaki kitabı Kaşgar'in Oyfal ilçesindeki dağ kenarında temiz sulu çeşme yanına defnedilmiş olan Hazret-i Mollam Şemseddin bin Hüseyin kalem sahibi Kaşgarlı Mahmut'un mezarına mutlak vakf ettim ve edebi sadaka ettim. Bu mübarek marifet bilgisi kitabımı edibler ile ilim erbabının Şemseddin bin Hüseyin kalem sahibi Kaşgarlı Mahmut'un mübarek kabri üstünde temiz sulu çeşme kenarında oturup, okuyarak ve düşünerek kalem sahibi Hazret-i Mollam Şemseddin bin Hüseyin Kaşgarlı Mahmut hakkında dua edip Müslüman evlatları ve halkımıza ilim öğretip onların tam faziletli olmaları için çaba sarf etmelerini ümit etmekteyim. Vakf ettiğim adı geçen kitabıma değerli talebem Molla 'Iyd Helfet Molla Üvezoğlunu mütevelli tayin ettim, deyip aşağıya Molla Sadık E'lem kendi mührümü bastım.

Bu kararımın gerçek olduğuna medrese alimi El-Nezer Ahunum, baş Katip Molla Abdurrahim Nizari, Nevruz Katip, Turduş Katip,Turdi Şeyh Ahunum, Molla Goculag,Oyfal' dan Zeydin Kurulbeyi gibi şahsiyetler şahittirler.

Mühür:Ünlü âlim devrân-ı âlim Molla Sâdık E'lem Bin Şah E'la.(Mühür,Hicrî 1208 senesinde oyulmuştur).

Vakınâmede Adı Geçen Şahıslar Molla Sâdık E'lem Bin Şah E'la:Kaşgarlı olup, Kaşgar'in Devletbağ köyündeki Medrese-i Hamidiye'de tahsil yapmış, sonra Kaşgar kadılar mahkemesinin baş kadısı ve devrinin meşhur alimlerinden biriydi. (1)

El - Nezer Ahunum: Doğu Türkistan'ın Turfan vilayetine bağlı Pıçan nahiyesinin Lukçun köyünden olup, o devirdeki Kaşgar'in büyük alimlerinden birisidir. İskender Camii Medresesine müderris olmuştur. (2)

Abdurrahim Nizari: 18. yy.'ın sonları ile 19.yy.'ın başlarında yaşamış ünlü Uygur Türk klasik şairlerinden birisidir. 1770 yılında Kaşgar'da Eskişehir Çeşmebaşı (Bulakbişi) mahallesinde doğmuş ve 1848 yılında vefat etmiştir. (3)

Nevruz Katip: Kaşgar hakimi Zuhuriddin'in saray katibi olup, Kaşgar'da doğmuştur.Nevruz Katip de o zamanın şairlerinden birisidir. Ziyâyi Müstear adiyle şiirler ve kitaplar yazmıştır. (4)
Turduş Ahund Katip: Kaşgar hakimi Zuhuriddin'in saray katiblerinden olup, Uygur Türk klasik edebiyatında meşhur şahıslardan birisidir. Garibi Müstear adıyla destanlar ve şiirler yazmıştır. (5)
Turdu Şeyh Ahunum: Vesikanın yazıldığı yıllarda "Hazret-i Mollam" mezarının şeyhi, "Sultan Satuk Buğra Han Tezkiresinin yazarı. Kaşgarlı Mahmut'un mezarının bulunuşunda İbrahim Muti gibi bilginlere çok sayıda malumat veren Bavudun'un bü-yük-babasıdır. (6)

Molla Goculak: Kaşgar Artış Meşhetteki Sultan Satuk Buğra Han mezarının şeyhi ve aynı zamanda ünlü bir şâirdir. Harabati adında bir divanı vardır.
Zeydin Kurulbigi: O devirde Opal'da hudutbeyi olan şahıstır. Vakıfname'de adı geçen bu şahısların kim oldukları hakkında verdiğimiz malumata göre, onların yukarıdaki vesikanın yazıldığı yıllarda yaşayan meşhur âlimlerden, yazarlardan, şâirlerden ve

mezar şeyhlerinden kimseler oldukları anlaşılmaktadır. Böylece Vakıfnâme'nin gerçek bir vesika olduğu görülmektedir.
Bu mezar hakkında bundan bir kaç sene önce bâzı ilim a-damları incelemeler yapmıştı. Meselâ Abdülhamit Ruzî; "Alim Mahmut Kaşgarî ve onun Dîvânü Lûgati't-Türk Kitabı" adlı makalesinde, şâir Abdurrahim Nizarî'nin aşağıdaki dörtlüğünü naklederek:
Yene hazret-i şeyh hebibi ecem5'
Ki kayragıda kilmiş vucudı edem:
Opal'da yatuptur Hazret-i Mevlevi
Ki mollam atap her zeifu-kevî
demişti:
"Şair Abdurrahim Nizarî'nin şiirdeki bu işaretleri, âlim Mahmut Kaşgarî'nin babası veya kendisinin mezarının halk tarafından Opal köyündeki Hazret-i Mollam denilen mezarın olması muhtemeldir (18). Bu makale neşredildikten sonra Opal'in eski eğitimcilerinden merhum Kasım Rahim "Azak mahallesi Hakkında" isimli makalesinde; "Kaşgarlı Mahmut'un yurdu Artış'daki "Azak" değildir. Opal'daki Azak mahallesidir, demektedir. (19).
Kaşgar'ın ünlü tarihçilerinden âlim Emir Hasan Kadı tarafından Ocak 1983 tarihinde Doğu Türkistan Sosyal Bilimler Akademisi'ne takdim edilen Mesnevi-i Şerifdeki bir ayrı sayfaya yazılmış olan bu vakıfname, aslında Kaşgarlı Mahmut'un mezarı adına kurulmuş kitaplığa bağışlanmış olan bir kitap içinde yer almaktadır.
19. asrın sonlarında Doğu Türkistan'da meydana gelen savaşlar ve karışıklıklar sırasında Hazreti— Mollam mezarı kütüphanesinin kitapları, kadının elinde kalmıştır. Bu Mesnevi-i Şerif de Emir Hasan Kadı'nın babası olan ve aynı zamanda âlim ve şâir merhum Kutluk Hacı (Şevki)'nin eline geçmiştir. Emir Hasan Kadı bu Mesnevi-i Şerifi babasının kitapları arasında bulmuştur. Bu kitapta yer alan vesika Doğu Türkistan ve Çin'deki ilmî müesseseler tarafından kalemi, mürekkebi ve kâğıdı gibi fizikî unsurları bakımından incelenmiş ve neticede vakıfnamenin yazıldığı kâğıdın yüz yıl önceki kâğıtlardan olduğu; kamış kalem ile yazıldığı, mürekkebin de şimdiki kullanılanlardan değil de is
56. hebibi-dost kayraz-kumluk ecem-Arap olmayan

mürekkebi olduğu gibi ölçüler göz önünde bulundurularak vesikanın gerçekten 1836'h yıllarda yazıldığı ispatlanmıştır.

Hazret-i Mollam mezarına ait bir tezkirenin olduğu, bu defterlerin Bedevlet Yakub Bey zamanında (1865-1878) Yenihisar'a taşındığı, bunlardan birinin Opallı Muhammet Çongsa adındaki bir adam tarafından muhafaza edildiği, fakat 1956'dan sonra da elden ele dolaştırılırken kaybolduğu rivayet edilmektedir. Fakat o zamanlar mezarı ziyaret için gelenler tarafından çokça okunduğu ve adeta ezberlendiği bilinmektedir.
Ünlü Türk dil bilgini Kaşgarlı Mahmut'un mezarının bulunmasında 1983 yılında bölgede bir tesadüf sonucu ortaya çıkan başka, bir mezarın katkısı büyük olmuştur.
Araştırıcılar, adı geçen mezarın hemen on metre ilerisinde bulundukları bir mezarda, ilgi çekici bir yazı ile karşılaşmışlardır. Bu mezar kitabesinde "Talebesi olmaktan gurur duyduğum Kaşgarlı Mahmut'un yanına gömülmek istedim, ona ithaf ettiğim eserim de hocamın mezarına gömdürdüm" (10) denmektedir. Bu yazı üzerine, kazı çalışmalarını genişleten ilim adamları, biraz ötede kitabesi kaybolmuş, eski geleneklere göre mezara konmuş hayvan boynuzlan ve mezar kayıt defterine ait bazı çürümüş kağıt parçalan çıkmıştır. Bu arada bölgedeki Uygurlar arasında yapılan araştırmalarda; bu mezarın Kaşgarlı Mahmut'a ait olduğuna öteden beri inanıldığı, yakındaki bir ağaca da "Kaşgarlı Mahmut'un diktiği ağaç" gözüyle bakıldığı, buraya halkın çaput ve bez bağlayarak adak adadığı söylenmiştir.
Doğu Türkistan Dil Enstitüsü'nde çalışan İbrahim Muti ve Mir Sultan Osmanov'lar, Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lügati't-Türk'de kendisi hakkında verdiği bilgiye dayanarak Opal ve çevresinde geniş bir araştırma yapmışlardır. Bu arada Hazret-i Mollam mezarı ve etrafındaki târihî yerleri de incelemişlerdir. Sonra da Opal ve Kasgar'ıii yaşlı âlimleri, aydınları ve ilgili kimseleri konuşturarak, Kaşgarlı Mahmut'un mezarı hakkında ağızdan bilgi toplamışlardır. Bu arada elinde vesika bulunanlar da gerekli yardımı yapmıştır. İşte bunlardan Emir Hasan Kadı babasından kalan kütüphanedeki eski bir kitabı araştırıcılara vermiştir. Yukarıda adı geçen Mesnevi-i Şerif bu kitaptır.
Kaşgarlı Mahmut, "Kaşgar han durduğu yer Kaşgar'ın havası iyi olduğundan Hakan Efrasyab şu yerde durmuş" (11) dediği gibi Opal; Kaşgar'ın 45 km güney batısında havası temiz, suvu bol, manzarası güzel bir yayla yerleşme merkezidir. Azak

denilen yer için de Kaşgarh Mahmut, "Bizim yurdun adı" (12) demektedir. Azak da, Opal'ın kuzeybatısında ve Hazret-i Mollam mezarından üçyüz-dörtyüz m. güney de Azıktiken deresi (şimdiki adı Söser ağzı) denen bir su kenarında yer almaktadır. Öteden beri, Kaşgar halkı Hazret-i Mollam mezarını "İlimde kemâl sahibi pîr" diyerek ziyaret ederdi (13).
Aslında Azak'da Karahanlılar devlet büyüklerinin bir kısmının mezarları bulunmaktadır: Kara-han Paşayım mezarı, Hazret-i Paşayım mezarı, Sebüktigin mezarı, Alptigin mezarı, Kılıç Buğra Han mezarı vb. gibi. Ayrıca Azak yakınlarında Hanbağı veya Sultanbag, tekyegah gibi, Karahanlı hakanların yabancı ülke temsilcilerini misafir ettikleri mesire yerleri de bilinmektedir.
Kaşgarh Mahmut'un ahfadı akrabalarıda bu bölgede yatmaktadır. Bunlardan Kaşgarh Mahmut'un dedesi Mahmut, babası Hüseyin, anne tarafından dedesi Hoca Seyfeddin büzürkvar, Hazret-i Mollam mezarından aşağı yukarı bir kilometre ileride annesi Büvi Râbiye Hım kemlerin mezarları ile talebelerinden İmam Ekber'in kabri hâlen mevcuttur. Bunlardan başka; Kaşgarh Mahmut'un Bağdat dönüşünden sonra sekiz sene ders verdiği Mahmutiye Medresesi'nin harabeleri de Opal'dadır (15).
İbrahim Muti başkanlığındaki heyet Hazret-i Mollam mezarında yatan zatın tam adını; şimdiki Hazret-i Mollam mezarı şeyhlerinden Bavdun ile diğer mezar şeyhlerinden Osman ve Mehemmet Rahim gibi kimselerin sözlü şahitliklerine dayanarak "Hazret-i Mevlam Şemseddin Mahmut ibn Hüseyin" şeklinde tespit etmiştir. Şeyhlere göre mevlam âlimlik unvanı imiş. Mevlam kelimesi halk, arasında söylene söylene mollam şekline dönmüş. Şemseddin, dinin güneşi mânâsına unvan olarak verilmiş. Hazret-i Mollam şeyhlerine göre

mezarda yatan zat âlim bir kimse imiş. Arapça, Farsça, Rumca vb. gibi sekiz-dokuz dil biliyormuş. İran, Irak taraflarında tahsil görmüş, oralarda müderrislik de yapmış, ömrünün son yıllarında "Ben yurduma döneceğim" diyerek Kaşgar'a gelmiş. Harabeleri şimdi bile duran Mahmutiye Medresesi'nde hocalık yapmış. Yurduna dönüşünden yirmibeş sene sonra 97 yaşında iken vefat etmiştir. Görüldüğü gibi bu bilgiler çeşitli araştırmalarda karşılaştığımız Kaşgarh Mahmut'un hayatıyla pek çok paralellikler arz etmektedir.
Kaşgarh Mahmut adı, Kaşgarhlar arasında da evlattan evlada çeşitli sebeplerle yakın zamana kadar bilinen ve söylenen bir

isimdir. Adını bilmediğimiz bir şâir tarafından Kaşgarh Mahmut'a yazılmış bir mersiye şöyle başlamaktadır:
Elveda ey Şeyh Mevlâna-yı Şemseddin pîrîm Elveda ey Mahmut adın hamd öğrettin bizim.
Hazret-i Mollam mezarı; biri H. 1245'de, diğeri H. 1315'de olmak üzere şimdiye kadar iki defa tamir edilmiştir. Anlaşılıyor ki, Kaşgarh Mahmut Doğu Türkistan Türkler'i arasında her zaman büyük bir sevgi ve hürmet görmüştür. Onun hâtırası dâima
yaşatılmıştır.
1984'de mezarın tamiri için Doğu Türkistan hükümet dâireleri tarafından yüz bin dolar para ayrılmıştır. Restore çalışmalarından sonra, yeniden eski şekline uygun olarak tamir edilen mezar ziyarete açılmış bulunmaktadır.
(1. 2. 6, 7, 14. 15) İbrahim Muti. Mir Sultan Osmanof: Kaşgarh Mahmut ve Onun Yurdu: Tarım Dergisi, sayı: 3, s. 13,14,15,20,21. Urumçi 1984 (3) Çin'deki Azınlıklar Edebiyatından Seçme Eserler: Çince Cilt. 2. s. 121
Şangayl981.
(4) Hacı Ahmed: Zuhuriddin Hakim Devrindeki Uygur Edebiyatı: Bulak Dergisi, sayı: 1, s. 336. Urumçi 1982
(5) Hacı Nur Hacı: Uygur Klasik Edebiyatı Katalogu: Bulak Dergisi, savı: 3. s. 343 Urumçi 1982.
(8) Abdilhamit Ruzi: Şinjan Üniversitesi Dergisinin Sosyoloji Kısmı, sayı: 1. s. 17, Urumçi 1981.
(9) Kasım Rehini: "Azak Mahallesi" Kasgar Eskişehir Edebiyatı Dergisi, sayı: 2,. s. 92, Kasgar 1981,
(10) Engin Bilginer: Yasak Kentlere girdik: Hürriyet Gazetesi, 12 Kasım
1984, s. 13 İstanbul.
(11) Kaşgarh Mahmut: Dîvânü Lügati't-Türk, faksimile baskı. s.4. Urumçi
1981.
(12)a.g.e. a. 99. ,;' ¦ , ; ¦ .. ' \ ':¦ .• \ " ¦ , ¦ ,. ¦

/ **
BÜYÜK TÜRK BİLGİNİ, KAŞGARLI MAHMUT'UM KİŞİLİĞİ VE TÜRKLÜK BİLİNCİ
Türk Kültürünün en değerli ürünlerinden biri olan "Divânü Lûgat-it Türk" büyük âlim Kaşgarlı Mahmut'un milletimize, Türk dünyasına miras olarak bıraktığı çok kıymetli bir âbidedir.
11. asrın ilk yarısında doğmuş olan Kaşgarlı Mahmut'un elde bulunan yegâne eseri Divânü Lûgat-it Türk, Türklerin Türkistan'da Türk dünyasında bin yıl öncesine uzanan dil, tarih, edebiyat, siyaset, iktisat, coğrafya, tebabet, hat sanatı vb. hayatları hakkında bilgi veren bir ansiklopedi vasfını taşımaktadır.
Büyük Türkolog âlim, Kaşgarlı Mahmut "Divânü Lûgat-it Türk" adlı eseriyle bundan 920 yıl önce mukayeseli dilcilik ilmi yönteminin temelini atmıştır. Bu, Türk kültür tarihi bakımından

olduğu kadar, Türk dili tarihi bakımından da üstün değerde bir kaynak eser niteliğindedir. Karahanlılar devrinde yaşayan büyük Türk bilgini, Kaşgarlı Mahmut, milâttan sonraki 1008 yılında Kaşgarda doğmuştur. Babası Hüseyin Buğrahan, annesi Rabiya hanım Mahmut'u küçük yaşından başlayarak iyi eğitmeye önem vermiştir. Kaşgarlı Mahmut, ilk, orta ve yüksek tahsilini Kara-hanlılarm başkenti Kaşgar'da yapmıştır.
Kaşgar eski çağlardan beri Doğu ile Batı arasındaki milletlerarası ulaşımın (ipek yolunun) önemli merkezlerinden biri idi. Kaşgar'a çeşitli ülkelerin tüccarları, elçileri, seyyahları, kültür adamları gelip gidiyordu. Kaşgar; Yunan, İran, Arap, Hint ve Çin kültürünün kesiştiği, temas halinde bulunduğu bir köprü niteliği taşıyordu.
Karahanlılar Devleti, Sultan Satuk Buğra Han'ın teşebbüsüyle 932 yılında İslâmiyeti devlet dini olarak kabul ettikten sonra Arap, Fars ve Türk dillerine tercüme edilen Yunan, Arap medeniyetine ait felsefe, matematik, tarih, astronomi, tababet ilmiyle ilgili eserler Kaşgar'da öğrenilmeye ve araştırılmaya başlamıştır.

Kaşgar Karahanlılar Devleti'nin sadece siyasî merkezi değil, aynı zamanda ünlü kültür merkezi haline gelmiştir.
Kaşgarlı Mahmut'un üstadı Hüseyin Binnî Halap (M.S. 1093 yılında vefat etmiştir) şeyh, imam ve zahid bir kişi olup, aynı zamanda tarihçi ve din âlimidir.
Kaşgarlı Mahmut, Karahanlı Devleti'nin başkenti olan Kaşgar'daki "Medrese-i Hamidiye ve Medrese-i Saciye" yüksek okullarında tahsil görmüş, bilgi sahibi âlimlerden ders almıştır. Kaşgarlı, bu yüksek okullarda İslâm felsefesi, dil, gramer ilmi, mantık ilmi, tarih, coğrafya, astronomi, tıp ilmi vb. ilim dallarını büyük bir başarıyla öğrenmiştir. Ayrıca, Arap ve Fars dillerini çok iyi bilen bir âlim olarak yetişmiştir.
Kaşgarlı Mahmut 1057 yılında, 49 yaşında iken Kaşgar'dan ayrılmaya mecbur olmuştur57! Çünkü M.S. 1056 yılında Doğu Karahanlıların Hâkânı Süleyman Arslanhan ile küçük kardeşi Muhammet Buğrahan (Yağan Tekin) arasında kanlı bir savaş patlak vermiş, savaşta Süleyman Arslan Han esir düşmüş ve öldürülmüştür. Doğu Karahanlılar'a Muhammet Buğrahan, Kağan olmuştur. Muhammet Buğrahan, Yusuf Kadir Han'ın ikinci oğlu olup, Kaşgarlı Mahmut'un dedesi idi. Muhammet Buğrahan, Kağan olup 18 aydan sonra M. S. 1057 yılında Kağanlık tahtını büyük oğlu Hüseyin'e teslim etme kararını vermiştir. Muhammed Buğra Kağan'in küçük hanışı (küçük hanımı) kağanlık tahtını devretme merasimindeki ziyafetten istifade ederek, Muhammet Buğrahan başta olmak üzere bir kısım Karahanlı şehzadelerini zehirleyerek öldürmüştür. Zehirlenerek ölenlerin arasında Kaşgarlı Mahmut'un babası Hüseyin de var idi58. Bu saray suikastını gerçekleştiren hanış oğlu, İbrahim'i Karahanlılar tahtına oturttu. Fakat Doğu Karahanlılar'in beyleri kanunsuz kağan İbrahim'e itaat etmedi. İbrahim annesinin talimatı üzerine, Barshan Hakimi İnaltigin'e karşı savaş açtı. Savaşta İbrahim öldü. Bu olaylardan sonra Doğu Karahanlılar'a Muhammet Buğrahan'in küçük erkek kardeşi (Yusuf Kadir Han'ın en küçük oğlu) Muhmuthan Tuğrul Karahan, unvanında kağan oldu. Onun ağabeyi Süleyman Ars-lanhan'ın oğlu Obul Hasan Orunbasar Kağan (yardımcı kağan-

57. Turgun Almaş, "Kadımki Uygur Edebiyatı", Kaşgar Uygur neşriyatı, yıl 1988 Kaşgar, s. 333-334.
58. Turgun Almaş, "Kadımki Uygur Edebiyatı", Kaşgar Uygur neşriyatı, yıl 1988, Kaşgar, s. 334-335.

vezir) oldu. Bu hâdiseler 1058 yılında meydana geldi. Bu olaylardan sonra Doğu Karahanlılar istikrara kavuştu. Gelişmeler devam etti. Kaşgarh Mahmut M.S. 1057 yılında Doğu Karahanlı sarayında vuku bulan suikastten kurtularak, Kaşgar'dan Batı Karahanlı devletine geçti. Maveraünnehir'e geçtikten sonra Türk boylarının yerleştiği bölgeleri teker teker gezerek 15 yıla yakın zamanını (1057-1072 yılları arası) "Divânü Lûgat-it Türk" kitabı için malzeme toplamaya sarfetti ve Türk boylarının yeniden az farkla şekillenmeye başlayan şivelerini inceledi. Kaşgarh Mahmut M. S. 1072 yılında Selçuklular himayesindeki Arap Abbasiler halifeliğinin başkenti Bağdat'a geldi ve Kaşgar'da yazmaya başladığı "Divânü Lûgat-it Türk" kitabını burada devam ettirdi. Büyük hacimli bu eserini, dört kez gözden geçirip düzeltti ve 1075 yılında tamamlayarak Abbasiler'in 27. halifesi, Ebûl Kasım Abdullah Muktedi Bi Emrullah'a takdim etmiştir. Kaşgarh Mahmut'un Bağdat'a hicret etmesi, kitabını burada yazmasının bir önemli sebebi; şu dönemlerde Selçuk Oğuzları'nın Sultanı Alp Arslan Hân (1063-1072) oğlu Melikşah Karahanlı Kağanı bikesi (kızı) Türkân Hatun ile evlenmişti. Bu olaydan sonra Kaşgar, Balasagun ve başka şehirlerden pek çok Uygur Türk âlimleri ilmî araştırma yapmak maksadıyla Bağdat'a gelmişlerdi.
Kaşgar Opal'daki "Hazreti Mollam (Kaşgarh Mahmut) mezarının şeyhlerinden 92 yışindaki Bavudunkarı ve diğer bilginlerden elde edilen bazı delil ve rivayetlere göre, âlim Kaşgarh Mahmut Bağdat'tan 1080 yıllarında kendi ülkesi olan Karahanlılar Devleti'nin başkenti Kaşgar'a dönmüştür.
Âlim Kaşgar, Opal'da "medrese-i mahmudiye'yi" kurarak, bu medreseye müderris olup bir çok talebelere ilim öğretmiş ve 1105 yılında, 97 yaşında Opal'da vefat etmiş ve burada toprağa verilmiştir.
Kaşgarh Mahmut'un doğduğu yeri ile mezarı (türbesi), 1980 yılından sonra Doğu Türkistan'daki ilmî kurumlar tarafından ciddi şekilde yürütülen ilmî araştırmalar sonucu elde edilen vesikalarla, Ocak 1983 tarihinde açıklığa kavuşmuştur. Opal Kaşgar vilâyeti, Kaşgar eski şehrinin batı kısmında yer alan ve Kaşgar şehrine 45 kilometre mesafede olan bir köydür. Pamir Dağı eteklerinde yer alan, manzarası güzel, havası iyi olan bu köyün batı kısmında "Hazret Mollam Dağı" denilen bir dağ vardı. Bu dağ eteğinde "Hazreti Mollam" mezarı bulunmaktadır. Mezara 300-400 metre mesafede, Azak mahallesi yer alır, bu mezar araştırmalar neticesinde açıklığa kavuşmuş olan Kaşgarh Mahmut'un mezarıdır59. (Bu mezar coğrafî mevkî bakımından Doğu Meridyeninin 7, 30, 75, kuzey paralelinin de 50, 18, 39'una uygun gelmektedir).
Kaşgarh Mahmut (Divânü Lûgat-it-Türk" kitabında kendi bibliyografyası ile ilgili şunları belirtmektedir: "Şimdi Muhammet oğlu Hüseyin evlâdı Mahmut'un sözünü dinleyin"60, "Barshan Afrasıyap oğlunun adı, Barshan şehrini o yapmıştır. Mahmut'un babası şu şehirdendir"61.
"Opal bizim yurdun adıdır"62. Azak bizim köyün ismidir63. Araştırma sonucu elde edilen deliller ile Kaşgarh Mahmut'un kitabında zikredilen malûmatlar birleştirilerek, Kaşgarlı'nın doğduğu ve ölümünden sonra toprağa verildiği yerin de Opal olduğu "Hazret Mollam" mezarının Kaşgarh Mahmut'un mazarı olduğu kesinleşmiştir.
Kaşgarh Mahmut'un yukarıda zikrettiğimiz gibi Divânü Lûgat-it-Türk eserini yazmadan önce birkaç sene içerisinde o devir Türk ülkelerini birer birer dolaşarak notlar almış ve doğrudan doğruya kendi derlediği dil malzemesine dayanmış olması, eserinin değerini bir kat daha arttırmıştır. Gerçi Kaşgarh Mahmut "Divânü Lûgat-it Türk"te esas itibariyle kendisinin "Hakaniye" diye adlandırdığı Karahanlı Türkçesi üzerinde durmuştur. Ancak eser yer yer XI. Yüzyıl Türk dünyasının çeşitli Türk boy ve kavimleri ile onların yeniden şekillenmeye başlamış şiveleri üzerinde de değerli bilgiler vermektedir ve bununla beraber, Türk dilinin dünyadaki yeri ve önemini gurur ve iftiharla açıkça göstermektedir.
Âlim Kaşgarh Mahmut'un böyle bir eseri yazabilmesi, Türkçülük için övünç kaynağıdır. Eserinde kişiliği ve Türklük bilinci gözle görülmektedir. Kaşgarh Mahmut'un kişiliği

hakkında yazılmış bir belge halen elimizde mevcut değildir. Dünyaca ün kazanmış bir bilgin, çağının seçkin insanı, yorulmaz bir gezgini olan Kaşgarh Mahmut "Divânü Lûgat-it-Türk" eserinde kendinden

59. İbrahim Mutî Mırsultan Osman, "Kaşgarh Mahmut'un Yurdu Hayatı Mezarı", Tarım mecmuası, 1984, s. 3-10.

60. Kaşgarh Mahmut, "Türk Dilleri Divanı", Urumçi halk neşriyatı 1981, 1. cilt, s.l. .....

61. Kaşgarh Mahmut, a.g.e., 1. cilt, s. 11.

62. Kaşgarh Mahmut, a.g.e., 1. cilt, s. 99. , : ' ; '.""|"" ¦

63. Kaşgarh Mahmut, a.g.e., 1. cilt, s. 86. , • := : , '||, ,

\

fazla söz edilmesini uygun görmemiştir. Buna rağmen, Kaşgarli Mahmut'un kişiliği, hayatı hakkındaki kesitleri, bize bırakmış olduğu eserinden az çok anlaşılmaktadır. "Divânü Lûgat-it-Türk"ten anlaşıldığına göre Kaşgarh Mahmut, çekirdekten yetişme bir asker, iyi kargı kullanan, dinç, gözü pek ve güçlü bir kişi olarak bilinmektedir. Ve yine onun Karahanlı Kağan soyundan olduğu anlaşılmaktadır. Divânı'nda bunu oldukça açık bir biçimde söylemektedir. "Bizim atalarımız olan beyler" diye soyu, yiğitliği, araştırma hevesi ve edinmiş olduğu bilgiyle de övünmektedir. Kaşgarli Mahmut, bu kitabını yabancılara, özellikle Araplar'a Türkçeyi öğretmek için yazdığını belirtmektedir. Bu sebeple Türkler'in İslâm topluluğu içindeki yerini belirtmeye gerek duymuştur.

Kaşgarh Mahmut tarihimizde en eski bilgin, millî şuuru temsil eden bir şahsiyettir. Kendi ulusunun üstün niteliklerini ümmetçilik ortamında bağnazlığa kapılmadan ortaya koyabilmek, saygıya değer insanca bir davranıştır.

Kaşgarh Mahmut eserinin başında Tanrıya şükür, Peygamberlere salât ve selâdan sonra, sözünü şöyle devam ettirmektedir: "Tanrının devlet güneşini Türk burcunda doğurmuş olduğunu ve onların mülkleri üzerinde, göklerin dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı, onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hâkim kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin yularını onların ellerine verdi. Onlarla birlikte çalışanları, onlardan yana olanları aziz kıldı. Ve Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi. Bu kimseleri kötülerin, ayak takımının şerrinden korudu. Oklarının isabetinden kurtulmak için, aklı olana düşen vazife bu adamların tuttuğu yolu tutmaktır. Derdini dinletmek ve Türkler'in gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur"64.

Kaşgarh Mahmut şöyle devam ediyor: "Ben Buhara'nın sözüne inanılır imamlarından birinden ve Nişaburlu başka bir i-mamdan kesinlikle duydum. Her ikisi de senetleriyle bildiriyorlardı ki, peygamberimiz (S.A.) kıyamet belirtilerinden ve karışıklıklarından ve Oğuz Türkleri'nden söz ederken, "Türk dilini öğreniniz, çünkü onların egemenlikleri uzun sürecektir" buyurmuşlardır. Bu söz doğru ise, sorgusu o ikisi üzerine olsun, onu öğrenmek

64. "Türk Dilleri Divanı", s. 5-6, Urumçi halk neşriyatı, 1981. -

vacip (gerekli) olur, eğer bu sözün aslı yoksa akıl da bu dili zaten öğrenmeyi emreder65.

Kaşgarh Mahmut, burada önce gördükleriyle vardığı yargıyı belirtiyor ve "Yüce Tanrı, Türkleri güçlü ve egemen kılınca rahat yaşayabilmek için yaşamında güvenli olabilmek için Türkler'in dilleriyle konuşmaktan başka çıkar bir yol olmadığını gördüm" diyor.

İkinci olarak da duyduklarını ileri sürüyor: Sözüne inanılır kişilerin rivayet ettikleri hadiseleri tanık olarak ortaya koyuyor.

Türklerin ululuğunu, Türk ulusunun İslâm topluluğu ve dini için ne kadar gerekli olduğunu da Kaşgarh şu sözleriyle belirtiyor:
"Bize ad olarak Türk adını ulu Tanrı vermiştir" dedik, çünkü bize Halef oğlu imim Şeyh Hüseyin, ona da İbnü'l-Garkıy denilen kimse İbnü Ebi'd-dünya ahir zaman üzerine yazmış olduğu kitabında ulu Peygamber'e tanıklıkla varan bir hadisi yazmış. Hadis şöyledir: "Yüce Tanrı, benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim. Onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam, Türkleri o ulus üzerine musallat kılarım". İşte bu, Türkler için bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır. Bununla beraber, Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer sayısız iyilikler görülmektedir .
Ümmet çağının bu ilk döneminde bilinçli, ulusçu bir Türk olan Mahmut'un bu tutumunun sebebi, onun 840-1212 yılına kadar devam eden Karahanlı Devletine bağlı Hakaniye Türklerinden ve millî şuurlu bir bilgin olmasındandır.
Karahanlı Devleti'ni kuran Türkler, Uygurlar ile Kartuklardır. Hakaniye dili denilen dilin aslı Uygur Türkçesidir. Kaşgarh Mahmut, Hakan soyundan olan Uygur Türklerine mensup bir âlimdir. Uygur Türkleri köklü geleneklerin yaşadığı bölgede büyük Türk medeniyetinin mirasçılarıdır.
İlk İslâm-Türk Devletini kurmuş olan Karahanlılar döneminde Kaşgar siyasî bakımdan olduğu kadar, kültür merkezi olarak da Doğu Türklerinin önemli bir kenti idi. Türk kültür tarihinin parlak bir dönemini oluşturan Türk-Uygur medeniyeti burada İslâm ortamı içinde kendisine yeni bir gelişme imkânı bulmuştur.
65. "Türk Dilleri Divanı", s. 5-6, Urumçi halk neşriyatı, 1981.
66. "Türk Dilleri Divanık", 1. cilt, s. 5-6, Urumçi halk neşriyatı, 1981.

¦¦i
Kaşgarlı Mahmut İslâmiyetin dünya üzerinde geniş şekilde yayılmasıyla birlikte Arap kültürü ve Arap dilinin çok üstünlük kazandığı bir mezgilde kendisinin içten ve inançlı bir mtisliiman oluşuna rağmen, bazı çevrelerce ileri sürülen Arap dili ve kültürünün üstünlüğü iddiasının karşısına çıkmıştır. Bir enstitü veya akademinin zor yazabileceği bir eseri, tek başına hazırlarken dayandığı güç O'nun, sonsuz bilim ve çalışma gücü, eşsiz ulusal onurudur.
Kaşgarlı, Arap dili yanında Türk dilinin hiçbir eksikliği olmayan bir dil olduğunu şu sözleriyle işaret etmektedir: "Türk dilinin Arap dili ile koşu alanında yarışmakta olan iki at gibi paralel çizgide koşmakta olduğunu açıkça göstermek için Halul'ın "Kitab-u Eleyyin" adlı eserinde yaptığı gibi kullanılamayacak sözcükleri de bu kitaba ilâve etmeyi düşünmüş idim, lâkin sözcükleri kolay bulmayı ve kişilerin heveslerini uyandırmayı nazara alarak özetledim. Kullanılmakta olan sözcükleri seçtim, topladım, kullanılmayanları bıraktım, benim takip ettiğim yol daha doğrudur".
Kaşgarlı Mahmut inançlı bir müslüman olmasına rağmen "şahsiyetini açıklamayı, Türkçülüğünü fırsat düşdükçe halifesine, çevresine ve vatandaşlarına hissettirmeyi asla unutmamıştır". "Türk dilinin ve milletçiliğinin belirtilmesine yararlı telakki ettiği her bir malzemeyi dikkatle itina ile işlemeye koymuştur"07 Âlim şâir Yusuf Has Hacib "Kutadgu Bilig" destanını, Karahanlılar Devleti İmparatoru Tabgaç Buğra Han'a sunduğu halde, Kaşgarlı tersine hareket ederek halifeyi tercih etmiştir. Kaşgarlı Mahmut'u bu şekilde harekete iten başlıca ve belki de yegâne gaye, "Türk dilinin Arap dili ile atbaşı yürüdüğünü" ispat etmek düşüncesi olmuştur.
Kaşgarlı Mahmut'un bu eseri Türk milletinin vatan sahipliğini ve millî şuurunu okşamaya yaramış ve Türk-Arap dostluğunun temelini kurmuştur. Kaşgarlı bu eserinde kendisinin Türk milletine mensup olmasından iftihar ve mutluluk duyduğunu, ifade etmektedir. Bu bakımdan

da bu eser, ilmî kıymetiyle beraber halkımızı, gençlerimizi Türklük şuuru ve sevgisiyle yetiştirmede çok önemli bir eser sayılmaktadır. '

67. Ahmet Caferoğlu, "Kaşgarlı Mahmut", Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları, N. 601, Sevinç Matbaası Ankara. 1OSS

Büyük önder Mustafa Kemal Atatürk'ün dediği, "Ne Mutlu Türküm Diyene!" sözünde olduğu gibi, buna benzer bir duyguyu, benzer bir fikri, Kaşgarlı Mahmut bundan tam 920 yıl önce Divânü Lûgat-it Türk eserinde açıkça ifade etmiştir.

"Divânü Lûgat-it Türk" denilen bu âbide Türklük bilincini {¦ yayacak bir kitap olduğu için, Çin yönetimi, özellikle komünist Çin yönetimi, Mao döneminde bu kitabın Doğu Türkistan'da çağdaş Uygur Türkçesine tercüme edilerek neşredilmesine izin vermemiş ve bu yoldaki çabalar engellenmiştir. 1955-1956 yılları arasında bu kitabın bir kısmı çağdaş Uygur Türkçesine, Doğu Türkistan (Şınjang) Darüefünun Dil-Edebiyat Fakültesi Dekanı Mehmet Emin Hüdâverdi tarafından, Arapçayı bilen bilginlere verilip tercümesi yaptırılmış idi. Bu tercüme 1958-1959 yıllarında Çin yönetimi tarafından Doğu Türkistan'da yürütülen "Yerli Milletçiliğe Karşı" hareket devamında soruşturması yapılarak, ateşe verilmiştir.

Mao'nun ölümünden sonra komünist Çin siyasetindeki biraz gevşeme rüzgârından yararlanan Doğu Türkistan'daki Uygur aydınları, 1978 yılında Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lûgat-it-Türk eseri ile büyük devlet adamı, âlim ve şâir Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" eserini Çağdaş Uygur Türkçesindeki tercümesi ile aktarılmasını neşretme teşebbüsünü ortaya atarak, ciddi faaliyete geçti. Netice itibariyle 1981-1984 yılları arasında Uygur Özerk Bölgesi Kaşgarlı Mahmut'un Divânü Lûgat-it-^ Türk kitabı Sosyal Bilimler akademisi tarafından ilk defa çağdaş | Uygur Türkçesine tercümesi yapılarak, "Türk Tılları Divânı" !¦¦ olarak 3 cilt halinde Urumçi Halk neşriyatı tarafından yayımlandı.

"Kutadgu Bilig" ise yine Uygur Özerk Bölgesi Sosyal Bilimler Akademisi Milletler Edebiyatı Araştırma Enstitüsü tarafından, manzum halinde transkripsiyonu ile birlikte çağdaş Uygur Türkçesine aktarılıp, 1984 yılında Pekin Milletler Neşriyatı tarafından, neşredilmiştir. İlime, dil ve edebiyat tarihlerine çok bağlı olan Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri, bu iki kitabın yayınlanmasından dolayı fevkalâde sevinmişlerdir. Doğu Türkistan aydınları ve halkının kuvvetli istekleri, hükümet üzerindeki baskısı neticesinde 1987 ile 1990 yılları arasında Kaşgar'daki Kaşgarlı Mahmut ile Yusuf Hacib'in mezar ve türbeleri restore edilerek halkın ziyaretlerine açılmıştır. ... Çin yönetimi ve bu yönetim siyâseti yanlısı bazı Çinli ilim

bu yüzden Kaşgarli Mahmut da Türk değildir" gibi saçma sapan görüşleri ileri sürmüşlerdir. Kaşgarh'nın kendi eserindeki "Uygur dili temiz Türkçedir" "Ben Türkler'in uz dillisi, en açık anlatanı, akıllıca en incesi, soyca en köklüsündenim" gibi sözleri onalar için çok yerinde cevaptır.

Ama şunu üzülerek belirteyim ki, Türk dünyasının büyük âlimi Kaşgarh Mahmut'un vatanı Doğu Türkistan bugün komünist Çin esareti altında zulüm ve işkence görmektedir. Orta asır dünya medeniyeti'nin altın beşiği, Türk kültürünün büyük gelişim gösterdiği büyük Türkistan'ın doğu kısmı olan, Doğu Türkistan'ı Çinliler, atom nükleer deneme alanı olarak kullanmaktadır. Bu topraklara ardı arkası kesilmeyen Çinli göçmen yerleştirmektedir. Bu toprakların altın başta olmak üzere petrol, demir, kömür, uranyum gibi yerüstü ve yer altı zenginlikleri Çin'in iç bölgelerine götürülmektedir. Bugün Türkiye'miz başta olmak üzere birçok ülkede Kaşgarh Mahmut'un adı verilmiş okul, araştırma enstitüleri, sokakları olduğu

halde, Doğu Türkistan'da Kaşgarh Mahmut ile Yusuf Has hacib adı verilmiş bir tek okul, bir tek sokak yoktur. Bu büyük âlimlerin Doğu Türkistan'da da kadir, kıymet ve hakiki yerini alacağı günler pek uzak değildir.*

Doğu Türkistan Vakfınca 13-15 Aralık 1995 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "Kaşgarh Mahmut ve Doğu Türkistan Sempozyumunda sunulan bildiri. Türk Kültüm S. 420 s. 193-200, Ankara-1997.

KAŞGARLI MAHMUT'UN TÜRBESİNE ZİYARET

Ben 17.08.1982 tarihinde eşim ve çocuklarımla Türkiye'ye gelerek ikinci ana vatanıma yerleştikten sonra birinci ana vatanım Doğu Türkistan'ı çok özlemiştim. Doğu Türkistan'daki akraba, dost ahbaplarımın isteği ve vatan hasretini gidermek için 15 Temmuz 1988 tarihinden 08.09.1988 tarihine kadar Doğu Türkistan'da ziyarette bulundum. 14 Temmuz saat 19.30'da İstanbul Atatürk Havai imanı'nda diğer yolcularla birlikte Çin Havayolları uçağına binip İstanbul, Sağa, Urumçi hattında uçup 15 Temmuz gündüz saat 12'de Urumçi Havalimanına indik. Çok özlediğim ana vatanım Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi'yi, oradaki akraba dostlarımı 6 yıldan sonra tekrar görmek ve onlarla kucaklaşmak beni heyecanlandırıp, his duygularımı dalgalandırıyordu. Bu bakımdan sevinçli idim; yine bir bakımdan aziz vatanımın esaret altında olmasından dolayı üzüntülüydüm. Ana vatanımda yaşarken Türk kültürünün altın beşiği mübarek vatanımın, sevimli halkımın Çin esareti altında ezilip, çırpınışlarına dayanamamıştım. Çin komünist yönetiminin adaletsiz, söven siyasetinin bana verdiği siyasi sıkıntısından dolayı halkımın sesini hür dünyaya duyurmak için Türkiye'ye yerleşmeye mecbur kalmıştım. Ziya Paşa'nın kendi gazelindeki şu iki mısrasında ifade ettiği gibi:

Vatan me'lûf olanları bî-sebeb terk-i diyar etmez Zarûretsiz cihanda kimse gurbet ihtiyar etmez08

Benim de Türkiye'ye yerleşmem sebepsiz, zarûretsiz değildi. Çin istihbarat mensuplarının yakından takibi altında geçen Urumçi ve İli vilayetlerindeki ziyaretlerimden sonra 12 Ağustos 1988 tarihinde Urumçi'den bir buçuk saatlik uçak yolculuğundan sonra Doğu Türkistan'ın eski siyasi, kültür ve ticaret merkezi

68. Kenan Akyüz, Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi, İnkılap Kitabevi, s.38, İstanbul 1995

Kaşgara geldim ve oradaki akrabalarımla görüştükten ve Kaşgar hazretteki anamın mezarını ziyaret ettikten sonra 15.08 1998 tarihinde Kaşgar Tokkuzak ilçesinin Opal köyündeki büyük Türk bilgini, ünlü dilci Kaşgarlı Mahmut'un mezarını ziyaret etmek için akrabalarımla birlikte yola çıktım. Kaşgarlı Mahmut'un türbesi Kaşgar şehir merkezinden Taşkurgan yönüne doğru 45 km uzaklıktaki Opal köyünde idi. Arabamız Opal'a yaklaştıkça beni heyecan duygulan sarıyordu.

Türbe alanının kapısında bizi türbe yetkilisi Abdurusul Kirem karşıladı. Hal-hatıra sorulduktan sonra, bizi Kaşgarlı Mahmut'un hayatlığında kendi eliyle diktiği hay-hay direk yanına götürdü. Hay-hay direk o kadar büyük idi ki hacmi 3 metreden fazla olup dibindeki çeşmeye gölge salıp duruyordu. Abdurusul Kirem bize bakıp şunları anlattı:

— Bu gördüğünüz direk Kaşgarlı Mahmut'un kendi eliyle diktiği hay-hay direktir. Kaşgarlı Mahmut bu direği diktikten üç sene sonra bu çeşmenin kenarına geldiğinde, direğin iyice büyüdüğünü görmüş ve sevinçten "çok iyi büyümüşsün hay-hay direk" diye seslenmiş, bu hadiseden sonra direğin adı hay-hay direk olmuştur.

Oradan kirfişli merdivenleri basarak töpelik üzerindeki Kaşgarlı Mahmut türbesine doğru yol aldık, merdivenleri aşıp tüpeliğe yükselirken Abdurusul Kirem bize: "Bu merdivenin 97 basamağı vardır. Çünkü Kaşgarlı Mahmut 97 yaşında hayata gözlerini yummuştur, merdiven basamağı sayısı da ona göre düzenlenmiştir." dedi.

Merdiven bitiminde bakımlı, tertemiz, bir düzlük, biraz ileride yüksekçe bir duvar vardı. Duvarın ortasındaki büyük, yeşil kapıdan içeri girdik. Burası Kaşgarlı Mahmut'un türbesi idi. Sanduka mahmal kumaştan yapılmış, güzel, işlemeli bir örtüyle örtülmüştü. Örtünün üstünde altın renginde eski yazıyla "Ulug Alim Mahmut Kaşgari Kebrisi" yazılıydı. Türbenin yan tarafındaki pencere oyuğunda Kaşgarlı Mahmut'un 1984 yılında Uygur Türkçesi'ne aktarılmış 3 cilt kitabı konulmuştu. Türbenin başında Kaşgarlı Mahmut'un ruhuna fatiha okuduk. Bu, büyük Türk bilgini gözümüzde canlanmış gibi oldu. Gözlerimiz heyecan yaşlan ile doldu. Türbe yetkilisinin isteği üzerine Türbe anıt defterine Uygur Türkçesi'yle eski yazıyı kullanarak şunları yazdım: Uygur Türk-leri'nin büyük alimi ve ustazi, merifet dünyasının öçmes yultuzı
ve iftiharı, süyümlük tilşunasımız Mahmut Keşkiri, bugün senin mübarek kebrinni ziyaret İçilip, hürmet-ihtiram bilen eğildim. Senin "Divani-lugat-it Türk" namlık eserin arkılık yaratkan ulug töhpefi neticesinde mubareklengen ulug namın ve sanlık obrazın helkimiznin kelbide ebedil-ebed öçmeydu.
Biz sening körsetken parlak hizmetlerindin ölge ve ilham elip cahalet ve nadanhkka karşı mücadeleni şiddet bilen kanat yaydurup, helkimiznin kelbini ilim-merifet nurı bilen nurlandurup parlak keleçek yarıtış yolıda ömür boyı köreş kilimiz!
Nur içinde yat süyümlük ustaz!
Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Üniversitesi Okutkuçusı Doçent Sultan Mahmut Keşkiri.
15.08.1998 Keşker.
Türkiye Türkçesi'ne Aktarılması:
Uygur Türkleri'nin büyük bilgini ve üstadı, marifet dünyasının sönmez yıldızı ve onuru, sevgili dilcimiz Kaşgarlı Mahmut. Bugün senin mübarek türbeni ziyaret ederek karşında saygıyla, sevgiyle eğildim. Ulu üstad "Divanı-lugat'it Türk" adlı eserinle yarattığın büyük töhpen neticesinde yüceleşen adın ve ışıklı sımayın halkımızın kalbinde ebediyyen sönmeyecektir.
Biz senin yaptığın yüce hizmetlerinden örnek ve ilham alarak cehalete, bilgisizliğe karşı savaşımızı sürdürüp halkımızın kalbini ilim-marifet ışığıyla ışıklandırıp parlak, güzel bir gelecek yaratma yolunda ömrümüz boyunca mücadelemizi sürdüreceğiz.
Nur içinde yat sevgili üstad.
Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Üniversitesi Öğretim Görevlisi
Doçent Sultan Mahmut Kaşgarlı.
15.08.1998
Kaşgarlı Mahmut türbesinin sağ tarafında tepenin biraz aşağısında Kaşgarlı Mahmut adındaki mescit yer almıştı. Mescit restorasyon edilmemişti, harap halde duruyordu.
Türkiye'ye döndükten sonra Ekim 1998 tarihinde Abdurusul Kirem'in isteği üzerine Kaşgarlı Mahmut'un Besim Atalay tarafından Türkiye Türkçesi'ne aktarılmış 3 ciltlik "Türk Dilinin Büyük Sözlüğünü" ve Robert Dankoff ve James Mckelly tarafından 1982-1985 yılları arasında İngilizce hazırlanarak ABD Harvard üniversitesinde yayımlanan "Dîvânü Lügati't-Türk" kitabını posta kanalıyla gönderdim. İnşallah ulaşmıştır.

BÜYÜK ALİM VE DİLCİ KAŞGARLI MAHMUT GÖNÜLLERİMİZDE EBEDİYYEN YAŞAYACAKTIR
İstanbul Eğitim ve Kültür Vakfı'nın çok değerli yöneticileri, sayın basın mensupları, sayın öğretim üyeleri ve öğretmenler, geleceğimizin umudu saygıdeğer öğrenciler ve aziz misafirler hepinizi merkezi İstanbul'da bulunan Doğu Türkistan Vakfı ve Türkiye'deki Doğu Türkistanlı kardeşleriniz adına sevgi ve saygıyla selamlıyorum.
İstanbul Eğitim ve Kültür Vakfı'nın çok değerli yöneticileri, kurduğunuz okullara tarihten günümüze kadar geçen Türk Dünyası büyüklerinin adını vermek suretiyle onları ebedi

yaşatmak için giriştiğiniz girişimlerinizden dolayı sizleri kutluyorum ve can u gönülden teşekkür ediyorum. Gazi Osman Paşa İlçesi'nin yeni lisesine, Türk kültür tarihinin mümtaz ve müstesna bir simasının adını vermekle bizleri mesut ve bahtiyar ettiniz.
Bizler Türkiye'ye yerleşen Doğu Türkistanlılar olarak halen Doğu Türkistan topraklarında ebedi uykusunu uyuyan Türk dünyasının ünlü bilgini Kaşgarh Mahmut'un İstanbul'daki bu lisede yaşatılmasından hem büyük bir mutluluk, hem de sonsuz gurur duymaktayız.
Bugün burada üzülerek şu hususu hatırlatmak istiyorum: bugün Çin esareti altında bulunan Kaşgarh Mahmut'un ana vatanı Doğu Türkistan'da, Kaşgarh Mahmut adının verildiği ne bir okul, ne bir sokak, ne de bir araştırma müessesesi bulunmamaktadır. Doğu Türkistanlılar kendi topraklarında birer yere, birer müesseseye tarihte geçen büyük insanlarının adlarını vermek ve onları ebedileştirmek için bir girişimde bulunmak hak-hukukuna sahip değildir.
Türkiyemizin İstanbul şehrinde ise Kaşgarh Mahmut Sokağı, Kaşgarh Mahmut Dil Araştırma Merkezi, Kaşgarh Mahmut adında lise bulunmaktadır. Bunlar bizim için büyük teselli ve gurur kaynağıdır. İnşallah vatanımız Doğu Türkistan'da da bir çok kuruluş ve yerlere Kaşgarh Mahmut, Yusuf Has Hacib adlarının verileceği günler mutlaka gelecektir.
Büyük bilgin ve dil alimi Kaşgarh Mahmut, 1008 tarihinde Kaşgar'da doğmuştur. Türk Dünyasının muhtelif bölgelerinde

muhtelif Türk boyları arasında yıllarca araştırmalar yaparak 1075 yıllarında "Divan-ı Lügat -it Türk" (Türk Dilinin Büyük Sözlüğü) eserinin yazımını Bağdat'ta tamamlamıştır. Eseri Abbasilerin 27. halifesi Ebul Kasım Abdullah Muktedi bin Emrullah'a takdim etmiştir.
Kaşgarh Mahmut bu ünlü eseriyle Türk dilinin yüceliğini, zenginliğini, kuvvetli ligini bütün cihana isbat etmiştir. Kaşgarh Mahmut, bu eseriyle mukayeseli dil bilgisinin temelini atmıştır.
Kaşgarh Mahmut'un bu eseri yalnız dil ile ilgili bir eser olmayıp Türk tarihi, Türk etnografyası, Türk kültürü, Türk edebiyatı, Türk Tıbbiyatı, Türk coğrafyası, Türk folkloru gibi pek çok konularda aydınlatıcı bilgilerle dolu ansiklopedi karakterindeki büyük abide eserdir.
Kaşgarh Mahmut, 1080 tarihinde Bağdat'tan Kaşgar'a dönerek, Kaşgar Opal'da "Medrese Mahmutiye" okulunu açarak pek çok bilginler yetiştirmiştir ve 1105 tarihinde 97 yaşında Kaşgar Opal'da vefat etmiştir. Alimin mezarı Kaşgar'ın Tokkuzak İlçesi Opal'da bulunmaktadır.
Doğu Türkistan Türkleri Kaşgarh Mahmut'un mezarını her zaman ziyarette bulunarak bu büyük bilgine olan saygı ve sevgilerini eksiksiz halde ifade etmektedirler. Kaşgarh Mahmut gönüllerimizde sonsuza kadar yaşayacaktır.
Ben bu törene gelmeden önce yazdığım bir şiirimi izin verirseniz huzurlarınızda okumak istiyorum.
MAHMUT KEŞKERİGE MEDHİYE
Uygur Türkçesiyle:
Süritinge köz tiksem Bastı hayacan meni Eslidim uluğ ustaz Mahmut Keşkeri seni Kaldurdun büyük töhfe İlim söygen insanğa. Köyligenge sığmaydu Teripin min dastanda tstanbulda mektepke Koyduk senin naminni. Yayımız ken cahanğa Şerifinni-şanınni

" |'.! ,'.;,.| |;', Uluğ pirim-ustazım ; : Büyük Türk Bilgini Eslidim çon hürmette Mahmut Keşkeri seni.
Türkiye Türkçesi'ne Aktarılması:
KAŞGARLI MAHMUT'A ARMAĞAN
Resmine baktığım zaman Heyecanlar sardı beni Şuurumun derinliklerinde 1
Hissettim, andım seni.
Bir eser bıraktın insanlığa armağan

İlmini, irfanını takdir etti cihan. :
Töhfen sayısızdır hiçbir zaman bitmez
Yazılsa bile bin gazel, destan. '":'.] v..
Unutulmaz adını İstanbul'da ;>
Ebedileştirdik bir okulda. '\:-:-.;'
' ' ; <ᵢᵢᵢ İlmi-irfan zirvesine ulaşacağız , ¦! ,
Yürüyüp senin yürüdüğün yolda 'r \?
Hayatın örnektir, ilmin bir deniz, .:;¦ . ,
; Dünyaya yayacağız namını biz. , ^ı:;
Kaşgarlı Mahmut... ünlü üstadımız, pirimiz : ¦..¦,.,.¦¦
Heyecanla, saygıyla anıyoruz seni hepimiz. , - V
Sözlerimin sonunda onun adıyla şereflendirilen bu liseden, onun gibi büyük âlimlerin yetişmesini temenni ediyor, hepinize sevgi ve şükranlarımı sunuyorum.
Sağ olun, var olun:
(İstanbul Eğitim ve Kültür Vakfı tarafından yaptırılan Gazi Osman Paşa İlçesi'nin yeni lisesine "Kaşgarlı Mahmut" Lisesi adını verme töreni 24.05.1989 tarihinde adı geçen lisede düzenlenmiş olup törende Doğu Türkistan Vakfı Başkan vekili olarak tarafımdan sunulan konuşma metnidir.)
"Doğu Türkistan'ın Sesi Sayı: 23, Cilt:6, Sayfa: 22-23, Ekim 1989, İstanbul."

KARAHANLI DEVRİ TÜRK-İSLAM EDEBİYATININ
ÜNLÜ TEMSİLCİSİ YUSUF HAS HÂCİB VE ONUN
KUTADGU BİLİG ADLI ESERİ
I.
Milattan sonraki 840 yılları Türk tarihi bakımından çok mühim hadiselerin meydana geldiği yıllar olmuştur. Hunlardan beri büyük Türk kağanlığının merkezi Orhun bölgesi iken bu tarihte Kırgız Türklerinin Orhun Uygur hanedanına son vermesiyle devletin merkezi Doğu Türkistan'a kaymıştır. Uygur Türkleri Kensu'da (Kansu) ve Doğu Türkistan'ın orta ve doğu kısımlarında yeni bir Uygur hanedanlığı (İdikut Uygur devleti) kurarken, Uygur, Yağma, Karluk, Çığıl, Tohsı, Argu, Kıpçak, Oğuzlar gibi Türk boylarına dayanan Karahanh hanedanı da Doğu Türkistan'ın güneybatısında ve Batı Türkistan'ın bir kısım bölgelerim (Balasagun. Maveraünnehir) içine alarak büyük Türk kağanlığını devam ettirir.
İdikut ve Kefisu Uygur Türkleri mani ve buda dinleri etrafında yeni bir kültür devrine girer ve yeni bir edebiyat meydana getirirken, Karahanlılar da Türklüğe yepyeni ufuklar açacak olan yeni bir dine, yeni bir kültüre yönelirler. Karahanh hanedanının üçüncü hükümdarı Satuk Buğra Han 930 tarihinde İslam dinini kabul edip Müslüman olarak İslam dinini Karahanh devletinin dini haline getirir. Satuk Buğra Han adını Abdülkerim Satuk Buğra Han olarak değiştirir, neticede ilk İslam-Türk devleti (930-1212) kurulmuş olur. Coğrafi yönden Doğu Türkistan'la Maveraünnehir sahasını içine alan bu devlet çeşitli ve kalabalık Türk uruğ ve boylarını içersine almış olsa da devletin asıl bünyesini Uygurlar ile Kartuklar teşkil etmişlerdir.
Karahanh devleti Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasındaki yüksek kültüre sahip bölgeyi de kendi idaresi altına almakla İslamiyet'i kabullenen bir takım yüksek medeni milletlerin kültüründen de faydalanmayı başarmışlardır. Bu yüzden Karahanh

devleti, bu çağ orta ve doğu Türklüğünün en yüksek ve olgun medeni bir devleti olma selahiyetini kazanmıştır.
Uygur yazısı daha uzun bir müddet Türklerin ortak yazısı olarak devam etmekle birlikte Arap harflerine dayalı Türk alfabesi de Karahanlı devletinde kullanılmaya başlamıştır. İslam dinine ait kavramlar Türk diline ve dille birlikte Türk düşünce ve edebiyat hayatına girmeye devam etmiştir. Neticede düşünce, karakter, dil ve üslup bakımından eskisinden farklı olan yeni bir kültür, yeni bir edebiyat, Karahanlı Türk-İslam kültürü ve edebiyatı doğmuştur. Türk tarihinde ilk Müslüman Türk devleti olarak bilinen Karahanlılar döneminde Türk kültürü açısından çok mühim iki şahsiyet yetişmiştir ki herkese malum olduğu gibi bunlardan biri Kaşgarlı Mahmut, öbürü de Yusuf Hâs Hacib'tir. Kaşgarlı Mahmut nasıl "dilci, etnograf, tarihçi, gramerci, diyelektolog, coğrafyacı, haritacı, folklorcu, şair ve Arabist"69 ise Yusuf Has Hacib de "din, mitoloji ve dinler tarihi, felsefe, ruh bilimi, bilim kuramı, eğitim- öğretim, aile düzeni, ahlak, kadın, içki, atasözü bilimi, yasa ve töre bilgisi, devlet ve saray örgütü, siyaset ve diplomasiye, ordu ve sü sülemek (strateji ve taktik), tarih, coğrafya, budun bilgisi, aşçılık, tarım, hayvancılık ve ürünler, tecim, mal, el sanatları, maliye, para, ulaşım"70 gibi geniş alanda bilgi sahibi mükemmel bir ansiklopedici idi.
Karahanlılar devresinde meydana gelen Türk İslâm edebiyatının, Türk İslâm nazmının yeni asrını müjdeleyen ilk büyük eser Yusuf Has Hacib tarafından 1069 yılında yazımı tamamlanan Kutadgu Bilig'dir.
Eserin şimdi belli olan üç nüshası vardır. Eserin birinci nüshası Timurîlerin neslinden olan Şahruh'un hüküm sürdüğü 1439-1440 yıllarında bir Uygur hattatı tarafından eski Uygur Alfabesiyle Hırat'ta istinsah edilmiş olup bu nüsha 1475-1476 yıllarında Tukat şehrine getirilmiştir. Bu nüsha Timurîler padişahlarından biri tarafından Osmanlı padişahına hediye olarak gönderilmiş olması muhtemeldir. Çünkü şu devirde Osmanlı imparatorluğunun değerli hazine ve eşyaları Tukat şehrinde muhafaza ediliyordu.
Bunüsha 1491-1492yıllarındaAbdürrezzakBahşı için Tukat'tan İstanbul'a getirilmiştir. 19. yüzyılın başlarında Almanya'nın

69. A. Dilaçar, Kutadgu Bilig İncelenmesi, Türk Dili Kurumu Yayınları 1972, Ankara, s. 145.
70. a.g.e.

İstanbul'daki elçiliğinde kâtip olarak çalışan ünlü Doğuşinas Barood Hon Hammer bu nüshayı satın alarak Viyana şehrindeki devlet kitaplığına takdim etmiştir.
Bu nüshada Baskılar tarafından yazılan neşrî ve şiiri mukaddeme var olup nesir kısmı 46 satır, şiirî kısmı 76 beyitten müteşekkildir. O toplam 73 bab olup 6521-6604. Beyitlerini ihtiva eden kısım eksiktir.
İkinci nüshası Kahire veya Mısır nüshasıdır Bu nüsha 1896 yılında Kahire'de Hidiv (bu günkü Kral) kütüphanesinin o zamanki müdürü Alman alimlerinden Morietez tarafından bulunmuştur. Bu nüsha, Arap asıllı Uygur alfabesiyle güzel bir şekilde istinsah edilmiştir. Bu nüsha 392 sayfa 73 bab olup, başka nüshalara göre nispeten eksiksiz nüshadır. Bu nüshada 6632-6645. sayfalardan sonra gelen kısımlar eksiktir. Bu nüsha akademik Radloff tarafından ilim alemine tanıtılmıştır.
Üçüncüsü: Fergana nüshası. Bu nüsha 1914 yılında Ahmet Zeki Velidî Togan tarafından Fergane vilayetinin Namengan şehrinde bulunmuştur. Aradan on yıl geçtikten sonra 1924 yılı Buharalı öğretmen Fikret "muarıf ve okutkuçi" (Eğitim ve öğretmen) dergisinde bir makale ilan ederek bu nüshanı tanıtmıştır. Bu nüsha 445 sayfa olup baş tarafından birkaç sayfa eksiktir. Viyana ve Kahire nüshalarındaki mukaddimeden yarım sayfa eksik olup, bütün nüshada 6005 beyit vardır. Bu nüshada 445. Sayft:,dan sonra 6006-6645'e kadar olan beyitleri ihtiva eden yaklaşık 30 sayfalık bir kısım eksiktir. Bu nüsha şimdi Özbekistan Fenler Akademisinin Şark Elyazmaları Enstitüsünde muhafaza
edilmektedir.

Yusuf Has Hacib büyük vatanseverlik ile kendi devletini felaketten muhafaza etmek, milletin refahını yükseltmek ve saadete kavuşturmak yollarını arayarak bu eseri yazmıştır. Bu eserin merkezi idealini üç noktada merkezleştirmek mümkündür:

1. Devletin ekonomik gücünü çeşitli tedbirlerle güçlendirmek.
2. Ekonomik gelişmeye paralel olarak devletin askeri gücünü arttırmak.
3. Akıla uygun kanunlar çıkarmak suretiyle padişahtan normal insanların hepsinin uymasını sağlamak. Şair devletin iç kısmındaki halk ile devlet arasındaki anlaşmazlıkları çözmeyi, dolayısıyla memlekette adalet ve istikrar sağlamayı hedeflemiştir.

i

II

Yusuf Has Hacib 1018 yılında Karahanlı Devletinin ikinci başkenti Balasagun şehrinde doğmuştur. Yusuf Balasagunlu asil bir aileye mensup olup, babası ve annesi onun eğitimine çok önem vermiştir. Akıllı ve çalışkanlığı ile bilinen Yusuf, küçük yaştan itibaren iyi bir tahsil görmüştür. Kendi anadilinden başka Arapça ve Farsça'yı çok iyi öğrenmiş, bu dillerin edebiyatlarına, zamanın ilim ve medeniyetlerine vakıf bir insan olarak yetişmiştir.

Yusuf Firdevsi'nin "Şahnamesi"ni Abunasır Farabi'nin, Abu Ali Sinan'ın Arap dilinde yazılmış felsefe eserleriyle Eski Yunan filozoflarının eserlerini iyice öğrenmiş ve incelemiştir. İslam ahlakı akidelerine ilgili bilimleri, ecdadımızdan miras kalan ahlakı tavsiyeleri, devlet yapısı ve yasaları hakkındaki bilgileri, sözlü ve yazılı edebiyatımızı, efsane- rivayetlerimizi, Budizm, Manihaizm felsefeleri, matematik, astronomi, tababetle ilgili bilgileri, avcılık, kuşçuluk gibi hüner ve sanatları titizlikle öğrenmiştir. Dolayısıyla Karahanlılar devresindeki alimler içinde çok yönlü bilgiye sahip, saygıdeğer bir alim, bir şair olarak ortaya çıkmıştır.

Karahanlı İslami devir Türk edebiyatının ilk büyük eseri o-lan Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından Balasagun'da yazılmaya başlamış, 1069-1070'te Kaşgar'da tamamlanmış ve Doğu Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Karahan Abu Ali Has an'a takdim edilmiştir. Balasagun'da değerini gösterme fırsatını bulmayan Yusuf elli yaşını geçince Kaşgar'a gelmiş, hükümdara sunduğu ve o-nun huzurunda okuduğu Kutadgu Bilig sayesinde Uluğ Has Hacib (baş mabeyincilik)makamina getirilmiştir. Yani Has Hacib rütbesine sahip olmuştur. Bundan sonraki ömrünü devlet hizmetinde geçiren Yusuf Has Hacib 1085 yılında 67 yaşında Kaşgar'da vefat etmiştir. Onun naaşım önce Kaşgar Tümen nehri kenarında yer alan "Barigah" köyünde toprağa verilmiştir. Uygur Yarkent Saidiye Hanlığının Hanı Sultan Abdu Reşit Han devrinde (1533-1556) Tümen nehrine büyük sel geldiğinde Sultan Abdu Reşit Han'ın emriyle Yusuf Has Hacib'in Naaşı buradan alınarak şimiki "Paynap" köyüne nakil edilmiştir. Kaşgar şehrinin genişlemesi sonucu bu köy bu gün şehir merkezine yakın bir yerdedir. 1987-1988 yıllarında restorasyonu yapılan Yusuf Has Hacib'in mezarı ve türbesi Kaşgar şehrinde bulunmaktadır. Doğu Türkistan Türkleri her zaman onun mezarını ziyaret edip, bu büyük alimi saygı ve sevgi ile anmaktadır.

III

Yusuf Has Hacib akıllı, bilgili, fazilet ve takva sahibi bir zat olduğu için halk içinde çok itibar ve hürmet görmüştür. Onun eseri Türkistan'da, Türk dünyasında her zaman sevgiyle okunmuştur.

Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" Destanı insan ve devlet hayatı bilgisinin bütün çeşitlerini içine alan ve onu edebi şekilde ifade eden "Kamusname" (Bilimler Çeşmesi) sayılabilir. Başka bir deyişle "Kutadgu Bilig" destanı "tavsiyename" "temsilname" ve "siyasetname" ve "devletname"den ibaret büyük bir abide

eserdir.
Kutadgu Bilig, mesnevi tarzında kaleme alınmış 6645 be) itlik bir destan olup içeriği bakımından bir siyaset namedir. Kutadgu Bilig İslam Türk klasik edebiyatını müjdeleyen ilk Türk edebi eseridir. XI. yüzyılın Türk yazılı edebiyatının en büyük mahsulü olan bu eser, sade ve ahenkli bir üslupla yazıldığından geniş 1 ürk illerinde ve bozkırlarında okunmakla kalmayıp Türk milleliıiin ortak edebi yazı dilinin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Eserin giriş kısmında işaret edildiği gibi mümtaz Buğra Han tilince yani Hakaniye Türkçesiyle yazılmış olduğundan çağın Türkistan illerinin en mükemmel bir edebi abidesi olmuştur. Bu eserin şöhreti birçok illere yayılmış, Çinliler bu eseri "Edebi'1-mülük" (edebiyat hazinesi), Maçinler de "Aynü'l-memleket" (ülkenin aynası), maşrıklılar (Araplar) ise "Zinetü'l-ümera" (emirler zinneti), İranlılar da "Şahname-i Türki", Turanlılar "Kutadgu Bilig", bazılarında ise "Pendname-i Mülük" diye adlandırılmıştır.
Kutadgu Bilig zarif dili ve ahlaki konusu ile uzun müddet Türkistan'ın edebi Türkçesi'nin üzerinde büyük etki yapmıştır. Hatta Türk edebiyatına gerçek bir çığır açmıştır. Türk edebiyatı ilk defa Kutadgu Bilig ile İslami Türk nazım edebiyatının temelini kurmuştur.
Eser bütün klasik Doğu eserleri gibi Tanrı'ya hamd, peygambere ve dört halifeye övgü ile başlar. Baharın güzelliklerinin tasviri ile eser devam eder. Şair ustalıklı bir şekilde bahar tasvirinden hükümdarın methine geçer. Yusuf Has Hacib kitabın adı ve manası hakkında bilgi verdikten sonra "bilgi, dil ve iyilik" konuları üzerinde durur. Bunlar bir nevi mukaddimedir. Asıl hikaye bundan sonra başlar. Yusuf Has Hacib hikayesini dört kavramı temsil eden dört şahsın karşılıklı konuşmaları üzerine kurar.

Eser, dört timsali şahsiyet arasındaki bir münazara (münakaşa) temsilidir. Bu dört şahsiyet, yazarca aynı zamanda dört unsuru kendi bünyesinde canlandırmışlardır. Bunlar:
1. Kün-toğdı: Hükümdar, ilig, adalet, doğru yol, koni törü.
2. Ay-toldı: Vezir, kut,baht, saadet, devlet, ikbal.
3. Ögdülmüş: Vezirin oğlu, akıl, mantık.
4. Odgurmış: Vezirin kardeşi, kanaat ve akıbet. Kavramlarını temsil etmektedirler.

Eser dört Türk kahramanının adlarıyla değerlendirilmek istenmiştir. Bu bakımdan eserin yapısı son derece dikkat çekicidir. Eser, yapı bakımından manzum hikaye şeklinde olmakla beraber şahısların karşılıklı konuşmaları esere tiyatro havası katmaktadır. Kutadgu Bilig'in ilimi neşrini ve aktarmasını yapan Reşid Rahmeti Arat bu konuda şöyle diyor: "Eser, şairin seçmiş olduğu yarı hikaye ve yarı temsil tarzında orada hareketi hazırlayıcı ve izah edici monologlar ve canlı tabiat tasvirleri ile süslenmiş olan sahneleri ile bütün olarak, öyle mükemmel bir üslup ve mimari içine yerleştirmiştir ki bu malzemeye başka ne gibi bir şekil verilebileceğini düşünmek bile güçtür." Bütün bu hususiyetlerine göre Kutadgu Bilig yarı hikaye, yarı tiyatro tarzında kurulmuş manzum bir eserdir.
Yine Reşit Rahmeti Arat'in dediği gibi "Mahmut'un eseri Türk dünyasının dış cephesini tespit ederken, Kutadgu Bilig, Türklerin manevi tarafını, siyasi ve idari görüşünü ortaya koymakta. Böylece bu iki kitap İslam medeniyeti çerçevesindeki Türk topluluklarının dil ve edebiyatı ile Türk devletinin siyasi-içtimai bünyesini tanımamız için gerekli hemen bütün malzemeyi ihtiva etmektedir."71
Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun işaret ettiği gibi "Kutadgu Bilig, Türk kültürünün eksik taraflarından olduğu adeta bir fikir birliği halinde ileri sürüle gelen adalet ve kanun konularını aydınlatmak bakımından elimizde mevcut belki en kıymetli kaynak durumundadır."72

Kutadgu Bilig'de işlenen esas tema "ideal insan"dır. Yusuf Has Hacib kendi devresindeki ideal bir insanda bulunması gere-

71. Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat, Kutadgu Bilig, 1. Metin İkinci baskı, TDK, Ankara 1979, s.XXI

72. İbrahim Kafesoğlu, Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Kültür Bakanlığı Yayınları No: 368, İstanbul, 1980, s.4-5.

ken vasıflar üzerinde durur. Bu insan bütün kötü vasıflardan arınmış ve iyi huylarla bezenmiş bir insandır. Allah'a sıkı sıkıya bağlı, takva sahibi bir mümindir. Zamanının bütün ilim ve hünerlerini öğrenmiş bir alim ve hakimdir. Şairin eserde yaratmak istediği bu insan adaletten ve doğruluktan yana, adaletsizlik ve haksızlıklara karşı mücadele eden cesur ve son derece erdemli insandır ki hırsızlık yapmaz, yalan söylemez, içki içmez, dedikodu etmez, son derece cömert ve iyilikseverdir. Etrafındaki insanlara merhametli, insancıl davranır, gelenek ve göreneklere uygun hareket eder. Yusuf Has Hacib bu ideal insan tipini mücerret olarak ortaya koymaz. Onu cemiyet içine yerleştirerek fertlerin diğer fertlerle ve devletle olan münasebetlerini inceler. Böylece Kutadgu Bilig hem sosyoloji hem de siyaset ilimi ile ilgili bir eser haline gelir. Bundan dolayı kelime kelime "mesut olma bilgisi" "devlet kurma bilgisi" manasına gelen Kutadgu Bilig terim olarak siyaset name manasını kazanmıştır. Dolayısıyla Arap dünyasında bu kitap "Nizamü'l-mülük" "devletin nizamı" olarak yorumlanmıştır. Eserde hükümdarın, vezirlerin, ordu kumandanlarının, elçilerin, sarayda çalışan insanların vasıfları tek tek sayılır, temel vazifeleri gösterilir. Çeşitli görev ve meslekteki insanların birbirlerine nasıl davranmaları gerektiği üzerinde durulur.

Kutadgu Bilig'le ilgili önemli çalışmalar yapan Reşit Rahmeti Arat'in eser ve muhtevası hakkında görüşleri şöyledir: "Yusuf; bu eseri ile insan hayatının manasını tahlil ve onun cemiyet ve dolayısıyla devlet içindeki vazifesini tayin eden bir felsefe, bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur."73

Kutadgu Bilig'deki siyasi, hukuki, sosyal ve ahlaki fikirler bir yandan eski Türk devlet anlayışına, bir yandan İslam kültürü geleneğine, öte yandan insani değerlere bağlıdır. Türk boylarının örfi hukuk uygulamalarının büyük Türk hükümdarları tarafından düzenlenmesiyle meydana getirilen töre ve Tanrı tarafından Türk hükümdarlarına bahşedilen "Hukuk" Türk devletinin ve k hakimiyet anlayışının temelini teşkil eder. Bu devlet ve hukuk |; anlayışında törenin doğru tatbik edilmesi de adaletin teminatıdır. Yusuf has Hacib, hükümdara doğru töre yani adaleti, vezire ise "Hukuk"u temsil ettirmekle bu iki kavramı eserinin temel unsurları olarak almıştır. Ögdülmiş'in "ukuş"u yani aklı temsil

73. Reşit Rahmeti Arat, Kulagdu Bilig I Metin, II. Baskı, TDK. Ankara 1979, Giriş, s.XXV

..,;. v,, , .-,.., ..,..,

' • il '

etmesi de Orhun bengii taşlarının ana unsurlarından hükümdar ve beylerin bilgi alması fikriyle paralellik içindedir. Akıbeti temsil eden Odgurmuş ise daha çok İslami geleneği aksettirir. Yusuf Has Hacib ve Karahanlılar, Hunlardan beri süregelen Türk devlet ve siyaset anlayışını ve geleneklerini büyük ölçüde devam ettirmişlerdir. İşte Yusuf Has Hacib bu milli temel ile Türklerin yeni girdiği İslam medeniyetinin unsurlarını ustalıkla kaynaştırarak kendi devresinde Türk-İslam sentezini kurmuş oluyordu. Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib'in "Hükümdarlık

güzel bir şeydir. Bundan da önemli olan töredir. Fakat bundan da
önemlisi törenin tüz (eşit) tatbik edilmesidir." şeklinde belirttiği
adalet kavramı Türk cihan hakimiyetinin temel noktasıdır.74
Yusuf Has Hacib "Kutadgu Bilig" Destanında, Kün Togdı'yı veya hükümdarı adil kanun ve yasanın sembolü haline getirmek suretiyle yüksek derecede idealleştirmiştir.
Destanın 18. babında Kün togdı=eliğin Aytoldıya adaletin vasıflan hakkında söyledikleri bunun açık bir örneğidir
809: Könilik özele keser men işig ,
Adır mezmen begig ya kulsig kişig ,
T.T.aktarması:
Doğruluk üzere görürüm işi,
Ayırmam bey olsa, kul olsa kişi. 817:Kerek oğlum erse yakın ya yaguk,
Kerek barkın erse keçigli konuk T.T. aktarması:
Gerek oğlum veya yakın ve yolcu.
Gerek yerli veya konuk, geçici 818: Törüde ikigü manga bir sanı
Keserde adın bolmagay ol meni T.T. aktarması:
Yasa karşısında bana bir hepsi, . .
Kararlarımda fark bulmaz hiçbiri.
Bu mısralardan açıkça görmek mümkündür ki, Yusuf Has Hacib 11. yy. da yasa önünde herkesin eşit olması gerektiğini savunmuştur. Türk töresinin adalet anlayışını tereddütsüz bir biçimde ortaya koymuştur.

74. Abdülkadir Donuk, Türk Kültürünün Çin Kültürüne Tesiri, Doğu Türkistan' Sesi, 1958, s.54.
Yusuf Has Hacib bu ünlü eserinde devlet için doğru töre ve yasanın çok önemli olduğunu doğru töreyi, devlet \ asasını ha\ata geçirmek için devletin her kademesindeki görevlilerin, ahlaklı, becerikli, cesurluk gibi asıl vasıflara sahip olması gerektiğini, böyle insanlarla ülkenin kalkınacağını, milletin zenginleşeceğini, onun aksine olarak bilgisiz, ahlaksız, beceriksiz, kendi çıkarlarını düşünen, zalim, korkak insanları devlet idaresinin başına gelirlerse devletin zayıf duruma düşerek perişan olacağını açık bir dille vurgulamıştır. Aşağıdaki beyitlerden bunu görmemi/ mümkündür:
3463: Bu kök tiregüki ol könilik törü
Törü ortasa kök turumaz örü T.T. aktarması:
Bu göğün direği doğruluk yasa. Yerinde durmaz gök, yasa bozulsa. 103: Ajun inçke tegdi tüzüldi törü
Törü birle atıng kopurdı örü T.T. aktarması:
Kanun düzeltildi sulh oldu cihan.
Kazandı büyük nam kanunla hakan. 819: Bu beglik uli kör könilik turur,
Koni bolsa begler tiriglik bolur. T.T. aktarması:
Beyliğin temeli gör doğruluktur "¦¦
Doğru olsa beyler iş sağlıklıdır. 894: Kah edgü bolsa bodun başçısı
Kamug edgü boldı anıng işicisi T.T. aktarması:
Eğer iyi olursa ulusun başı,
Hepsi iyi olur, o vatandaşı 895 Apang edgü bolsa bu begler özün.
Bayur bodnı barca kör, etlür ajun T.T. aktarması:
Bil ki iyi olsa bu beyler kendi,
Zenginleşir ulus, yükselir ili. 2034: El artar törü birle etlür ajun,
El eksür bu küç birle buzulur ajun T.T. aktarması:
İl yasayla artar, dünya düzelir,

Zulüm, il daraltır, dünya bozulur.

'.,<• ,- 2023: İki neng birle elçi beglik bıızar, .,• ¦ .-.¦:: . Kirür eğri yolka könidin azar. .. • ¦• v-
T.T. aktarması:
İki şey ile bey, beyliği bozar, ¦ ¦;•
Girer eğri yola, doğrudan azar. . •, v
2024: Biri küç birisi usallıl kılur
Bu iki bile beg elin artatur. T.T. aktarması:
Biri zorbalıktır, birisi gaflet, . ' •
İki şey ile bey yıkar memleket , 2032:Köyer ot turur küç yagusa köycr ; ¦ ¦
Törü suv turur aksa nimet öner T.T. aktarması: ' Zulüm yanan ateş, yaklaşsan yakar.
Adalet akarsu, nimetler çıkar. . 2136: Kayu beg bodunka törü bermese,
Küdezmese bodnın yegüçi yese T.T. aktarması:
Eğer bey ülkeye yasa koymazsa, Gözetilmese halk, kapanlar alsa. 2137: Ot idti bodunka buzuldı ili,
Yıkıldı seziksiz bu beglik ulı. '
T.T. aktarması:
Ateş düşer halka, ülke bozulur, Şüphesiz temelden beylik yıkılır.
Yusuf Has Hacib "Kutadgu Bilig" destanında devleti bilgili, akıllı, ahlaklı, yetenekli insanlar yönetiminde adil yasa ile idare edilmesi gerektiğini vurgulamakla birlikte, devleti çeşitli tehlikelerden, iç ve dış düşmanlardan korunmasında askeri gücün de önemli olduğunu göstermiştir:
286: Kılıç ursa bıçsa yağı boynını,
Törü birle tüzse ili budnını T.T. aktarması:
Kılıç çalıp keser düşman bojnıınıı.
Yasayla düzenler yönetimini.
Eski çağlardan günümüze kadar geçen devletler ile şimdiki devletlerin hepsi, ortaya çıkma ihtimali olan iç ayaklanmaları bitaraf etmek, dış güçlerin tecavüzünden korunmak, dolayısıyla

devletin bağımsızlığını ve egemenliğini muhafaza etmek için silahlı kuvvetlerine çok önem vere gelmektedir75.
Yusuf Hâs Hacib'in eserinde verdiği bilgilere göre Karahan-lılarm silahlı kuvvetleri saray muhafızları, özel birlikler, han ailesine bağlı kuvvetler ile beyler ve devletin diğer yöneticileri tarafından idare edilen birliklerden oluşmaktaydı.
Yusuf Has Hacib saray muhafız birliklerinin ikiye ayrıldığını sarayı gündüz koruyan birlikleri "Turgak" (Kovukçı) gece koruyan birliklere "Yatkak" (Güzetçi) denildiğini işaret ederek şu mısraları yazmıştır:
608: Künün turdı turgak tünün yatgakın,
Tapındı kıyıks.z bagırsaklıkın. T.T. aktarması:
Gündüz kapıcıydı, gece korucu, v j Kusursuz çalıştı, dürüst, doğrucu.
Yusuf Has Hacib "Kutadgu Bilig" Destanında,savaş tarihinin tecrübelerine göre savaşta zafer kazanmak için gerekli amilleri içinde silahlı kuvvetlerin sayısı değil, onların cesurluğu, savaş kabili\ etinin üstünlüğü, silahlarının iyiliği, komutanların becerikliliğine bağlı olduğunu şu mısralarla göstermiştir:
2333: Öküş sü çerig erse başsız bolur Bu başsız çerig sü yüreksiz bolur.
i T.T. aktarması:
Çok er, asker olsa bu başsız olur,
Başsız ordu, asker yüreksiz olur.

2336: Kalın sü yayılsa için bulgaşur,
Anı itse bolmaz yaragsız tuşur T.T. aktarması:
Çok asker yayılsa, içten karışır. Yönlendirmek olmaz, durum zorlaşır. Yusuf Has Hacib Destanında savaşın kaderini orduya bağlı askerlerin sayısının çokluğu değil, sayı az olsa da profesyonelleşmiş Kahraman, cesur, silahlan mükemmel ordunun tayin edeceğini şu beyitte ifade etmiştir:
75. Turgun Almaş: Yususf Has Hacib, Askeri Tedbirler Hakkında Doğu Türkistan Kaşgar Edebiyatı Sayı: 5 s.56-57. Kaşgar 1985.

2339: öküş sü tileme er ödriim tile.
Er ödriim tile hem tolum tüm bile T.T. aktarması:
Çok asker isteme, seçkin er dile,
Seçkin asker ile tüm silah iste 2340:İtiglig az edgü öküşte körü,
Telim tuştı artak öküş sü bile T.T. aktarması: "l>': Düzenli az asker, çoktan iyidir.
Çok kimse yenildi, bol asker ile.
Bu gün askeri stratejide profesyonelleşmiş askeri birliğin önemi vurgulanmaktadır. Bu bakımdan da Yusuf Has Hacib'in görüşlerinin doğruluğunu ve onun ne kadar uzağı görme yeteneğine sahip bir alim olduğunu müşahede etmekteyiz.
Yusuf Has Hacib'in büyük bilgi sahibi yüce bir insan olduğunu uzaydaki cisimler hakkında ortaya koyduğu ilmi görüşlerinden, özellikle Ay hareketi hakkında verdiği bilgilerden açık bir şekilde görmemiz mümkündür. Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig destanında şu beyitlerle Ay ile Güneş'in münasebetini ifade etmektedir.
137:Bularda eng altın bu yalçık yorır
Yaşık birle utru bakışsa tohr T.T. aktarması:
Bunlardan en altta dolaşan Ay'dır, Güneşle bakışsa Dolunay olur. 731:Bu Ay Togsa aşnu idi az togar,
Küninge bedüyür yukaru ağar. T.T. aktarması:
Ay doğarken önce küçücük doğar. Gün güne büyürde, yukarı ağar. 733: Tükel bolsa kör ay bu ağsa ediz, Yana irlü türçir keter kork mengiz , i} , T.T. aktarması:
,;t Tam olunca ay, gör yüceye çıkar, Tekrar küçülerek görkemi kaçar. 734.Yaruklukı eksür yana yok bolur,
Togar kiçe azın yana ok tolur T.T. aktarması:

Aydınlık azalır sonra yok olur, ' '* Tekrar küçük doğar, Dolunay olur76
Yusuf Has Hacib yukarıdaki şiir mısralarında Ay şeklinin yuvarlak olduğunu, kendinden ışık çıkmayacağını, fakat güneşin ışığıyla ışıklanacağını o kendi ekseni etrafında dolaşmaktan başka yer etrafında dolaşıp durmakta olan bir cisim olduğunu işaret etmiştir. 11.yy.da Yusuf Has Hacib tarafından böyle bir görüşün ortaya atılması bilim dünyasında büyük bir devrim karakterli
ilmi görüştür.
Astronomi biliminin tarihi gelişmesine baktığımızda dünyanın güneşi merkez edeceğini, dünyanın kendi ekseni etrafında dolaşmakla birlikte yine güneş etrafında dolaşacağını ünlü astronom Nikolay Kofırnik (1473-1543) "Gök cisimlerinin harekatı" adındaki eserinde 16.yy.da ortaya koyabilmiştir.77
IV
Kutadgu Billig'i siyasi, hukuki, içtimai ve ahlaki yönden inceleyen Türk ve Batılı alimler ondaki Farabi ve İbni Sina tesirlerinin ve bu filozoflar vasıtasıyla gelen Eflatun ve Aristo izlerini göstermeye çalışmışlardır. Ayrıca Hint-İran ve Çin tesirleri de araştırılmıştır. Fakat

bütün bu tesirleri fazla mübalağa etmemek, milli özün Kutadgu Bilig'de çok sağlam bir temel olarak yer aldığını asla unutmamak, yabancı tesiri zannedilen pek çok unsurun aslında insanlığın ortak değerleri olduğunu hatırda tutmak gerekir.
Bazıları Kutadgu Bilig'in yazılmasında Yusuf Has Hacib'in "Şahname"den etkilendiğini ileri sürmüştür. Bu fikir doğru değildir. İran Şairi Firdevs nazım vasıtasıyla İran'ın efsanevi tarihini tasviri şekilde ifade etmeyi temel hedef seçmişse, büyük alim, mütefekkir ve ünlü şair Yusuf Has Hacib nazım vasıtasıyla Türk devlet idaresinin yapısını, devlet hukuku, sosyal ahlak gibi önemli problemleri çözmeyi hedeflemiştir. Kutadgu Bilig bu açıdan bakıldığında devlet yapısının nizami yanı devlet kurmanın, devleti idare etmenin nizamnamesi ve anayasasıdır. Bir çok Türkologlar bu noktadan bahsederek bu eseri devleti düzenleme, devlete sahip olma ve devleti yönetiminin kamus namesi ve ilmi yolu olarak değerlendirmektedir.
76. Aktarılması: Fikri Silahdaroğlu'nun Günümüz Türkçesi ile Kutadgu Bilig Uyarlaması kitabından alındı, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996

Profesör Dr. İbrahim Kafesoğlu H. Vambery'nin eserde bulunan Türk ve İslam tesiriyle igili görüşlerini şu şekilde aktarmıştır: "Daha 1870 yılında H.Vambery ilk defa olarak bize Türklerin içtimai ve idari durumlarına göz atmak imkanını veren eser" diye takdim ettiği Kutadgu Bilig için "esere hakim olan ruh, büyük ölçüde İslam telakkileri yahut umumiyetle doğuda yaygın düşünceler yanında temiz ve saf Altaylı, yani Türk anlayışının yer aldığı bir ahlaki talimdir. Vaktiyle eserin Çince veya Farsça bir kitaptan tercüme veya adapte edildiğini düşünmüştüm fakat yakından incelediğim zaman onun Türk mahsulü olduğu neticesine vardım" demektedir.78
Balasagunlu Yusuf, Karahanlılar devleti sarayında çok yüksek mevkide bulunmuş bir insandır. Onun toplum, ahlak, devlet teşkilatı, yönetenle yönetilen arasındaki ilişki üzerinde bir takım fikirler üretmesi şaşılacak durum değildir.
Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Kutadgu Bilig'in herhangi bir Çince eserin Türk ahvali ve hususiyetine, Türk bakış ve görüşüne uydurulmuş bir tercümesi olmayıp, tamamen orijinal bir eser olduğunu79 Fuat Köprülü de "Kutadgu Bilig'deki Çin tesirinin eserin mukaddimesinde gelişigüzel söylenmiş bazı sözlerin ciddi zannedilmesinden doğmuş ve zoraki bazı benzetmelerle kuvvetlendirilmek istenmiş fevkalade sathi ve ince bir mülahazadan ibaret olduğunu" ifade etmiştir.80
Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat bu hususta şöyle demektedir: "Sonradan mukaddimeyi yazanın eser ve kıymeti hakkında hususi bir görüşü de yoktur, onun tarafından coğrafya ve kavim isimleri burada daha çok basitleştirilmiş, millet ismi olarak Türk tabiri büsbütün atılmış ve yerine Çin, Maçin ve Maşrık tabirleri kullanılmıştır81 Yani bütün bunlar Kutadgu Bilig'de bahsedilen "Çin" ve "Maçin"in bugünkü Çin olmadığını" ifade etmektedir.
"Bu kitap çok aziz bir kitaptır, Çin hakimlerinin hikmetleri ile bezenmiş ve Maçin alimlerinin şiirleri ile süslenmiştir." Kutadgu Bilig'in nesir biçimindeki bu önsözü, belki de bazı kişilerin Çin tesiri hakkındaki görüşlerine sebep olmuştur. Kutadgu Bilig'deki
78. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu; Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri s. 5-6 İstanbul 1980
79. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu; Türk Dili Tarihi s. 55, İstanbul 1984. ,
80. Fuat Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi Ötüken İstanbul 1965, s.168 ': '
81. Reşit Rahmeti Arat; Kutadgu Bilig Giriş, s. XXX, Ankara 1979. •/...

"Çin" ve "Maçin"in coğrafi açıdan bu günkü Çin'i göstermemektedir. Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lûgaü't-Türk adlı kitabında şöyle denilmektedir. "Tawgaç", Maçin'in adıdır. Burası Çin'den dört aylık bir mesafe uzaklığındadır. "Tawgaçlar" Maçin'de oturan Türk boyudur. Çin

aslında üç bölüktür. Birincisi yukarı Cindir ki şarktadır. Buna Tavvgaç derler. İkincisi orta Cindir, burası "Hitay" adını alır. Üçüncüsü aşağı Cindir ki, burasına "Barhan" adı verilir. Bu Kaşgar'dadır. Lakin şimdi "Maçin" "Tavvgaç" diye tanınmıştır. Hitay ülkesine de Çin denilmiştir. Tavvgaç Türklerden bir bölüktür. Bu diyarda otururlar. Bu kelimeden alınarak bunlara "TatTawgaç" denir ki, Uygur demektir.82 Çinli Türkolog Geng-Şimm Maçin'i Karahanh sülalesi olarak gösteriyor83

V

Yusuf Has Hacib bu eserinde bütün kötülüklerin anası cehalettir diyor ve bir toplumda en önemli şeyin eğitim-öğretim olduğunu vurguluyor. Bunun içinde hakanın milletini, aile reisinin de aile fertlerini eğitmek, okutmak zorunda olduğunu söylüyor. Yusuf Has Hacib'in ileri sürdüğü bu fikirleri tarihimizle birleştirip baktığımızda tarihten bugüne kadar Türk milleti ne zman bilgiye, ilim-irfana önem vererek cehaletten uzak kalmışsa, güç-kudret kazanarak uluslar arasında şan-şöhret kazanmış, özgürlük, baht. vefa, saadet içinde yaşayabilmişlerdir. Ne zaman bilgiden, ilmi irfandan, fazilet, imandan uzaklaşmışsa ve cehalet içinde kalmışsa o zaman Türk milleti felakete sürüklenmiştir. Bu tarihi tecrübelerden ders almamız gerekmektedir.

Bugün bizim ve dünyadaki milletlerin "bilgi toplumu olmak için çalışmaları" gerektiğini Yusuf Has Hacib bin yıllar öncesinde ortaya atmıştır. Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig'in 217, 2234, 288, 313, 2606. beyitlerinde:

217. Ajun tutguka er ukuşlugkerek Bodun basguka ög kerek hem yürek

T.T. aktarılması:

Dünyayı tutmaya bilgili gerek Halkı yönetmeye akıl ve yürek

82. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Türk Dili Tarihi II, s. 31, İstanbul 1984.

83. Gıng-Şımın, Uygur Klasik Şiirleri (Çince) Şinjan Halk Neşiryati, Urumçi, 1982 ,s i W

2234.Vezirlikka artuk pütün er kerek,

Okıglı bitikli ked özlüg kerek T.T. aktarılması:

Vezirliğe olgun, dürüst er gerek.

Okur yazarlık, hem anlayış gerek 288. Ukuş ol yulta teg karanku tunı

Bilig ol yarukluk yanıttı seni T.T. aktarılması:

Akıl bir meşale kara gecede,

Aydınlatır seni ışık bilgide. 313. Bilik baylıkol, bir çıgay bolgusıız

Tegip ogrı tevlig anı algusuz T.T.aktarılması:

Servetin bilgiyse fakirlik yoktur.

Hırsız eli değmez, soyguncu yoktur. 2606. Ukuş işke tutsa bilik başlasa.

Öküş işler etlür kişi işlese. T.T. aktarılması:

Bilgiyle başlasa, aklını katsa,

Çok işler başarır, insan çalışsa.

Bilim ve teknolojiye önem vermek hakkındaki bu görüşlerini güzel şiiri mısralarla aydınlatmıştır.

Siyasi ve ekonomik konulara da temas ederek "eşitliğin, /enginleri fakirleştirerek değil fakirleri zenginleştirerek sağlanması gerektiğini belirtiyor. Ferdin saadetinin toplumun saadetine bağlı olduğunu, fertlerin cemiyet için çalışması gerektiğini söylüyor.

5567. Çıgay orta bolsa bu ortu bayur,

Bayusa bu ortu eling bay tolur T.T. aktarılması:

Fakir orta olsa, orta bay olur, " '> '

Zengin olsa orta, ülke bay olur.

Bu fikirleriyle Yusuf Has Hacib orta direği güçlendirmenin gerektiğini, sosyal adaletin bir devletin ayakta kalmasında, istikrarında ve gelişmesinde çok önemli olduğunu göstermiştir.

Yukarıdakilerden açık bir şekilde görülüyor ki Yusuf Has Hacib "Kutadgu Bilig" eserinde ileri sürdüğü fikirler bugünkü devrimiz içinde çok değerli hayati öneme sahiptir.

Kutadgu Bilig mesnevi şeklinde yazılmış 6654 beyitli 13290 mısralı 85 bablı büyük hacimli bir eser olup, vezni aruzun "feûlün feûlün feûlün feûl" kalıbıdır. Eserde aruz vezni kullanılmakla beraber çok defa hecenin 6+5'lik ölçüsüne uyulduğu da görülür. Kafiye bakımından halk şiiri geleneğine uyar, ekseriyetle yarım kafiye kullanılır. Redif hemen göze çarpmayacak kadar azdır. Kafiye bakımından eserin bir özelliği de murabeli kafiyesini yer yer devam ettirmesidir.
Kutadgu Bilig'de yer alan 173 dörtlük halk şiiri geleneğine aittir, "a a x a" şeklinde kafıyelenmiş olan bu dörtlükler konu ve şekil bakımından bugünkü manilere benzemese de kafiye düzeni bakımından mani tarzının ilk örnekleri olarak saymak gerekir.
Divan ü Lügati't-Türk'teki dörtlüklerin koşma tarzında kafıyelenmelerine karşılık Kutadgu Bilig'dekilerin mani tarzında kafıyelenmeleri ilgi çekicidir. Demek Türk halk şiirinin daha ilk örneklerinde hem koşma tarzı hem de mani tarzı kullanılıyordu.
Kutadgu Bilig'e hakim olan bir takım üslup özellikleri yanında o zamanki ortak Türk ifade tarzını gösteren üslup özellikleri de vardır. Kutadgu Bilig'de bazen Orhun bengü taşlarmdaki ifade
tarzını aynen buluruz.
Kutadgu Bilig edebi bakımdan ve üslup yönünden daha pek çok işlenmeye, araştırılmaya muhtaçtır. Onda çok görülen teşbih, tenasüp ve teşhis sanatları yanında zaman zaman intak, iade, leff ü neşr gibi sanatlara da rastlanır. Kısacası Kutadgu Bilig her yönüyle çok önemli büyük eserdir.
Yusuf Has Hâcib'in doğumunun 985. yılı münasebetiyle Z! ÎKültürü dergisinin Temmuz-Ağustos 2003 sayısında
y yayınlanmıştır.

MAHMUT KAŞGARLI
DÜNKÜ VE BUGÜNKÜ KAŞGAR
Kaşgar; Doğu Türkistan'ın en eski siyâset, iktisat ve medeniyet merkezlerinden birisidir. Türkistan veya Orta Asya târihlerinde mühim yeri olan Kaşgar'ın iki bin seneye yakın muhteşem bir mazisi vardır.
Kaşı: (Farsça) çini, fayans; ger: yapılan veya yapıcı demek olduğundan, Kâşı-ger çinili şehir veya nakışlı şehir mânâsına gelmektedir. Vurgusuz olan orta hece ünlüsünün düşmesiyle de bugün dilimizde Kaşgar olmuştur.
Kaşgar'ın 10. yy. dan önceki adı Ordu-kent idi. Kaşgarlı Mahmut; «Kaşgar'a Ordu-kent denilir; bunun mânâsı hakanın durduğu şehir, merkez demektir; çünkü, bu şehrin havasının güzelliğinden Efrasyâb şu yerde durmuş»84 demektedir. Emel Esin: «8. yy. da Ordu-kent adını taşıyan Kaşgar erken Türk medeniyet merkezlerinden birisi idi»85 diyor. 10. yy. in başlarında (M. 926) Doğu Türkistan'daki Karahanlı Türk devletinin hakanı Sultan Satuk Buğra Han İslâmiyet'i ilk kabul eden Türk hükümdarı olmak itibariyle Müslümanlığa geniş yer vermiştir. Ordu-kent ismi Arap ve Fars İslâm kültürünün tesiriyle Kaşgar'a dönüşmüştür. Kaşgar'da şimdi yaşayan Uygur Türkleri, Kaşgar'ın eski yerindeki harabeleri: Han öyi (Han evi) diye adlandırmaktadırlar. Çin'in Batı Han sülâlesi târihlerinde Kaşgar, Suli Devleti () ismiyle geçmektedir86. Süy sülâlesi devrinde de (M.S. 581-618) şehrin aşağı yukarı beş mil uzunluğunda çok güzel ve müstahkem bir sur ile çevrili olduğu bilinmektedir.87
84. Kaşgarlı Mahmut: Divân-ı Lügati't-Türk, Faksimile baskı. 1. cild, s. 173, Urumçi 1981.
85. Emel Esin: İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslama Giriş, s. 120, İstanbul 1978.

86. Batı Han sülâlesi Milâddan Önce 203 - MS. 23 seneleri arasında hüküm sürmüştür.
87. Süy Sülâlesi Târihi'nin Batı il Tezkirelerinden naklen Dîvânü Lûgati't-Türk 1981 Urumçi baskısı, s. 4, dipnot nr: 2.

jüt

Kaşgar; Tanrı Dağları'nın güneyinde, Taklamakan Çölü'nün *!_ ,—,.,, batısında, Pamir dağının doğu eteğinde yer
l|m| M almaktadır. Bu şehir Türkistan'daki en büyük ticâret merkezlerinden birisiydi. Târihte; yetiştirdiği ünlü mahsûlleri, el sanayii, yabancı ülkelerle yaptığı alışverişler dolayısıyle ve ulaşım kolaylığı bakımından en zengin ticâret merkezlerinden birisi hâline gelmişti. Kaşgar, Asya'yı Avrupa'ya bağlayan eski İpek Yolu'nun Doğu Türkistan'ın güneyinde yer alan mühim bir ulaşım geçidi idi. Eski devirlerde Uygur tüccarları ve yabancı tüccarlar Çin ipekleriyle Doğu Türkistan'ın kilim, pamuk ve ipekten yapılmış kumaşlarını Taşkurgan yolu ile Keşmir'e götürürler ve oradan da Pakistan-İran hudutlarını geçerek İstanbul üzerinden Avrupa'ya kadar taşırlardı.

19. yy. da Kaşgar'da Rusya'nın ve İngiltere'nin elçilik merkezleri kurulmuştur. Rusya ve Batı Türkistan tüccarları Moskova'dan ve Taşkent'ten yola çıkıp dağ-nehir aşarak Ulukçat üzerinden Kaşgar'a geliyorlardı, İngiliz ve Hindli tüccarlar Hindistan'ın kuzey-batı yolundan Keşmir'e ve oradan da Kuinlun dağlarını aşarak Kaşgar'a gelip alışveriş yapıyorlar ve Doğu Türkistan'ın pamuk, pirinç, ipek, deri, kilim ve meyvelerini kendi ülkelerine götürüyorlardı.

Kaşgar, M.S. 926-1220 arasında Ka-rahanlılar denilen Türk devletine başkent olmuştur. Bu şehir yakın târihlerde iki defa daha; biri 1865-1878 arasında Badevlet Gazi Yakub Bey idaresinde, diğeri 12 Kasım 1933de kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti devletlerine de hükümet merkezliği hizmeti görmüştür.

Kaşgar'dan, târihte, büyük devlet adamları, ünlü âlimler, dilciler, yazarlar, şâirler, san'atkârlar çıkmıştır. Bu yetişen insanlar, insanlığın kültür ve medeniyet hazînesine çok büyük katkılarda bulunmuşlardır. Karahanlı Türk hükümdarı Sultan Satuk Buğra Han, Kaşgar'ın Artış kasabasında doğmuştur. Türbesinin harabeleri de hâlen Artış'in Meşhed köyünde bulunmaktadır.

Yazdığı Divan-ı Lügâti-t Türk ile Türk dilinin ilk ve en büyük sözlüğünü yapan ve mukayeseli dil tedkikleri ilminin ilk kurucularından olan Kaşgarlı Mahmut da Kaşgar'da doğmuştur. Mezarı da 1983 yılında Kaşgar vilâyetinin Tokkuzak kasabası köylerinden Opal'da bulunmuştur.88

Kaşgarlı Mahmut'un Mezan'ndan, yazdığımız bir makalede ayrıca bahsettik. Doâu Türkistan'ın Sesi dergisinin önümüzdeki sayılarında neşredilecektir.

88.

K

Karahanlılar devletinin devlet nizâmına temel olan ünlü Kutadgu Bilig kitabının yazarı, Yusuf Has Hâcib, her ne kadar Balasagun doğumlu ise de, yetişme çağını ve hayâtını Kaşgar'da geçirmiş ve burada ölmüştür. Onun mezarı da Kaşgar'da Yusuf Kıdırhan Gucam adı ile anılmaktadır.

13. yy. dan 20. yy. a kadar çeşitli devirlerde Kaşgar'da yetişen büyük âlim, şâir, yazar, san'atkârlardan bâzıları şunlardır: Nas-reddin Rabguzi (13. yy. sonları ile 14. yy. başlarında yaşamış yazar), Amannisa Hanım (1534-1567; kadın şâir), Mehemmed Emin Gucam Kuli Hırketi (1634-1724; şâir), Abdurrahim Nizarî (1770-1848; destan şâiri), Turdi Nazım Garibi (1802-1862; destan şâiri), Mehmed Sadık Kaşgarî (? -1849; tarihçi), Nevruz Ahun Ziyâî (19. asır şâiri), Emir Hüseyin Saburi (19. asır yazarı ve şâiri), Gumnam (19. asır şâiri), Hüseyin

Han Tecellî , (1850-1930; şâir), Abdulkâdir Abdulvâris Azizî (1862-1924; şâir ve büyük âlim), Kutluk Hacı Şevki (1876-1937; âlim, şâir). Kaşgar'ın iklimi: Kışları ılık ve kurak geçer; kar ve yağmur çok az düşer. Yazları ise havası serin ve tatlıdır. Burada tarım sulamaya dayanır. Pirinç, buğday, mısır, pamuk, susam vb. gibi mahsuller yetiştirilir. Çok geniş tarım faaliyetlerinin yanında bir miktar da hayvancılık yapılmaktadır: Koyun, keçi, sığır vb. hayvanlar yetiştirilir. Bunların yanında tarıma bağlı bir dal olarak meyvecilik ve sebzecilik çok gelişmiştir. Yetiştirilen başlıca meyveler; erik, şeftali, torgaç, üzüm, armut, incir, nar, ayva, ceviz, badem, kiraz, kavun, karpuz vb.dir. Sebzelerden de patlıcan, biber, patates, domates, fasulye vb. yetiştirilir.
Bir zamanlar güzel bağ ve bahçelerle süslü olan Kaşgar; çok renkli ve hareketli çarşı ve pazarlarıyla pek çok şâire ilham kaynağı olmuştur. Bunlardan 10. asırda yaşayan Gumnam «Kaşgar» adlı şiirinde bu şehri şöyle övmektedir:
Mezre-i lutf-ı İlahîdur diyar-ı Kaşıgar
Işk ilmin kıblegâhıdur mezar-ı Kaşıgar '
Dil-rübâlar bağrını Ia'l-i bedehşan eyligey '
Bir nigahı gamezesinden gülüzan Kaşıgar . •", >
Ya peri ya huriya bag-ı irem yad eylimes
Şehrini untur bulur her kim duçar-i Kaşıgar.
Şâir; «Kaşgar'ın güzel bağları Allah'ın bir Iûtfudur. Mezarları da âşıkların kıblegahidır. Gül yüzlü Kaşgar bir bakışıyle âşıkların bağrını kıpkırmızı kan eyler; yani onları gamzesi ile yaralar.

Kaşgar'ın cennet bağlarını, peri veya huri gibi olan güzellerini gören bir kimse kendi memleketini unutur. İşte Kaşgar o kadar güzel bir yerdir» demek istiyor.
Kaşgar; el sanayii çok gelişmiş bir şehirdir. 1952'de yapılan bir istatistiğe göre Eskişehir kısmında 500 bin kişi oturmaktadır. Ve burada üç yüz ayrı el sanayiinde seksen bini aşkın insan çalışmaktadır. Hatta diyebiliriz ki; Kaşgar'da herhangi bir el sanayiini bilmeyen insan bulmak zordur. Bunun için yabancılar Kaşgarlılara eli gül (on parmağında on hüner) insanlar diye ad vermiştir. Kaşgar'da kilim ve ipek dokumacılığı, demircilik, kuyumculuk, marangozluk, mimari, nakışçılık vb. gibi pek çok el sanatı eskiden beri yaşamaktadır. Devrimizde dokuma, şeker, çimento, un, hafif tarım âletleri yapan fabrikalar da mevcuttur.
Doğu Türkistan, Asya'da nüfûsu fazla olmayan bölgelerden sayılsa da Kaşgar vilayeti Tanrı Dağları'nın güneyinde nüfûsu en kalabalık bölgelerden biri olarak görülmektedir. Kaşgar'ın kasaba ve köyleriyle bugünkü nüfûsu dört milyon civarındadır. Burada halkın yüzde doksan beşi Müslüman'dır. Müslümanların çoğunluğu Uygurlar başta olmak üzere Kırgızlar ve Özbeklerin teşkil ettikleri Türkler'dir. Tacikler, Müslüman Çinliler ve Çinliler azınlıktadır. Aslında Doğu Türkistan topraklarında ve Kaşgar'da Çinlilerin sayısı fazla değildi. 1920 nüfus sayımına güre iki yüz elli sekiz bin kişinin bulunduğu Kaşgar Eskışehri'inde, toplam olarak sâdece 773 Çinli yaşamaktadır. Ve bunlar da polis ve memurlardan ibarettir.89 1952'deki sayımdaysa şehrin nüfûsu beş yüz bin olarak tesbit edilmiştir. Bunların da yüzde doksan yedisini Uygurlar teşkil etmektedir. Son otuz altı yıl içinde Doğu Türkistan topraklarına Çin'den çok sayıda Çinli göçmen gönderildi. Çin Halk Cumhûri-yeti'nin 1963 sayımı istatistiklerine göre 1950'den 1963'e kadar Doğu Türkistan'a getirilen Çinli sayısı dört milyon sekiz yüz bine ulaşmıştır. 1949'da ise Doğu Türkistan'da sâdece iki yüz bin Çinli vardı. 1963'ten günümüze kadar Doğu Türkistan'a yerleştirilen Çinlilerin hakiki sayısı hakkında şimdilik bir bilgimiz yoktur. Fakat tahminlerin çok üstünde Çinli getirildiği muhakkaktır.
Kaşgar vilayeti; on bir ilçe, on bir bin yedi yüz altmış altı köyden meydana gelmiştir. Başlıca ilçeleri de şunlardır Tokkuzak, Yenihisar, Yopurga, Aktu, Yerken, Poskam, Kagıhk, Merkit, Feyzabad, Maralbişî, Kaşgar Yenişehir'dir.

89. Şinjan'ın Tarihi - Coğrafi Durumu, Nankin 1935. ..-i¦;,,<•,.¦.¦¦; ,..,,¦'

Kasgar; tarihte Uygur Türk kültürü ile İslâmiyet'in en güzel şekilde kaynaştığı bir altın beşikti.
Kaşgar Eskişehir ve Yenişehir adlı iki ayrı şehrin birleşmesiyle teşekkül etmiştir. Eskişehir de İçerişehir ve Dışanşehir İlli ^'^e 'k'ye ayr|lm'Ştır- İçerişehir; birkaç büyük caddeden başka
İlli : an'anevi yüzlerce dar sokakla birbirine bağlı mahallelerden , meydana gelmiştir. Dışanşehir de; Eytgaraldı, Ordaaldı gibi iki büyük meydanı birbirine bağlayan dört tarafa açılmış birkaç yeni sokaktan teşekkül etmiştir.
Üç yüzden fazla cami ve mescidi bulunan Kaşgar, uzaktan : görünüşüyle bir Müslüman-Türk şehri manzarası çizmektedir. Tek ve çift katlı toprak evleri kucaklayan sarı yeşil nakış nakış çinili kubbeler ve her biri Türk-İslâm san'atının birer şaheseri olan
™ camiler, mescitler, saraylar, mezar-türbeler ile bu şehir yabancıların da dediği gibi; canlı san'at müzesi hâlinde görünmektedir. Kaşgar mimarisi, Türk süslemeciliği ve hat san'atı bakımından kendine has üslubuyla mühim bir merhale teşkil eder. Yapılan araştırmalara göre camilerin işlemelerinde, kubbelerde, minarelerde, iç ve dış duvarlarda 1600 ayrı tür süsleme kullanılmıştır.
Azna Mescit (Cuma Mescidi), Eytgar Camii, Appak Hoca Camii ve mezarı, Döng Mescit, Karahan Pencim türbesi, Yusuf Has Hâcib mezarı, Celaleddin Bağdadî türbesi, İskender Vang mezarı, Arslan Han mezarı, Nur Ela Hinim mezarı gibi büyük eserlerin yanında irili ufaklı başkaları da yer almaktadır.
Wii' -W&fi"->•-- .'. ¦'"¦¦ - ""
Annak Hoca Camii vo t,-;-ı™.,:

Kaşgar'daki eski camiler içinde İçerişehir'deki Azna Mescit'in tarihi çok gerilere kadar dayanmaktadır. Bu eser, 12. yy.da Kara-hanlılar devletinin sonlarına doğru yapılmıştır. Barthold'a göre 1209'da meşhur Acem şâiri Şeyh Sa'dî, Kaşgar'a geldiğinde bu camide Uygur Türk âlimleriyle sohbet etmiş ve bu camiin nakışlarına hayran kalmıştır. Bu hayranlığını yazdığı bir şiirde, teşhis san'atını kullanarak, şöyle dile getirir:

Şair: «Ben böyle şuh dilber ve akıllı aziz gürdüm ki, hiçbir yerde böyle fazilet sahibi birini görmemiştim. Onun yüzünde şefkat ve vefa güneşi, gönlünde her müşkile dayanma ve yüksek bir vekar parlıyor. Şüphesiz ki, o, bu hasleti kendi üstadından almıştır>>90 sözleriyle Uygur Türk âlimlerini ve mimarlarını övmektedir.
Eytgar Camii; Kaşgar camileri arasında en büyük eserlerdendir. Bu cami 17. yy. da Hamide Hanım adındaki zengin bir dul kadın tarafından yaptırılmıştır. 19.yy.in sonlarına doğru Badevlet Gazi Yâkub Bey zamanında da bir kere tamir görmüştür. Bu tamire Osmanlı hükümdarı Sultan II. Abdülhamid'in yardımda bulunduğunu, Kasgar tarihçilerinden Mir Hasan Kadı, Halil Şıvgın tarafından 1984 de çekilen bir filimde açıkça söylemektedir. Şimdi bu camide binlerce kişi bayram ve cuma namazları kılmaktadır.
1
L(O Mnçkovn 1968.

i
i: -i& ¦
«fiH

Kaşgar'da Eytgar Camii.
Appak Hoca Camii ve türbesi 18.yy.da Appak Hoca'nın oğlu Han Goca tarafından yaptırılmıştır. Muhteşem görünüşlü ve zengin süslemeli bir eser olup Kaşgar şehir merkezine üç-dört kilometre uzaklıktaki Hazret köyünde bulunmaktadır.
Eskişehir'in 30 km. doğusunda yer alan Han Öyi (Han evi), uzunluğu 6, genişliği 1,5 km.'lik bir sahaya yayılmış eski bir medeniyet merkezidir. 1955'te yapılan arkeolojik kazılar sırasında burada gümüş paralar çıkmıştır. Bu paraların bir yüzünde Arap harfleriyle kelime-i enbiyâ (Peygamberler sözü), diğer yüzünde de Hicri 428 (M.S. 1036-37) yazılıdır. Han öyi, Müslüman Kara-hanlılar ile İslâmiyet'e girmemiş Hotenliler arasında meydana gelen çarpışmalar yüzünden 12. yy da harap olmuştur. Şu anda da öyle harap vaziyette durmaktadır.
Kaşgar'in kuzeyinde akan Çakmak nehrinin kenarındaki mağaralarda budist duvar resimleri yer almaktadır.
Kaşgar'in bu eski ve tarihi eserlerinin yanında yeni teşekkül eden mahalleleri de vardır. Eskişehir'e nispetle daha çok Çinli'nin yerleştiği Yenişehir, aynı zamanda Çin ordu karargahıdır.
Kaşgar'da şimdilik birkaç tane sinema, tiyatro, hükümet binası, otel, belediye satış mağazası binaları yapılmıştır. Son yıllarda açılan Pedagoji Fakültesi, ziraat, ticâret, tıp meslek yüksek okulları, hastahane vb. gibi yeni eğitim ve öğretim müesseselerinin de modern binaları vardır.
Bütün bunlara rağmen Kaşgar eski bir Türk-İslâm şehri vasfını korumaktadır. Şehirde çok canlı bir Türk kültür hayâtı göze çarpar. An'anevi Türk tababetinin hâlen hayatiyetini devam ettiren bir kolu, Uygur Milli Hastahânesi, dört bir taraftan gelen hastalara açık bir merkez durumundadır. Burada modern tıbbın çâre bulamadığı hastalıkların tedavisi yapılır. Mesela; ciltte beyaz lekeler şeklinde görülen hastalığın tedavisi için (Sedef hastalığı) Pekin, Nankin, Şanghay gibi Çin'in büyük şehirlerinden akın akın hastalar gelip şifâ bulmaktadır.
Uygur Türk edebiyatı Kaşgar'da hâlen yaşıyor. Düğün ve sünnet merasimlerinde, eğlencelerde Uygur klâsik mûsikisinin on iki makamından eserler icra edilir, şarkılar ve türküler söylenir. Pazar ve bayram günleri sokaklarda ve meydanlarda meddahlar rebablarıyle halk destanlarından, Garip Senem, Seyyit Noçi, Köroğlu gibi destan ve kıssalar söylerler. Halk da bunları can kulağıyla dinler. Eskiden bu şifahî halk edebiyatı daha canlı ve kuvvetli imiş.
Kaşgar'da hâlen, Uygur Türkçesi ve Çince olmak üzere Kaşgar Gazetesi neşredilmektedir.
Kaşgar Edebiyatı. Kaşgar Eskişehir Edebiyatı gibi dergiler çıkıyor. Buralarda günümüz şâir ve yazarlarının çeşitli edebî türlerde eserleri yayınlanmaktadır. Günümüz şâir ve yazarlarından bir kısmının isimleri şunlardır: Emir Hasan Kadı, Kurban Emin, Mehmet Ali Zünun, Abdülhamid Hacı, Mir Zahit Kerim, Abdürrahim Tohtı,
Dilber Kay yum vb.
Kaşgar Uygur Neşriyat Evi adlı bir yayınevinde her sene edebi ve ilmî olmak üzere yirmiye yakın ayrı türde kitap neşredilmektedir ve bunların tirajları da iki bin ile beş bin arasında değişmekledir.
Kaşgar Sanat Ümigi adlı devlet konservatuarında da her türlü
san'at faaliyetlerine yer verilmektedir: Dramlar oynanmakta, danslar öğretilmekte, çalgı, usûl gösterilmektedir.
Kaşgar Eskişehiri'nin kuzeyinden batısına doğru akmakta olan Tümen Nehri adlı bir akarsu vardır. Ona niçin Tümen Nehri dendiğine dair Yusuf Kıdırhan Paşayım adlı kitapta şöyle bir

malûmat veriliyor: İslâmiyet'in yayılmasında büyük hizmetler gören alim Ebu Nasır Samani Buhara'dan Kaşgar'a gelerek genç Saltuk Buğra Han'ı Müslüman edince, Cukteriş ve Tohtı Reşit adındaki iki kumandanı isyan edip Eskisar kalesine sığınır. İki taraf arasında birkaç defa savaş olmuştur; fakat Müslümanlar

bir türlü galip gelememişlerdir. Müslüman tarafın çok zor durumda olduğu bir sırada Tümen adlı bir Müslüman asker bu nehri kaleye doğru akıtır. Kale duvarlarını yerle bir eden güçlü su sayesinde büyük zafer kazanılır. Tümen'in bu hizmetini ebediyen \ a satmak için Satuk Buğra Han nehre Tümen adının verilmesini emreder Şimdi Tümen Nehri dalga dalga köpük saçarak akmaktadır. Bu nehir ebediyete kadar yaşayacak olan Doğu Türkistan Uygur Türk varlığını, onların kültür ve medeniyetlerini dalga dalga sonsuza taşıyan bir sembol olarak akmaktadır.

* Kubbealtı Akademik Mecmuası S. 4, s. 51-59, İstanbul-1985

ESKİ TÜRK TIBBI VE KAŞGAR'DA UYGUR MİLLÎ HASTAHÂNESÎ

5.3.1982 tarihli Şinjan (Doğu Türkistan) Gazetesi'nde neşredilen Uygur Tıp Tarihi Araştırma Heyeti'nin; "Uygur Taba-betçiliği Miraslarının Tesbitinde Yeni Başarılar" adlı raporu münasebetiyle.

An'anevi tıp ilmi, Doğu Türkistan'da 2000 yıllık köklü bir geçmişe sahiptir. 1955'de bu mazi bereketinden istifade edebilmek maksadıyle Kaşgar'da "Uygur Milli Tababet Hastahânesi" kurulmuştur. Başlangıçta, küçük bir müessese olan hastahâne, zamanla inkişâf etmiş ve günümüzde modern ve büyük bir hastahâne hüviyeti kazanmıştır. 1968 senesinde Kaşgar'ın Semen mahallinde 20000 m2'lik bir saha üzerine yeniden inşa olunmuştur. Halen 150 personel ve 150 yatağa sahiptir.

Hastahâne, bina ve iç döşemesi bakımından her yerde görülebilecek alelade bir görünüş arz etmekle birlikte, tedavi metodları ile benzerlerinden ayrılmaktadır. Zira burada an'anevi Türk tıbbının tedavi usulleri kullanılmaktadır. Meselâ Ak (Sedef) hastalığı, Şeker ve Kalp hastalıkları, Zıh (nefes darlığı) ve türlü adale hastalıkları hususi metodlarla incelenmekte, tedavi edilmektedir.

Kurulduğu günden itibaren şöhreti artarak yayılan bu müesseseye Türk illeri yanında, bugün Çin'in Pekin, Şanghay, Nan-kin, Guvançu gibi merkezlerinden dahi hastalar akın etmekte ve kat'iyyen eli boş dönmemektedirler.

Hastahâne, kullandığı tıbbi malzeme ve ilâçları tamamıyla kendi bünyesinde imâl etmektedir. Önceleri sadece el emeğinin kullanıldığı imalat işinde, imkanlar genişledikçe modern teknikten de istifade edilmektedir

Zamanla çevreden başarıları görülüp duyuldukça, diğer Türkistan şehirlerinde de bu hastahaneyi model alan teşekküller

ortaya çıkmaktadır. Başşehir Urumçi, Hoten ve Turfan bunlardan birkaçıdır.

Târihî vesikalar ışığında binlerce senelik mazisi bulunan İpek Yolu'nun aynı zamanda, tıbbî bilgi ve malzeme akışı sağladığını da görmekteyiz. Gerçi târihteki büyük tabiplerin tıp ve ilaçlar hakkında yazdıkları eserlerin çoğu, zamanın tahribatına uğramış, pek azı değer bilir ellerde muhafaza edilip günümüze intikal edebilmiştir. Bu hâli göz önüne alan Uygur Özerk Bölgesi Sağlık Nezâreti, hiç olmazsa mevcut vesaiki toparlamak ve değerlendirmek

maksadıyle bir hey'et kurmuştur. 1979 senesinde faaliyete geçen hey'et, Kaşgar ve Hoten'deki 100 yaşındaki Turdi Hacı, 80 yaşındaki Zünun Hacı gibi birçok yaşlı tabibi ziyaret edip onlara atalardan yadigâr kalan eserlerle birlikte, diğer yollardan ele geçirdikleri 10.000 den fazla vesikayı toplamış, değerlendirmiştir. Hoten, Turfan, Cımısar, Kaşgar gibi eski Türk şehirlerinin kalıntıları bu gözle araştırılmış; İpek Yolu'nun başlangıcı sayılan Şien şehrinden itibaren Pekin, Nan-kin, Yang-cu, Cing-cang gibi büyük Çin şehirleri ve Büyük Okyanus kıyılarındaki Çven-cu, Şamin gibi merkezler de aynı dikkatle taranmıştır. 1981 yılında Doğu Türkistan'ı ziyaret eden Tibet İlaççılık Hey'eti, Doğu Türkistan Sağlık Nezareti'ne 8. yüzyılda yaşamış meşhur Türk tabibi Kumullu Cem Başlak tarafından yaptırılmış "Canlıların Vücut Ölçülerinin İncelenmesi" ve "Resimli Örnek Anatomi Kitabı" adlı iki eser hediye etmişlerdir. Bu kitaplar Eski Türk Tıp Târihine ışık tutmakta mühim rol oynamışlardır .
Yine Uygur Tıp Târihi Araştırma Hey'eti, Pekin Kütüpha-nesi'nde Moğol İmparatorluğu devrinde, "Başkent İlâç Sarayı" adiyle Çince-Arapça yazılmış 36 ciltlik tıp hazinesinden kalan 4 cildi de tetkik etmiştir.
Ayrıca San Irmak'in doğusundaki bir bölgede (Dung-hu-ang) yer alan "Bin Ev" kalıntılarından 6. evde bulunan, kabartma tekniği ile üzerine şekiller işlenmiş 96 taş tablet çok işe yaramıştır. Tabletlerde, hem Budist kitaplarındaki rivayetler beyân edilmekte hem de o devrin içtimai hayatı tasvir olunmaktadır.
91. Şinjan Gazetesi. 5.3.198?
Savfp

Mesela bu tasvirlerden birisinde, yatan bir hastanın başında, orijinal kalpağı, uzun ceketi ile pür dikkat hastasını muayene eden bir Türk hekimi canlandırılmaktadır. Bir başka tasvirde, hasta bir devenin etrafında telaşla koşuşturan bir grup Uygur kıyafetinde insan çizilmiştir. Bunlardan biri, bir öküz boynuzu içine koyduğu sıvı ilacı devenin ağzına akıtmaya çalışmaktadır.
Mezkûr tabletlerdeki suretler, İpek Yolu güzergâhındaki Türk tıbbının eriştiği seviyeyi belgeleyen sağlam delillerdir.
Kadim Uygur tıbbı, o devirlerde büyük şöhret kazanmış; eski Çin başkenti Çang-en'den Güney-Doğu Çin denizine kadar kendisini kabul ettirmiştir. Doğu Çin'deki Yang-cu şehri, Süy
Tang sülaleleri devrinde92 mühim ticaret merkezlerinden
ve
birisi idi. Buraya Tüccar, Rahip vs. ile birlikte çok sayıda Türk hekiminin de geldiği, târihi vesikalarda görülmektedir. Nitekim Uygur İnceleme Hey'eti'ndeki Dursun Can 1979'da Yang-cu Târih Müzesinde, Orhun yazısıyla yazılmış bir parça mezar kitabesi bulmuştur. Keza aynı müzede Yang-cu sahillerinde bulunan bir de batık gemi sergilenmektedir. Gemide o devre ait ilâçlarla, bilhassa "nişadır"a rastlanmıştır. Burada belirtmeliyiz ki, nışadır, o tarihte yalnız Doğu Türkistan'da elde edilen bir madde idi O devirde, Türk tıbbının tesiri Japonya'ya kadar uzanmaktaydı. Bunu, Kaşgar Milli Hastahanesi'ne hediye edilen eski bir Japonca eserden öğrenmekteyiz Bu eserde anlatılan bir vak'a vardır:
Yang-cu'lu bir rahip olan Çiyen-Cing, Doğu Çin Denizi u/erinden Japonya'ya giderken tutulduğu bir fırtınada âmâ olmuştu. Hastalığına hiçbir yerde derman bulamayan Çiyen-Cing, son olarak Türkistan'dan bir hekim davet etmiş ve onun yaptığı hır göz âmeliyâtıyla şifa bulmuştu.
Bu vak'adan anlaşılan odur ki, Türk tıbbı o zamanlarda, harici hastalıklarla da ilgilenmekte ve hatta göz ameliyatı gibi hassas cerrahi müdahalelerde bulunabilmekteydi.
Çin'in, tababet ilmi hakkında yazılmış eski eserlerinde, Türk tıbbı ile ilgili çok kıymetli bilgiler vardır. Meselâ M.Ö. 859'da \ azılan: "Şin-şiy-u-bin-sav" (Yeni keşfedilen ilâçlar)

adındaki kitap, Çin'in en eski tıp ansiklopedisi mahiyetindedir. Bu eserde 850 çeşit ilâç adı gösterilmiştir ki, bunların 114 tanesi Türkistan'a mahsustur.
Sf <)>. Süy Sülalesi 581-618, Tang Sülalesi ise 618-907 yıllan arasında hüküm

Tang sülâlesinin ilk yıllarında (618-907) yaşayan büyük Çin tabibi Song-si-miyav, "Çung-cıng-yi-fang" (Kıymetli Husûsi Reçeteler) adlı bir kitap yazmıştır. Bu eserde, Türk tıbbının 4 ana maddeye (ateş, hava, su, toprak) dayalı olduğu nazariyesi beyan edilmektedir. Bu görüş günümüze kadar gelen Uygur tıp ilminin temeli sayılmaktadır. Aynı eserde defalarca tecrübeden geçmiş Sedef hastalığı ilaçları olan "Hıng", "Hep", "Sıpop" isimli ilâçların reçeteleri verilmektedir.
Song-si-miyav'm (581-682) diğer eserinin adı: "Çeng-cıng-yav-fang" (Kıymetli İlaçların Reçetelerindir93. Bu eserin 15. cildinde, Tang sülâlesi devrinde yaşayan ünlü hekim Vang-tav'ın yazdığı "Vey-tey-miyav" (Yabancı yerlerdeki gizli reçeteler) adlı tıp mecmuasının 14. cildinde yer alan Türkistan'a mahsus "Ömür uzatan ilaç terkipleri" hatırlatılmaktadır. Ming Sülalesi devrinde (1368-1644) yaşamış ilâç mütehassısı hekim Li-şi-cin'in (1518-1593) 27 senede yazdığı "İlaç Yapılan Otlar Kamusu" adlı eserde94 ise Batı diyarında yaşayan Türklerin yedikleri ceylan etinin kuvvetlendirici, yorgunluk giderici ve sıtma tedavisinde görülen müspet tesirleri anlatılmıştır.
Nankin Kütüphanesi'nde bulunan eski bir Çince eserde Cengiz ordusunda vazife yapan Uygur askeri tabiplerinden bahisle, yaptıkları büyük hizmetler beyan olunmaktadır. Bu kitapta Moğol Ordusunun Şıç-ven'de bir sefer halindeyken veba salgınına tutulduğu haber verilmektedir. "Yahya" adlı bir Uygur tabibinin yaptığı ilâçlarla hastalığın üstesinden geldiği de aynı eserde kayıtlıdır95. Keza "Moğol Yü-en Sülâlesi Târihi" adlı 88 ciltlik eserde, bu konuda başka bîr haber daha vardır ki, çok enteresandır:
Moğol Yü-en hanedanı devrinde (1279-1368), Dadu (Pekin) ve Şan-du' (İç Moğol muhtar eyâleti) da, Uygurlar tarafından kurulmuş, ilâç kalitelerini kontrol eden husûsi bir "Uygur İlâçları MahkemesF'nden söz edilmektedir.
Zikredilen târihî kayıtlardan çıkan neticeye göre Uygur Tıp ve İlâç ilmi, hem Çin, Hind, Arap, Fars; hem de diğer başka milletlerin tıp ilimlerine önemli ve derin tesirler yapmıştır.
93. 1979'da Şanghay'da neşredilen "Okyanus" adlı eserden, Cild: 2, Sh: 2569.
94. a.g.e.,C. 2, Sh.:2900
95. Şinjan Gazetesi, 5.3.1982, S. 3. (Bu makalenin yazılmasına vesile olan rapor bu nüshadadır. Verdiğimiz bilgileri yer yer bu rapordan naklediyoruz.)

Kaynaklarımıza göre bu tesir karşılıklıdır. Eski Türk Tıbbı da Arap, Fars, Hind ve Çin tıp ilmî buluşlarından istifâde etmiştir. Ancak anlaşıldığına göre Türkler, aldıkları malzemeyi işletip genişletme maharetini gösterebilmişlerdir.
Nazarî açıdan Uygur tıbbı, 4 madde (Ateş, hava, su, toprak) (Anâsır-ı Erbâ) ve 4 Hılt (Safra, sevda, kan, balgam) (Anâsır-ı Ahlat) denen iki esâsa istinaden kurulmuştur. Bunlar, Çin tıbbmdaki Vu Şmg (5 madde: Altun, ağaç, su, ateş, toprak) ve Sı-cıng (4 hususiyet: Bakış, soruş, koklayış ve nabız) esasları ile yer yer benzeşmektedir.
Bir Hâtıra :
Ben, yerli tıp ilmi ve tedavi usûllerine pek inanmıyordum. Ama 1972'de Kaşgar'da başımdan geçen bir hâdise bana çok tesir etti; Uygur milli tababetine karsı daha ciddî bir alâka göstermek gerektiğini öğretti:
1972 senesi Ağustos ayında akrabalarımı ziyaret maksadıyle Kaşgar'da bulunuyordum. Bütün dostların gönlünü hoşlayabilmek için her birinde birkaç gün kalmaktaydım. O günlerde Kaşgar Milli Şifâhânesi müdürü Sâdık Kenci ile tanıştım. Muhtelif sohbetlerimiz oldu.

Bir gün Sâdık Kenci bana;
— Neden bizim şifâhâneye gelip şöyle baştan ayağa bir muayene olmuyorsun? diye sordu. Söylediğine göre, bu şifâhâne, Pekin, Şanghay, Nankin gibi merkezler yanında, Çin'in en ücra yerlerinden gelen hastalarla dolup taşmaktaydı. Ben, onun bu teklifini gönlü olsun diye kabul ettim.
Müsait bir günümde şifâhâneye uğradım. Sâdık Kenci beni kendi odasında ağırladı. Sonra yan odalardan iki yaşlı Uygur hekimini çağırttı. Bunlar birisi Zünûn Hacı, diğeri Mehmed Ali adlarında tecrübeli tabiplerdi. Her ikisi de büyük bir saygı ve dikkatle beni muayene ettiler, sırayla nabzıma ve gözlerime baktılar. Başka bir soru sormadan: -— Siz bir ilim müessesesinde çalışıyorsunuz, dediler.
',',"¦— Evet!., dedim.
— İlmi çalışmalar sizi hayli yıpratmış. Sinirleriniz zayıf-

lamış, iştahsızlık ve yorgunluk hissediyor, geceleri iyi uyuyamıyor, karışık rüyalar görüyorsunuz, dediler. Şaşırdım; gerçekten öyleydi.
— Doğru!., dedim.
— Sizi hemen tedavi etmeli. Bizde: "Hastalıkların kaynağı sinirdir" diye bir söz vardır. Şimdi size bâzı ilâçlar verelim. Yalnız müsterih olun. Bizim ilâçlarımızın aksi tesiri yoktur. Biz vücûdu kuvvetlendirici, takviye edici ilâçlar veririz, dediler. Üç çeşit ilâç verdiler:
1. Mutedil hayat,
2. Mâcun-ı azrâki,
3. Şerbet-i roma (nar suyunda terkib edilmiş bir ilâç). Sonra;
— Bu ilâçları yemekten önce ve iki hafta müddetle kullanacaksınız. Göreceksiniz bir şeyiniz kalmayacak, dediler.
Dediklerini yaptım. Gerçekten iki hafta sonra kendimi son derece zinde hissettim. İştahsızlık, yorgunluk ve uykusuzluklarım son buldu. Bir miktar kilo aldım. Tedavi inandırıcı idi.
Bu hastalık bende müzmin bir şekilde uzun zamandır devam ediyordu. Urumçi'deki modern hastahânelere defalarca gitmiş, fakat gerçek bir sonuç alamamıştım. Bana uyku getirici ilâçlar veriyorlardı. Geceleri ancak bu şekilde uyuyabiliyor ve tabiatıyle böyle bir uykunun ertesi günü son derece tedirgin oluyordum.
1976 senesinde Üniversiteye öğrenci seçmelerinde görevli olarak ikinci defa Kaşgar'a gitme imkânı bulunca, hastahâneye tekrar uğradım. Bana bir miktar daha Şerbet-i roma verdiler. Bunun çok yararını gördüm.
Ziyaretlerim sırasında hastahâneye uğrayan hastalardan edindiğim intibalar da çok müspettir. Bunlar, burada modern usûllerle tedavisi mümkün olmayan birçok hastalığa derman bulunduğunun canlı şahitleri idiler.*

Kubbealt. Akademi Dergisi, S. 1, s. 70-76, İstanbul-1986 '¦<- ' , ' ı,'
DOĞU TÜRKİSTAN ŞEHİRLERİNDEN TURFAN
Kadîm "İpek Yolu'nun güzergâhında, adı dillere destan ateş deryasındaki yeşil bostan... diye anılan Turfan...
Tanrı Dağları'nın ünlü kollarından olan Buğda silsilelerinin güneyindedir. Deniz seviyesinden 160 metre aşağıda, etrafı yüksek dağlarla çevrili geniş bir "Çukur Ova" üzerindedir.
Turfan ovasını seyyahlar, "Orta Asya'nın göbeğinin çukuru" diye tarif ederler.
Çukur ovasıyla dünyaya ün salmış olan Turfan; Pıçan, Toksun, kasabaları ile birleşerek 360.000 nüfuslu bir şehir meydana getirirler. Nüfusun ekseriyetini Uygurlar teşkil eder.

Turfan, tarihte Uygur Türkleri'nin kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olarak da tarihî değer taşıyan bir Türk beldesidir.
Turfan Çukuru'nda kara iklimi hüküm sürer. Yazlar kurak ve son derece sıcaktır. Isı, çoğu zaman 40 dereceden aşağı düşmez. 45-47 derecelere çıktığı görülmüştür. Kışlar kuru soğuk yapar, kar hiç yağmaz. Böyle bir iklimde toprağın ısınma derecesi 75'tir. Kum üzerinde yumurta haşlandığı, ciğer kebap edildiği olmuştur.
Turfan, bu özellikleriyle, Çince'de "Ateşli Bostan" anlamına gelen "Hocu" kelimesiyle anılmıştır.
Bu iklime rağmen Turfan çukur ovası, yazımızın başında söylendiği gibi, "Ateş deryasında yeşil bostan" misâli; ormanlar, meyve bahçeleri, üzüm bağları, çeşitli tarım ürünleri ve kavun-karpuz bostanlarıyla göz kamaştıran bir yeşillik deryasını andırır.
Turfan'da kış mevsimi kısa sürer, Bahar erken başlar, Bu yüzden sebze, meyveler Turfan'da erken yetişir.
Turfan, Doğu Türkistan'ın merkezi Urumçi'ye 198 km. mesafededir. Urumçi'den otobüse binip yola koyulan bir insan, Turfan Ovası'nda ilerledikçe, kendisini bir ateş denizine girmiş gibi hisseder. Buraya ilk defa gelen bir kimse, burada insanların ve bitkilerin nasıl yaşayabildiklerine şaşar...

Bu sıcak deryasında meydana gelen harikulade yeşillik ise insanı büsbütün şaşırtır. Binbir çeşit meyvenin yetiştiği bahçeler, uçsuz bucaksız üzüm bağları ve şişkin divan yastıkları büyüklüğünde tarlalarda yatan yüzbinlerce kavun... karpuz...
Kumlan üzerinde yumurta pişirilen çölle kucak kucağa... bu yeşilliğin sırrı nedir? Turfan Ovası'nı kum istilâsına karşı koruyan ve onu çöl olmaktan kurtaran sır, bu arazinin yer altı su rejimi ve Türk dehasının keşfedip uyguladığı sulama sistemidir.
Turfan Ovası'nda tarım suludur. Suyun %40'ını Buğda dağından vadiye inen ırmaklar ve dereler teşkil eder. Geri kalan %60'hk bölüm, "Kariz Suyu" denilen yer altı sularıyla yapılır. Kariz yer altı sulama kanalı Boğda Dağı'nın eriyen kar sularını buharlaşmayı önlemek suretiyle yer altından Turfan tarlalarına getiriyor. Turfan'da böyle karizlerden toplam 550 adet bulunmaktadır.
Yer altı suları, muayyen aralıklarla açılan kuyular tünellerle birleştirilmek suretiyle "tesviye" usulleriyle yeryüzüne çıkarılmaktadır. Bu usul, hem su kaybını önlemekte, hem de sulamayı kolaylaştırmaktadır. Turfan Ovası'ndaki bu sulama sisteminin, dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmadığı bir gerçektir. Turfan Ovası asırlardan beri ve hâlâ bu usulle sulanmaktadır. Bu Uygur Türkleri'nin keşfettiği kanalizasyondur. Avrupalılar kanalizasyon çalışmalarıyla XIII. ve XIV. Yüzyıllarda tanışmışsa, Uygur Türkleri bundan 2000 yıl öncesi kanalizasyon tekniğini yaratmışlardır.
İşte, kızgın kumlarla, cennet bahçelerinin yanyana bulunu-şundaki sır... Yer altı sularını mucizevî bir buluşla yer üstüne akıtmak... Kuyu açıp kova ve tulumba ile çekerek değil; tam bir mühendislik hesabı ile.
Turfan Ovası'nda ekonomik bitkiler de ekilmekte ise de buranın en büyük özelliği kavun, karpuz ve üzümleridir. Önemli ölçüde uzun elyaflı pamuk yetiştirildiğini de kaydetmek gerekir. Turfan kavunları ve üzümleri bütün dünyaca tanınmaktadır. Bu 35-40 kilogramlık devâsâ kavunların üç özelliği vardır. Tatlılığı, sululuğu, kokusu... Turfan kavunları Avrupa, Amerika, Asya pazarlarında en lüks vitrinlerde teşhir edilmekte ve dilim dilim ambalajlanarak satılmaktadır. Turfan'da ve Doğu Türkistan'ın her yerinde Turfan kavunlarının kakı da yapılmaktadır. Anadolu'da armut, elma, vs.nin kurutularak kak yapıldığı gibi Turfan kavunları da özel usullerle dilimlenir, kurutulur ve kak olarak yenilir ve ihraç edilir.

Turfan kavunlarının pek çok çeşitleri vardır. Genel olarak iki ana bölüme ayrılır; "yazlık kavun, küzlük kavun"...
Yazlık kavunlar, yaz mevsiminde yenilen kavunlardır. Küzlükler ise kış aylarında yenilir... Bu kavunlar kış boyunca tadı ve kokusu hiç bozulmadan saklanır. Mayıs, Haziran aylarına kadar kalabilen kavunlar olduğu gibi, bazı kimselerin yeni yılın kavunu çıkana kadar sakladıkları olur.
Eski İpek Yolu'nun güney güzergahı üzerindeki Turfan, eski Türk kültür merkezlerinden biridir. Turfan'in doğusunda Idıkut devletinin başkenti Idıkut şehrinin harabeleri bulunmaktadır. Batısında ise eski Yargul şehri kalesi ve harabeleri bulunmaktadır. Turfan şehir merkezine 20 km. mesafede Budizm dönemine ait oyma duvar resimlerinin bulunduğu bezeklik yer almaktadır. Bu bezeklikteki oyma duvar resimleri Uygurlar ve başka Türk boylarının Budizm kültürü çerçevesinde yaratmış olduğu abide sanat eserlerindendir.
Turfan adı milattan önceki 5. Yüzyıllarda yaşamış Turan Şahı Alp Tonga'nın küçük oğlu Tur'un ismi ile bağlantılı olup zamanında Tur (yani Turahun) Doğu Türkistan'da pekçok minareleri inşa ettirmiştir. Bu minareler savaş zamanlarında haberleşmede önemli rol oynadığı için yavaş yavaş minareler onu yaratan ve teşebbüs eden Tur'un adıyla anılmaya başlanmıştır.
Turfan'in eski Astane bölgesinde böyle turlar çok sayıda kurulmuştur. Bu turlar içinde bir Tur'un dört etrafı yüksek duvarlarla çevrildiğinden o halk içinde "Tur Tam" (Tur Duvar) diye isimlendirilmiştir. "Turtam" zamanın geçişiyle dil bakımından değişerek "Turfan" olduğu hakkında halk içinde söylentiler mevcut bulunmaktadır. Bazı tarihçilerin tahminlerine göre "Turfan" ismi 12-13. Yüzyılardan sonra bu bölgede resmiyet kazanmıştır.*
Doğu Türkistan'ın Sesi, S. 3, s. 37-39; İsanbul-1984

UYGUR TÜRKLERİ'NDE DÜĞÜN KUŞAKLARI
1. Uygur Türkleri'nde Düğün ve Düğün Koşakları Nedir?
Uygur halk koşakları Uygur Türkleri'nin uzak tarihî geçmişinin aynasıdır. Çünkü onun da Uygur Türkleri'nin başından geçmiş olan tarihî vakaları ile maceraları zulme, eşitsizlik ve adaletsizliğe karşı yürütülen kahramanca mücadeleleri, hürriyete olan istek ve arzulan, gayeleri, örf ve âdetleri, gelenekleri, insan sevgileri, tabiat sevgileri gibi estetik duygularını kendi dairesi içine almaktadır.
Uygur Türkleri zengin bir kültüre sahip, sanat sever bir Türk boyudur. Bu yüzden nahşa-koşak (türkü) ve usul (dans) Uygur halkının toplu hayatında, insanların daimî ihtiyacı olan ekmek, su, hava gibi birbirinden ayrılmaz bir hale gelmiştir. Uygur Türkleri içinde, az da olsa, türkü, koşak, danış bilmeyen kişiyi bulmak mümkün değildir. Böyle bir gerçek karşısında Uygur ile temasta olan yabancı seyyahlar ile ilim adamları Doğu Türkistan'ı "nahşa-usul", "şarkı-dans" mekânı olarak tarif etmişlerdir.
Uygur halk koşaklarının büyük bir bölümü sevgi koşak-larından ibaret olup, onun mühim bir kısmını düğün koşakları teşkil etmektedir. Bilindiği gibi, düğün karı-koca olacak iki gencin hayatında en mühim vaka olup, o çok neşeli olan merasimlerinden biri sayılmaktadır. Uygurlarda, eskiden beri düğünler nahşa-koşak (şarkı-türkü) usul (dans) ile devam edegelmiştir. Uygurlar başta olmak üzere, bütün Doğu Türkistan Türkleri'nden sazsız ve şarkısız, koşaksız ve danışız düğün olmaz. Onun için halk içinde olıim yığışı ile, düğün nağmesi ile kızar "Yani ölüm merasimi ağlayış ile düğün merasimi saz şarkısı ile canlanır, neşelenir" gibi bir hikmetli atasözü mevcuttur.

Konu ve manâ bakımından çok zengin, şekil ve güzellik bakımından göz kamaştıran Uygur halk koşaklarının (cümleten düğün koşakları) çoğu halk tarafından şarkı halinde söylenirler ve bu şekilde ağızdan ağza göçerek evlattan evlada devam edip gelmektedirler. Uygurların düğün koşaklarında kız ve erkek tarafı, annesinin kendi yavrularına olan övgüsü ve istekleri ifade edilmektedir.
Zamanımızda düğün şekilleri gelişmiş hayatın şimdiki yeni şartlarına uygun olarak biraz değişmişse de eskiden Uygur Türk-leri'nin düğünleri geleneksel örf ve âdetlerine bağlı olarak dikkat çekici bir şekilde yapılıyordu. Düğünler, her Uygur bölgesinde genellikle aynı olsa da ayrı özellikler taşırdı. Meselâ, 20. yüzyılın ilk başlarında Doğu Türkistan'ın Kumul bölgesindeki Uygur Türkleri'nin düğün şekilleri şöyle bir tertip ile yapılıyordu: Orta dereceli iki aile arasında kız-oğlanlarını evlendirmek için söz kesildikten sonra oğlan tarafı düğünlük için dokuz96 giyimlik kumaş, dokuz tane koyun, dokuz, küre97 buğday (bir küre on iki kilodur), dokuz şing98 pirinç (bir şing 2 kilodur), dokuz cing yağ (bir cing yarım kilodur), dokuz masa meyve ve düğün için yeterli miktarda odun, kömür, çay ve tuz gibi nesneleri harbalara yükleyerek kız tarafın ailesine gönderiyordu.
Düğünün birinci günü kız ve erkekten ibaret her iki tarafın misafirleri kız tarafının evine davet edilirdi. Buna "Baş düğün" denilirdi. Şu günü öğleden sonra evlenecek erkek, kendi erkek arkadaşları ile birlikte kızın evine hoca nikâhı için gelirdi. Kızın mahallesindeki erkekler "kız körki", "kız görümlüğü" istiyoruz ; deyip, kız evinin kapısını at harbasmın tekerlekleri ile kapatıp, onların kolaylıkla girmesine engel olacaktı. Oğlan ile beraber
6. Damat evinden kız evine düğün için gönderilecek eşyalar çoğunlukla dokuz denk ile gönderilir. Eski Türk geleneklerinde dokuz sayısı kutlu bir manâ ifade etmektedir. Eski Türk düşüncesinde dünya dokuz bölümden ibaretmiş gibi düşünülmüştür. Hakan davulları ve tuğlalarının dokuz tane olması bu düşünceyi teyit etmektedir. Tarihte adı geçen eski Uygur devletlerinden Uygur Kağanlığı (744-840), Kuçu Uygur Devleti (870-1250), Karahanlılar Devleti (870-1150)'de Uygur kabileleri birliğine girmiş olan İçdokuz (Yağlakar, Oturkar, Törlemür, Bukaskır, Avuçağ, Karsar, Kogursov, Yabukar, Ayavuz) ve Dışdokuz (Uygur, Ofugur, Gün, Bayırku, Togra, İzgil, Kıpçak, Basmıl, Karluk) birliği kurulmuşlardı.
97. Küre: Aslî şekli küri, kürilik'tir. Eski Uygur Türkleri'nde hacim ölçüsü olarak kullanılırdı.
Şing: Çince kökenli bir ağırlık ölçüsüdür. Aslî şekli şi cing idi. Şi "dört", cing "yarım" kilogram demektir. Bu Çince seklin Uygur Türkçesindeki karşılığı olarak tang kelimesi kullanılırdı. Yeni Uygur Türkçesindeki kelimenin bünyesindeki -ci düşmüş ve kelime şing haline gelmiştir.
98

gelenler harekete geçerek kapıyı açmak için çalışıyorlardı. Kapı açılmasa, kızın mahallesindeki genç erkekler "açalmadı hop hop" diye çukan salıp onları alaya alıyorlardı. Bu duruma dikkat ederek evlenecek erkek ile çok sayıda arkadaşları beraber gelirdi. Hoca nikâhı çoğunlukla misafirlerin bulunduğu salonda cemaat önünde yapılıyordu. Nikâh töreni yapıldığı zaman, evlenecek erkek yedi sekiz arkadaşı ile bu salona girerdi. Nikâhtan sonra kız tarafının ailesi evlenecek oğlana bir takım elbise, yahut elbiselik kumaş hediye ederdi. Buna "güveyilik" hediyesi denilirdi. Erkekler nikâhtan döndükten sonra onları damadın akrabalarından veya arkadaşlarından birisi evinde misafir ederdi. Burada evlenen damadın arkadaşları saz ve şarkılar ile birkaç saat neşeli eğlence tertiplerlerdi. Bu merasime "çaç çüşürge" (saç düşürme) denilirdi. Akşam üstü ise eğlence şekli işret haline dönüşürdü. Eğlencelerin sona ermesinden sonra ise ev sahibi, damada bir takım elbise veya elbiselik kumaş hediye ederdi. Akşam üstü evlenen geç ve onun arkadaşları ve erkek tarafından on ile yirmi arasındaki kadınlar, gelini götürmek için gelin evine dokuz kere saygı ziyaretinde

bulunurdu. Dokuzuncu saygı gelişinden sonra gelini harba veya mepe (etrafı kapalı bir çeşit harba) ile damat evine doğru götürürdü. Kızın mahallesindeki erkekler bir kaç yerde urgan çekip yolunu kapatmaya çalışırdı. Damadın tarafı ise büyücek bir erkek koyun hediye ettikten sonra, urganları kaldırarak yol verirlerdi. Bu erkek koyunu, yolu kesen gençler yerlerdi. Gelin, damat evine getirildikten sonra, yanındakiler onu beyaz kigiz üstüne alıp, üç yere yakılmış ateş üstünden dokuz defa atlatıp, daha sonra hazırlanmış yatak odasına getirirlerdi.
Düğünün ikinci günü, damat tarafı kendi akraba ve mahallelisini, kızın anne-babasını ve onun akraba ile komşularını evine davet ederdi. Buna yüz açma merasimi denilir. Yüz açma merasimi günü, sabah mezgilinde, gelinin ailesi düğün için kesilen koyunun akciğer ve bağırsaklarından "öpke yesip" denilen yemeği hazırlayıp onu sıcak halde damadın evine gönderirdi. Mesafe uzak ise, öpke yesip soğuk hale gelmişse onu ısıtıp evle- „ nen gelin ile damadın başlarını bir araya getirip onun buharına tutarlardı. Bundan maksatları, evlenen iki gencin ömür boyu beraber olmalarını istemeleriydi.
Düğünün üçüncü günü, kız tarafı, erkek tarafını ve onların yakın akrabalarını yemeğe davet ederlerdi. Buna "Çıllaşka Çağırmak" denilirdi. Düğünün dokuzuncu günü, kız tarafı yine oğlan

ve onun anne babasını yemeğe davet ederdi. Bunun sebebi de, damat ve onun ailesi ile iyice tanışmak idi. Düğün merasimleri bununla biterdi.
2. Düğünün ilk gününde söylenen "Kız Göçürme
Koşakları"
Uygur Türkleri'nin düğün merasimleri hakkında tanıtma kısmında zikrettiğimiz gibi, düğünün ilk günü akşam üstü evlenen erkek ve onun arkadaşları ve oğlan tarafından on ile yirmi arasındaki kadınlar gelini götürmek için dokuz kere tazim ziyaretinde bulunurlardı. Dokuzuncu gelişten sonra gelini at arabası ile oğlan evine doğru götürürlerdi. Kız, anne babasının evinden ayrılış vaktinde âdet icabı sessizce ağlardı. Bu ağlayış, kızın kendi evinden ayrılış üzüntüsü ile evlenme sevincinin ifadesi idi. Bu durumda kızın arkadaşları "kız göçürüş nahşısı" (kız götürme şarkısı) denilen aşağıdaki koşağı bir ritm ile söylerlerdi:
Yığlıma kız, yığlıma toyun boldı '• ' Altın güllük köşüge öyün boldı
Yığlıma kız, yığlıma hoş bolursız Karçugıdek yigitke koş bolursız
Yığlıma kız huşal bolgın toylışındur Altun boyluk gül yiğit oynışmdıır
Yığlıma kız, Feridundek" behtin bolur Altın güllük köşügide tehtin bolur
Türkiye Türkçesine Aktarılması:
Ağlama kız ağlama düğünün oldu Altın güllük köşk evin oldu.
Ağlama kız ağlama hoş olursun Şahin gibi yiğite eş olursun.
99. Feridun: Piştadilerin altıncı padişahıdır. Cemşid sülalesinden tife'riin yardımıyla Dahhak'ı öldürmüştür, diye rivayet edilmiştir. Lakabi'jPerrutİ-(mübârek)'dur. Dahhak'tan saltanatı eline almıştır.
I!
İM
ıl
ji

Ağlama kız, sevin, bugün düğünündür, Altın boylu güzel yiğit sevgilindir.
Ağlama kız Ferudun gibi bahtın olur Altın gibi köşkü senin tahtın olur.
3. Düğünün İkinci Günü Tertiplenen "Yüz Açku" Yüz Görümlülüğü Merasiminde Söylenen Koşuklar:
Düğünün ikinci günü damat tarafının evine davet edilen erkek misafirleri oturma salonuna çıkarırlar. Burada kızın annesi ve\a ona vekâleten bir kadın, kendi kızını, erkeğin annesi veya

ona vekâlet eden bir kadın kendi oğlunu methederek koşak söylerler. Bu koşaklara "yüz açkı nahşisi" (şarkısı) denir. Bunlar şö>ledir:
A. Kız annesinin ve kız tarafının okuduğu koşaklar:
"'Y'
Akkına yağlık içinde, ...,,.,,¦. Bir tügün gül sakildim. Gülni alıp başımga, Tacı kilip çancıdım
El halayık tola keldi, :,,
Hiç kişige bakmıdım. , ;,¦, '¦¦] Şunçe helkler ansıdın,
Özlirige sakildim. ¦·'¦·.·
, ¦, ¦,,
Balakılsıla aydekkine, ^ -,....;.,
Boyı kircin taldekkine. , ¦,>\-,r,,;.'¦.¦.-;: \-j , ¦¦¦¦,'.
> Kişi korse göldekkine, : , ! :, ¦·,,'
Hizmet kılur erdekkine. ^ ¦¦"¦]"':•'"¦':V' '.,.;'
Türkiye Türkçesine Aktarılması? > ; ,
" Bir beyaz örtü içinde, ,^;^';
Bir demet gül sakladım. .,.,"¦.', ;¦' ..¦¦.;,. ' , ¦;'.,.... L,
:;•; Gülü alıp başıma, /, ')! ¦r ^
!;-: Tacı gibi sakladım. V
: : UYGUR TÜRKLERİ ; 191
El, halayık istedi çok Hiç kimseye bakmadım. Bir çok halk arasından. Sizin için sakladım.
Evlat edin, ay gibidir, Boyu nâzik dal gibidir. Kişi görse gül gibidir, Hizmet eder erkek gibi.
B. Kız tarafının söylediği koşaklara cevap olarak oğul annesi ve oğul tarafının okuduğu koşaklar:
Bizmu oğul çong kılduk. Bir molla-âlim. ¦ ... ı ' Cinim balam tolun ayını, ¦ ..
¦•-. '¦
Kıçe-kündüz tilividuk. < i. '.•< .•¦¦ :" ¦ '¦ Emdi berdi hudayım.
Bazarlardan at alduk, Sağrısı ala.
Yukıırı mehelledin kız a Altundek bala.
Segiş uçun çumenzar, Österg boyı yakılıduk. Şunce kızlar ansıdın, Henim balamnı talhduk.
Biri lenhar, biri mıhar, Kamlışıp kalar. Kaçurinin yilimidek, Yepişip kalar.
Türkiye Türkçesine Aktarılması:
Biz de oğul büyüttük, Bir bilgin-âlim.
' ' Canım oğlum, dolunayım, Gece gündüz talep ettik. s
•¦JııtıHi
i hıirlnvım
192 MAHMUT KAŞGARLI
Pazarlardan at aldık, Yelesi güzel.
Yukarı köyden kız aldık, , Nur gibi güzel.
Serinlemek için biz, Dere boyunu gezdik. Bir çok kızlar arasından, Bu güzel kızı seçtik.
Birisi beyaz ve birisidir kırmızı çiçek, ""¦ "¦ * Alışıp kalır.
Reçine gibi birbiriyle, Yapışıp kalır.
C. Oğlan tarafının söylediği koşaklar bittikten sonra, taraf tutmayan kadınlardan birisi şöyle koşak söyler:
Tağdin çüşti taşbelik, Sudın çikti ay belik. Nedin çikti bu layık, Birbirige hop layık, Heyran kalğay halayık.
Türkiye Tiirkçesine Aktarılması: ,
Dağdan düştü taş balık, - ı ; Sudan çıktı ay balık, Neden çıktı bu lâyık, Bir birine pek lâyık, Merak etsin insanlar.
Bu koşaklar söylendikten sonra neşeli şakalar içinde oğlan annesi kızın, yani gelinin baş örtüsünü çıkartarak onun yüzünü açarlar. Buna yüz açkısu denilir. Bu hareketten sonra oğlan

ailesini temsil eden oğlan annesi, kıza geyimgeçek (elbise) zibuzinnet hediyelerini verirler. Kız hürmet ile teşekkür eder ve kabul eyler. Ondan sonra yaşlı kadınlardan bir ikisi yerinden kalkarak düğünü kutlayıp, gelin ile damada olan iyi dileklerini söylerler. Koşaklar, beyitler söylerler. Salondaki kadınlar da her bir mısranın en sonundaki iki kelimeyi beraber okurlar.

Okunan koşak şöyledir: x,
Etigen-kopar bolğay, Tünnük açar bolğay, . ı '
Tokkuz oğulluk, bir kızlık bolgay, f. ¦ Kotanda koyluk bolğay,
Egilde kalilik bolğay.
Uçı uzarğay, tüvi yeyilğay. Kodukka taş çuşkendek bolğay, Kaçura yelimdekyepiş kalğay, Hudayım mübarek kılğay.
Türkiye Tiirkçesine Aktarılması:
Sabah erken kalkacak olsun, Tepedelik açacak olsun, Dokuz oğullu, bir kızlı olsun. .
Kotanda koyunluk olsun.
Ağılda seyirlik olsun. '•. '
Ucu uzasın, dibi yayılsın, ¦ •
. . Kuyuya taş düşmüş gibi olsun. ¦' "
Reçine gibi yapışıp gitsin, Allah mübarek etsin.
Bu kutlama ve tebrikten sonra gelen misafirler, evlerine dönerler. Düğünün böyle gelenekleri, Doğu Türkistan'ın (Uygur Özerk Bölgesi) Kumul vilayetindeki Uygurlar arasında halen devam etmektedir. Uygur Türkleri' nin düğün şekilleri diğer Türk boylan gibi çok çeşitli olup, buna bağlı olarak düğün koşakları çok çeşitlilik gösterir. Bunları toplamak ve etraflıca incelemek, folklor zenginliğimizin ortaya çıkması bakımından bizce çok önemlidir.

Eskişehir'de 7-9 May1S 1987 tarihleri arasında düzenlenen 3. Uluslar araş. Türk Halk Edebiyat, Sempozyumuna sunulan bildin Doğu Türkistan'.n Sesi, S. 16, s. 46-48, istanbul-1987

J94

MAHMUT KAŞGARLI

TURFAN ESKİ MEZARLIKLARINDAN ÇIKARILAN BOZULMAMIŞ İNSAN CESETLERİ VE TARİHİ GERÇEKLER

Çin Halk Cumhuriyetine bağlı L'\gur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistanlım başkenti Urıınıçi'deki Şinjaii Üniversitesi (Doğu Türkistan (Jniversitesi)'nin Edebiyat Fakültesi öğretim üyeleri tarafından seçilen ve benim de içinde bulunduğum dört kişilik bir heyet Çin'in gelişmiş olan Üniversitelerinin Edebiyat Fakültelerinde yürütülen eğitim-öğretim reformunun durumunu öğrenmek ve araştırma yapmak maksadıyla 20 Mart 1973 tarihinden 19 Haziran 1973 tarihine kadar Çinin kuzey, orta ve doğu eyaletlerinde yer alan üniversitelerinde gezi ve araştırma faaliyetlerinde bulunmuştuk.
Takriben üç ay süren bu araştırma gezisinde Çinin Pekin, Şangay, Hancu, Şinyaıı, Tiyencin, Nencin, Çindav, Keyfin, Daliyen gibi toplam 20 il ve 25 şehrinde yer alan 30 Üniversite ve enstitülerinde araştırma yaptık.
Şangay Fuden Üniversitesinde 10 gün, Şangay Pedagoji Üniversitesinde 10 gün inceleme yaptıktan sonra 2 Mayıs 1973 tarihinde Vapur ile Sendun eyaletinin başkenti Çindav şehrine doğru yola çıktık. Çinin sarı denizinde vapurla 2 gece-gündüz yol aldıktan sonra Çindav şehrine ulaştık. Çindav'da Çindav Pedagoji Enstitüsünde 3 günlük bir inceleme yaptıktan sonra 8 saatlik tren yolculuğuyla Yentey şehrine geldik. Yentey'den 8 Mayıs günü akşamı saat 19'da vapura binip 9 Mayıs günü sabah saat 6'da Liyavnin eyaletinin liman şehri Daliyendeki Daliyen Pedegoji üniversitesinde inceleme faaliyetlerini sürdürdük.

Öğrenme, araştırma faaliyetlerimiz sürerken Daliyen Pedagoji Üniversitesi Rektörlük özel kalem müdürü Hofinlen Sinjan (Doğu Türkistan) dan geldiğimizi öğrendikten sonra heyetteki arkadaşım öğretim üyesi Abdülahat Ömer ile bana şunları söyledi:
— "Sizin yurdunuz Şinjan'ın (Doğu Türkistan) Turfan

bölgesinden 1915-1917 yılları arasında Japonlar tarafından kazıp çıkarılan çürümemiş insan cesetlerinden (Çin dilinde Muneyin denilir) Yedi tanesi zamanında Japonlar tarafından yaptırılan Loşünko (Uluslar Arası Portartor liman şehri diye tanınır) liman şehrindeki arkeoloji müzesinde bulunmaktadır. Onları görebilseniz
çok iyi edersiniz".
Biz hemen şaşkınlık ve heyecan ile Hofinlen Hanıma bakarak, Oraya gidersek görebilir miyiz? Diye bir soru yönelttik. Hofinlen hanım bize bakarak, arkeoloji müzesi genel bölümünün herkese açık olduğunu, çürümemiş insan cesetlerinin müzenin özel bölümünde bulunduğunu, bu bölümün yukarı düzeydeki devlet yetkililerine, yabancı ülke devlet ve hükümet başkalarına gösterilebildiğini, normal Çin vatandaşlarına şimdiye kadar açılmadığını bildirdi.
Biz Hofinlen'e, bu bölümü görebilmenin bir çaresi yok mu? Biz çok uzaklardan geldik, kendi bölgemizden çıkarılan bu cesetleri bir görebilsek çok iyi olurdu, dediğimizde, o bize, bu bölümü görebilmek için Çin Komünist partisinin Daliyen Şehir komitesinden izin almak gerekir dedi. Ben hemen Hofinlen'e;
— Siz söz konusu izini almamız için bize yardımcı olabilir misiniz? Dedim. O biraz düşündükten sonra;
— Ben pedagoji üniversitesi Rektörlüğü adına bir yazı yazarak şehir parti komitesine götürüp sizin için izin almaya çalışacağım dedi. Bu sözleri duyduktan sonra çok sevindik ve
ona;
— Bu izin gerçekleşebilir mi? diye sorduk. O da şehir parti komitesi sekreterinin kendisinin kocası olduğunu ve onun bu konuda yardımı olabileceğini söyledi. Bu sürpriz bizi çok sevindirdi. Doğu Türkistan'dan buraya getirilen çürümemiş cesetleri görme isteğimizin gerçekleşeceğine emin olduk.
Bilindiği gibi 19. yy'm sonlarında ve 20. yy'ın başlarında Rusya, Almanya, İngiltere Fransa, Japonya gibi devletler Doğu Türkistan'a arka arkaya ilmi araştırma ve arkeolojik çalışma heyetleri göndererek Doğu Türkistan'ın Turfan, Kuçar illerindeki bin evlerden, Donghang bölgesinden Uygur Türklerine ait pek çok edebi ve tarihi eserleri kendi ülkelerine götürmüşlerdir. Bunların arasında çürümemiş cesetlerde varmış.
Hofinlen bize bir gün sonra gerekli izni aldığını, bizi Loşünko Arkeolojisi Müzesine götüreceğini söyledi. Sevinçten göklerde

8 Mayıs 1973 sabahı saat 8'de trene binip, Daliyen şehrinden Loşünko liman şehrine yola çıktık. Bir buçuk saatlik bir yolculuktan sonra Loşünko'ya ulaştık. Hemen Tarih ve Arkeoloji müzesine koştuk. Müzenin genel bölümünü gezmeye gelenler için açıktı. Bu bölümü gezip bitirdikten sonra müze yetkilisine çürümemiş cesetler bölümünü görmek istediğimizi bildirdik. Yetkili şahıs bize;
— Orasını görmeniz mümkün değil deyince Hofinlen müze yetkilisine Daliyen Şehir parti komitesinin müze yönetim kuruluna yazdığı izin yazısını gösterdi ve ona verdi. Yetkili özür dilerim birkaç dakika bekleyiniz dedi. Hemen koşarak müze müdürlüğü odasına gitti, biraz bekledikten sonra müze yetkilisi yanımıza gelerek, buyurun dedi. Ve bizi çürümemiş cesetler konulan özel bölüme doğru götürdü. Bu bölümün kapısında adam başı büyüklüğünde bir kilit

vardı. Müze yetkilisi kilidi anahtarla açtı. Özel olarak yapılan geniş bir salonda çürümemiş cesetler (islami akidelere göre böyle cesetlere şehit denirdi) Yedi cam sandık içine yerleştirilmişti. Çürümeyi önleyecek ilaçlarla ilaçlanarak bu camlı sandıklara konulmuşlardı. Bunlardan birincisi 55 yaşlarında, siyah sakallı, siyah saçlı, uzun boylu, düz burunlu bir ceset idi. O yeni ölmüş gibi yatıyordu. Kaşları, kirpikleri, saçları hayatta olan bir insan gibi canlı ve ' yerinde idi. Üzerinde pamuk kumaşından yapılmış bir ton, bir pantolon vardı ve sapasağlamdı. Bizi gezdiren yetkili; "İmi araştırmalar sonucunda bu cesedin yaşının 3 bin olduğunu yani bundan ' 3000 yıl önce ölen adama ait olduğunu söyledi". Ve onun Turfan bölgesinden getirilmiş olduğunu ilave etti. Onun fiziki, biyolojik özellileri kıyafetleri tam anlamıyla bir Uygur Türkünü andırıyordu. Fakat, boy vücut bakımından şimdiki insanlardan daha büyüktü. Bu görünüm bana bir alimin kitabından okuduğum, insanların beyni geliştikçe vücudun fiziki bakımdan küçüleceğini ifade eden görüşlerinin ne kadar doğru olduğunu hatırlattı.
İkinci ceset ise orta yaşta yine bir erkek idi. O da kendi elbiseleriyle yatıyordu. Kısa sakallı, bıyıklı ve esmer renkli biri olup elbiseleri yünden idi. Tanıtımında onun ölümüne iki bin yıl olduğu yazılmıştı. Bu Türklerin bundan iki bin yıl önce yün kumaş dokumasını bildiklerini gösteriyordu.
Üçüncü ceset 35 yaşlarındaki bir kadın idi. Saçları sim siyah, kaşları yay gibi, burnu elif gibi, elma yüzlü güzel biri idi.

O, uzun gömleklik halde yatıyordu. Onun tanıtım yazısında 1500 yıl önce ölen bir kadın denilmişti.
Dördüncü ceset yaşlı bir erkek cesedi idi. Tanıtım yazısında onun beş yüz yıl önce ölen bir Uygur ihtiyar olduğu belirtilmişti.
O, kefenlenmiş, İslami usulle gömülmüş bir Uygur Türkü idi.
Beşinci ceset, İslami usulle kefenlenerek gömülen 60 yaşlarında bir kadın idi. Onun tanıtım yazısında 600 yıl önce ölen bir Turfanlı kadın denilmişti. Altıncı ve yedinci cesetler 12 yaşlarındaki bir erkek çocuk ile 7 yaşlarındaki bir kız çocuk cesetleri idi bunlarda kefenlenmiş olup aşağı yukarı 4-5 yüzyıl önce ölenlerden idi.
Yukarıda gördüğümüz çürümemiş cesetlerin ortak özelliği, derisinin (simasının) esmer, buyaz olması gövdelerinin nisbeten büyük olması, boy bakımından orta boy olması, burularının geniş, düz olması, koyun gözlü olmalarıydı. Bu özellikler Türk ırkına
ait özelliklerdir.
Daliyeri* Tarih ve Arkeoloji müzesindeki büyük küçük toplam 7 tane cesedin hepsinin görünümü, kıyafetleri onların Türk olduğun gösteriyordu. Müzeyi gezdiren yetkili, bize onların Uygurlara ait olduğunu vurguladı. Biz de gördüğümüz gerçeklere dayanarak bu sözlerin doğruluğuna kanaat getirdik.
Biz, Arkeoloji müzesinin yetkilisine bu çürümemiş cesetlerin kim tarafından, ne zaman buraya getirildiğini sorduk. Yetkili bize bu durumu şöyle anlattı: "Japonların tarih ve arkeoloji sahasındaki bilim adamları gömüldüğüne uzun seneler olsa da çürümemiş cesetlerin havası kurak, sıcak bölgelerden biri olan, deniz yüzünden 185 metre aşağıda yer alan Turfan bölgesinde bulunabileceğini düşünerek, Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesine 1915 ve 1917 yılları arasında iki defa Arkeoloji heyetleri göndermişler. Heyet, Çin idaresi altındaki Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesine gelerek, mezarlıklarda kazı çalışmaları yapıp toplam 21 tane çürümemiş insan cesetlerini bulup onlardan 7 tanesini o zamanlar kendi idaresi altındaki Loşünko müzesine koymuş, 6 tanesini kendi hakimiyeti altında tuttuğu Kore'nin Seul Arkeoloji Müzesine, 8 tanesini Japonya'nın başkenti Tokyo Arkeoloji Müzesine koymuşlardır."

Daliyen Arkeoloji Müzesi yetkilisinin bu sözleri bundan bir yıl önce Turfanlı bir yaşlı ihtiyarın bana izhar ettiği bir olayı göz önümde canlandırdı.
1972 yılının bahar aylarında Turfan'daki bir akrabamı ziyaret atmav ;^in TTrumri'rlen trene binİD Turfan'a doğru yol aldım.

Trenden Dahiyenzi istasyonunda indim. Dahiyenzi istasyonu Turfan şehrine 25 kilometre mesafedeki bir istasyon idi. Orada Turfana gidecek otobüse bindim. Otobüs Turfana doğru hareket etti. Benim yanımdaki koltukta bir yaşlı Uygur oturuyordu. Yolculuk sırasında onunla tanıştık. Adı İbrahim olup, takriben 80 yaşlarında, uzun boylu, kısa beyaz sakallı bir adamdı. Havadan sudan konuşarak yolumuza devam ediyorduk. Turfan şehir merkezine 7-8 kilometre mesafe kala yol kenarındaki bir mezarlıktan geçerken İbrahim abi bana:
— Bu mezarlık yanından ne zaman geçersem, bundan 55 yıl önceki bir olay gözümün önünde canlanıyor dedi.
Ben hemen şaşkınlıkla İbrahim abiden bu olayın ne olduğunu öğrenmek istedim. O da tabiki anlatırım dedi ve sözünü şöyle devam ettirdi:
— Benim babam Hamdullah Abbas, ben 6-7 yaşlarında iken Turfandan göç edip, oraya 60 kilometre uzaklıktaki Toksun ilçesine yerleşmiş. Ben Toksun ilçesinde büyüdüm. Yaşım 25'lere geldiği günlerden bir gün Şengen Yamuldan (ilçe kaymakamlığından) işsiz insanlar için iş bulunacağı hakkında bir duyurunun yayınlandığını duydum. Ben çalışacağımı bildirmek için ilçe kaymakamlığına geldim. Beni içeriye aldı. İçeride üç kişi ile karşılaştım. Biri Uygur Tercüman, ikisi yabancı idi. Yabancıları Çinli zannettim. Çekik gözlü, kısa boylu, şişman Çinli tercüman vasıtasıyla bana yanında oturan yabancıyı göstererek şunları söyledi:
— Bu kişi Japonya'dan gelen misafirimiz, sen bunlar için çalışacaksın. Onlar ne isterse onu yapacaksın.
Göreviniz mezar açmak ve kapatmaktır. Gündüzleri istirahat edip uyuyacaksınız, geceleri çalışacaksınız, çalışmanızdan kesinlikle kimseye bahsetmeyeceksiniz. Eğer bahsederseniz cezalandırılacaksınız, -dedi ve günlük iş hakkının miktarını söyledi. Ücret hayli yüksekti. Benim gibi çalışmak isteyen 15 Uygur gencini seçerek bizi Toksundan Turfan'a götürdüler. Turfan Şengen Yamul (ilçe kaymakamı) yanındaki bir eve yerleştik. Bize verilen talimat gereği gündüzleri istirahat ediyoruz, geceleri çalışıyoruz. İşimiz eski mezarlıktaki şahısların mezarını açmak ve kapatmak idi.
Mezarlıktan çürümemiş insan cesetleri çıktığında Japonlar onları hemen ilaçlayıp cam sandıklara yerleştirerek, arabalara yükleyip Urumçi'ye götürüyorlardı. Çürümüş cesetler çıktığında Japonların talimatına göre hemen yerine konarak mezarı kapa-

tıyorduk. Benim ve benim gibi çalışanların kafamızda bir soru vardı. Acaba Japonlar bu kadar para harcayarak çıkardıkları bu çürümemiş cesetleri ne yapacaklar? Hiç birimiz bu sorunun cevabını bulamryorduk.
Bu şekilde 10 gün eski mezarlıkta çalıştık. Onbirinci gün geç saat iki buçuk gibi bir vakitte biz mezar açmak için gaz lambalarının ışığında çalışırken mezara yakın bir köyden gelen birkaç yüz kişinin aniden saldırısına uğradık. Bu kişilerin ellerinde sopa, balta, demir çubuklar vardı. Japonlar, arabalara binip kaçtı. Çalışanların çoğu da koşarak kurtuldu. Uygur gençlerden iki kişi onların sopalı saldırısına maruz kaldık, yakalandık. Benim butuma bir sopa değdi canım çok acıdı. Onlar bizi köye götürüp sorguya çekti. Köy ak sakalı (köy büyüğü) bize:
— Bizim mezarlıklarımızda ne işiniz var? Ne yapıyorsunuz, ölülerimizi neden rahat uyutmuyorsunuz? Diye bir soru yöneltti.
Ben:

— Biz işçiyiz, emir kuluyuz. Şengen Yamul'dan (ilçe kaymakamlığından) bizi çağırıp, birkaç Japonu gösterip, bunlara çalışacaksınız, onlar ne emir verirse yerine getireceksiniz dendi. Biz onların emriyle bazı mezarlıkları açtık, yine tekrar kapattık,
— dedim. Köy ak sakalı:
— Siz gavurlara (Çinliler ve Japonları kas ederek) yardım edip ecdatlarımızı rahat uyutmadınız. Onları yerlerinden kaldırdınız böylelikle bir pisliğe bulaştınız, sizi öldürürsek de azdır. Diye azarladı. Sonra öğrendiğimize göre başka bir köye akraba ziyareti için giden iki genç kendi köyüne dönüşünde saat 2'de bizleri görmüş. Önceleri bizi Cinler olsa gerek diye düşünmüş. Sonra fikir değiştirip köye haber vermiş. Neticede biz bu şekilde baskına uğramışız.
Ertesi sabah ilçe kaymakamlığından Çinli yetkililer ve polisler gelip bizi kurtarıp ilçe merkezine götürdü. Duyduğumuza göre Çinli yetkililer ve kaymakamlar Japonların Uygurlar diyarından çürümemiş cesetleri bulup Japonya'ya götürmesi için topluca çok miktarda rüşvet almış ve çalışmaların yürütülmesi için anlaşmış ve Japonlara yardımcı olmuş.
Daliyen Arkeoloji müzesinde gördüğümüz çürümemiş cesetler ve müze yetkilisinin bize söyledikleriyle 1971 yılında İbrahim ağabeyin bana söyledikleri arasında tam bir bağlantı ortaya çıkmıştır. İbrahim ağabeyin söylediklerinin gerçek olduğuna kanaatim tam oldu.
Daliyen Arkeoloji müzesindeki cesetlerin İbrahim ağabeyin

gençliğinde Turfandaki eski mezarlıklardan çıkardığı çürümemiş cesetlerden ibaret olduğu anlaşıldı.
Komünist Çin siyaseti yanlısı bazı Çinli tarihçiler komünist Çin yönetiminin gerçekleri yansıtmayan görüşlerini yaymak ve propagandasını yapmak için eski çağlardan beri Türklerin özellikle Uygur Türklerinin toprakları ve kültür beşiği olan doğu Türkistanı "Türk toprağı değildir, Uygur Türklerinin de toprağı değildir. Uygurlar 840 yıllarından sonra Orhun bölgesinden bu topraklara göçmen olarak gelmişlerdir. Bu topraklarda eski çağlardan beri Çinliler ve başka milletler yaşıyorlardı görüşünü ileri süre gelmektedir. Bu görüşler tarihi gerçekleri yansıtmayan ve Çin yönetiminin Doğu Türkistan'ı ebedi kendi idaresi altında tutarak sonuna kadar sömürmek niyetinden kaynaklanan bir görüştür.
Bu görüşe örnek olarak Çinli şin-şi'nin 23.9.1980 tarihli Şinjan Gazetesinde yayımladığı "Eski Edikut Yargol şehirleri hakkında" başlıklı makalesinden bir paragraf göstermek mümkündür:
"9.Asrın 30. yıllarının sonlarında (Tan sülalesinin Huycan Yıllarında) Uygur devleti Hingan dağlarının kuzeyindeki Orhun nehri kenarında idi. Sonraları devlette Kar-fırtına afetleri ve bulaşıcı hastalıklardan dolayı onlar batıya göç ederek batı bölgedeki halklar ile birlikte yaşamışlardır. Batı bölgesine göç edip yerleşenlere Batı Uygurları denilmiştir."100
Milattan sonra 840 yılında meydana gelen olaylar, doğal a-fetler ve Kırgız Türklerinin saldırısı sonucunda Orhun bölgesini terk eden Uygur Türkleri, kendi soydaşlarının yaşamakta olduğu bölgelere ve Doğu Türkistan'a göç etmişlerdir. Bu göçten çok önce Turfan ve tarım havzasında Uygur Türkleri ve Başka Türk boyları yaşıyorlardı.
Daliyen Arkeoloji Müzesinde gördüğümüz doğu Türkistan'dan getirilen Uygurlara ait olan 3 bin yıllık, 2 bin yıllık, bin yıllık çürümemiş cesetler, bu toprakların Türk toprakları olduğunu, güçlü bir şekilde kanıtlamaktadır. Bu tarihi gerçekleri, kimsenin ortadan kaldırmaya gücü yetmeyecektir. Güneşi balçıkla örtmek mümkün değildir.

100. Şin-si, "Eski İdikut, Yargol şehirleri hakkında" 23.09.1980 Şinjan'a Gazetesi, Sayfa: 3

Çin Halk Cumhuriyeti İstanbul Başkonsolosu Wu Keming ve Konsolos Han Yong Shaenk, 26.10.1989 tarihli Zaman Gazetesi'ne yaptıkları özel açıklamada "Çin'de Doğu Türkistan diye

bir bölge yoktur. Bazı kimselerin Doğu Türkistan adı verdikleri bölge Çin'in Şinjan bölgesidir. Doğu Türkistan meselesine gelince böyle bir devlet olmamıştır. Olmuşsa bile ancak bir-iki gün yaşamıştır." İddiasını ileri sürmüşlerdir.
Bu,ilmî gerçeklerle ve tarihle bağdaşmayan bir safsatadan ibarettir. Orta Asya ya da Türkistan tarihini inceleyen tarihçiler ve Türkologların eserlerinde defalarca vurgulandığı gibi Türkistan, Türkler'in eski anavatanının tarihi, coğrafi ve siyasî adıdır.

Wühelm Bartiod 1902 senesinde: "Türkistan, Asyanın batı merkezi kısmında büyük bölümü işgal eden, eskiden beri Turan veya Türkistan denilen memlekettir ki bu ise Türkler memleketi demektir. Bu ülke batıda Ural nehri ve Hazar denizi, doğuda Çin hududu, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobul, Tomsk vilayetleri arasındadır."101 demiştir.
14. yüzyıla kadar Büyük Türkistan'ın doğu kısmı olan Doğu Türkistan'a, Uygur Türklerinin vatanı manasına Uygur İli denilmiştir. Son altı asırda ise bu bölge Doğu Türkistan diye bilinmektedir. Doğu Türkistan'ın ismi 1876-1877 yıllarında yapılan ikinci Mançu-Çin istilasından sonra 18.11.1884 tarihinde İstilacı Mançu Çin ordusunun komutanı Zo Zung Tang tarafından "istila edilen toprak" manasındaki Çince Şinjan,yani "Yeni toprak"adı ' ile değiştirilmiştir. Buradaki Şinjan kelimesinde şu gerçek açıkça anlaşılmaktadır ki bu toprak eskiden beri Çin toprağı olmamıştır. Çin yönetimi, Türklerin eskiden beri anavatanı olan Doğu Türkistan için "Eskiden Çin toprağıdır, Çin'in parçalanmaz bir
101. Ensıklopediçeskiyslover Petersburg, c.85, s.194. Doğu Türkistan'ın Sesi S.24, s.24-25, İstanbul 1989.

i1!
bölgesidir." İddiasını öne sürerek Türkistan kelimesinin unuttu-ruiması için elinden gelen bütün vasıtalarla yoğun çaba harcamaktadır. Doğu Türkistan'da bir kimse öz vatanının adına Türkistan dediği zaman onu şiddetli şekilde cezalandırmaktadırlar.
Birçok devletler son asırlarda işgal ederek kendi memleketleriyle birleştirdikleri topraklar için "eskiden benimdi" kelimesini kullanmaktan biraz utanç duyarak gerçekleri itiraf etmeye mecbur olmaktadırlar. Sovyetler Birliği de Batı Türkistan'ı 19. yüzyılda Çarlık hakimiyetinin işgal edip bir müstemleke haline getirdiğini itiraf etmektedir.
Acaba Doğu Türkistan'ın adı Doğu Türkistan değil, Şinjan ise bu topraklarda milattan önceki devirlerden itibaren şimdiye kadar yaşayan ve bu güzel toprağın sahipleri olan Uygur Türkleri başta olmak üzere başka Türk boyları kendi topraklarına öz ana dilinde bir ad koymamış mıdır? Veya Çinli diplomatların man-tıklarınca Doğu Türkistan Türkleri kendi ana vatanına ad koyabilecek yetenek ve akıla sahip değil miydi? Bu toprağın adı Şinjan (Yeni Toprak) ise, eskiden böyle bir toprak yok mu idi? Veya gökten mi indi?
Tarihten beri Uygur Türkleri kardeş Türk boyları ile beraber Orta Asya ve Doğu Türkistan'da büyük devletler kurmuşlardır. Bunun ilki M.S. 745 senesinde 840 senesine kadar devam eden, başkenti Kara Balgasun olan Büyük Uygur Devleti, 870 senesinden 1225 senesine kadar devam eden Kensu (Bugünkü Çin'in Gensu eyaletinde) Uygur Devleti, 850 senesinden 1275 senesine kadar devam eden başkenti Ordubalık (Cisimar) ve Başbalık olan Doğu Türkistan'ın Kumul, Turfan, Urumçi, Karaşehir, Kuçar, Aksu vilayetlerini içine alan Edikut Uygur Devleti, 870 senesinden 1213 senesine kadar devam eden Uygur ve Karluk Türkleri tarafından kurulan başkenti Kaşgar (Ordukent) ve Balasagun olan Karahanlılar Devleti, 1514 senesinden 1675 senesine kadar devam eden başkenti Yarkent olan Saidiye Devleti, I. Mançu Çin istilasından sonra Doğu Türkistan Türklerinin Çin Mançu zulmü ve esaretine karşı ayaklanma neticesinde kurduğu Bedevlet, Yakup Bey'in Kaşgariya Devleti (1863-1877) bunun açık delilleridir. 20. yüzyılda ise Doğu Türkistan'da iki defa Türk devleti kurulmuştur. Bunlardan ilki 1932 senesindeki Kumul halk ayaklanmasından sonra bütün Doğu Türkistan'da

Çin mezalimine karşı silahlı mücadele neticesinde 12.11.1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacı, Başbakanı Sabit

Damolla olan "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti" dir. Bu cumhuriyet yaklaşık bir sene ömür sürerek Rus-Çin işbirliği neticesinde Ekim 1934 tarihinde yıkılmıştır. İkincisi ise Çin'in müstemlekecilik ve zulüm siyasetine karşı Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesindeki İli, Çevçek ve Altay vilayetlerinde cereyan eden ayaklanmalar neticesinde zafer kazanarak 12.11.1944 senesinde Golca'da kurulan "Doğu Türkistan Cumhuriyeti"dir. Ay, yıldızlı bayrağına ve milli para birimine, milli ordusuna sahip olan Doğu Türkistan Türkleri'nin bu müstakil devleti 1949 senesinin sonuna kadar devam etmişse de Rus, Çin işbirliği \e Kızıl Çin'in işgali neticesinde son bulmuştur.
Çinli diplomatlar bu gerçekleri bilse de alışkın oldukları kendi adetleri gereğince "Doğu Türkistan meselesine gelince, böyle bir devlet olmamıştır. Olmuşsa bile bu devlet ancak bir iki gün yaşamıştır." diye yalan söylemişlerdir. Medeniyetin, kültürün ve insan haklarının bu kadar ilerlediği günümüzde böyle bir gayri ciddi siyaseti takip etmek insanı şaşırtan bir olaydır.
Hak ve hukuktan mahrum bırakılan Doğu Türkistan'da bu çeşit yalanları gazetelere yazarak, gerçekleri söylemek isteyenleri cezalandırıp halkın ağzını kapatma imkanını zorla elde etseler bile,hür,demokrat rejimdeki Türkiye Cumhuriyeti' nde bu hiç
mümkün değildir.
Doğu Türkistan Türkleri,1951-1955 yılları arasında "Ülkemizde Mançu-Çin istilası neticesinde kurulan Şinjan (Yeni Toprak) adını değiştirin. Otonom bölgemizin adı Doğu Türkistan, hiç olmazsa Uyguristan olsun" talebinde bulundular, ama Kızıl Çin yöntemi, bu taleplerinde ısrar eden binlerce Türkistanlıyı ağır bir şekilde cezalandırdı. Hapis etti, öldürdü. Lakin, Şarkî Türkistan adını halkımızın kalbinden silemedi. Yüzyıllardan beri harcadıkları çabalara rağmen bu mübarek ismi unutturmaya muvaffak olamadılar. Unutturmak da mümkün değildir. Çünkü güneşi balçık ile sıvamak mümkün değildir. Yalan her zaman yalandır. Gerçekleri yalan ile yok etmek imkansızdır.*
* Doğu Türkistan'ın
^^ Sayfa 24-25, İstanbul 1989.

MAHMUT KAŞGARLI
HEYECANLI BİR YOLCULUK
ÖZBEKİSTAN VE AZERBAYCAN SEYAHATİNDEN HATIRALAR
Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ile KUTYAY Yayın ve Eğitim Vakfı'nın tertip ettiği Sovyetler Birliği'nin Özbekistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerini gezme ve inceleme heyetine katılarak 28.8.1990 ile 6.9.1990 tarihleri arasında bu iki cumhuriyette bulundum. Türkiye'deki çeşitli üniversitelerin öğretim üyeleri, parlamenterler, yazarlar, şairler, iş adamları, avukatlar, banka müdürleri gibi heyet terkibindeki 156 kişi bir Sovyet uçağı ile İstanbul'dan saat 3.00'de Bakü'ye doğru uçtuk. Uçarken çok heyecanlı idim. Sovyetler Birliğine bağlı Orta Asya (Türkistan) ve Kafkasya'daki kardeş Türk cumhuriyetlerini görmek ve oralarda yaşayan kardeşler ile tanışmak benim uzun senelerden beri beklediğim bir şirin arzu ve ümit idi. Bu arzu gerçekleşme arefesindeydi. Karadeniz'i ve Kafkas dağlarını aşarak saat 6.00'da Bakü'ye indik. Baku havaalanında Sovyetler Birliği'ne giriş yapma işlemlerini tamamladıktan sonra uçak değiştirerek saat 9.oo'da Özbekistan'ın Semerkant şehrine doğru uçtuk.
Özbekistan'da

Türkmenistan çöllerinin üzerinden geçtikten sonra saat 12.30'da Semerkant havaalanına indik. Semerkant, Orta Asya'nın en önemli Türk kültür merkezlerinden birisi olup, birçok Türk devletlerine başkentlik vazifesi görmüştür.
Mesela Semerkant 1336-1405 yılları arasında Topal Timur'un imparatorluğunun başşehri olma şerefine nail olmuştur.
Semerkant, Zerefşan ırmağının güneyinde Maveraünnehir vahasında yerleşmiş eski bir Türk şehridir. Nüfusu 500.000 civarındadır.
Biz Semerkant'da ikiye bölünerek Semerkant oteli ile Turistik oteline yerleştik. 29 ve 30 Ağustos tarihlerinde iki gün Semerkant'in

tarihi ve kültürel yerlerini gezdik. Önce Semerkant surlarının dışında eski şehirde yer alan Hazret-i Şah-ı Zinda türbesini ziyaret ettik. Hazret-i Şah-ı Zinda türbesi külliyesi her ne kadar bakımsızsa da sanat tarihi cihetiyle, mimarisinin güzelliğiyle bizi çok duygulandırdı. Şah-ı Zinda mihmandarımızın verdiği bilgilere göre türbe, : Peygamber efendimizin amcazadesi Kuşam b. Abbas adına 14. Yüzyılda yaptırılmıştır. Ziyaretimiz esnasında Özbekistan'ın çeşitli yerlerinden gelen Özbek ve Tacik kardeşlerimiz bizim Türkiye'den geldiğimizi öğrenince çok sevindiler
Hazret-i Şah-ı Zinda türbesini ziyaret ettikten sonra, Timur'un torunu Uluğ Bey (1393-1449) müzesini ve Uluğ Bey tarafından aptırılmş olan Registan denilen Semerkant eski meydanını ve bu meydanda tanzim edilen haşmetli, güzel Uluğ Bey medresesini, Şirdar medresesini, Telekâri medresesini gezdik. Bu medreselerin yüksek minareleri, güzel nakışları Türk kültürünün Türkistan'daki mucizelerini gözümüzün önünde sergiliyordu. Bu şah eserler bize Türk-İslam medeniyetinin parlak izlerini göstermekteydi.
Timur'un türbesi Gûr-ı Mîr veya Gûr-ı Emir de Semerkant'a mührünü basmış eserlerin başında yer alır. Şimdi müze olarak halkın ziyaretine açık olan Türbede Timur'un kabri, Seyyid Bereke, Şahruh, Miran Şah, Uluğ Bey ve Mir Hoca Ömer gibi büyük şahsiyetler yatmaktadır. Biz ziyaret esnasında onların türbesi başında fatihalar okuduk.
Semerkant'in en mühim mimari eserlerinden birisi Timur'un karısı Bibi Hatun tarafından yaptırılan Bibi Hatun camisidir. Bu caminin restorasyonu yapıldığı için ancak dışardan görebildik. Bu cami 1399-1404 yılları arasında inşa edilmiş bir külliyedir. Kubbesi üzerinde geometrik desenler, kûfî yazılar, iç tezyinatı esere muhteşem bir görünüş' kazandırmıştır.
Semerkant'in 35 km. dışındaki Hartan kışlağına giderek orada bulunan Türk, İslam âlimlerinin büyüklerinden biri olan İmam-ı Buhari'nin türbesi, cami ve medresesini büyük heyecanla ziyaret ettik ve onun kabri başında fatiha okuduktan sonra, cami avlusunda ikindi namazını kıldık ve medresede cami imamının bir Özbek delikanlı ile Özbek kızının nikahını yapma törenine katıldık.
Bu ziyaretten döndüğümüz 30 Ağustos öğleden sonra Semerkant karabazarını ziyaret ettik. Bazarın bir tarafında karpuz, kavun, meyve ve sebzeler satılıyordu. Özbekistan'ın karpuz, kavun ve meyveleri çok lezzetli idi. Bizim Türkiye'den

geldiğimizi bilen satıcılar bize kavun, kapuz ve meyve ikram ediyorlardı. Gözlerinde kardeşlik sevgisi ışıldıyordu.
Bu sırada bazı devlet mağazalarını da ziyaret ettik. Mağazalarda satılan eşyalar çok az ve kalitesizdi. Bu serbest Pazar ekonomisinin tersini uygulayan ve ekonomik rekabetten mahrum

ekonomik düzenin getirdiği mukarrer akıbet idi. Ben ziyaretim esnasında buradaki insanların gerek kültürel ve gerekse diğer bakımlardan bir boşluk içinde durduğunu hissettim.
Şah-ı Zinde gezisi sırasında enteresan ir hadise ile karşılaştım: Teke giyen bir kişi benimle selamlaştıktan sonra, fotoğraf makinesinin pili nerede satılıyor diye sordu. "Bilmiyorum, buraya yabancıyım" dedim ve aramızda şöyle bir konuşma geçti:
"Nereden geldiniz? Siz Uygur musunuz?
"Evet Uygurum."
"Urumçi'den veya Kaşgar'dan mı?"
"Türkiye'den geldim."
"Çevrenizdekiler de mi Türkiye'den?"
"Evet Türkiye'den."
O bunu duyduktan sonra gözleri ışıklandı ve "Türkiye'den gelen kardeşler" dedi. Bu defa ben sordum:
"Siz Uygur musunuz."
"Evet."
"Şarkî Türkistanlı Uygurlardan mı veya buralardaki Uygurlardan mı?"
"Şarkî Türkistanlı Uygurlardanım."
"Batı Türkistan'a ne zaman geldiniz?"
"1962 yılında"
"Hangi vilayetinden?"
"İli."
"Batı Türkistan'ın hangi şehrine yerleştiniz"
"Taşkent'e."
"İli vilayeti Gulca şehrinden Denderbaza imamının oğlu Mahmut'un Taşkent'te oturduğunu duymuştum, tanır mısınız.?
"Ben Mahmut, siz de Sultan Mahmutsunuz değil mi can kardeşim, aziz arkadaşım?" diye bana sarılarak gözyaşlarını tutamadan ağlamaya başladı. Çevremize gelen heyetteki arkadaşlar hayretler içinde kaldılar. 40 yıl önce ilkokulu ve ortaokulu beraber okuduğum ancak 34 yıldır j'örüşemediğim arkadaşımı Semerkant'ta görmüş oluyordum. Mahmut da Taşkent'ten ailesi ile beraber Semerkant'a gezmeye gelmiş-
Semerkant havası, iklimi ve topağı ile Doğu Türkistan'ın eski kültür merkezi Kaşgar'a çok benziyordu. Burada kendimi Kaşgar'da imiş gibi hissettim.
Bütün yol boyunca una şahit olduk: Sovyet hakimiyeti tarafından Özbekistan'ın bütün tarlaları sadece pamuk tarlalarına dönüştürülmüş. Pamuklan merkezi hükümet çok ucuz fiyatla satın alıyormuş.
31 Ağustos günü sabah otobüsle Semerkant'tan Buhara'ya doğru yola çıktık. Dört saat yolculuktan sonra tarihi şehir Buhara'ya ulaştık. Önce şehirden 15km. uzaklıktaki Hz.Nakşibent mezarı ve camiini ziyaret ettik. Cami yeniden halka açılmış. Buraya uzak köylerden gelen kalabalık kadın erkek ziyaretçilerle dolu idi. Namaz kılıyor veya Kur'an okuyorlardı. Bizi alkışlarla karşıladılar. Bizden Kur'an-ı Kerim istiyorlardı. Onlara Kur'an-ı Kerim hediye ettik.
Buhara'ya gelerek saat 12'de öğle yemeği yedik. Sonra eski Buhara şehrindeki ziyaretimize başladık. Buhara bundan 2300 yıl önce kurulmuş bir şehir olup, bugün mihmandarımızın söylediğine göre 240 bin nüfusa sahiptir. Yazılı bazı malumatlara göre Buhara'nın nüfusu 600 bin civarındadır.
Buhara Türkistan'ın mühim kültür, medeniyet, sanat ve ilim merkezlerinden biri olup tarihi İpek Yolu üzerinde bulunuşuyla ehemmiyet kazanmıştır. Rus işgalinden sonra şehrin yakınlarında kurulan mahalleye Yeni Buhara denilmiştir. Petrol ve tabii gaz yataklarının bulunmasıyla yeniden canlanmaya başlamıştır. Halk daha ziyade tarımla meşguldür.

Buhara'da Saman oğullarından İsmail türbesi, Hoca Zey-neddin Camii, Kelan Minare, Bayankulu Han Türbesi, Mir Arap Medresesi, Nadir Divanbeyi Medresesi, Buhara Emir Kalası ve sarayını ziyaret ettik. Buhara'daki medreselerin bir çoğu 16-17. Yüzyıllarda yapılmış olup Türk-İslam kültürünün muhteşemi iğini ifade ediyordu. Biz bunları gezerek çok duygulandık. Azerbaycan'da
1 Eylül günü saat 9.30'da Özbek kardeşlerimizin bize başarılar temennileri arasında uçakla Bakü'ye doğru yola çıktık. Saat 13.00'deBakü'ye vardık.
Şirin Baku Azerbaycan'ın başşehridir. Kendi kültürüne sahip çıkan Azerbaycan Türklerinin siyasi, iktisadî ve kültürel merkezidir. Hazar denizinin batı kıyısında yer almış olup 1.5 milyon nüfusa sahip büyük bir şehirdir. , m^> .•.
0<
ta
i
at,
O >
d ^ es ^B^7-Sâ*
; ^ -S'.?
tu
.- g 8 es d .S c >, es .- w ^ rt - _ ,, ..
^ en -^ >^o^-C ta N £ g -S O_^ C-S1^ eS c tu .3 e -^ ^S* *~ aL —' 'S
fa C ^ t3
»'«HiîiHüîÜîIt
ö
tu
¦-5= a
^ tjO " «
o^
H e3 e °" es fa e"
"^lıü^lîlîl

=" <U ... eS p -p
-S
ı!iilılllll!î^ts-='l=s
E "O -fa &
.^-1 ^ ra c/ı ,_,
s s ö £ ?ö is --v a. c fa 9- s
.S 3 U ¦» U b E o3§^5 g -^ tu .,,
E >->
tu X tu
c/5
03 E
-.5

e
CU
03
eS H.^ 27 fa es g E o3
S »5b.
C/3 C "^
E 2" .fa

J "es 03 tu
03
. X
o o
Oh 03
cu eS
¦g.H
tu
:3
"O
eS
O .—
^4 tn -C cu ¦— ..
&3İ
T3
,----< l/J t\J . w
3 •- X S
SESİ
^1 fırs ince _E
tu
cu E £ cu
.5 cu tu 'n :3 H
C e cu cu
<P fa. M> 03
<u -o
CS
o
•S -S İ .1
s-, en. X J
S'5 E
ffi
f S c u
T3 CU -O
•3 "O :3 T3 £
¦S :§ a .g i.
O •-" .a u>x !£ <u
E «S H "eS O g .-
g § s 5^ il
^03 >> uls J2?
-3İSS 1»
_. j -zr1^) 4_j :^3 Ç** Ğ
|SİSs,&:a2.M5-âilsi3
^r-t T"î -^^ "^* "" *^
'o. 52
- £ 3, M < &
£.££
03 X
tu
sı
s<

>^ <U :3 >n
¦>>s
3
c/>
tu ^ü ^ 2
N2» 03 « 03 S es ^"S
eH fe £^ '« 'S & fa ^
T3 "cu
£ 8
•^ o ü "
ili
.s s
o >>
¦— 1) N > (D
ü "o
eS*
^ H o S E 9
cu .£>
"O r3
cu"0
:O
X
CU
s I'i I "I
^ E '-O X ^
cu
CU E
Sİ CU
< >>
CU
tu -a
, > _E
C/2 C/5
£ &
cS e
ti S n
u <;
tu
-a
CU
tu c £ «
3
c
o
ON ON

ı daha hava ımuza eS 3 >ıayçan kü'de X kono- ıledik. arı ve ayçan
03 T3 03 X arihi, i irvan gibi. leşle- diler.
'V- İL' 6 CU 1 me-
şöyle oban tu c^

_çS can ^. 1 Azerb; a 03 4J X •^.^ tU E rtip
E 03 erb 03 -a S—1 El/j" ;>> cS ^j Ut cS 3

Ii4 e 03 ¦a u.
eS >5) ;rbay 3 X E ıetro! .Idu. >^ CU ayca (U 4-* en E bak
sı < cu tleri can' eşga ıSai lan 1 îuurl
ndan erlei
)UgÜI ğum 03 S E en e
ss 03 0. en 0 E X
cu eS 0
CS -0
3
eu 4-* N < îam afi aca lalı)evi ızer ıfer 3 03 _^:
tu ıseb İdi. ;rba < "en T3 illi ildü
cih, £ si li nın
>ord n 03 1^
İARLI izlere gös naşmıştık. ittiğimiz 2 ün her tar en ~5 (11 daha
mar n bir kitat Türkiye-i4 lan bir koı nin başba nsta Türki ürel müna
.tiği tartışı hirdi. Aze Kız Kale! Î3 O CU 'c/3 CU mında şel "da
bulndı nık ve m 1 şiir dökı ayçan CS 0? ecan ndan kandan sn gitsem
rbaycan çok bezdi u gezdim ezdim rbaycan tik Cephe; k
dünyası iz?" diye 5 r köyde di Annem ik
c/> < H rimizin b ıdeta kay in adım t 1 Baku'm , deniz p<
îtlerimiz Vakfı'mı inlerinde ıı içine a iyean Cumhuriyeti
Konfera i ve külti ası gerek îrn bir şe ılar Baku arih Müz
ak katlia ek dualaı imiz uya)imden şı an Azerb 1 oldu nü:
şık eyled ^> tu es zak zama tu i görmedi can Aze ben
çok , koynum t/5 tu ' § '> tu can Aze ayçan Hj unla Tür] ohbet etti
ıtır misini çibey. Bi e ölmüş.
MAH^ i kardeşle rkleriyle s girmek içi rdi. Bütür t'er petrol >>
"es 'J2, 03 jtirmaları 5 Eylül gü r konulanı mı katıldı. daki ticar
ler yapılm 3İ ve mod(ezdik. Bur rbaycan T 0 O >, 0 On yaret eder
kardeşlen li. Ve kalt diğimde c; eçmişlerir den beni a yüreğimde
rzumdu u: ni yurdurr özüm seni zerbaycan iyrı laktan ıi gördüm
eninle öz 1 zerbaycan ıda Azerb ldum. On un uzun S' idinizi tanı
'eyz Eli El 'a Harbind
î— <D cu eli 1^' "O ra: cu :3 4-> X 03 T3
g tu E N :3 tu N On 'n tu cu (50 S—1
<~' es cU en v" seı en < en X N 3
.I9] — E
:ü'de A: Azeri cu c/> CS)kusu g cS kesi idi. ;rbaycar
nyasi A > Cn| ^ 0 ri ve kü ısa Aze la ilim 2 /eti ara:
ek için ü çok gı işerlerin ırayı, A ü'deki n mezarını rbaycan
?ok etki rağına g ¦şevketi elliğin 1 gördün görme! /ordum
anmazd rbaycan 03 u, eS :iyarım kendim "baycan ret
esna ırsatını zerinde CU i lim Ebü Q P
CS ;tü. "D g :3 0 03 CU ica: 03 >>
g 03 tu cU C/5 03 cu N a. 0 E 03 N :3
CU 'e CU ili; es CU N Ut O es E cu tu SJ iya :3
,_LJ "O" 3 İsn CS X

E 03 "2 es *O <C "E -4—' . tS
03 en c/> 03 :3 eS 'n < CU H C/>U
C/3 yi 03 < X 03 03 < N
*c CU W «- eS X
208 S .£ "S a. "O petı Tür töre mik 0 çok
"s 3 O "tu kült Şah rımı 3 03
^: nuşr sele!
koni olan
210
MAHMUT KAŞGARLI
CİNDE KÜLTÜR DEVRİMİNDEKİ TAHR$JAT
VE •'<<;¦ İNTİHAR ;:
Çin'de Mao'nun yaptığı kültür devrimi, kültür ile hiç ilgisi olmayan, insanlığın kültür ve medeniyetini tahrip edici bir hareket olmuştur.
1965-1975 yılları arasında yürütülen bu hareketin hedefi, ¦ Çin hakimiyeti içindeki ve dışındaki Mao'ya muhalif olan açık ; ve gizli güçleri ortadan kaldırmak ve bütün Çin'de Mao'nun ideolojisini rakipsiz bir şekilde hakim kılmaktan ibaret idi.
Kültür devrimi sırasında ülkenin bütün aydınları ideolojik terbiye kamplarına toplanmış, burada Mao'nun ideolojilerine göre beyinleri yıkanmaya çalışılmıştır. Mao'nun ideolojilerine uymayanlar çok büyük baskılar altına alınmış, Mao'nun sadık Kızıl Muhafızları tarafından öldürülmüş, hapse atılmış veya baskılarla bunaltılarak intihara sürüklenmiştir. İntihar edenlerin birisi Çin'in ünlü yazarlarından Ding-Tu'dur. Ding-Tu, Çin komünist yönetiminin yayın organı olan "Rinmin Ribav: Halkın Günlüğü" gazetesinin yayın koordinatörü, bir numaralı adamı idi. Kültür devrimi başlayınca Ding-Tu kampa alınmış, şiddetli eleştiri ve akıl almaz baskılara maruz kalmış ve neticede burada intihar etmiştir.
Kültür devriminde intihar eden binlerce aydından biri de Çin'in ünlü ve en büyük tarihçisi Jen-Buzen'dir. Jen-Buzen, Çin'in çok önemli bir tarih profesörüydü. Çin'in eski ve yeni çağ tarihlerini çok iyi bilirdi. Tarih ilminde bir otorite idi. 1 ekim 1955 tarihinde Şinjan (Doğu Türkistan) Uygur Özerk Bölgesi kurulduğunda Pekin'den Urumçi'ye bir kutlama telgrafı göndererek o günü kutlamış, ve kendini Uygur olarak ilan etmiştir.
8. yüzyılın ikinci yarsında(76l yılında) Çin'de Erluşen başkanlığında patlak veren ayaklanmada Tang sülalesinin başkenti Çang-En şehri, isyancıların kuşatması altında kalır. Bir çok şehir isyancıların eline geçer. Tang sülalesi Hükümdarı, Uygur Türk Devleti'nden yardım ister. Orhun Uygur Devletinin hükümdarı Bögü Kağan, 200.000 kişilik bir süvari ordusuyla 761 yılında Çin'e girerek Çang-En şehrini kuşatmadan kurtarır ve Tang sülalesinin birçok şehirlerini isyancıların elinden geri alır. Bögü
UYGUR TÜRKLERİ
211
Kağan ordu birlikleri Çin'de 2 yıl kalır ve Çin'de Manihesit rahipleriyle karşılaşarak, Mani dinini kabul eder. Sonra Çin'i vergiye bağlayarak ordusuyla kendi topraklarına geri döner. Tang Sülalesi hükümdarı isyancıların tekrar baş kaldırmasından endişe duyarak Uygur ordu birliklerinden bir iki tümenin Çin'in Hunen eyaletinde bir müddet kalmasını ister. Anlaşma gereğince iki tümen süvari birlik Erluşen'in isyan başlattığı Hunen eylatinde kalır. Sonraları bazı olayların sonucunda bu iki tümen ordu, Orhun Uygur devletine geri dönme imkanına kavuşamaz. Neticede onlar, Hunen'e yerleşip kalır. Uzun zamanların geçmesiyle onlar dillerini, gelenek ve göreneklerini yavaş yavaş kaybederek Çinlileşir. Jen-Buzen, işte onların evlatlarından biridir. Jen-Buzen, Mao'nun tarih görüşüne aykırı görüşte eserler yazdığı ve özellikle Mao'nun "Tarihi siyasete hizmet ettirmek" şiarına karşı görüş bildirerek tarihi gerçeklere saygı göstermek gerektiğini vurguladığı için kültür devriminde ağır baskı altına alınmış ve kendini kuyuya atarak intihar etmiştir. Daha sonra, Çin Başbakanı Coinlay, "Jen-

Buzen, Çin'in en büyük tarihçisiydi. Biz onu koruyamadık, dikkatsizliğimizden intihar etti. Bu, Çin için büyük kayıp oldu." demiştir. Jen-Buzen, Müslüman değildi ve Uygur Türkçesini de bilmiyordu. Budizmde intihar hakkında yasaklayıcı bir hüküm yoktur.
Kültür devrimi sırasında Çin'in ekonomisiyle birlikte Çin'in eğitimi, edebiyat ve sanatına büyük darbe vurulmuştur.
Kamplarda yazar, şair ve ilim adamlarına Mao'ya karşı işlediği suçlar itiraf ettirildi. Kamplarda yiyecekler, içecekler ve kalınan yerler çok kötü durumdaydı. Kampta en ufak bir başkaldırı, şiddetle cezalandırılır, buna kalkışanlar dövülür, hapse atılırdı.
Kültür devrimi, Çin'in iç kesimlerine nisbeten Doğu Türkistan'da daha şiddetli, daha korkunç, daha vahşi bir biçimde cereyan etti. Bu hareket, Uygur Türkleri başta olmak üzere Doğu Türkistan Türkleri'nin milli şuurlu, imanlı, vicdanlı aydınlarının haksızlık ve zulme karşı mücadele ruhunu, çeşitli ağır cezalar ve eziyetlerle sindirme harekatı ve Doğu Türkistan Türkleri'nin milli kültürünü, maddi ve manevi değerlerini tamamen yok etmeyi hedefleyen bir hareket idi.
Kültür devrimi, Çin'in iç bölgelerinde burjuvaziye kara ipini kazıp çıkarma harekatı olarak devam etmişse de Doğu Türkistan'da üç kara ipi kazıp çıkarma (çekip çıkarma) harekatı yani yerli milliyetiçilik kara ipi, burjuvazi kara ipi, rivizunzm ve yabancı ülkelere bağlanma kara ipini kazıp çıkarma ve temizleme harekatı şeklinde devam etti. Pek çok münevver insan eziyet çekti. Bu h'irpl/pt «ırasında: -.,,

1. Millî, tarihî, ilmî, edebî eserler polis karakollarında toplatılıp yakıldı. Doğu Türkistan Türklerinin tarihine ilişkin çok değerli tarihî eserler ateşe verilip yok edildi. Bu çeşit kitap yakına harekatı Doğu Türkistan'da halen devam etmektedir. İngiltere Durham Üniversitesi Çağdaş Çin Araştırmaları Merkezi Müdürü Dr. Michael Dillon'un "Gökbayrak" dergisinin Mayıs-Haziran 2002 tarihinli sayısının 24-25. sayfalarında yer alan "Uygur Dili ve Kültürü Tehdit Altında" başlıklı makalesinde 2002 yılında Kaşgar Uygur Basımevi tarafından yayımlanan şair, alim Turgun Almaş başta olmak üzere bazı ilim adamlarının kitaplarının toplatılıp yakıldığını bildirmektedir.
2. Pek çok camiler, mescitler, kültür devriminde Kızıl Muhafızlar tarafından tahrip edildi ve ibadete kapatıldı. Bazı yerlerde imamlar domuz bakmaya mecbur edildi.
3. Pek çok millî, edebî ve tarihî eserler, devrime karşı suçuyla eleştirilerek okunmaları yasaklandı.
4. Kültür devrimi sırasında üniversite ve yüksek okullarda eğitim-öğretim 1965-1972 yılları arasında durduruldu. Kısacası Kültür devrimi sırasında Doğu Türkistan Türkleri'nin kültürüne ağır darbeler vuruldu. Doğu Türkistan'daki Türk asıllı münevverler, aydınların bazıları burjuvaziye kara ipi olarak suçlanırsa, bazıları yerli milliyetçi, milli bölücü olarak suçlanıp sert eleştiri ve acımasızca darbelere maruz kaldı.
Yabancı ülkelerde akrabaları olan aydınlar ise Rivizunist ve yabancı ülkelere bağlanan devrim karşıtı olarak eleştirildi, sıkıştırıldı, cezalandırıldı. Bu ağır baskılar ve eziyetlerden dolayı Uygur Türkleri'nden de birçok aydın intihar etti. Bunlardan isim olarak gazeteci ve yazar Abbas Huşur'u, ünlü drama aktörü Sultan Mahmut'u, genç edebiyat eleştirmeni Ruzı Kasıın'ı, şarkıcı Melike Ziyavudun'u göstermek mümkündür.
Ben de Doğu Türkistan Üniversitesi'ndeki diğer öğretim elemanlarıyla birlikte Urumçi'nin San-cı ve Güneydağ ilçelerindeki kamplarda bir yıl kaldım. Kamplarda yarım gün Mao'nun kitaplarını okuyor, yarım gün tarla işlerinde çalışırdık.
İşte Çin'de Mao tarafından yürütülen kültür devriminin tah- , ribatlarını ve intiharları saymakla bitirmek mümkün değildir. . Mao'nun ölümünden sonra Çin Komünist Yönetimi, kültür devriminin sonuçlarının sıfır olduğunu itiraf etmeye mecbur olmuştur.*
* Türk Edebiyatı, Aralık 1993, Sayı: 242, Sayfa: 33 (Makaleye sonradan :

bazı eklemeler yapılmıştır.)

ÇAĞDAŞ UYGUR EDEBİYATI ŞAİRİ
MEHMET ALİ TEVFİK'İN
ŞİİRLERİNE ÇAĞDAŞ TÜRKİYE EDEBİYATININ ETKİLERİ
I
Tarihten günümüze kadar yaratılmış ve gelişmiş olan Türk kültürü çeşitli Türk boylarının manen, maddeten yaratıcılık gayretlerinin ortak ürünü olma özelliğini taşımaktadır.
Türk kültürünün mühim bir parçası olan Türk edebiyatı, Türk dünyası içindeki çeşitli Türk boylarının ortak çabaları neticesinde doğmuş, büyümüş ve gelişmiş bir edebiyattır. Bu edebiyat; kökleri aynı, tarihleri aynı, kültür bağları aynı, kullandığı dili aynı olan Türk milletinin ortak edebiyatıdır.
Tarihten günümüze kadar gelen çeşitli Türk boylarının edebiyatı her zaman birbirinden etkilenmiş, birbirinden öğrenmiş, birbirinden ilhamlanmıştır.
Bu hadise Göktürk devri edebiyatı, Karahanlı devri edebiyatı, Harezm devri edebiyatı, Çağatay devri edebiyatı, Osmanlı devri edebiyatı sahalarında ve ondan sonraki Çağdaş Türk Edebiyatları devresinde aynen devam etmiştir.
XX. yüzyılın başlarında dünyada büyük değişiklikler olmuş ve yenilikler meydana gelmiştir. Siyasi, iktisadi, ilim ve teknoloji bakımından ceryan eden bu gelişmeler tabii olarak edebiyat sahasına da aksetmiştir.
Birinci dünya harbi sonunda Osmanlı imparatorluğunun çökmesi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlatılan istiklâl savaşı neticesinde, emperyalist güçlerin son bağımsız Türk devletini yok etme planlarının mağlubiyetiyle Türkiye Cum-huriyeti'nin kurulması dünya mikyasında mazlum milletlerin bağımsızlık ve hürriyet mücadelesi için büyük ilham ve güç l-aı/ncırrı nlmnctıır Kıırtıılııç savacı ve Cıımhıırivpt rlnnpminHp
iri:.'

biyatı da bağımsızlık ve hürriyet yolunda müstemleke ve sömürge düzenine karşı mücadele yapmakta olan milletlerin ve özellikle Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı'nın meydana gelmesi, büyümesi ve gelişmesinde de etkin rol oynamıştır. Bu etkin rol Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde meydana gelen eserlerin tema, gaye, muhteva, üslup, şekil ve dillerinde açık bir şekilde göze çarpmaktadır.
II
Çağdaş Türkiye Edebiyatı'nın, Doğu Türkistan Uygur Ede-biyati'na olan etkisini Çağdaş Doğu Türkistan Uygur Edebiyatı'nın ünlü temsilcilerinden bir olan şair, eğitimci, yazar Mehmet Ali Tevfik 'in şiirlerinde görmekteyiz. Bu konuya geçmeden önce Mehmet Ali Tevfik'in kim olduğu hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum.
Uygur Türk çağdaş eğitiminin kurucusu, Yeni Uygur Türk Edebiyatı'nın öncülerinden biri olan vatanperver şair Mehmet Ali Tevfik, Doğu Türkistan'ın tarihi medeniyet merkezlerinden sayılan Kaşgar vilayetine bağlı Artuş nahiyesinin Boyamet köyünde 1901 yılında dünyaya gelmiştir.
Şair Mehmet Ali Tevfik'in babası Tohti Hacı Artuş nahiyesinin milli tabiplerinden biri olup açık fikirli, ilim, fen ve marifete derin sevgisi ile bilinen terakkiperver bir insan idi.
Tohti Hacı, Nizameddin ve Mehmet Ali adlarında iki oğula sahipti. Oğullarını okutarak zamanın gelişmelerine münasip bilgileri kavramış insanlar olarak yetiştirmeyi arzu ediyordu. Nizameddin ile Mehmet önce köylerindeki dini mektepte okuma, yazma ve Kur'an-ı Kerim okumasını öğrendiler. Sonra Tohti Hacı oğullarını 1914 yılında Artuş ilçesinin Ikisak

köyünde açılan yeni tipteki okula verdi. Bu okulda öğrendikleri Mehmet Ali Tevfik'in hayat çizgisinin belirlenmesinde mühim rol oynadı.
1912 yılında Doğu Türkistan'ın zenginlerinden Musabay kardeşler istanbul'a gelerek Doğu Türkistan'ın geri kalmışlığını çağdaş eğitim verebilecek öğretmenlerin bulunmadığını Talat Paşa'ya anlatır Talat Paşa da Türk Ocaklı olan Ahmet Kemal Ilikul Bey'i ve bazı kişileri Kaşgar'a öğretmen olarak gönderir. 1909 yılında yine Musabay kardeşlerin Türkiye'ye gönderdiği Tursun Efendi istanbul'daki "Sultaniye Yüksek Bilim Yurdu"nu

ticede Kaşgar'ın Artuş ilçesinde 1885 yılı ilk defa açılıp kısa bir müddet sonra Mançu-Çin hakimiyeti tarafından kapatılan çağdaş okuldan sonra ikinci defa 1914 yılında aynı ilçede çağdaş tipteki Hüseyniye okulu açılır. Okul müdürlüğüne Tursun Efendi, okulun başöğretmenliğine Ahmet Kemal Ilikul tayin edilir. Bu okulda dil, edebiyat, tarih, coğrafya, matematik dersleri ile birlikte Türkiye Türkçesi ve Türkiye edebiyatından örnekler okutuluyordu. Öğretmen yetiştirme okulu olarak açılan bu okul halkın büyük desteğine erişti. Mehmet Ali Tevfik gibi yüzlerce genç bu okulda zevkle, şevkle gece gündüz çağdaş bilgileri almak için çaba harcıyordu. Ahmet Kemal Ilikul da Doğu Türkistan halkını aydınlatmak, münevver, gençler yetiştirmek için elinden gelen bütün gayreti gösteriyordu.
Geçmişi eski olan dini okullar Uygurların manevi hayatında hükümran iken böyle şartlar altında çağdaş ilim ve fen bilimleri ile eğitim yapan yeni bir okul açmak o tarihi ceryan içinde büyük bir ilerleme ve inkılap kabul ediliyordu. Lakin bu okul cehaletin, baskı ve zulmün siyasi himayecisi olan yerli Çin hükümeti ve onların destekleyicileri mutaassıp millet hainlerinin menfaatlarına ters düşüyordu. Çin hükümetinin Doğu Türkistan genel valisi olan millitarist Yang-zıng-şıng hükümeti, burada yaşayan Uygur Türkleri'ni devamlı surette ortaçağ hurafeleri ve cehaleti içinde bırakmak istiyordu. Çünkü cahil ve bilgisiz insanları idare etmek, sömürmek çok kolay idi.
Bu düşünceler içinde Çin hükümeti, yeni dünyaya gelen ve meyve vermeye başlayan bu yeni okulu tıpkı yeni doğmuş bebeği beşiğinde boğduğu gibi ortadan kaldırdı. Okulun kuruluş teşebbüsünde emeği geçenleri tutuklayarak cezalandırdılar, istanbul'dan gelerek öğretmenlik yapan Ahmet Kemal Ilikul Çin hükümeti tarafından sınırdışı edildi.
Yeni okulun kapatılışı Mehmet Ali'nin gönlünü derinden yaraladı. Onun müstebit hükümete olan nefretini arttırdı.
1920 yılında Mehmet Ali Tevfik babası ile birlikte Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki Çevçek şehrine göç etti ve orada Mahmut Hacı adındaki kişiden berberlik öğrendi. Bu meslek ile hayatını sürdürmeye başladı. Berberliği esnasında Çev-çek'in ileri gelen alimleri ve esnafları ile tanıştı. Gündüzleri bu iş ile meşgul olurken geceleri kitap okudu, şiir yazdı, vatan ve millet meselelerinin konuşulduğu sohbetlere iştirak etti.

«•»*>
ile
aKa*ar 5*™de vatan Azızi'"in milletler
yer amıştl;
i. Şjirde
hum büyük bilgin AS,?, ŞagI dÜŞÜn « Suçu nedir?.. Faİ ı " "â'hak '
Kurban olsun bu aW 'h f ' Ögrettl' E^ l Z^T y°1Una tÜme" tÜme" can, /
Ş yiğitleri . fL""Ve büyük i '
Bu nazmJZnZ* ° SU"Iar bütün m«»aftk
naSmi denn d«5ünün bütün halay.k

ciddi"tehlikeden fekten geÇiyordu.
(ÜÇ gez bir metredir)

Kemal'in önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne gitmeyi düşünüyordu. Bu maksat ile Moskova'dan ayrılarak Karadeniz boylarındaki limanlara gitti. Tevfik burada aşçılık ve kebapçılık ¦ yaptı. Türkiye'den gelen gemilerin mürettebatı ile tanıştı. Onlara tanbur çalıp Türkistan şarkılarını okudu. Zamanla aralarındaki münasebet koyu bir samimiyet şekline dönüştü. Türk gemilerindeki mürettebat şairin Türkiye'ye gitmek ve tahsil yapmak arzusunu destekledi. Şairi 1924 yılının Eylül ayında gizlice gemilerden birine bindirerek Türkiye'ye getirdiler. Şair istanbul'a geldikten sonra yurttaşlarını aradı. Bulması pek uzun sürmedi. Maksadına bir an önce vasıl olabilmek için kendisini vakit geçirmeden okula yerleştirmelerini rica etti. Yurttaşları Tevfik'i, istanbul Öğretmen Yetiştirme Okulu'nun idaresiyle tanıştırdılar. Okula temizlik işçisi olarak kabul edildi. Böylelikle şairin okumaya başlama arzusu hemen gerçekleşmiyordu ama o herşeye razıydı. Kendi kendine öğrenmeye devam etti. Bir müddet sonra okul müdürlüğüne, öğrenci sıfatıyla okula kabul etmeleri için dilekçe verdi. Okul müdürlüğü imtihan yaparak resmi öğrenci sıfatıyla onu öğretmen okuluna kabul etti. Tevfik çok çalıştı ve başarılı oldu. Her sene sınıf birincisi oluyordu. Bu okuldan üstün başarıyla mezun olduktan sonra istanbul civarındaki bir okula öğretmen olarak tayin edildi. Altı sene burada öğretmenlik yaptı.

III

1930 yılında Doğu Türkistan'da karışıklıklar baş gösterdi. 1931 yılında Çin hakimiyetinin zulmüne dayanamayan Doğu Türkistan Türkleri Hocam Niyaz Hacı önderliğinde milli ayaklanma başlattı. Ayaklanma kısa zamanda bütün Doğu Türkistan'a yayıldı. Neticede Çin'in Doğu Türkistan'daki genel valisi Çing-şo-rin hükümetini yıktılar.103

Bu haberi Türkiye'deki gazete ve radyodan duyan Tevfik mevcut durumun milletini ilim ve fen yolunda aydınlatmak için iyi bir fırsat olduğunu düşünerek hemen harekete geçti. Ona göre modern okullar açmanın, milletini gelişmiş milletler

103. Forbes Andrevv, Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri, s.180-181 Bayrak Yav. 1001 [<;t. ¦••¦,. ¦

seviyesine çıkarmanın, cehalet karanlığını ilim ve bilgi ile yırtmanın tam zamanıydı.

Bu gayesini gerçekleştirmek için 1932 senesinde istanbul'dan ayrılarak Doğu Türkistan'a döndü. Önce Kaşgar'a gelerek vatandaşlarıyla görüştü. Şairin Kaşgar'a geldiği zamanlar,: Doğu Türkistan tarihinde büyük değişikliklerin başladığı bir devre isabet ediyordu. Tevfik, Kumul vilayetinden başlayan milli kurtuluş hareketi neticesinde 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluş merasimine iştirak etti. O, büyük heyecan ve coşku içinde milli şuurla bu inkılabın başarısı için fedakârane çalıştı ve kalemini eline alıp "Kurtuluş Yolunda" başlıklı ünlü şiirini yazdı. Bu şiir sonra Doğu Türkistan islâm Cumhuriyeti'nin devlet marşı olarak kabul edildi. Yeni kurulan Doğu Türkistan hükümeti Mustafa Kemal Atatürk'e "Gökbayraktan Albayrak'a selâm" başlıklı telgraf çekti. Atatürk bu yeni kurulmuş Türk cumhuriyetine yardımcı olmak için birkaç kişilik heyet gönderdi. Heyet bu yeni Türk cumhuriyetinin pekişmesi için elinden gelen gayreti gösterdi.

Şair Mehmet Ali Tevfik, çağdaş okul açma ve bütün yurt çapında umumileştirme çalışmalarına Kaşgar'ın Artuş nahiyesinde başladı. Önce Artuş Nahiyesinde yeni eğitim sistemi ; hakkında kamuoyu hazırladı. Daha sonra teşkilatlandırma : işlerine geçerek yeni maarifi destekleyen terakkiperver, yenilik tarftarlarından "Nahiye Eğitim Heyeti"ni kurdu. Köylerde yine Tevfik'in teşebbüsü ile okulların bütçesini yöneten "Veliler heyeti" teşkil etti.

Okulların mali durumunu düzeltmek ve bütçelerini zenginleştirmek için zekât, kurban derilerinin, vakıf topraklarından elde edilen gelirlerin nahiye maarif heyetine verilmesini karara bağladı. Yeni okullar açmanın teşkili ve bütçe meseleleri çözüldükten sonra Mehmet Ali Tevfik, kısa süreli öğretmen yetiştirme kursu açtı. Bu kursa okuma yazma bilen, kültür sahibi yüzden fazla kişi kabul edildi. Kursu tamamlayan öğretmenler Tevfik'in önderliğinde nahiyenin bütün köylerinde yeni eğitim ve cehaletten kurtulmanın zaruriyeti hakkında bilgi verdi. Yeni okullar kurulması için halkı teşvik etti. Öğretmenler nahiye ve köylere muntazam sıralar halinde, tıpkı ordu birlikleri gibi "biz muallim" (biz öğretmen) marşını okuyarak girdiler Bu marşın güftesi ve bestesini şair Tevfik hazırlamış idi. Nahiye ve köylerde binlerce.

onbinlerce insan onları karşılayarak "aferin! aferini" nidalarıyla sevgilerini ifade ettiler.
' "
Bu şiirin Uygur Türkçesi'yle aslı şöyledir:
Biz muellim yurtimızda mektep açımız, Helkimizge koyaş kebi nurlar saçımız.
Uzun yıllar zulmet çekip bekmu har bolduk, ilim irfan yolığa biz intizar bolduk.
Cehalette bizni koyup ezdi zalimlar, Közlerimiz ema idi bek naçar bolduk.
Mangğan yolımız bizîernin saadet yolı, Biz vetennin yep-yengi eçilğan güli.
Okutımız evlatlarnı yengi fen bilen. Mezmut bolsun mekteplernin etilğan holı, '
Bizler Türk, Keşker bizniil vilayetimiz.
irfan bilen yüksüler tiz inabitimiz, ' ' :
Menbe boldı irfan üçün yurtımız Artuş. ..... '
irfan bilen eçilmakta saaditimiz,
! Türkiye Türkçesi'ne aktarılması:
Biz öğretmen! Yurdumuz okul açıyoruz, Halkımıza güneş gibi ışık saçıyoruz.
Uzun yıllar zulmet içre har-ı zar104 olduk, ilim irfan yoluna pek intizar olduk.
Cehalete bizi bırakıp ezdi zalimler,
Gözlerimiz kör idi ki perişan olduk. '• :
Bizim yürüyecek yolumuz saadet yolu, Biz vatanın yeniden açılan gülü.
ıru ho,-., ,ar nlmak: hor izörülmek
t; ı

• .t. ' ' ' " Okuturuz evlatları yeni fen ile,
Mazmut olsun okulların atılan holü1 5.
1 Biz Türküz, Kaşgar bizim vilayetimiz, ¦
irfan ile yükselecek inabetimiz100. ;'"""
Ocak oldu bak, irfana yurdumuz Artuş, ./ "! irfan ile açılmakta saadetimiz.
,,-•'¦'"".'
Bu şiir bütün millete yeni eğitim hareketi için yiğitçe seslenen bir çağrı oldu. Neticede Artuş başta olmak üzere Kaşgar'ın bütün nahiyelerinde yeni okul açma faaliyetleri dalga dalga yayıldı. Her köyde bir okul açıldı. Bu okullara onbinlerce talebe kabul edildi. Bununla beraber halk içinde topyekun aydınlanma hareketi başladı. Orta yaşlı ve yaşlılar için okuma yazma kursları teşkil edildi. Böylelikle 1933 yılından 1936 yılına kadar olan üç yıl içinde eğitim seferberliği neticesinde yüz-binlerce, milyonlarca insan okuma yazmayı öğrendi. Çağdaş okullar bütün Doğu Türkistan'da yaygınlaştırıldı. Şair Tevfik Türkiye'de öğrendiklerini Doğu Türkistan'da tatbikata geçirerek cehalet zincirlerini kırarak büyük başarılar elde etti. Mehmet Ali Tevfik "Vatan Üçün" (Vatan için) başlıklı şiirinde:
Vatan üçün terekkiyat isteyiniz, ,, ,, Arzuyimiz rivac tapsun muarif. Cannı fıda kılduk eziz ülkige, Biznin yürek zalımlarga muhalif.
Bolsun deymiz bizde hukuk, adelet,

1 '|'" Bolsun berbat hurafilik, cahalet. '<.'....,
;'.'"'"|,. Şuning üçün yaşasun bu inkılap,
Zaval tapsun nahekçilik ihtilap.
Gunçe aşsun güzel bahar gülliri, ;V Şoh sayrısun yurtımız bulbullırı. : ;
ikbal üçün bolayh biz ittifak, / ' :' Cilvilensun marifetnin nurlırı107. ':
105. holü: temeli
106. inabel: savpınhl.

Şiirin Türkiye Türkçesi'ne aktarılması:
'#'. Vatan İçin
Vatan için yükselmeyi isteriz, İsteğimiz çok gelişsin maarif Canı feda kıldık aziz ılkcve,
ı:'\.
! Bizim yürek zalimlere muhali t
Olsun diyoruz bizde hukuk, adalet, ' ?
Bitsin çirkin hurafelik, cehalet. '!
Şunun için yaşasın bu inkılap, ; '
Zeval bulsun nahakçılık, ihtilaf. ! :ı:'-'t>';, ;.
Gonca açsın güzel bahar gülleri, Coşarak ötsün yurdumuz bülbülleri. '" ikbal için olalım
biz ittifak, ' '
Cilvelensin marifetin nurları.
diyerek yenilik ve gelişmeye olan sevgisini güçlü heyecanıyla ifade etti.
Şair Tevfik, yeni ve milli maarifi geliştirmek, Çağdaş Uygur Türk edebiyatını yaratmak yolunda büyük cesaret ve fedakârca gayret gösterdi. O, güçlü bir eğitimci, kabiliyetli bir şair ve hassas bir bestekârdı. Güzel, lirik şiirler yazıp, kendisi besteleyerek öğrencilere marş formunda okutuyordu.
Şair Mehmet Ali Tevfik, Türk dilinin lehçe ve şivelerinin birbirinden uzaklaşmasını değil birliğe yönelerek gelişmesini istiyordu. O, Türkiye'de kaldığı yıllarda Türkiye Türkçesi'ni en iyi şekilde öğrenmiş, Doğu Türkistan'a döndükten sonraki mücadeleleri esnasında Uygur Türkçesi'yle yüzlerce şiir yazmakla kalmayarak bazı şiirlerini de Türkiye Türkçesi'yle kaleme almış ve öğrencilere öğreterek, Türkiye Türkçesi'nin gençler arasında yaygın şekilde öğrenilmesini sağlamıştır.
107. Bulak (Çeşme) Mecmuası Mehmet Ali Tevfik Şiirleri, Şiryan (Doğu
T...._l.:t__\IUI. U,™;,,nlımır1r H.^rınımci lOfil

Şair bu şiirlerinden "Kalkın Gidelim" başhh olanında:
Kalkın gidelim, düşmanı kovalım, Cahilliklere karşı duralım. Marş, marş haydi arkadaş, Göğsündeki ateşini saç! demiştir.
"Sabahta Ağlayan Bülbül" şiirinde de:
Gün bahar oldu açıldı, Gül açıldı her yanda. Bülbül çekti ah u zarı, Sabah ile akşamda.
Sabahta ağlayan bülbül, Sen ağlama, ben ağlarım. Kalbi dağlayan bülbül, Sen ağlama ben ağlarım.
Bülbülüm geldi sarı,
Ben ağlarım zarı zarı. , ?
Severim ben bu vatanı, j
Sen ağlama ben ağlarım.
Bülbülüm güle dolaşır,
Güller ile oynaşır.
Ağlamak bana yaraşır,

Sen ağlama, ben ağlarım. , /
Bülbülüm geldi kara, Yüreğim dağlı yara. Şimdi yettim ben murada,
Sen ağlama, ben ağlarım. ' ¦
di\c seslenmiştir.
Doğu Türkistan'ın 1930'lu yıllarındaki karışık durumu şairin tarihe geçecek çalışmalarının uzun süre devam etmesine me\dan bırakmadı. Çin müstemlekecileri Doğu Türkistan'da ccr\an eden milli uyanış hareketinden ve Mehmet Ali Tevfik

i
gibi aydınların gerçekleştirdiği milli kültür ve eğitimi geliştirme faaliyetlerinden tedirgin olmuştu. ¦'•
1936 yılında Çinli General Şing-şi-sey, cellat Stalin'in desteğiyle Doğu Türkistan'daki milli mücahitlere karşı umumi ' bir saldırıya geçti. Milli ordu büyük kayıplar verdi; Doğu Türkistan milli ordusunun komutanı General Mahmut Muhiti, güvendiği arkadaşlarından birkaçını yanma alarak dışardan yardım almak ümidiyle ülkeden ayrıldı. Şair Tevfik "ölürsem de millet ile öleceğim, kalırsam da millet ile kalacağım" diyerek Doğu Türkistan'da mücadelesini devam ettirdi.
Çok geçmeden 1936 yılının Temmuz ayında cellat Şıng-şi-sey'in çapulcuları Artuş'ta çalıştığı okuldan alıp onu zindana attılar. Mehmet Ali Tevfik 1937 yılının Temmuz ayında Kaşgar şehrindeki Yarbağ hapishanesinde Şing-şi-sey cellatları tarafından vurularak öldürüldü ve cesedi beraber şehit edilen 170 aydın milliyetçi mücahitin cesetleriyle birlikte benzin dökülerek ateşe verildi. Tevfik idam edildiğinde 37 yaşında idi. O, çok kısa süren ömrü boyunca aralıksız devam ettirdiği mücadeleleri neticesinde Doğu Türkistan yeni milli maarifinin temelini atmıştır. Yeniden vücuda gelmiş Çağdaş Uygur Edebiyatı'nın gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur. Böylelikle onun adı "vatanı ve milletine ebediyen yıkılmayacak abide diken şair" sıfatıyla Uygur Türk tarihinin altın sahifesinde yer almıştır.
: ¦¦¦\ IV
Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Çağdaş Türkiye Edebiyatı'nın Doğu Türkistan Uygur Türkleri Edebiyatı'na olan etkisini Çağdaş Doğu Türkistan Uygur Edebiyatı'nın ünlü temsilcilerinden biri olan şair, eğitimci, yazar Mehmet Ali Tevfik'in şiirlerinde görmekteyiz.
Şair Mehmet Ali Tevfik'in Doğu Türkistan'da yazdığı şiirlerde büyük istiklâl şairimiz Mehmed Akif Ersoy ve şair Enis Behiç Koryürek'in şiirlerinin etkisi görülmektedir. Yani şair Mehmet Ali Tevfik'in şiirleri tema, gaye bakımından Mehmet Akif Ersoy'un şiirleriyle bir paralellik taşımaktadır.
Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerinde işlenen ve ileri sürülen mühim bir tema ve ülkü, vatanseverlik, kahramanlık ülküsüdür. Şair, istiklâl savaşı yıllarında yazdığı şiirlerinde vatanın bağımsızlığını korumak ve hürriyetini elde etmek için Türk

milletini canlarını feda etmeye, şehitlik mertebesine yükselmeye çağırmıştır.
Mehmet Ali Tevfik de Doğu Türkistan'da yazdığı ve 12 Kasım 1993 tarihinde Kaşgar'da kurulan Doğır Türkistan islâm Cumhuriyeti'nin devlet marşı olarak kabul edildiği "Kutuluş Yolıda" (Kurtuluş Yolunda) Başlıklı şiirinde aynı temayı güzel bir şekilde işlemiştir.
Şair Mehmet Akif Ersoy, istiklâl marşında:
Bastığın yerleri toprak diyerek geçme, tanı! ı
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehid oğlusun, incitme yazıktır atanı.
Verme dünyaları alsan da bu cennet vatanı. *
Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda? t ,

Şüheda fışkıracak toprağı sıksan şüheda! , ,
Canı, cananı bütün varımı alsın da Huda, a Etmesin, tek vatanımdan beni dünyada cüda.
diye haykırırsa, Doğu Türkistanlı Uygur Türk şairi Mehmet Ali Tevfik bu marşın ilhamıyla 1933'te yazdığı "Kurtuluş Yolunda" başlıklı şiirinde:
Kurtuluş yolunda sudek aktı biznin kanımız, ' J. ' ' / Sen üçün ey yurtumuz bolsun feda bu canımız. ' M ' "
Kan keçip hem can berip ahir kutuldurduk seni, Kalbimizde kutkuzuşka bar idi iymanımız.
Yar-ı hemdem boldı biznin himmetimiz sen için, ;| Dünyanı sorğan idi himmet ile ecdadımız.
Yurtumuz biz yüz-közüngni kan bilen pakizledük, Emdi hiç kirletmegeymiz çünkü Türk'tür namımız
Atilla, Cengiz, Timur... dünyanı titreken idi, Can berip can alimiz biz ular evladımız.
Çıktı can hem aktı kan düşmendin boldu el aman, Yaşısun mingyaşısun parlansun istiklalimiz108! diye seslenmektedir.
108. Sultan Mahmut Kassarh, Uvsuiidrbivni, Tüh.¦

Bu iki istiklâl marşının ileri sürdüğü fikirlerinde, düşüncelerinde, gaye ve ideallerinde yakınlık, benzerlik, paralellik olduğu çok açık bir şekilde bilinmektedir. Burada şair Mehmet Ali Tevfik'in Türkiye'de tahsil gördüğü ve öğretmenlik yaptığı yıllarda istiklâl şairi Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerini okuduğu, ezberlediği ve derin bir şekilde etkilendiği görülmektedir. Şair Mehmet Akif Ersoy, istiklâl marşının dördüncü '. dörtlüğünde:
Ulusum, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar, , j
Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar. ,
diye hitap ederken, şair Mehmet Ali Tevfik "Kurtuluş Yolunda " şirinin üçüncü ve dördüncü mısraında:
Kan keçip, hem can berip ahir kutuldurduk seni, . ; ¦ • Kalbimizde kutkuzuşka bar idi iymanımız. : ;
Türkiye Türkçesi'yle: *
Kan akıtıp hem can verip sonunda kurtardık seni, , Kurtarmaya kalbimizde var idi imanımız.
diyerek iman gücünün bağımsızlık ve hürriyet mücade-lesindeki önemli yerini zikretmiştir. Mehmet Akif Ersoy, istiklâl marşının yedinci dörtlüğünün birinci mısraında: "Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki feda" diyerek vatan uğrunda vatan evlatlarının canlarını seve seve feda edeceğini belirtir. Şair Mehmet Ali Tevfik ise "Kurtuluş Yolunda" şiirinin ikinci mısraında: "Sen üçün ey yurtumuz bolsun feda bu canımız" diyerek vatan istiklâli ve hürriyeti için Doğu Türkistan Türkleri'nin canlarını feda etmek için hazır olduklarını ifade eder. istiklâl şairi Mehmet Akif Ersoy, istiklâl marşının yukarıda naklettiğimiz altıncı dörtlüğünün 3-4. mısralarında:
Sen şehit oğlusun, incitme yazıktır atanı, >
Verme dünyaları alsan da bu cennet vatanı! diye haykırırken, şair Mehmet Ali Tevfik "Kurtuluş Yolunda" şirinin 9-10. mısralarında:
Atilla, Cengiz, Tümür... dünyayı titretken idi, '..;¦ - . Can berip, can alımız biz ular evladı biz. -,.¦ ;

¦'" '¦ ' .,...
>:' ¦'¦' Türkiye Türkçesi'yle: "İ^At^j'Aİ¦¦¦¦..-,¦.!
Atilla, Cengiz, Timur dünyayı titretmiş idi, " '* ¦ * :•¦'¦'¦»"¦'¦'¦¦¦ ; ' Can verip, can alırız, biz onlar evladıyız. V' ; t^.v

diyerek dünyayı titreten, dünyaya hüküm eden bir milletin evladı olduğumuzu, kahraman ecdatlarımız gibi vatan uğrunda canlarımızı feda ederek atalarımızın ruhunu şad etmemiz gerektiğini vurgulamaktadır.
Büyük şairimiz Mehmet Akif Ersoy istiklâl marşının son iki mısraında:
Hakkıdır, hür yaşamış bayrağımın hürriyet, V ¦
Hakkıdır, Hakka tapan milletimin istiklâl. '¦vii;;V;'¦¦'" :v >; : gibi güzel, lirik ifadelerle tarihten beri hür yasaya gelmiş
Türk milletinin, bundan sonra da hür yaşamasının doğal hakkı olduğunu; Hakk'a, adalete inanan Türk milletinin istiklâline kavuşmasının tabii hakkı olduğunu ifade eder. Şair Mehmet Ali Tevfik de "Kurtuluş Yolunda" şiirinin son iki mısraında:
Çikti can hem aktı kan, düşmendin boldı el aman, ı, Yaşisun, ming yaşısun parlansun istiklalimiz! ,,
diyerek istiklâl yolunda çok kan aktığını, çok şehit verildiğini, bu istiklâlin ebediyen yaşatılması gerektiğini, yani istiklâle olan aşkını net bir şekilde ifade etmiştir. Kısacası şair Mehmet Ali Tevfik, büyük istiklâl şairimiz Mehmet Akif ¦; Ersoy'un şiirlerinden çok etkilenmiş ve onun edebi yaratıcılık kuvvetinin gelişmesinde Mehmet Akif Ersoy önemli rol oynamıştır.
Şair Mehmet Ali Tevfik'in şiirlerinin muhtevası da Mehmet Akif Ersoy'un şiirlerinin muhtevası ile yakın bir benzerlik göstermektedir.
İstiklâl şairi Mehmet Akif Ersoy şiirlerinde vatan istiklâli ' ve hürriyeti için vatan evlâtlarının canlarını feda etmesi gerektiği, dünyada vatandan aziz, vatandan kıymetli bir şeyin olmadığını canlı, derin duygulu mısralarla ifade ederek, vatanseverlik fikirlerini, vatanı kurtarmada, vatan müdafasında mukaddes ' dinimiz İslâm dininin ve iman gücünün önemli yer tuttuğunu, vatan istiklâlini ebediyen korumak ve vatanın gelişmesi, muasır medeniyet seviyesine ulaşması için cehalete karşı savaş açarak milli eğitim yoluyla milleti aydınlatarak, vatanseverlik

şuurlarını kuvvetlendirmenin çok önemli olduğunu vurgulamış ve eserlerinin muhtevasında da bu konular ilk sırayı almıştır.**' ;' Şair Mehmet Ali Tevfik de şiirlerinin muhtevasında aynen hu konuları işlemiştir.
Şairin "Kurtuluş Yolıda", "Vatan Üçün", "Ey, Anayer", "Biz Izçılarız" şiirlerinde vatanseverlik, kahramanlık konuları işlenmişse, "Okudı Aştı", "Oyganıng Ehl-i Vatan" (Uyanm Vatan Ehli), "Oyğan Millet" (Uyan Millet), "Biz MuelinV', şiirlerinde milleti cehaletten kurtarmak, milleti aydınlatmak ilim irfan sahibi kılmak suretiyle dünyada gelişmiş, ileriye gitmiş milletler katarında yer almak konularını ele almıştır. "Uluğ Tengrim" (Ulu Tanrım), "Ey Vatan, Millet" başlıklı şiirlerinde ise vatanı kurtarmak ve geliştirmek için hak, adalet ve islâm dinine sarılmak gerektiği konularını derin fikirlerle, canlı bir şekilde ifade etmiştir.
Şair Mehmet Ali Tevfik'in şiirlerinde şekil, vezin bakımından Çağdaş Türkiye Edebiyatı şairlerinin şiirleriyle ^ok yakın bir paralellik görülmektedir.
Çağdaş Türkiye Edebiyatı şairlerinden Enis Behiç Kor-yürek'in "Milli Neşide" başlıklı şiiri mesnevi şiir şekliyle, 13 heceli vezinle yazılmış bir şiirdir. Şiir vezin birliği bakımından üç durak halindedir. Yani 4+4+5 hece birliği esasında meydana getirilmiştir.
" Şiirden örnek:
.':¦¦ Biz kimleriz? ... Biz Altay'dan gelen erleriz, Çamlı belde uğuldarız coşarız, gürleriz.
Biz öyle bir / milletiz ki/ ezelden beri, Hak yolunda/ yalınkılıç/ hep seferberiz110.
': "¦¦' 4 4 5
Çağdaş Uygur Edebiyatı'nın ünlü şairlerinden Mehmet Ali Tevfik'in Doğu Türkistan'ın Kaşgar vilayetinde yazdığı "Biz Muellim" şiiri şekil, vezin, ritim bakımından şair Enis Behiç Koryürek'in "Milli Neşide" şiirine aynen benzemektedir.

109 M Akif Ersoy "Safahat", Inkilap ve Aka Kitapevi ist. 1966 110. Prof.Dr.Şükrü Elçin "Yurt Duygulan" (Antoloji) TKAE Yay.s.100, An-,.- kara 1990 . , ¦ .
. ¦· .....
\\>

Örnek:
Biz muellim/yurtımızda/ mektep açımı/, , Helkimizge/ koyaş kebi/ nurlar saçımız.
4 4 5 , ". ' "
Biz Turkmiz/ Keşker biznin/ vilayıtımız. ' ' irfan bilen/ yüksülüdu/ inabitimiz.
;
4 4 5 ;
Türkiye Türkçesi'yle:
Biz öğretmen/ yurdumuzda/ okul açıyoryz, Halkımıza/ güneş gibi/ ışık saçı\oruz.
4 4 5 - , , ' .
Biz Türküz/ Kaşgar bizim/ vilayetimiz, , .
irfan ile/ yükselecek/ itibarımız.
4 4 5
Yukarıda ismi zikredilen iki şairin şiirlerini biri Türkiye biri Doğu Türkistan'da yazmalarına rağmen edebi şekil, vezin ve ritim bakımından mukayese edildiğinde ne kadar benzerlik olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Kardeş Türk edebiyatlarında görülen bir gerçek Türk dünyası edebiyatının tarihten günümüze kadar çok yakın manevi bağları bulunan tema, gaye, muhteva, şekil, üslup ve dil bakımından da birbirine benzeyen bir bütün edebiyat olduğunu ispat etmektedir.
Çeşitli Türk boylarının edebi eserleri üzerindeki karşılaştırmalı incelememizi süratle yaygınlaştırarak kardeş Türk dünyası edebiyatları arasındaki bu yakınlığı, bu birliği daha da pekiştirmek ve Türk dünyası edebiyatını daha da geliştirmek bizim Türk kültürü ve Türkoloji sahasındaki mühim görevlerimizden biridir. Çanakkale 18 Mart Üniversitesi tarafından her sene tertiplenmekte olan "Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu" bu bakımdan çok büyük önem taşımaktadır. Bu sempozyumun Türk dünyası edebiyatının etraflıca incelenmesine ve Türk dünyası edebiyatının gelişmesine mühim katkı sağlıyacağı muhakkaktır.
Bu münasebetle bu sempozyumu tertipleyen 18 Mart Üniversitesi Rektörü Sayın Abdurrahman Güzel'e ve sempozyuma emeği geçen meslektaşlarıma teşekkür eder, saygılar sunarım.*

Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Tarafından Düzenlenen Karşılaştırmalı Edebiyat, Araştırmaları Sempozyumuna Sunulan Bildiri (30 Mayıs-1 Haziran 1997)
Türk Kültürü, S. 425, s. 560-569 Ankara-1998 , ... '
TÜRKİYE TÜRKLERİ EDEBİYATI İLE DOĞU TÜRKİSTAN UYGUR TÜRKLERİ EDEBİYATINDA
RÜBA'İ
Tek bendli nazım şekillerinden biri ruba'idir. Ruba'i kelime manası itibarıyla dörtlü demektir. Ruba'i dört mısradan oluşan
şiirin ayrı bir şeklidir.
Ruba'i Türk Dünyası edebiyatında 12. yüzyıldan sonra İran edebiyatından geçmiştir. Doğu ülkeleri edebiyat tarihi, ruba'inin Arap, Fars ve Türk şâirleri tarafından geliştirilmiş bir şiir çeşidi olduğunu göstermektedir.
Arap, Fars ve Türk-İslâm edebiyatında çeşitli tarihî devirlerde pek çok şâirler ruba'i yazmayı denedikleri halde, bu konuda başarılı

olan şâir azdır.
İran edebiyatında Ömer Hayyam, Arap edebiyatında Ömer Bin Fârid, Türk Dünyası edebiyatında Mevlânâ (ö. 1273) (Divân-ı Kebir'de 1500 ruba'isi vardır.) Lutfî, Abdurrrahman Cami, Ali Şir Nevayi, Fuzuli, Zuhuriddin Babürşah, Azmizade Haleti (ö. 1630-31) (Haleti 1000 kadar ruba'i söylemiştir.) Nabi (ö. 1712), Muhammed Sidik Zelili (ö. 1743), İbrahim Hakkı (ö. 1755) Nöbiti (d. 1697) gibi şâirler ruba'inin ustaları olarak ün yapmışlardır. Bu şâirler kendi ruba'ilerinde hakkaniyet, adalet, vatanseverlik, güzel ahlâk, fazilet ve insanî amaçlan ifade etmişlerdir. Ruba'iyi oluşturan her bir dörtlük bağımsız bir bütün fikri ifade etmek suretiyle yazılır.
Ruba'inin şekil bakımından genel çeşitlerinden biri 1-2. ve 4. mısraları kafiyeli olup 3. mısrası açıkta kalan çeşididir. Bunun formülü a/a/b/a'dır. Bu çeşit ruba'iye örnek: gurbette garip şadıman bolmaz imiş, el una müşfik mihriban bolmas imiş. , . -
ahun kepez içre ger kızıl gül büste, bülbülge tikendekaşıyan bolmas imiş111.
AliŞirNevai ,' .
nır Özbekistan Fen Neşriyatı, Taşkent 1978, s. 60.

Türkiye Türkçesine aktarımı:
gurbette garip neşeli olmaz imiş, ¦ •
el ona gönülden şefkatli olmaz imiş. ' . ¦\ • ..'
altın kafes içine lalegül ekilse de, . ; ,;¦;• bülbüle diken gibi yuva mekân olmaz imiş.
Ruba'inin 1-2-3-4 mısraları kafıyedeş (kafiyeli) şekilde tanzim edilen bir şekli de vardır. Bunun formülü a-a-a-a'dır. Bütün mısraları kafiyeli ruba'ilere "ruba'i-i musarrâ veya terane" denir.
zahid sanga hürr ü manga canane kerek, canan sanga bolsun manga meyhane kerek, meyhana ara sakı yufeymane kerek, " ,
'¦ feymane nece bolsa tola yan ekerek.
¦' Ali Şir Nevai
Türkiye Türkçesine aktarımı:
sofu sana huri gerekse bana canane gerek cennet sana gerekse bana meyhane gerek, meyhane içinde saki hem kadeh gerek, kadeh ne kadar çoksa o kadar gerek.
Az kullanılan bu şekil Türk Dünyası edebiyatında 15. yüzyılda yaşamış Çağatay edebiyatının bayraktarı ünlü Türkistan şâiri Ali Şir Nevai ile 18. yüzyılda yaşamış olan Osmanlı divan edebiyatı şâirlerinden Erzurumlu İbrahim Hakkı'da daha fazla görülmüştür. İbrahim Hakkı'nın bu şekildeki ruba'ilerinden bir örnek:
hakkı nice bin safa ki etdün düşdür, her ne ki görüp diyüp işitdün düşdür, etrafa segirdüp başa gitdün düşdür, bu kim oturup rahata yetdün düşdür.
Bu ruba'inin 1-2. mısraları mef ûlü, mefâilün, mefâilün, fa; 34. mısraları mef ûlü, mefâilü, mefâilün, fâ vezinlerinde yazılmıştır.
Ruba'i hecez bahrinin özel ruba'i kalıpları ile yazılır. Dört mısralık nazmı ve tıyuğu ruba'iden ayıran bu kalıplardır. Yalnız ruba'ide kullanılan 24 kalıp vardır. Bunlardan "mef ûlü" ile başlayan 12 kalıba ahreb ve "mef ûlün" ile başlayan 12 kalıba

m-.
da ahrem denilmiştir. Bu 24 kalıbın sonları Türkçeye göre aynı değerde olduklarından, ahreb ve ahrem vezinlerinin toplamı 12'ye iner. Açık hece sayısı daha az olan ahrem kalıplan Türkçenin yapısına aykırı düştüğünden, ayrıca ahreb kalıpları Türk şâirlerince daha ahenkli bulunduğundan daha çok ahreb kalıpları kullanılmış, ahremin ise sadece iki kalıbıyla, o da

çok az sajıda. ruba'i yazılmıştır. Böylece Türkçe ruba'ilerde en çok şu sekiz kalıbın kullanıldığı görülmüştür: ,, ¦ .

Ahreb kalıpları:

1. mef ûlü, mefâ'ilü, mefâ'ilün, fa ii 2. mef ûlü, mefâ'ilü, mefâ'ilü, fa'ııl
3. mef ûlü, mefâ'ilün, mefâ'ilün, fa
4. mef ûlü, mefâ'ilün, mef ûlü, fa" ül
5. mef ûlü, mefâ'ilün, mefâ'ilün, fâ
6. mef ûlü, mefâ'ilün, mef ûlü, fa'ul

Ahrem kalıpları: . ||

1. mef ûlün, fâ'ilün, mefâ'ilün, fa'
2. mef ûlün, fâ'ilün, mefâ'ilü, fâ'ul

Ruba'ilerde vezin kullanışı da hiçbir nazım şeklinde görülmeyen ayrı bir özellik gösterir. Bütün nazım şekillerinde baştan sona aynı veznin kullanılması zorunlu olduğu halde, bazı ruba'ilerde her mısra ayrı bir vezinle yazılabilir:

. . esrarını dil zaman zaman söyler imiş, hengâme-i gamda dastan söyler imiş, aşk ehli olup da mihnet-i hicrane, ben sabr iderim diyen yalan söyler imiş.

¦ Haleti

Bu ruba'ide iki değişik kalıp kullanılmıştır: 1,2,4. mısralar,
mef ûlü, mefâ'ilün, mef ûlü, fâ'ül; 3. mısrada ise, mef ûlü, mefâ'ilün. mef ûlün, fa' vezinlerinde yazılmıştır.

Ruba'i muhteva, mevzu, fikir bakımından aşağıdaki özellikleriyle göze çarpar:

1. Ruba'i şâirin toplumsal hayat üzerindeki etraflıca, derin gözlemlerinin neticesinde hasıl olan tasavvur ve fikirlerinin bedii \asıtalarla kısa, özlü olarak söylenmesidir.

Örnekler: ' - ' •-

! " ' yetmişke yetip durmen ağzımda tişim yok, , heptaddu millet eliğe emdi işim yok, yaran muhasıban cahandın ketti, gemkinmen mungdaşkah heyhat kişim yok n. Nöbiti

ı

Türkiye Türkçesine aktarılması:

yaşım yetmişe ulaştı ağzımda dişim yok, yetmiş iki millet ile şimdi işim yok, •
gönül dostlarım, sırdaşlarım cihandan gitti; eyvah! Üzüntülüyüm dertleşecek kişim yok. gençlikde, güzellikde geçer ard arda, her canlı için kaderde ölmek var da, dedim ki: vücut eskimeden yaşlansak dünya da güzel olur insanlar da...xu

Bundan açıkça görülüyor ki, ruba'i birbirine yakın, muayyen vezinler kalıbı içinde dört mısraya bir fikri ve duyguyu sığıştırmak, hiçbir tarafı açıkta bırakmamak, kısa, özlü, esprili bir minyatür vücuda getirmektedir.114

2. Ruba'i tam ve bağımsız bir fikrin dört mısralı bir şiir şekliyle eskizsiz, tam olarak ifade edilmesidir. Bu sebepten dolayı her bir ruba'i ayrı bir şiir niteliği kazanmaktadır. Ruba'iden ibaret nazım şekliyle felsefî, tasavvufî, fikirler, bir dünya görüşü, bir hiciv ya da nükte özlü olarak söylenir. Asıl söylenmek istenen fikir dördüncü mısrada (3. veya 4. mısrada) ve çarpıcı bir şekilde ifade edilir.

Bu dördüncü mısra veya 3-4. mısra ruba'inin ana fikrini veren kilit noktası olan mısradır.

- ..¦...,.¦

112. Uygur Klâsik Edebiyatı Şâirleri 1982 Urumçi Halk Neşriyatı s. 380.
113. "Ruba'iler" Türk Dünyası sayı: 554 Şubat 1998 s. 108
114. Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Makalelerinden Seçmeler, Atatürk Kültür

Örnek: <;;

altun hel yalatsang kesektir kesek, .
ger halva berseng mu tizekler eşek,
körümsiz şu pilnin kurutığa bak,
yep addı yopurmak beriduyipek}[5
Abdürrehim Ötkür , •
Türkiye Türkçesine aktarılması:
altın yaldız sür sen de kesektir kesek,
helva yedir sen de, tezekler eşek,
görkemsiz şu ipek böceğine bak .v:; .:,. . yaprak yiyip sonunda veriyor ipek.
İşte inanç, felsefe, tefekkür gibi insan için manevî kıymetlere haiz olan ve bizzat insanın aklına, vicdanına seslenip, onu düşünmeye, düşündüklerinden ibret almaya çağıran konuların ağırlıkta olarak işlendiği şiir şekli ruba'idir.
3. Ruba'i kuvvetli bir duygunun ürünü olup, bu kuvvetli duyguyu ifade etmek için dili iyice işlenmeli ve güzel olmalıdır.
Kuvvetli heyecan ve duygu, güzel, derin manalı dile sahip olmak ruba'inin önemli bir özelliğidir. Ruba'ide önce şâirin söylenecek, okuyucuların dikkatini çekecek önemli, yeni bir orijinal fikri, güçlü duyguyla, güzel, canlı bir dille ifade etmesi gerekmektedir.
Tarihten günümüze kadar ruba'i yazan Türk Dünyası şâirleri
bu konuya çok önem vermişlerdir.
eğilidiken alma şahlırı
mivisi kançe obşığansırı ;
kemterlik bilen adem çıraylık setlişidiken ğadayğansırı.116 Teyipcan Ali
Türkiye Türkçesine aktarılması:
eğilir imiş elma dalları,
meyvesi onun bol, çok olunca
. Ömür Menzilleri şiir kitabı 1983, Urumçi, s. 125.

alçak gönüllü insan güzeldir, çirkinle'şirmiş kibirlenince.
suvadan tirekke taş atmas kişi, sevebi unin hiç yoktur yemişi, yemişlikyağaçka tegip kop tayak, hemişe yeriğlik tundu beşi.
Teyipcan Ali
Türkiye Türkçesine aktarılması:
kavak ağacına taş atmaz kişi, sebebi, onun hiç yoktur meyvesi, meyveli ağaç çok yiyecek dayak, daima yaralı duruyor başı.
4. Ruba'inin bir başka özelliği de güzel ahenkle söylenmesidir. Yani ruba'inin musikisinin kuvvetli olması gerekir. Şâirler bu ahenk konusuna çok özen gösterirler.
Çağdaş Uygur edebiyatı şâirlerinden Abdülhalık Uygur'un aşağıdaki ruba'isi çok güzel ve ahenkli söylenmiştir.
yürekke ok tegip yatsam idi astanıda hey hey! Mazarım gül kuçup kalsa idi bostanıda hey hey! vetennin ene toprağı goya altın hidi zefer, teverrük namını yazsam idi dastanı da hey hey!117
Türkiye Türkçesine aktarılması:
yürekten vurulup yatsaydım asitanımda hey hey! mezarım gülle kaplansaydı bostanımda hey hey! Vatanımın toprağı altın, kokusu mis gibi şirin, Mübarek namını yazsaydım destanımda hey hey!
bizden daha önce çok kuşaklar geçti, beyler, paşalar geçti, uşaklar geçti, harman sonu yaklaşmadadır bizlere de, bağlar bozulup bitti, başaklar geçti.118 Fuat Bayramoğlu
117. Abdülhalık Uygur Şiirleri, Urumçi Halk Neşriyatı, 1987. s. 85.

118. "Ruba'iler" Türk Dili Dereisi. Savı SS7 Mavs IQQ8 « 400
UYGUR TÜRKLERİ
235
Ruba'i nazım şeklinin en belirgin özelliği aruz vezin bahirlerinden hecez bahrinin özel ruba'i kalıpları ile yazılabilmesidir. Türk Dünyasının klâsik edebiyatlarında ruba'i yukarıda zikredilen aruz vezni kalıplarıyla yazılmıştır. Bu günkü çağdaş Türkiye Türkleri Edebiyatında da ruba'ilerin yazılışı genellikle aynı şekil ve ölçülerde devam etmektedir. Doğu Türkistan Çağdaş L'\gur Türkleri edebiyatında ise, ruba'i aruz vezin kalıplarıyla birlikte, hece vezninin çeşitli ölçülerinde yazılmaktadır. Hece \e/inli ruba'iler çağdaş Uygur edebiyatı devresinden sonra ortaya çıkma\a
başlamıştır.
Şimdiki çağdaş Uygur edebiyatında hece vezninde ya/ılan ruba'iler daha çok ağırlık kazanmaktadır. Çağdaş Uygur edebi\atı şâirleri ruba'iyi yalnız aruz vezninde değil, milli şiirimizin an"ane\ i vezinlerinden biri olan hece vezninde de yazmanın mümkün \e daha doğru olacağı kanaatma varmışlardır. Bu elbette edebiyatımızda bir gelişme, bir yenilik hareketidir. Biz Çağdaş Uygur edebiyatında hece vezninde yazılan ruba' ilere birkaç örnek gösterelim:
kara yıllar böşügige tuğuldum, luguldum-kepes içre boğuldum, ömrüm menin kesret bilen öter mu, >. , ,;. elge hizmet kılay digen oğuldum.
Abdürrehim Ötkür
Türkiye Türkçesine aktarılması:
karanlık yıların beşiğinde doğdum, doğdum, kafes içinde boğuldum ömrüm benim hasret ile geçer mi ? milletime hizmet edecek oğuldum!
Uygur Türkçesindeki bu ruba'i hece vezninin 11 heceli ölçüsünde yazılmış olup, vezin birliği bakımında üç durak halindedir.
kara yıllar böşügige tuğuldum
3
236 ||"|||| ||| ||||. '|.:•| MAHMUT KAŞGARLI ,,
'|..'' .;.;||' ürik desem tirikliktin menâ yok, ,,,, .' ,.f .'.||
;','|" öley desem ölmigimge bahane yok, ,. . /•/'':: |
t .' künde hiyal, künde teşviş, künde gem, ''.. , ,
|'.;'j,. derdim eyitsam dertke derman dânâ yok.n |; ,.:. ' '.'.'''',
Abdürrehim Ötkür , , .;
1 |rî',-V Türkiye Türkçesine aktarılması: »,.-<.
. _'^ ömrüm desem, ömrümde hiç mânâ yok, ;.-.,,,.'. Ç'.__.';'..,.,.,
öleyim desem ölmek için bahane yok, ,lv,i; t. ._ t...
hergün hayal günde bin bir endişe, , r
derdimi söylesem derman olacak kişi yok. ,.,,. (
|.'; ,.|; |; {||•;|; i"-; l:<:
Bu ruba'inin de vezin ölçüsü hece vezninin 11 J^sçeli;ölçüsünde yazılmıştır.
. (., ;., ..>;;
, şâirim gövher kaz, durrı marcan tiz, /,, , , •., , .-
.',i , vetenni, helkingni köyle ormansız. ''||>.••.|. .'
şundak köyliginki mubada ölseng, : ;, : . <
,.;|. icadıng kaldursun menggü parlak iz.120 | .
Rehmetulla Carı '
Türkiye Türkçesine aktarılması: -1 |
şâirim, gevher kaz, inci mercan diz, . |/|.|.;'.
vatanı, halkını çok yaz ormansız121.
şöyle yaz bir günü, dünyadan gitsen,
eserin bıraksın sonsuz nurlu iz. V:!ı'

Hece vezninde yazılan bu ruba'inin vezin ölçüsü llheceli olup, ruba'i vezin birliği bakımından dört durak halindedir.
şâirim gövher kaz, durrı marcantız, '
3 3 2 3
vetenni, helkingni köyle armansız '·'|" ,'
3 3 2 3.

122
vicdanlık ademler güllise deymen, üçkırlık ademler tügüse deymen. ot kuyruk canaplar huşını tepip, paşıdek gıngıldap yürmise deymen. S. Mahmut Kaşgarlı
Türkiye Türkçesine aktarılması:
vicdanlı adamlar büyüse diyorum,
münafık adamlar tükense diyorum, :;, ateş kuyruklular aklını bulup, ,; sinek gibi vınlayıp yürümese diyorum.
Bu ruba'i de hece vezninin 11 heceli ölçüsünde \ azılmış olup, ruba'i vezin birliği bakımından dört durak hâlinde düzenlenmiştir. , ,,>,•,•,'.
vicdanlık ademler güllise deymen, . , , k
3 3 3 2 .'..-.'|,
uçkırlık ademler tügüse deymen
3 3 3 2
Sonuç olarak şunları belirtmek gerekir ki. çağdaş Uygur Türkleri edebiyatında ruba'i, genellikle hece vezninin 11 heceli ölçüsünde yazılmaktadır. 10, 12, 13 heceli ölçülerde yazıldığı da . görülmektedir. Ruba'ilerde aruz vezninin yerini hece veznine bırakmış olması bu günkü Doğu Türkistan Çağdaş Uygur şiirinin önemli bir özelliğidir.

119. Ömür Menzilleri şiir kitabı, Urumçi-1985, s. 120.
120. Tarım Örkeşleri şiir kitabı, Milletler Neşriyatı, Pekin-1980, s. 104.
171
I
122. Tulunay, Şiir destanlar kitabı, Pekin Milletler Neşriyatı, 1982, s. 290, * Çanakkale 18 Mart Üniversitesi tarafından düzenlenen IV. Uluslararası
Karşılaştırmalı Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu'nda Sunulan Bildiri
(28-30 Mayıs 1998).
Türk Kültürü, Sayı: 430 s. 89-97 Şubat, Ankara 1999
238
MAHMUT KA'ŞGARLI
f
TÜRK DÜNYASINDA NEVRUZ VE ONUN TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDEKİ YERİ
Nevruz, Farsça birleşik bir kelime olup nev-yeni, rüz-gün, yani yeni gün anlamına gelmektedir. Bu mübarek gün, gece ve gündüzün eşit olduğu miladi 21 Mart, Rumi 9 Mart gününe rastlamaktadır.
Türkler'de Nevruz "Ergenekon Zafer Bayramı, Yılbaşı Bayramı veya Bahar Bayramı" olarak birkaç bin seneden beri kutla-na gelmektedir. Bu bayramın M. Ö. 8.yüzyıllarda Hunlar tarafından kutlandığı bilinmektedir. Yine bu bayramın Türk milletinin İslâmiyet'i kabul etmesinden önce de kutlandığı, büyük Türk dil bilgini Kaşgarh Mahmut'un 1075 tarihinde yazdığı "Dîvânü Lügati't-Türk" adlı eserinden anlaşılmaktadır: Kaşgarh Mahmut: "Müslüman olmayan Türkler, yılı dört fasıla bölerler, her üç aya bir ad verirler. Yılın geçişini şu tarzda bildirirler. Mesela: Nevruz'dan sonraki ilk aya "oğlak" ayı derler"123 demektedir.
Türklerin milli bayramı olan nevruz, tarih boyunca çeşitli Türk ellerinde kutlanmaktadır. Azeri Türkleri başta olmak üzere Kafkasya Türkleri, Özbek, Uygur, Kazak, Kırgız,

Türkmen, Karakalpak Türkleri gibi Türkistan Türkleri, Türkiye Türkleri, Kıbrıs Türkleri, Afganistan Türkleri, İran Türkleri, Irak Türkleri, Kırım, İdil-Ural Türkleri, Balkan Türkleri, Yakut, Çuvaş, Sibirya Türkleri "Nevruz" geleneğini günümüze kadar canlı olarak yaşatmışlardır. Bu bayramı geniş kapsamlı milli folklor bayramı haline getirmişlerdir. Tarihten beri milli bayram seklinde kutlanmakta olan. Nevruz Bayramı'nın. Orta Asya'da veya Türkistan'da Rus ve Çin komünist idaresi yerleştikten sonra yapılması engellenmiş ve yavaş yavaş unutturulmaya çalışılmıştır. Ama Orta Asya Türkleri, bu milli bayramını hiçbir zaman unutmamıştır. Birçok mücadeleler neticesinde

123. Kaşgarlı Mahmut, Dîvânü Lûgati't-Türk C.1.S.460 461.1983. Urumçi

Batı Türkistan Türkleri yetmişli yılların sonlarında, Doğu Türkistan Türkleri ise, seksenli yılların başlarında nevruz bayramlarını küçük kapsamlı olsa da kutlama imkânlarını elde etmişlerdir.

Eski Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarına kavuşan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nden Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile çeşitli Türk topluluklarmda Nevruz bayramı büyük coşku ve sevinçle, geniş kapsamlı olarak kutlanmaktadır. Türk Cumhuriyet ve topluluklarında 1992 yılından itibaren 21 Mart Nevruz bayramı devlet ve hükümet tarafından resmi tatil ilân edilerek devlet törenleri ve şenlikleriyle kutlanmaktadır. Başkentlerin meydanlarında yapılan Nevruz Bayramı törenlerine. Türk Cumhuriyet ve Topluluklarının cumhurbaşkanları, başbakanları başta olmak üzere devlet ve hükümet erkânı katılmakta ve bayram kutlaması konuşmaları yapılmaktadır. Ergenekon'dan çıkışı ve kendi tarihinin önemli olaylarını ifade eden oyunlar, milli danslar oynanmakta, bayram şarkıları söylenmekte, nevruz sofraları hazırlanmakta, bayramlaşmalar ile birlikte nevruz faaliyetleri sürdürülmektedir. >

Türk topluluklarında binlerce yıldır kutlanan Nevruz. Osmanlı imparatorluğu döneminde de devam ettirilmiştir. Anadolu'daki Karakeçili aşiretleri II. Abdülhamit devrine kadar Ertuğrul Gazi'nin Söğüt'teki kabri başında 21 Mart nevruz günü büyük bir tören düzenlerlerdi. Bu törenlere Yörük Bayramı adı verilirdi. Selçuklu Sultanı Melikşah zamanında Celâli takvimi denen yeni takvim kabul edilmiş, bu yeni Türk takviminde de yılbaşı 21 Mart gününe yani nevruza alınmıştır.

Diğer yandan Osmanlı sarayında 21 Mart Nevruz Bayramı ; büyük bir coşkuyla kutlanırdı. O güne has macunlar, şerbetler, hediyeler hazırlanır, devlet erkânı büyükten küçüğe, bunları birbirine takdim ederlerdi. Altın tozu dökülmüş kırmızı renkli nevruz şekerleri hazırlanarak halka dağıtılırdı. Bu hediyelere "Nevrûzziye" adı verilmekteydi. Gene gerek dîvân şâirleri gerekse halk şairleri aynı şekilde "Nevrûzziye" adı verilen kasideler, şiirler yazarlardı. Türk edebiyat tarihi denildiğinde hemen hemen her dîvân ve halk şâirinin bu türden "Nevrûzziye" yazdıklarına şahit olunmaktadır.

Akşamlar aşk olsun bayram gecesi,
Bu ayın nurudur sultan-ı Nevruz.
Fazl-ı şahım budur dilek gecesi, > •
Ne mübarek gündür sultan-ı Nevruz,

Şükrü Baba'nın bir şiirinin ilk dörtlüğü olan bu satırlar, binlerce yılın derinliğinden süzülüp gelen nevruzu ne kadar sıcak bir şekilde ifade etmektedir. İlim çevreleri ve tarihçilerin tespitlerine göre nevruz Türkler'den İran'a oradan Araplar'a daha sonra da Osmanlılara geçmiş ve Türkiye Cumhuriyetinde 1926 yılına kadar resmi bayram olarak kutlanılmıştır. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ve Trakya'da "Sultan-ı Nevruz","Nevruz Sultan". "Mart Dokuzu" gibi adlarla bilinen nevruz bugün bütün gelenek-leriyle sürmektedir.

Nevruz, Türk kültürünün bir mühim unsuru olarak tarihten günümüze kadar devam edegelmiştir. Nevruz veya yeni gün. bir tarihi kültür kodu olarak en az üçbin yıldan beri Türkler arasında yaygın bir şekilde tatbik edilmektedir. Nevruz mitolojik ve folklorik özelliği dolayısıyla, Türk kültür tarihinde çok önemli yer tutmaktadır.
Nevruz tarihten günümüze kadar, Türkler arasında zafer bayramı, milli bayram olarak kutlanmaktadır.
Türk dünyasındaki yaygın inanışa göre nevruz, Türkler'in Ergenekon'dan çıkışı, hürriyet ve istiklâlini kazandığı gün olarak kabul edilmekte ve bu manada anılmaktadır. Ebü'lgazi Bahadır Han'ın ölümsüz eseri "Şecere-i Türk"te Ergenekon menkıbesinde 4700 yıl dört tarafı yüksek dağlarla çevrili bir vadide sıkışıp kalan Türkler'in buradan, baharın başladığı gün (21 Mart'ta) çıkarak ata yurdu "Turan"a kavuştuğunu ve hürriyetini kazandığı, Türk'ün varlığını cihana tekrar duyurduğu gündür. Ergenekon destanı esaretten özgürlüğe çıkışın veya kurtuluşun sembolleşmesidir.124
Nevruz geleneği ile ilgili olarak 1989 yılı nevruzunda-Doğu Türkistan Urumçi Televizyonunun da yayınlanan
"Tanrı Dağında Nevruz Nevası" adlı programda şu bilgiler verilmektedir:
"Nevruz bayramı Uygurlar'ın ananevi bir törenidir. Ecdatlarımız kabile oymak şeklinde göçmen hayatı yaşadıkları çağlardan beri bu günü milli bayram olarak kutlanmaktadır. Tarihi kaynaklarda nevruz ile ilgili şöyle bir rivayet günümüze kadar söylene gelmiştir. Çok eski çağlarda Hunlar'ın ecdatları münkariz olduğunda bu Türk kavminin içinde sağ kalan tek kollu bir bala (çocuk), bir dişi kök-böri tarafından Altay dağlarında emzirilip, bakılarak
124. Prof. dr. Abdülhaluk Çay "Türk Dünyasında Nevruz" Kültür Bakanlığı ., Yayınları, 1995. Ankara s. 87. ,.III..... v

terbiye edilip, yetiştirilmiştir. Bu balanın sonradan on çocuğu olmuştur. Bu çocukların nesli, bir nevruz günü dağdan inerek dünyaya yayılmıştır.
Ecdatlarımız bu kutlu günü; yeniden başlangıç, yeniden doğmak günü kabul ederek her yıl bahar mevsiminde nevruz gününü -milli bayram- olarak kutlamışlardır."
21 Mart yalnız Uygur Türklerinde değil bütün Türk dünyasında istiklalin kazanıldığı, kurtuluş günü olarak kullana gelmektedir. Özellikle Türkistan (Orta Asya) Türkleri nevruz bayramında, yapılan toplantılarda Ergenekon Destanı'nı okuyarak yeni nesillere de bu günün önemini anlatmaktadır.
Nevruz, Türk dünyasında tarihten günümüze kadar bahar bayramı, yeni yıl bayramı olarak mübarekleşmektedir.
Nevruz, baharın müjdecisidir. Doğanın yeniden canlanması, bolluk ve bereketin habercisidir. Türkler eski devirlerden beri hayvancılık ve ziraatçılık ile uğraşmışlardır. Çiftçiler ile hayvancıların baharın gelmesini büyük bir arzu ve umut ile beklediği, bahar geldiğinde çok sevindiği bir gerçektir. Yere tohum ekilen, fidan dikilen, hayvanların yavrulamaya, yeryüzünün yeşerip, ağaçların çiçek açmaya başladığı bu mübarek ayın başlaması bütün Türk ellerinde, Orta Asya Türkleri'nde büyük şenlikler düzenlenerek "yeni yıl bayramı", "bahar bayramı" olarak anılmaktadır.
Uygur Türkleri'nin nevruzla ilgili şarkılarında, nevruz sevinci ve nevruzun insanlara refah ve mutluluk getireceği ifade edilmektedir.
Yılbaşı nevruz küni,
Alem gülistan bulgusu Asmandin yer yüziğe, Abu rahmetyakkusı.
Türkiye Türkçesi'ne aktarılması:
Yılbaşı nevruz günü,
Dünya gülistan olacak. , ,
Gökden zemin üstüne, , r ,

Rahmet suyu yağacak.
Nevruz hakkında yine bir Uygur türküsünde şu mısralar yer almaktadır:

Keldi noruz yılbaşı ketti köngülniii çirkini, Noruz diban kelürler hatunlarının lürkını Güller kesip kız oğul eğri koyar börki-ni, Meclis kilip oymşar acur köngül mülkim Kayğu mihnetler ket ip yayraşur kündür bugün.
Türkiye Türkçesi ile karşılığı:
Yılın başlangıcı nevruz geldi, ^
gönüllerin çirkinliği gitti. v ' '
Nevruz diye gelirler, 'f
hanımlarının hepsi. . '
Kızlar başlarına gül takar,
Gençler eğri giyer börklerini.
Meclis yapıp oynaşır, açar onlar gönlünü.
Kaygı külpetten arınıp, neşelenecek gündür bugün.
Bu nevruz türküsünde nevruzun yılbaşı olduğu, nevruzu Tıırkler'in sevinçle karşılayacakları tasvir edilmiştir.
Azerbaycan Türkleri'nde de nevruz yeni yıl bayramı, bahar bayramı olarak kutlanır ve nevruz törenlerinde nevruz şarkıları söylenir. Bu şarkılardan örnek olarak şu mısraları gösterebiliriz.
r' Nevruz nevruz bahara, ¦,-;
t Güller, güller nahara.
i- ;,,; ',, Bohçamızda gül olsun,
;. ¦ ¦ s... , ,.'. Gül olsun bülbül olsun.
Nevruz, Orta Asya Türkleri'nde ve bütün Türk dünyasında tarihten günümüze kadar birlik, beraberlik ve kardeşlik bayramı olarak kutlanmaktadır. Türkmenistan'da "navruz" Doğu Türkistan'da "noruz" Özbekistan'da "növroz" Kırgızistan'da "noruz", Kazakistan Türkçesi'nde "novrız", Tataristan'da "navruz", Türkiye'de "nevruz", Başkırt Türkleri'nde "navruz", Çuvaşistan'da "naras", şeklinde telaffuz edilen nevruz bayramı, bu ülke ve topluluklarda hakikaten sosyal dayanışma, kaynaşma, barış ve sevgi bayramı olarak cereyan etmekte ve gerçekleşmektedir. Nevruz'u son zamanlarda Türkiye'de belli bir ideolojinin bayrağı haline getirmek ve ondan yararlanarak bölücülük yapmak isteyenler olmuştur.

Bu tamamen yanlış olmakla beraber, nevruz kültürünün ruhuna, geleneğine aykırıdır. Bütün Türk dünyası ve bazı Müslüman ülkelerinde coşku içinde kutlandığı, gönüllerin geleceğe yönelik neşe, sevinç ve umutla dolduğu bu özel günde, kederli olmak en büyük ayıp sayılıyor. Hatta evinden cenazesi çıkan insanlardan bile Nevruz günü neşeli olmaları bekleniyor. Nevruz bayramında herkes birbirinin yeni yılını kutluyor ve mezar ziyaretleri yapılıyor. Bu günde küskünler, dargınlar barış-tırılıyorken, parçalanmak üzere olan aileler mahallenin ileri gelenleri, yani aksakallar tarafından barıştırılıyor, maddi imkânları olanlar fakirlere, kimsesiz yetimlere, yaşlılara maddi ve manevi yardım elini uzatmak suretiyle hediyeler vererek onların gönüllerini neşelendiriyor, hasta insanların kaldığı hastanelere ve evlere gidilerek onların hal hatırlan soruluyor. Böylelikle "Nevruz Bayramı" toplum içinde birlik, beraberlik, kardeşlik, barış, hoşgörü ve sevgiyi kuvvetlendirmeye vesile olmaktadır. Bu bakımdan nevruz birlik, beraberlik, hoşgörü kardeşlik ve karşılıklı sevginin simgesi haline gelmiştir.
21 Mart nevruz bayramı bütün Türk dünyasında tarihten beri temizlik bayramı ve folklor bayramı olarak da kutlanmaktadır.
Orta Asya Türkleri'nde, Özbekler'de olsun, Uygurlar da olsun Türkmenler'de olsun nevruz bayramından bir hafta, on gün önce bayram hazırlıkları başlar. Bu hazırlıkların başında

temizlik gelir. Evler, mahaller, sokaklar, okullar baştan başa temizlenir, herkes en iyi ve yeni milli elbiselerini giyerek nevruz şenliklerine katılır.
Türk devlet ve topluluklarında nevruz bayramından önce buğday veya arpa yeşertilir. Bundan Uygur Türkleri ile Özbek Türkleri'nde "sümelek", Kazak ve Kırgız Türkleri'nde "noruz köcö" adı verilen yemek hazırlanarak kişilere ikram edilir. Son zamanlarda bu yemek yerine Orta Asya'daki Özbek, Uygur, Kazak, Türkmen Türkleri'nde etli pilav, Kafkasya'daki Azerbaycan Türklerinde helva pilav tercih edilmektedir. Nevruz bayramında büyük şenlikler düzenlenmek suretiyle şairler tarafından nevruz şiirleri okunur, ozanlar, cırcılar, koşakçılar tarafından şarkılar seslendirilir, milli sazlar çalınır, milli danslar oynanır. Bayram günü, gündüz ve geceleri yaşlılar ve meddah Ergenekon, Manas gibi târihi, milli destanlar, kıssa ve hikâyeler anlatır. Bu günde yine at yarışları, Kazak've Kırgız Türkleri'nde "Gökbörü" oyunları,

denilen oyunlar tertiplenir, Kazak ve Kırgızlarda at üstü, Uygur ve Özbekler'de yer üstü güreşleri yapıhr. Yine koç, horoz dövüşleri düzenlenir.
Nevruz bayramı nehir boylarında, yemyeşil kırlarda ve kutsal sayılan yerlerde tertiplenir. Doğu Türkistan'ın Kaşgar vilâyetine bağlı Tokkuzazak ilçesi, Kaşgarlı Mahmut'un doğduğu yer olup buradaki nevruz kutlamaları Kaşgarlı Mahmut'un kendi eliyle diktiği "Hayhaydirek" yanındaki "noruzbulak" da (nevrûzçeşmesi) yapılmaktadır. Nevruz günü ünlü alimin mezarı ziyaret edilmekte, çeşme başında nevruz şiirleri okunmakta, şarkılar söylenmektedir. Kısacası nevruz Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde. Azerbaycan da, Doğu Türkistan'da yeni yıl ve folklor bayramı olarak kardeşlik, birlik, beraberlik içinde sevgi ve neşeyle kutlanır. Nevruz gerçekten bir milli bayram havası içinde geçer.
Nevruz, Türk kültürünün nesilden nesile aktarılmasında, Türk kültürünün geliştirilmesinde çok mühim yer tutmakta ve büyük önem taşımaktadır.
Bu milli bayramın Türkiyemiz'de de resmi tatil ilan edilerek milletçe daha da geniş kapsamlı bir şekilde kutlanmasını temenni ediyoruz.
Milletimizin bu yılki "Nevruz Bayramı" kutlu olsun.
' ı ¦ i <

t'ıl
20 Mart 1996 tarihinde Trakya Üniversitesi tarafından düzenlenen "Ttuk Dünyasında Nevruz" konulu panele sunulan bildiri.
Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi, S. 147, s. 61-63 İstanbul-1999. \

TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARI ARASINDAKİ İŞ BİRLİĞİNİN TARİHİ ÖNEMİ
Eski devirlerden günümüze kadar Türk Milleti'ne mensup devlet ve topluluklar ne zaman aralarındaki dostluk, kardeşlik ve iş birliğine önem vermişlerse kalkınmış, kuvvetlenmiş, refah ve huzur içinde yaşayabilmiş; ne zaman da yabancı düşman güçlerin oyununa gelmiş, birbirleriyle çatışmış, kardeşlik ve iş birliği yerine, birbirlerinden uzaklaşmışlarsa büyük felaketler içerisine sürüklenmiş ve tarifsiz acılar çekmişlerdir. Türk tarihinin büyük ve önemli bir kısmı dostluk, kardeşlik ve iş birliği içerisinde geçmiştir. Ancak Türk tarihinde milletimizin kavga içinde yaşadığı devirler de olmuştur.
Bu tarihî sürecin bazı misâllerini Türkistan Türk boylarından Uygur ve Kazak Türkleri arasında da görmek mümkündür.
Bugün Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı olan Doğu Türkistan ile bağımsız Kazakistan Türkleri tarihin eski devirlerinden beri ortak bir kaderi paylaşmış; dostluk, kardeşlik ve iş birliği içinde yaşayarak, kardeşliğin parlak örneklerini sergilemişlerdir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Rus emperyalizminin Doğu Türkistan'daki Uygur hanlıklarından olan İli Uygur Hanlığı'nı işgal etmesi, tarihte "Tazabek Olayı" adı verilen hâdise ile ilgilidir.
Tazabek Kimdir?
Tazabek, 19. Yüzyılda yaşayan tarihî bir şahsiyet olup, Kazak Türklerinin Rus emperyalizmine karşı direnen ünlü liderlerinden ve halk kahramanlarmdandır.
Kardeş Kazak Türkleri, eski asırlardan itibaren Türkistan'da yaşayan Türk boylarından birisidir. Kazaklar, 15. Yüzyılın ortalarında Kazak bozkırlarında bağımsız bir Kazak Hanlığı kurmuş; bu şekilde, çevrelerindeki halklarla da yakın komşuluk
ilişkileri tesis etmişlerdir.
16. yüzyılın sonlarında, Moskova Knezliği'nin büyümesiyle ortaya çıkan Rusya İmparatorluğu ise, Ural Dağlarından aşıp

istila hedeflerinden biri olarak Türkistan'ı seçti ve kuzeyden güneye doğru inmeye başladı. Rusya, 18. Yüzyılın 30'Iu yıllarına gelindiğinde Kazak bozkırlarına karşı yürüttüğü saldırı ve işgal faaliyetlerine hız verdi. 1731 yılında Küçük Cüz'ün hanı Ebilkayır Han, kendi cüzünün Rusya'nın hakimiyetini kabul ettiğini bildirmek mecburiyetinde kaldı. Böylece Küçük Cüz (Yüz) Rusya tarafından işgal edilmiş oldu. Rusya, bundan sonra Orta ve Büyük (Ulu) Cüz'e karşı da bir istila hareketi başlattı. 1822 yılında Orta Cüz, 1864 yılında ise Büyük Cüz işgal altına alındı. Böylece Rusya'nın Kazak bozkırlarını istila planı tamamlanmış oldu.
Rusya'nın Kazak bozkırlarına gerçekleştirdiği saldırılar, Kazak Türkleri arasında ayaklanmalara yol açtı. Kazakların direniş hareketleri azimle, birbiri ardından devam etti. Bu direniş hareketleri arasında en uzun süreni ve en tesirli olanı, 19. Yüzyılın 40'larında İsatay Kenesarı önderliğinde gerçekleştirilen halk ayaklanmasıydı.
Rus emperyalistleri Kazak Türklerinin bu ayaklanmasını kanlı bir şekilde bastırdı. Kazak Türkleri arasındaki bazı hainleri makam ve para karşılığında satın alan Ruslar, onları Kazakların sömürülmesinde kullandılar. Rus emperyalistlerinin Kazak ülkesini istila etmesi ve halkı acımasızca cezalandırması, Kazak Türklerinin, sonunda Doğu Türkistan hudutları içerisine göç etmelerine sebep oldu.
Bu devirde Doğu Türkistan'da da Mançu-Çin zulmüne karşı bazı ayaklanmalar meydana gelmekteydi. Bu ayaklanmalar neticesinde Doğu Türkistan'ın hemen her bölgesinde Türklerin yerel hakimiyet merkezleri ve devletleri kurulmaya başlandı. Bu devletlerin en büyüğü Yakup Beğ'in kurduğu Yedi Şehir Devleti idi. Yeni devletler arasında büyüklük bakımından ikinci sırayı ise Doğu Türkistan İli Hanlığı alıyordu. Ayrıca Yakup Beğ'in Yedi Şehir Devleti ile İli Hanlığı arasında birleşme çalışmaları da hızla devam ediyordu.

Tam bu sırada, Büyük (Ulu) Cüz'e mensup Kazakların Alban kabilesinin başkanı (aksakalı) Tazabek, Rus hükümetinin kendisine vermiş olduğu askeri makamı ve idari görevi reddederek, Rus emperyalistlerine karşı harekete geçti. Böylece 1871 yılı başlarında Doğu Tirkistan İli Hanı ve bir Uygur Türkü olan Sultan Elehan'a bir mektup gönderen Tazabek, kabilesini harekete geçirip İli bölgesine doğru hareket edeceğini ve bunun sebeplerini açıkladı. Sultan Elehan'dan kendilerine sığınma hakkı tanıma-
sını istedi. Sultan Elehan ise gönderdiği cevabı mektubunda Tazabek'in isteğini kabul ettiğini bildirdi. Bu hadiseyi haber alan Rus hükümeti, Nisan 1871 tarihinde sevk ettiği ordu bir-, likleriyle Tazabek ve kabilesini kuşatma altına aldı. Tazabek ise kendine bağlı askerlerle Ruslara karşı savaştı ve binden fazla aile\ i de beraberinde götürmek suretiyle birkaç günlük bir yürüyüşün ardından İli Hanhğı'nın topraklarına ulaştı. Sultan Elehan, sığınmacılara kucak

açarak onları oldukça sıcak bir şekilde karşıladı ve İli Hanlığı'na bağlı Tokkuztara'ya yerleştirdi.
Tazabek'in Doğu Türkistan'a göç etmesi Rusya'yı ürküttü ve Rus hükümeti ili Hanlığı'na bir nota vererek, Tazabek'in kendisine teslim edilmesini defalarca istedi. Uygur Türklerinin İli Sultanı Elehan ise, kan kardeşini Rusya'ya teslim etme>i reddetti. Bunun üzerine Rus hükümeti "Tazabek teslim edilmezse, Uygur ilinin de istila edileceği" tehdidinde bulunduysa da Sultan Elehan, onların bu haksız talabini kesin surette geriye çevirdi.
Aslında Rus hükümeti, Yakup Beğ'in Yedi Şehir Devleti ile İli Hanhğı'nın birleşmesi ve kuvvetli bir Doğu Türkistan Müs-lüman-Türk hakimiyetinin kurulması halinde, Batı Türkistan'ı tamamıyla istila etmenin zorlaşacağından korkmaktaydı. Öyle ki Rusya, 22 Şubat ve 14 Mart 1871 tarihlerinde, iki ayrı özel toplantı düzenleyerek İli Hanhğı'nın işgali planını yapmıştı.
Rusya nihayet 15 Mayıs 1871 tarihinde Tazabek olayını bahane ederek İli Hanlığı'na savaş açtı. Sultan Elehan ise halkına ve ordusuna önderlik ederek istilacılara karşı müdafaaya geçti. Tazabek de bağımsızlık ve hürriyet için bu savaşa iştirak etti. Türk halkları bu savaş sırasında yurtlarını düşmanlardan korumak için yakın bir iş birliği içinde olmuş ve kahramanca savaşmışlarsa da, Rus istila orduları silah bakımından çok üstün olduklarından, 9 Haziran 1871 tarihinde İli Hanlığı'na bağlı Ketmen şehrini işgal ettiler.
İşgalden sonra halktan bazı gönüllüler Ketmen'i düşman işgalinden kurtarma uğruna Ruslara karşı saldırılar düzenlemeye başladı. Şehri batıdan Tokilekbeg'in gönüllü kuvvetleri, doğudan Sultan Elehan'm askerleri, güzeyden ise Tazabek'e bağlı güçler kuşatma altına aldılar ve Rus birliklerine ağır zayiatlar verdirdiler. Böylece istilacılar Ketmen'den çekilmek zorunda kaldı. Ancak sonraları Rus emperyalizminin, bazı hainleri satın alması, halkın içine fitne sokması ve kardeşler arasındaki çekişmeleri körüklemesi neticesinde bu istiklal ve hürriyet müca-

delesi 2 Temmuz 1871 tarihinde başarısızlığa uğradı. Ruslar, Korgas ve Süydün'ü işgal ettikten sonra, Gulca şehri üzerine saldırıya geçtiler. Rusya sonunda İli Hanlığı'nı yıkma hedefine ulaştı ve Sultan Elehan'i esir alarak şehit etti. İli'nin işgal edilmesinin ardından Tazabek de yakalanıp Almatı'ya götürüldü ve burada Ruslar tarafından şehit edildi.
Rusya Hükümeti ile Mançu-Çin idaresi 1881 yılında kendi aralarında Petersburg Antlaşması 'na imza attı ve bu antlaşma gereğince İli Hanlığı'na ait topraklar birkaç ton altın karşılığında Mançu-Çin hakimiyetine geri verildi.
Doğu Türkistan, 1877 tarihinde Rus ve İngiliz hükümetlerinin de desteğiyle tekrar Mançu-Çin hakimiyetinin idaresi altına girmiş oldu. Aynı tarihte Ruslar da, Türk devlet ve hanlıklarının birlik ve beraberlik içinde olmamalarından faydalanarak Batı Türkistan'ı işgal emellerine ulaştılar. Netice itibariyle Türkistan'ın batısını Rusya, doğusunu isi Mançu-Çin hükümeti istila etmiş oldu.
Bizler için bu hadiseden çıkarılacak çok önemli dersler vardır. Kazak ve Uygur Türkleri, tarihin derinliklerinden beri her zaman birbirlerine yardımcı olmuşlar ve aynı kaderi paylaşmışlardır. Bugün Kazakistan, Sovyet Rusya'nın çökmesi neticesinde bağımsızlığına kavuşmuştur. Diğer Türk cumhuriyetlerinin yanında, özellikle komşu Kazakistan Cumhuriyeti'nin de egemenliğini kazanması, Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri'ni ziyadesiyle mutlu etmiştir. Batı Türkistan'ın bağımsızlığı, Doğu Türkistan'da sevinç gözyaşlarıyla kutlanmıştır.
Ancak maalesef, Doğu Türkistan Türkleri bugün hâlâ komünist Çin'in hakimiyeti altındadır ve oldukça acı günler yaşamaktadır. Doğu Türkistan'ın acısını paylaşmak ise, kandaş Türk cumhuriyetlerinin halklarının ve hükümetlerinin en tabii ve vicdani vazifesidir. Buna rağmen, birkaç yıldan beri cereyan etmekte olan bazı hadiseler Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerini derinden yaralamakta ve üzmektedir.

16 Şubat 1999 tarihinde Royter Ajansı'nın Pekin'den verdiği habere ve Uluslar arası Af Örgütü'nün açıklamalarına göre, Şubat ayı başlarında siyasi sebeplerden dolayı tutuklanmak istenen üç Uygur genci, Hemit Mehemmet, Kasım Mehnir vp İK/ae 7^.

dun, Doğu Türkistan'dan ayrılmak zorunda kalarak Kaza-kistan'a geçmiş ve bu bağımsız kardeş cumhuriyetten sığınma talebinde bulunmuştur. Ancak bu insanlar, Çin hükümetinin iade talebi üzerine Kazak polisi tarafından tutuklanmış ve komünist Çin makamlarına teslim edilmiştir.

Bugünlerde bu üç gencin gizlice öldürüldüğü haberleri gelmektedir. Adı geçen Uygur gençlerinin, insan haklarının ayaklar altında olduğu, sık sık yargısız infazların gerçekleştirildiği, Çin hükümetine yönelen bir iki eleştiriden ötürü insanların ölüm cezasına çarptırıldıkları bir devlete iade edilmesi, Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri'nin yanında, Uluslar arası Af Örgütü'nün ve Avrupa İnsan Hakları Komitesi'nin kuvvetli tepkilerine sebebiyet vermiştir.

Bununla birlikte, 1998 yılı sonunda Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı tarafından imzalanan ve Doğu Türkistan ile ilgili toplantılara kısıtlama getiren, ayrıca binlerce yıllık bu Türk yurdunu "Çin toprağı" ilan eden gizli genelge de gönüllerimizde onarılması
güç yaralar açmıştır.

Kardeş Türk devlet ve toplulukları arasındaki dostluk, kardeşlik ve iş birliğine zıt mahiyette olan bu tür üzücü olayların bir daha tekrarlanmaması en samimi dileğimizdir.

2-7 Temmuz 1999 tarihleri arasında Denizli'de tertiplenen 7. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayına sunulan bildiri. Kurultay Bildirileri kitabında yayımlanmıştır. Ayrıca Orkun Dergisi S. 19 Eylül-1999 s. 12-13 de yayımlanmıştır.

,,.' .1
t/ >* V -V

TÜRK DÜNYASINI ORTAK ALFABE VE ORTAK YAZI DİLİNE KAVUŞTURMAK İÇİN BAZI ÖNERİLER

20. yüzyılın son 15 yılı dünyada büyük değişikliklerin cereyan ettiği, çok önemli yıllar olmuştur. Bu yıllar içerisinde Doğu Avrupa'da ve eski Sovyetler Birliğinde kominizim çökmüş, özgürlük ve demokrasi rüzgarları esmiştir. Eski Sovyetler Birliğinin parçalanması neticesinde Türkistan (Orta Asya) ve Kafkasya'da; Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'dan ibaret bağımsız Türk cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Bu durum Avrasya'da Türk dünyası için elden kaçırılmaması gereken yeni bir fırsat yaratmış ve yepyeni ufuklar açmıştır.

Birbirinden yüzyıllarca ayrı kalan Türk boylan birbiriyle kucaklaşma ve işbirliği imkanlarına kavuşmuştur.

Aynı kökten gelen, aynı tarihi, aynı kültürü ve aynı dili paylaşan Türk devlet ve topluluklarının kendi aralarında siyasî, ekonomik ve kültürel bakımdan işbirliğini pekiştirmesi, birbirleriyle dostluk, kardeşlik münasebetlerini kuvvetlendirmesi ve bu suretle birlikte kalkınarak, çağdaş dünyanın muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için ortak çaba göstermesi elbette tabiî hakkıdır. Türk boylarının bu tabiî hakkını kullanması Avrasya'nın istikran ve dünya barışı için önemli katkı sağlayacağı muhakkaktır. Türk dünyasının istikbalini; fikirde, işte, dilde birliğin gerçekleşmesinde gören büyük alim ve yazar İsmail Gaspiralı 1895 yıllarında kendi gayretiyle çıkardığı "tercüman" gazetesinde bu önemli şiarı ortaya atarak Türk dünyasının birlik ve beraberliği için çırpınmıştır.

Türk devlet ve toplulukları arasında dostluk, kardeşlik ve işbirliğini kuvvetlendirmek suretiyle Türk dünyasının ekonomik ve kültürel bakımdan ortak kalkınmasını gerçekleştirmek için Türk dünyasının siyasi liderlerine, Türk dünyasının iş adamlarına, özellikle Türk dünyası aydınlarına büyük görevler düşmektedir.

Bu görevler içinde biz dilcilere, Türk dünyasını ortak alfabe ve ortak edebi yazı diline kavuşturmaktan ibaret kutsal vazife yüklenmektedir.
Bu kutsal görevi yerine getirmek için çaba harcamak bizim tarih önünde, Türk milleti önünde üstlenmiş mukaddes borcumuzdur.
1991 yılından şimdiye kadar yapılan "Türk Devlet, ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultaylarında" Kültür Bakanlığı ve Türk Dil Kurumu başta olmak üzere çeşitli üniver-sitelerimiz tarafından tertiplenen dil kurultayları, Türkoloji kongreleri ve Türk Dünyası Çağdaş Türk Alfabeleri sempozyumlarında alınan tavsiye kararlan gereğince çok önemli mesafeler alınarak yararlı çalışmalar yapılmışsa da ortak hedefe doğru atılan adımlar süreç bakımından, gerçekleşme bakımından biraz yavaş gitmektedir.
Bunun en önemli iki sebebi bulunmaktadır. Birincisi: Türk dünyasının ortak bir alfabe ve ortak bir edebî yazı diline kavuşmasına, Türk dünyasının kültür bağlarının kuvvetlenmesine karşı güç odaklarının engelleme çabalarıdır. Bu engelleme harekatı tarihten günümüze kadar devam edegelmek-tedir.
İkincisi: Türk devlet ve topluluklarındaki yöneticilerin, Türkologların ve dilcilerin ortak alfabe ve ortak edebî yazı dili için yeterince gayret göstermemesidir.
Gerçekten Türk dünyasının siyasi liderleri, aydınları alfabe ve ortak yazı dili için yapılacak çalışmalarda sözde değil özde harekete geçme bakımından yetersiz kalmaktadırlar.
Bu aksaklık ve bu yetersizlikler Türk dünyasının ortak alfabe ve ortak yazı diline kavuşmasının Türk dilinin kaderi ve geleceğiyle, Türk dünyasının istikbaliyle bağlı olan çok önemli bir mesele olduğunu bazı Türk devlet ve topluluk liderleriyle, aydınların tam olarak idrak edememesinden kaynaklanmaktadır. Bugün Türk dünyasında halen üç çeşit alfabe kullanılmaktadır. Türkiye cumhuriyeti, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan Türk Cumhuriyeti, Türkmenistan Türk Cumhuriyeti'nde, Balkanlardaki birçok Türk topluluklarında, Moldavya Gagavuz ve Kırım özerk bölgesinde Latin alfabesi işletilmektedir. Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan Türk Cumhuriyetleri'nde, Rusya Federasyonu'na bağlı Başkırdistan, Tataristan, Altaylar, Tuva, Yakutistan, Çuva-şistan'da Türkçe için Kril alfabesi, halen Çin Halk Cumhuriye-
.•|>.- «--»ı. _ı~.~ n^,, TiirHetan'rİM Af(j;ıni«ran'Ha İran'da. Su-

nye de ve Irak'ta yaşayan Türk boylan ise Arap harflerine dayalı altabeyı kullanmaya devam etmektedirler. Bugün Doğu Türkistan da kullan.lan Arap kökenli alfabe; İran, Irak, Suriye Afganistan'da yaşayan Türk boylan tarafından kullamlmakta olan Arap kökenli alfabeden çok farklı olup birbirinin yazılarını okuyup anlamada büyük zorluklar mevcut bulunmaktadır Doğu
kaTa^l^?^ ^ir VC KaZak Türklerİ' AraP alfabesini bim-t H t ı u" 1983 y'llna kadar Latin a]fabesini kullanmış-1 Z," pUrkb°yIannın kültür birliğinin pekişmesinden endişe Th S", -Cumhuriyeti yönetimi 1983 yılından itibaren Uygur Türkleri ile Kazak Türkleri'ni Latin alfabesini b.rakmaya tekrar Arap kökenli alfabe kullanmaya mecbur etmiştir.
Dünyada tarihten günümüze kadar Türk milleti gibi çok çeşit alfabe kullanan ve kullanmakta olan bir millet mevcut değildir

Butun Arap dünyası yalnız Arap alfabesi kullanmaktadır «uğun bütün dünyadaki İngilizler tek bir yazıdan Latin .alfabesinden yararlanmaktadırlar. Bugün bir milyara yak.n Çin milleti Vm Hiyeroglif yazısını kullanmaktadırlar.
Elbette biz bu durumu göz önünde bulundurarak bir tek al-tabeye geçmek suretiyle Türk dünyasında ortak bir Latin alfabesinin hakim kılınmasını gerçekleştirmemiz lazım
Bu önemli meseleyi çözmek için Marmara Üniversitesi lurkıyat Araştırmaları Enstitüsü 18-20 kasım 1991'de İstanbul'da,
ltt^ 48 M 1992
^ yiS 1992de' Di^" Baka
ManntvT, ? S T Kalk'nına Ajansı (Tika'Ankara)8-
Mart 1993 te dil ve alfabe toplantıları yaptılar
/7'rf'1^ hem Türkjye'den hem de Orta Asya ve Kafkas ve topluluklardan dil uzmanlar, katıldılar Her uç toplantıda da bütün Türk dünyasının Latin alfabesine geçmenin zorunluluğu fikri ve "ortak Türk dünyası alfabesi" benim-
larmd, k Tl ^j^ kararlarına ^ Türk devlet ve topluluklarda kabul ed.lecek olan yeni Latin alfabelerinde harf say.s, 34 .geçmemeli, her Türk boyu kendi lehçesinin fonetik yap.sına f r3 Uy8Un °İM ^^ ^ harüİ Ortak Türk dünyas. T--fîTliydİ' Yİ"e bU tOplantıIarda alman kararlar Türk lehçelerinde aym sesler ayn, harflerle karşüan-
\ T°PlulukIarı dostluk, Kardeşlik ve 1,-
an 23 Mat 1993't A
UYGUR TÜRKLERİ
253
, 3tC Antal>-da bW»ci i
ş.md.ye kadar sekiz defa yapılan Türk Devlet ve
Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları'nın eğitim, kültür, dil ve alfabe komisyonlarında da Türk dünyasının ortak Latin alfabesine geçmesi ve ortak Türk edebî yazı diline kavuşmasının önemi vurgulanarak tavsiye kararları alınagelmiştir.

Bu toplantıların kararları ve yapılan çalışmalar neticesinde bazı Türk cumhuriyetleri ve Türk toplulukları resmi olarak Latin alfabesini kabul ettiler. Bazı Türk cumhuriyetleri ile Türk toplulukları ise Latin alfabesine kademeli olarak geçmeyi devlet ve hükümet programlarına aldılar.
Azerbaycan, Karakalpak, Kırım ve Gagavuz Türkleri'nin kabul ettikleri alfabeleri 34 harfli ortak Türk dünyası alfabesine esası itibariyle uygun şekilde tanzim edildiler.
Bu sevindirici bir olaydır. Mesela; Azerbaycan Türk Cum-huriyeti'nde kabul edilen 32 harfli Latin alfabesi harflerinin 31 işareti, 34 harfli ortak Türk dünyası alfabesinden alınmış olup, aynı harflerin aynı sesleri gösterme prensibine riayet edilmiştir. Bu alfabede normal "E, e" harfi için "9a" işareti kapalı "E, e" harfi için Türkiye Türkçesi latin alfabesindeki açık "E, e" işareti kabul edil-miştir. (Bakınız Tablo I)
Bazı Türk cumhuriyetleri ve toplulukları tarafından hazırlanan Latin alfabeleri veya Latin alfabesi taslaklarında ortak Türk dünyası Latin alfabesi taslağına bazı aykırılıklar ve sapmalar görülmektedir.
01 Ocak 2000 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere sayın Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı tarafından onaylanan Türkmen milli alfabesinde:
kapalı "E, e" sesi için Türk dünyası ortak Latin alfabesindeki açık "E, e" harfi; "C, c" sesi için Türk dünyası ortak Latin alfabesinde "jandarma", "japon" sözcüklerini yazmak için kullanılan "J, j" harfi; "J, j" harfi için ise "Z, z" işareti; Türk dünyası ortak Latin alfabe-sindeki "I, ı" harfinin yerine Türk dünyası ortak Latin alfabesin-deki "Y, y" işareti, Türk dünyası ortak Latin alfa-besindeki "Y, y" harfinin yerine üstüne bir nokta konulan "Y, y" işareti, Türk dünyası ortak Latin alfabesindeki Türkçe kelimeler için kullanılan "V, v" harfinin yerine

dabılyu "W, w" işareti kabul edilmiştir. Böylece 30 harfli Türkmen milli alfabesindeki 6 harf ses değeri ve şekli bakımından ortak Türk dünyası Latin alfabesindeki harflerin ses değeri ve şeklinden farklılık arz etmektedir. (Bakınız Tablo II) *:. ¦; ¦ < . ;.«,;
> ¦>ı*r;¦

İt
Bu hadise, Türk dünyası alfabeleri toplantıları ve sempozyumlarında alınan "Türk boylan için kabul edilecek alfabelerde aynı harflerin aynı sesleri gösterme prensibine uyulması" hakkındaki tavsiye kararlarına aykırı davranışın bir göstergesidir.
Türkmenistan bağımsız bir devlet olduğu için elbette Latin harflerine dayalı istediği alfabe şeklini seçmekte serbesttir. Buna bizim bir diyeceğimiz olamaz..Fakat Türk dünyasına mensup Türk boylarının birbiriyle rahatlıkla iletişim kurmasında, kültür bağlarını pekiştirmesinde aynı seslerin aynı işaretlerle ifade edilmesi çok yararlı olacağı muhakkak idi. Böyle olduğu takdirde sayın Türkmenbaşı her zaman dile getiren "bir millet iki devlet" halklarının rahatça iletişim kurarak daha da yakınlaşmasında, birbiriyle kültür alış verişi yapmasında kolaylık sağlanmış olacaktı.
Biz Türk dünyasının Türkologları, dilcileri Türk dünyasının bir an önce ortak Türk dünyası Latin alfabesine kavuşmasına, Türk boyları için kabul edilecek Latin alfabelerinin "34 harfli Türk dünyası ortak Latin alfabesi"nden alınması ve aynı harflerin aynı sesi ifade etmesine önem vermemiz ve bu yolda büyük çaba göstermemiz gerekmektedir.
Bugün Türk dünyasında birbirinden bazı farklılıklar arz e-den 20?den fazla lehçeye dayalı 20'den fazla edebî yazı dili mevcut bulunmaktadır. Lehçelere dayalı bu yazı dillerini birbirine yakınlığı bakımından dört gruba ayırmak mümkündür. Bunlar:

1. Güney-Batı Türk Lehçeleri
2. Güney-Doğu Türk Lehçeleri :
3. Kuzey-Batı Türk Lehçeleri ,:,
4. Kuzey-Doğu Türk Lehçeleri

Bu lehçe gruplarını birbirine yakınlaştırmak, sonunda bir yazı dili haline getirmek bizim hedefimizdir. Bütün Türk dünyasında konuşulan ve yazılan bir ortak Türkçe, Türk dünyası için çok yönlü yarar sağlayacak olup, onun sayesinde bütün Türk dünyası birbirini rahatlıkla anlayabilecektir. Bu anlaşma bütün Türk dünyasının her yönden birbiriyle kucaklaşmasını, "ortak Türkçe'mle ortak eğitim, radyo ve televizyon yayınları, çeşitli kitap, gazete ve dergi yayınımı kolaylaştıracaktır.. Ayrıca Türkçe'nin Birleşmiş Milletler Teşkilatı gibi milletlerarası teşkilatlarda kul-, lanılan dil olarak kabul edilmesini sağlayacaktır. "
Ortak Türkçe'nin oluşumunda kanımca şu hususlara önem verilmesi gerekmektedir.

1. Ortak Türkçe'ye temel oluşturmak için Türk lehçeleri üzerinde bilimsel araştırmalara hız kazandırılmalı, lehçe ve şiveler arasında karşılaştırmalı sözlük, mukayeseli gramer çalışmalarına önem verilmelidir. Türk dünyasına mensup Türk boyları tarafından kullanılan ortak sözcükler tespit edilerek Türk dünyası yayımlarında bu sözcüklerin kullanılmasına öncelik tanınmalıdır.
2. Günümüzdeki Türk lehçelerinin Türk dünyası sözcük kadrosunu şekillendirip ortak ve ayrılan yönleri belirlenmeli, farklılıklar azaltılıp ortak unsurlar çoğaltılarak ortak Türkçe, bu ortaklıklardan, benzerliklerden yararlanmak suretiyle oluşturulmalıdır.
3. Bugünkü Türk lehçelerine bozulmuş şekliyle yerleşen mahalli, halk ağzı özelliklerinden kurtulmalıdır. Bunun için ortak
çaba harcanmalıdır.

Mesela çağdaş Uygur Türkçesi'nde bozulmuş mahalli halk ağzı özelliklerini yansıtan bazı kelimeler, özellikle fiiller aslî şekline dönüştürülmelidir.

kaptu değil kalıpdur	T: T'de kalmış
keptu değil kelipdur	T. T.'de gelmiş
saptu değil salıpdur	T. T.'de salmış
aptu değil alıpdur	T. T.'de almış

şekline dönüştürülmelidir.

4. "Ortak Türkçe"nin oluşturulabilmesi için lehçe fanatikliğinden kaçınılması, bu önemli meseleye lehçe fanatikliği ile vaklaşılmaması gerekmektedir. Bütün Türk lehçelerinin aynı kökten çıktığı gerçeğinden hareket edilerek tekrar birliğe gitme : yönünde çalışmalıdır. "Benim lehçem temel olsun" gibi görüşler bir yana bırakılmalı, her bir Türk boyu bu bakımdan fedakarlık
göstermelidir.

5. Türkiye'deki bazı üniversitelerde açıldığı gibi başka Türk cumhuriyetlerinde de Çağdaş Türk Lehçeleri Dili ve Edebiyatları bölümleri açılmalı, bu şekilde Türk lehçeleri ve edebiyatları ü/erindeki araştırmalar kuvvetlendirilmeli ve Türk boylarının birbirlerinin lehçeleri hakkındaki bilgileri genişletilmeli hem de> ortak Türkçe'yi şekillendirmenin yolları aranmalıdır.

6. "Ortak Türkçe" Türk lehçelerinin zaman içinde tamamen kendi tabiî değişme ve gelişme seyri cereyanında tek bir şekle dönüşmesi neticesinde ortaya çıkacaktır. Bu sürecin elbette zamana ihtiyacı vardır. Bu oluşum alfabe değişmesinden daha çok

zaman içinde gerçekleşecektir. Bunun için hiçbir şekilde zorlamaya başvurulmamalıdır. Her Türk topluluğu kendi lehçesinde okuyup yazmalı fakat diğer yandan Türk dünyası aydınları özellikle dilcileri böyle bir tabiî gelişmeyi süratlendirmek için gayret sarfetmelidirler.

7. Ortak Türkçe bütün Türk lehçelerin cevherlerinden, katkılarından tabiî yusunda şekillenmeli, herhangi bir lehçeyi Türk dünyasının ortak edebî yazı dili yapmak yolundaki açık ve gizli hareket ve davranışlardan kaçınılmalıdır. Aksi takdirde bu çeşit yaklaşım ve tutum Türk dünyasının ortak yazı diline kavuşmasını engelleyecektir ve Türk dünyasında lehçe fanatikliğini körükleyecektir.

Bu yüzden "Türkiye Türkçesi'nin Baltık denizinden Japon denizine kadar tüm coğrafyada ortak dil olması için çalışmaları sürdüreceğiz"125 gibi sloganlar ve görüşlerden uzak durmak gerekmektedir.

Ortak Türkçe, Türk lehçelerinin ortak yönlerini, cevheri unsurlarını bünyesinde birleştirmek suretiyle şekillenecektir. Ortak Türkçe'yi oluşturmanın ilkeleri ve prensiplerini Türkoloji'nin kurucusu, büyük alim ve dilcimiz Kaşgarlı Mahmut ve özellikle 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya Türkleri tarafından ortak Türkçe olarak kullanılan Çağatay Türk Dili ve Edebiyatı'nın bayraktarı Ali Şir Nevâî bize açık bir şekilde kekendi örnekleriyle göstermiştir. Ali Şir Nevâî'nin dehasının büyüklüğü şuradadır ki Nevâî, tüm Türk lehçe ve şivelerinde konuşan Türk boylarının ortak yazı dilini şekillendirmek için doğru çözümü bulmuştur. Nevâî, lehçe ve şivelerden birisini seçerek diğer lehçe, şive, ağızlardan kaçma yoluna gitmemiştir. O bütün lehçe ve şivelerin cevher unsurlarını bir araya getirmek suretiyle Çağatay Türkçesi'nin şekillenmesine neden olmuştur.

Kendi şiirinde ifade ettiği gibi:

Türk nezminde çu tartıp men elem,
Eyledim ol memleketni bir kelem, (,
Türkiye Türkçesine Aktarılması: , . .
Türk nazmında ben açıp alem, - ¦' -
Eyledim ol memleketi tek kalem. < '

125. Devlet Bakam Abdülhaluk Mehmet Çay, "Türkçe ortak Dil Olacak" Zaman Gazetesi, 25 Ocak 2000 s. 17
yani kendi deyimiyle, Türk nazmında yazmaya başlayarak (bayrak açıp, yola çıkarak) memleketi (yani bütün Türk dünyasını) bir yazı dilinde konuşturmaya, tek kalem kılmaya karar vermiş ve bunu başarmıştır. Nevâî temelini kuran ve geliştiren bu ortak edebî dile Türkologlar "müşterek Orta Asya Türkçesi" adını
vermişlerdir..
Nevâî'nin geliştirdiği ortak edebî dil Çağatay Türkçe-si'nde Uygur, Karluk, Oğuz, Kıpçak lehçelerinin cevheri unsurlarını , ortak yönlerini görmek mümkündür.
Türk dünyası, ortak Türkçe veya ortak bir edebî yazı diline kavuşma hedeflerine erişinceye kadar olan bir zaman için geçici olarak Türkiye Türkçesi'nin kullanılmasında yarar görüyorum. Bu zamanında Karahanlıca'dan Çağatayca'ya geçiş döneminin ortak yazı dili olarak Harezm Türkçesi'nin kullanılması gibi bir durum arz edecektir. Ortak Türkçe'yi meydana getirmek için biz dilciler Türk dünyasına mensup lehçeleri araştırmamız, bu lehçelerin ortak Türkçe için katkı sağlayacak yönlerini tespit etmemiz ve öğrenmemiz lazım. Bugün bu bakımdan Türkiye dışındaki Türk dünyasına men-' sup Türk boylarının ve Türkologları'nın Türkiye Türkçesi'nden ve Türkiye Türkologları'ndan öğrenecek pek çok şeyleri vardır. Özellikle kendi lehçelerini yabancı dillerin gramer yapısından, ; gramer kaidelerinden ve yabancı kelimeler kadrosunun istilasından kurtarmak için gayret göstermeleri gerekmektedir.
Uzun yıllar Rus, Çin ve başka milletlerin idaresi altında kalan Türk boylarının gramer çalışmaları, bu lehçelerin kendi yapı ve işleyişinin gerekli kıldığı ölçüler içinde değil Rus ve Çin dilinin gramer kalıplarına uydurularak değerlendirilmiştir. Türkçe ve bütün Türk lehçelerinde geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman kavramları mevcut olmasına rağmen Özbek, Kazak, Kırgız, tatar, Uygur gibi Türk boylarının bundan önceki gramer çalışmalarında geniş zaman fiil çekimi kavramına yer verilmemiştir. Gramerde Türkçe'nin yapısına aykırı kaideler ve alfabede ise Türkçe'de olmayan ses, harfler kabul ettirilmiştir.
Türkiye'de yapılan gramer ve sözlük çalışmaları Türk dünyasındaki Türk boylarının gramer ve sözlük çalışmalarına ışık tutma niteliğindedir. Türkiye Türkçesi'nde kelime kadrosu bakımından da temiz öz Türkçe olarak kabul edi-

1
lebilecek pek çok kelimeler vardır. Mesela uçak, uçak meydanı, atılım, uçurtma, tüzük, tutum, kaynak, yığınak, yanıt gibi.
Türkiye Türkçesi ve Türkologlan'nın da Türk dünyasına mensup başka Türk boylarının lehçelerinden, Türkolog-ları'ndan öğrenmesi, kabul etmesi gereken unsurlar da vardır. Türkiye Türkçesi'ndeki bazı yabancı kelimelerin yerini alabilecek pek çok temiz Türkçe kelimeler bu lehçelerde mevcuttur. Mesela: "video kamera" yerine "sinalıcı", "teyp" yerine "sesalıcı", "çamaşır makinası" yerine "kiralıcı", "cep" yerine "yancuk", "anahtar" yerine "açkuç" gibi Uygur Türkçesi'ndeki kelimelerin kabul edilmesi, düşünülmesi gereken bir husustur.
Türk dünyasının ortak edebî yazı dilini meydana getirmek Türk dünyasında titizlikle uzun bir süre yapılacak ortak çalışmalara bağlıdır. Bütün Türk dünyasının kısa bir /amanda ortak Latin

alfabesine geçmesi ve belli bir tarihî süreç içinde ortak bir yazı diline kavuşması bizim ortak çabalarımızı neticesinde er geç bir gün muhakkak gerçekleşecektir.

* 1991'den Sonra Azerbaycan'da Kullanılan Lâtin Alfabesi (Tablo I)

1991'den sonra Azerbaycan'da Kullanılan Lâtin Alfabesi

(Tablo I-)

260

Matbaa harfleri

A a

Bb

Dd

Ee

A&

Ff

Hh

İi

z

Z z

Kk

Lİ

Mm

Nn

Nn

Oo

Öö

EI

li

-&JL

lı

Uu

Üü

w w

Yy

iL

MAHMUT KAŞGARLI „¦

0t kmen Millî Alfabesi (Tablo II)*

30-31 Ekim 2000

Adı	Yazma harfler	Türkiye Türkçesi
a	Aa	Aa
be	Bb	Bb
S£	Çç	çç
de	Dd	Dd
e	Ee	Ee
&	A&	(açık e)
fe	Ff	Ff
ge	Gg	Gg
he	Hh	Hh
i	Yi	Ii
	Jj	Cc
ze	Zz	Jj
ke	Kk	Kk

öl Ll Ll
dm Mm M m
an Nn Nn
an Nn (damak n'si)
(> Oo Oo
e) Oö Oö
j>e Pp Pp
re Rr Rr
Ss Ss
>e Tt Şş
Tt Tt
u Uu Uu
ü Uü Uü
ye Ww Vv
yö Yy Ii
J^ Yy Yy
//' . Zz Zz
;,/-ihinde İzmir Çeşme'de düzenlenen IV. Uluslararası , lan Bildiri.
Jan Bildiri
Dil Kurultayına su/ ' s. l6.20> Nisan.2001j Ankara Türksoy Dergisi, S
UYGUR TÜRK1 ERİ
261
K DEVLE I yE TOPLULUKLARI ARASINDA rilRBACîLARININ PEKİŞTİRİLMESİNİ SAĞLAMAK İÇİN

l)evlet ve Toplulukları arasındaki dostluk, kardeşlik Rmı kuwc,lendirmek Türk dünyasının selameti, ge- ^ ısUkbali ^çin büyük önem taşımaktadır. Türk dün- dostluk' kardeşlik ve işbirliğinin tesisi aynı zaman-
^iiya ve dü(vyabans! !Çındeöneml1 katkı sağla>'a"
(C , Urk devlct ve topluluklan arasındaki işbirliği içinde nemli sahaların blvim küMr bırUğı teşkü etmektedır.
Uı.t , Vî!, mıllet"H^ mensup Türk boyıarı kültür bakımından
\ l1" T"8 V« geleneğine sahiptir. Türk milletini millet bırbülnd
\ ^ t Ti fi11"111 VC kültürünün Türk milletini teşkil eden halklar
Cs lece lf aniSllıda karşılıklı alış verişini zenginleştirmek ve
yie yenı o»"?»»,, ve gelişmelerin ortaya çıkmasına yardımcı
knînrP î" y°1U 1Zk>^rek Türk kültürünün zenginliklerini evrensel
ku türe kazandırarlllv insanlığın ilerlemesine ve refahına katkıda
tesidh kurulti>Mnıızın kültür yönündeki en önemli vazi-
M.ırt 1993 ta. ,hinden şimdiye kadar yedi defa yapılan Türk ueviet ve T oplulu|vlan Dostıuk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, başka çuhalarda ıMduğu gibi; diİ£j fikirde; işte birlik prensibi esasımla, lurk b^ylarının kültür birliğini pekiştirmek, Türk milletin kültür 4-cnginliğini evrensel küıtüre kazandırmak ba-kımırulan çok öne,uli başarııar elde etmiştir.
11 baŞanlanM elde edilmesinde Türk Dünyası İşbirliği Kal-wnma Ajansı, T.t - Kültür Bakanlığı, Atatürk Dil-Tarih Kültür KuruinUj Türk D|,ııyası Araştırmaları Vakfı, Türk Kültürü Araş si.tüsü A
tırma
y

Vv, çeşitli üniversitelerimizin Türkiyat Araştırma bnstıiuleri çok öılomH katkılarda bulunmuştur. Türk dünyasının KU ' bağlarını kuvvetlendirmek için yukarıda ismi zikredilen

kurum ve kuruluşların çalışmalarının elbette devam etmesi gerekmektedir.

Türk dünyasının kültür bakımından işbirliğini kuvvetlendirmek, Türk dünyasının kültür birliğini daha da pekiştirmek için benim kanımca Türkiye Cumhuriyeti'nin kardeş Türk devlet ve topluluklarıyla ilişkilerden sorumlu Devlet Bakanlığına bağlı olarak Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsünün kurulması çok yararlı olacaktır. Bu enstitüye Türk devlet ve topluluklarının uzmanlarını toplayarak Türk dünyasının siyasi, ekonomik, kültürel bakımdan incelenmesini, Türk dünyasının ortak siyasi tarihi, kültür tarihi, dil, edebiyat ve sanat tarihlerini gün ışığına çıkarmak gerekmektedir. Bu tür titiz çalışmalarla Türk dünyasında dilde, fikirde, işte birlik ve bütünlük gerçekleştirilecektir.

1 ti

Si kTTk DeV'et Ve T°Pluluklar' Dostluk, Kardeşlik birliği Kurultayına sunulan bildiri (Mart 2000) Kurultay Bildirileri Kitabı, s. 154 Nisan-2001, Ankara

\ ı

TÜRK DÜNYASININ KÜLTÜR İLİŞKİLERİNDEKİ YENİ GELİŞMELER VE BU İLİŞKİLERİ KUVVETLENDİRMEK İÇİN BAZI ÖNERİLER

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasından sonraki 10 yıldan beri Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları arasındaki siyasi, iktisadi ilişkilerin gelişmesine paralel olarak, kültür ilişkilerinde de büyük adımlar atılmakla küçümsenmeyecek başarılar elde edilmiştir.

Bu başarıların elde edilmesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İş Birliği Vakfının çaba ve gayretleri önemli rol oynamışlardır.

20. yüzyılın sonlarında dünyada cereyan eden büyük değişim ve gelişmeler sonucunda Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla 1991 yılında Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi birkaç Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşması Avrasya tarihinde çok önemli bir süreç olmuştur.

Son yüzyıllardan beri birbirinden ayrı kalan, zaman zaman irtibatları kesilen, bir araya gelmeleri engellenen Türk boyları arasındaki siyasi, iktisadi ve kültür ilişkilerinde büyük bir gelişme ve canlılık ortaya çıkmıştır.

Türk dünyasında ortak alfabe ve ortak yazı dili bakımından ilerlemeler kaydedilmiştir. Azerbaycan, Türkmenistan cumhuriyetleri kiril alfabesini bırakıp Latin alfabesine geçmiştir. Ortak edebi yazı dili, ortak kelime kadrosu bakımından Türk cumhuriyetleri ve Türk topluluklarında birçok gelişmeler görülmüştür.

Türk dünyası şair, yazarları toplantıları, Türk dünyası sanat şölenleri, Türk dünyası dil, tarih kurultayları, Türk dünyası sinema günleri düzenlenmiştir. Bu faaliyetler neticesinde Türk ülkeleri, Türk toplulukları arasındaki kültür ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış, aynı tarih, aynı kültürü paylaşan Türk boyları arasında kültür bakımından birbirine daha çok yakınlaşma, ortak

kültür miraslarına ortak sahiplenme ve birlikte kalkınma süreçleri hızlanmıştır.

Aynı kökten gelen, aynı tarih, aynı kültür, aynı dili paylaşan Türk boylarının kendi aralarındaki siyasi, iktisadi, kültür ilişkilerini geliştirmeleri, birbirleriyle siyasi bakımdan dayanışma içinde olmaları, iktisadi bakımdan işbirliği, ticari alışverişlerini

kuvvetlendirmeleri, kültür ve medeniyet bakımından birbirinden öğrenmeleri, ortak kültür miraslarına birlikte sahip çık-maları, ortak kültür yönlerini pekiştirmeleri, bu süreç sonucunda çağdaş dünyanın muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için ortak çaba göstermeleri doğal ve kanuni hakkıdır. Böyle bir tarihi gelişme insanlık dünyasının birlik ve beraberlik içinde ortak kalkınması ve dünya barışı için de büyük katkı sağlayacağı muhakkaktır.
Türk devlet ve topluluklarının kültür ve medeniyet cihetteki ilişkilerini kuvvetlendirmesi ve bütünleşme yolunda yeni adımlar atması dünyada yükselen entegrasyon (bütünleşme) cereyanına önemli katkı olup, o yalnız Türk dünyası ve Avrasya bölgesinin barışı, huzuru ve refahı için değil bütün dünyanın barış ve huzuru için de çok önemli bir gelişme olmuştur ve olmaya devam edecektir. Bu sebepten dolayı hiç kimseyi rahatsız etmemelidir ve hiç kimse rahatsız olmamalıdır. Çünkü Türk devlet ve topluluklarının dostluk, kardeşlik ve işbirliği yolunda göstermekte olduğu çabalar da hiçbir gizli siyasi amaç, milli düşmanlık ve ayrılıkçılığı körükleyecek olan bir tutum ve niyet yoktur. Bizim amacımız 26-27 Nisan 2001 tarihlerinde İstanbul'da yapılan Türk Dili konuşan ülkeler Devlet Başkanları VII. Zirve Toplantısı bildirisinde ifade edildiği gibi "halkların barış içinde yaşama isteğini hayata geçirmektir."
Aynı kökten gelen, Türk dili konuşan devlet ve toplulukların kendi aralarındaki dostluk, kardeşlik ve işbirliğini kuvvetlendirmek yolundaki faaliyetleri bazı çevreler ve bazı ülkelerin idarecileri tarafından Pantürkizm olarak algılanmaktadır. Bu büyük bir yanlışlıktır. Bu çeşit görüş ve tutum bazı ülkelerin kendi siyasi maksat ve çıkarları için ortaya attığı ve yüzyıllardan beri ileri sürdüğü bir görüş ve tutumdur. Bu görüş ve bu tutum Türk dünyasını ve bazı Türk bölgelerini kendi idaresi ve etkisi altında tutmakla sömürmek isteyen güç odaklarının çırpınışlarıdır.
Şimdiye kadar dokuzuncusu gerçekleştirilen Türk ve Toplulukları kurultaylarına Avrasya'nın muhtelif bölgelerinde yaşamakta olan Türk devlet ve Topluluklarına mensup pek çok

Türk boyları: Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar, Türkmenler, Azeri Türkleri, Başkıırtlar, Tatarlar, Nogaylar, Karaçayımlar, Çuvaşlar, Yakutlar, Altaylılar, Gökoguzlar (Gagavuzlar)ın temsilcileri katılmışlardır ve hatta Türk milleti, Türk halkları ile tarihi bağları olan Amerikalı Kızılderililerin temsilcileri de iştirak etmişlerdir. Yalnız Çin Halk Cumhuriyetine bağlı Uygur muhtar bölgesi (Doğu Türkistan)'nden bu kurultaylara temsilcilerin gelmesi Çin Halk Cumhuriyeti Komünist yönetimi tarafından engellenmiş ve gönderilmemiştir. Bunun esas sebebi Çin yönetiminin Türk Devlet ve Toplulukları Kurultaylarını" "pantürkistlerin toplantısı" diye algılamasından kaynaklanmaktadır.
Çin Halk Cumhuriyeti Uygur Özerk bölgesine bağlı Çin Komünist partisi ili Kazak özerk ili (Oblastı) komitesi propaganda bölümü tarafından hazırlanıp özel gizli belge olarak 10-06-1999 tarihinde basılan "Panislamizm ve Pantürkizmin Zehirlerini Temizleyip Vatanın Bütünlüğünü Koruyalım" başlıklı kitabın 2. Sayfasında: "Pantürkizm 20. Yüzyılın başlarında ortaya çıkan bir çeşit karşı devrimci akımdır. Kırımlı İsmail Gaspıralı ilk pantürkist idi. O "Türkleri" dil, fikir ve işte birleşmeye çağırdı. Onun parolası; bütün "Türkleri" manevi olarak dilde, fikirde ve
işte birleştirmekti."
"Türk" eski tarihlerde bugünkü Çin'in kuzey ve batı bölgelerinde yaşayan ve hayvancılık ile uğraşan göçebe bir millettir. Tang devrinin (6. Yüzyılın) ilk yıllarından itibaren tedrici olarak yok olmaya başlamış ve 10. Yüzyıla doğru millet olarak tarih sahnesinden silinmiştir." Denilmektedir.
Burada Çin yönetimi Türk soylu halkların kültür ilişkilerini geliştirmek için fedakarlık gösteren İsmail Gaspıralı'yı ilk Pantürkist diye suçlamakla, kalmayıp eski Türklerin yaşadığı toprakları "Çin Toprağı İdi" iddiasında bulunmaktadır ve Türk milletini "10. Yüzyıla doğru

millet olarak tarih sahnesinden silindiğini" ileri sürmektedir. Bu iddia tarihi gerçeklere bütünüyle aykırı bir iddiadır. Aynı kitapta yine: "Günümüz pantürkistleri komşu devlet ve bölgelerdeki Türki dille konuşan milletlerin "birleşmesi"ni var gücü ile teşvik etmekte ve bir çok ay yıldızlı bayrakların dünya sahnesine çıkmasının hayali peşinde koşmaktadırlar" "bir türlü akıllarından çıkaramadıkları Osmanlı veya Büyük Türk İmparatorluğu" rüyasını gerçekleştirmek için zemin hazırlamaya çalışmaktadırlar." Diyerek karalama kampanyası başlatmıştır. Aynı kitabın 4. Sayfasında yine kitap yazarları: "onların

- sözde "Türkleri"in dili iddiasını da ele alacak olursak ortaçağ ve eski çağlardan sonra birliğini tamamlamış ve tekamül etmiş bir : tek Türk dili mevcut değildir. "Günümüzde Türkiye'deki pan-türkistlerin de itiraf ettikleri gibi Türk dil grubunda 22 çeşit dil mevcuttur. Bunlar üstelik birbirlerinden farklı 30 çeşit yazı sistemine sahiptir" demektedirler. Burada nakil olarak aldığımız sözlerin ne kadar gerçek dışı olduğu açıktır. Bir dildeki fonetik farklılıklara, bölge farklılıklarına ve lehçe farklılıklarına daya-narak dil ayrımı yapılacaksa Çin dilini de 12 dile ayırmak mümkündür.

Sürekli halde Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirve toplantılarının düzenlenmesi ve Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği kurultaylarının yapılması bütün Türk devletleri ve topluluklarını bir bayrak altında toplayarak bir tek devlet ve büyük Türk imparatorluğunu tekrar kurmak için değildir. Bu toplantıların maksadı Türk soylu halkların siyasi, iktisadi, kültür işbirliğini kuvvetlendirmek suretiyle ortak problemleri birlikte çözerek ve dost kardeş ülkeler ile dostluk kardeşlik imkanlarını arttırarak bölgesel barış ve dünya barışı için katkı sağlamaktır. Birlikte kalkınmak, birlikte refah seviyesine ulaşmak içindir. Bundan başka herhangi bir siyasi maksat söz konusu değildir.

Türkiye Cumhuriyeti devlet yetkililerinin Çin Halk Cumhuriyeti yetkilileriyle yaptığı temaslarda bu konu hakkında açıklamalarda bulunması ve Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri temsilcilerinin de Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği toplantılarına katılabilmelerini sağlamak için girişimde bulunmalarını umarız.

Türk devlet ve topluluklarının kültür ilişkilerinde büyük gelişmeler olsa da, bunu tam, yeterli saymak mümkün değildir.

Bu ilişkileri daha da kuvvetlendirmek için birkaç öneride bulunuyorum:

1. Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği kurultaylarına ilim, sanat ve fikir adamlarından başka, en önemlisi o ülkeler ve toplulukların ekonomi, eğitim, kültür sahasındaki yetkili şahısların katılması sağlanmalı, bu şekilde toplantıda ortaya konulan tavsiye ve tedbirler süratle gerçekleştirilmelidir.
2. Türk dünyasının kültür, tarih, dil, sanat kongrelerinin sürekli şekilde yapılması

tt:

3. Türk dünyası şair, yazarlarının katıldığı edebiyat şölenleri, edebiyat günlerinin sırasıyla her bir Türk devleti ve topluluklarında düzenlenmesi
4. Türk devlet ve topluluklarının ortak televizyon programlarının gerçekleştirilmesi
5. Sürekli şekilde Türk dünyası sanat şölenlerinin yapılması
6. Türk devlet ve toplulukları arasında sinema günlerinin tertiplenmesi, kardeş Türk cumhuriyetleri ve topluluklarında yapılan filmlerin Türkiye Türkçesine aktarılmasıyla Türkiye'de tanıtılması
7. Ortak Türk tarihi ve medeniyet takviminin hazırlanması

için ciddi adımların atılması

8. Türk devlet ve toplulukları arasında önemli eserlerin karşılıklı halde Çağdaş Türk lehçelerine aktarılması

9. Türk devlet ve toplulukları arasında Türk dünyası dil ve alfabe birliği bakımından ciddi ve önemli adımların atılması için girişimde bulunulması
10. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Bakanlığına bağlı Türk dünyası kültür araştırmaları enstitüsünün kurulması gibi tedbirlerin süratle gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Böylelikle Türk devlet ve toplulukları arasındaki kültür ilişkileri daha da kuvvetlenecek ve gelişecektir.
21-23 Aralık 2001 İstanbul-Türkiye'de düzenlenen 9. Türk Devletle Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayına Sunulan Bildiri Tiirt KTıitürii Aralık-7001 savısında yayımlanmıştır.
'il*

. l,
'..¦
ÇİNLİLEŞTİRMEYİ HEDEFLEYEN
Çin Haber ajansı 31 Mayıs 2002 tarihinde Çin Komünist yönetimi tarafından 01.09.2002 tarihinden itibaren Şınjang (Doğu Türkistan) Üniversitesi başta olmak üzere Bütün Doğu Türkistan'daki Üniversite ve Yüksek okullarda Uygur Türkçesi'nin eğitim-öğretim dili olarak kullanılmasını yasaklayan bir kararın alındığını duyurdu.
Bu duyuruyla BBC'nin internet sitesindeki habere göre nüfusunun büyük bölümünü Uygurların oluşturduğu Doğu Türkistan'da, Uygur Türkçesi'nin eğitim dillerinden biri olması şeklindeki 50 yıllık uygulamaya son verilmesi istenmiştir.. Bu karar Doğu Türkistan Türkleri ve aydınlarının ciddi tepkisiyle karşılanmıştır.
Çin komünist yönetiminin bu kararı, Uygur kimliğinin temel unsuru Uygur dili ve kültürüne yönelik bir saldırıdır, bu karar Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen insan hakları beyannamesine, 1982 yılında kabul edilen Çin anayasasına, Çin'in muhtar bölge yasalarına aykırı bir karar olmakla kalmayıp, Çin yönetiminin Uygur Türkleri başta olmak üzere Doğu Türkistan Türklerini Çinlileştirme yolundaki yeni bir adımı ve yeni bir tedbiridir. Çin komünist yönetiminin büyük Çin şovenizmi siyasetini şiddetli biçimde uygulamaya başladığının açık bir ifadesidir.
Bu karar Çin komünist yönetiminin, tarihten günümüze kadar Çin hükümdarlarının Çin'den başka milletlerin kendi kültürlerini koruma ve geliştirme yolundaki insani hak-hukuklarını çiğneyen zorbalık siyasetine varislik kılmakta olduğunun bir kanıtıdır.
Biz Çin komünist hakimiyetinin bu gaddar kararını şiddetle kınıyoruz, ve bu asimilasyon politikasını durdurmasını istiyoruz.
Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1982 Anayasasının 4. Maddesinin son paragrafı ile 121 maddesinde: "Çin'deki bütün milletler kendi dili ve yazısını kullanma ve geliştirme hürriyetine sahiptir ve kendi gelenek ve göreneklerini koruma veya yenileme hakkına sahiptir" denilmektedir.

Komünist Çin yönetimi bu şoven kararıyla kendileri tarafından hazırlanan 1982 Çin anayasasını çiğnemektedir. Böylece "anayasal bir suç" işlemektedir.
Çin komünist yönetimi böyle bir değişikliğin yapılmasına gerekçe olarak öğretim kalitesini yükseltme amacını taşıdığını ,
savunmaktadır.
Bu gerekçenin hiçbir hayati ve mantıki temeli bulunmamakla beraber Doğu Türkistan'daki 52 yıllık eğitim-öğretim gerçekleriyle bağdaşmamaktadır.
52 yıldan beri Doğu Türkistan Üniversitesinde ve benzeri üniversite, yüksek okullarda Çin dilinde (Çin sınıflarında) eğitim gören Türk asıllı öğrencilere göre kendi ana dili Uygur Türkçesiyle eğitim gören öğrencilerin kalite bakımından daha üstün olduğu sayısız faklılarla

ispatlanmıştır. Doğu Türkistan'daki yazarlar, şairler, eğitimciler, fizikçiler, matematikçiler, ağranumlar, kimyacıların en başarılı olanları üniversitelerde Uygur Türkçesiyle eğitim gören insanlardır. Akademik unvan sahibi olan şahıslar içinde de kendi anadilinde eğitim görenlerin yüksek sayıda olduğu görülmüştür. Tarihte geçen büyük alimlerden Kaşgarlı Mahmut, Yusuf Has Hacib, Ali Şir Nevai Hakaniye Türkçesi, Çağatay Türkçesi (Uygur Türkçesi)yle eğitim gören ve bilginin zirvesine ulaşan
şahsiyetlerdir.
Çin yönetimi, Doğu Türkistan üniversitelerinde eğitim dilinin Çince olmasının ikinci bir gerekçesi olarak "Uygurca yazılmış ders kitaplarının son derece yetersiz olduğunu" göstermektedir.
"Ders kitaplarının son derce yetersiz olduğu" meselesine gelince, bu da Çin yönetiminin talimatları doğrultusunda devlete bağlı yayın kurumlarının Çince kitapların yayınlanmasına öncelik verdikleri, Uygur dilindeki kitapların yayınlanmasına önem vermediklerinden kaynaklanan bir durumdur.
Şinjang (Doğu Türkistan) halk neşriyatında çalışan personellerin yüzde 75'i Çinlilerdir. Türk asıllılar ve moğollar yüzde 25'i teşki! etmektedir. Çin dilindeki kitapların yayın miktarı yüzde 80, Uygur Türkçesi'ndeki kitapların yayın miktarı yüzde 20 civarındadır. Bu meselenin çözümü 52 yıldan beri Çin yönetiminin şoven siyaseti neticesinde engellenmiştir.
İkinci bir taraftan Çin'in Doğu Türkistan'da uyguladığı eğitim politikası gereğince Türk asıllı öğrencilere ilk, orta, liselerde Çince dil dersi konulmuş olup Çince'yi öğrenmektedir, ondan başka Doğu Türkistan'da üniversiteyi kazanan Türk asıllı öğrenciler bir sene Çince öğrenmeye tabi tutula gelmektedir. Bu
v\

uygulama 1961 yılından beri hazırlık sınıfı adı altında devam etmektedir. Süresi 4 yıl olan bir fakülteyi Çinli öğrenciler 4 yılda ' bitirirse, Türk asıllı öğrenciler hazırlık sınıfı dahil 5 yılda bitirmektedirler.
;, Doğu Türkistan Üniversitesi başta olmak üzere, Doğu Tür-
kistan üniversitelerinde Türk asıllı öğrenci sınıfların programında her sömestirde bir meslek dersinin Çince yapılması öngörülmüştür. Bu şekildeki eğitim sisteminde üniversite mezunu olan bir Türk asıllı öğrenci kendi mesleğine ilgili Çince ders kitapları dahil, bütün Çince kitaplardan rahatlıkla yararlanabilmektedir. Burada ortaya konulan Uygur dilindeki ders kitaplarının yetersizliği bir bahanedir.
Buradaki esas stratejik plan ve hedef Uygur kültürünün temel taşlarından biri olan Uygur Türkçesini üniversite eğitim hayatından uzaklaştırıp ve sonunda bu yazı dilinin kullanılmasını ve geliştirilmesini engellemek suretiyle onu ortadan kaldırarak Doğu Türkistan'ın gerçek sahibi olan Uygur Türkleri ve başka Türk boylarını Çinlileştirmek maksadını gerçekleştirmektir. Tedbir olarak önce Uygur Türkçesi'nin kullanılmasını Doğu Türkistan üniversiteleri ve yüksek okullarında yasaklayacak, biraz zaman geçtikten sonra ikinci etapta orta okullarda kullanılmasını yasaklayacak, sonunda ilk okullarda kullanılmasını yasaklayacak, ve bu suretle Uygur Türklerine kendi dillerini unutturarak onları tamamen Çinlileştirmek hedefine ulaşmaktan ibarettir.
Tarihten günümüze kadar olan Çin yöneticileri uyguladığı bu şoven, sinsi politikasıyla Çin istilası altında kalan bir çok milletleri tarih sahnesinden silerek Çinlileştirmiştir. Çin yöneticilerin sürekli takip ettiği bu politikasıyla Çinliler pek çok milletleri asimle ederek kendi saflarına katarak bu günkü kalabalık haline gelmişlerdir.
Türk asıllı boylardan Sarı Uygurlarla Salalar bugün tamamen yok olma, tarihten silinme sürecine girmişlerdir. Çünkü tarihten günümüze kadar Çin idarecileri bunlar için kendi dilinde eğitim görme hakkını gasp etmişlerdir, onlara kendi dilinde radyo, televizyon yayını, gazete,

dergi, kitap yayınlama hakkı tanımamışlardır. Onların çocukları Çin okullarında eğitim görmeye mecbur edilmiştir. Neticede milli dillerini unutup Çinlileşme sürecine girmişlerdir. Çin komünist hakimiyeti tarihten günümüze kadar Şoven Çin yönetimi tarafından uygulanarak elde ettiği tecrübelerini Doğu Türkistan Türkleri üzerinde uygulamanın en ciddi ve tehlikeli

I

adımını atmıştır. Bu Doğu Türkistan'daki Uygur milli kültürünü yok etmeyi hedefleyen bir uygulamadır. Çin yönetiminin bu uygulamalarına karşı bütün halkımızın haklı mücadelesini sürdürmesi gerekmektedir.

Komünist Çin yönetimi 1960-1961 eğitim yılında Doğu Türkistan Üniversitesi'nde Türk asıllı öğrencilerin sınıflarında eğitim-öğretim dili olarak kullanılan Uygur dilinin eğitim-öğre-timde kullanılmasını yasaklama girişiminde bulunmuştur. Bu girişim Şinjan (Doğu Türkistan) Üniversitesindeki Uygur, Kazak, Tatar, Özbek gibi öğretim elemanlarının ve Doğu Türkistan Türklerinin şiddetli tepkisiyle karşılanmıştı. Neticede Çin yönetimi geri adım atmaya mecbur kalmıştı. Uygur Türkçesi, Çin diliyle birlikte üniversitenin eğitim-öğretim dili olarak kullanılması devam etmiştir.

Bu tarihten 42 yıl sonra Çin yönetimi asli muddiasından vazgeçmediği için, bu uygulamayı tekrar hayata geçirmek için kollarını sıvamıştır.

Çin komünist yönetiminin gizli talimatıyla Şinjang Uygur Özerk Bölgesi kukla hükümeti Mayıs 2003 tarihinde bir karar çıkarmak suretiyle bundan sonra nüfus cüzdanlarında, nüfus kayıtlarında, pasaportlarda Uygurların adları Çin ses sistemine göre yazılması gerektiğini, bu uygulamanın 01 Haziran 2003 tarihinden geçerli olacağını duyurmuştur. Bu karar da Çin asimilasyon politikasının bir yeni uygulamasıdır. Uygur Türkleri kendi adlarını Uygur Türkçesinin dil özelliği ve ses sistemiyle değil Çin ses telaffuzuna uydurup (uygunlaştırıp) yazmaya mecbur edilmektedir.

Yani bundan sonra kimliklerde Mahmut adı Mamutı, Abdul-hamit: Abulumatı, Tursan:Tuşun, Murat: Mulatı, Sultan: Sulıtang, Emin: Eming, Ehmet: Ahmeti, diye yazılmasını istemek-tedir.

Bu suretle Uygur Türklerinin kendi adlarını Uygur Türkçe-si'nin ses özelliğine göre yazma hakkını ortadan kaldırmaktadır.

Bilindiği gibi Uygur Türkçesiyle, Çin dili birbirinden farklı dil tipleri içerisinde yer almaktadır.

Türkçe (Uygur Türkçesi hem dahil) yapı bakımından dünyadaki üç dil grubu içinde Eklemeli diller grubuna girmektedir. Bu dillerde değişmez kelime köklerine ekler getirilmek suretiyle , anlam ve ilişki değişikliği yapılır. Bu ekler ön veya son ek olabilir. Türkçede ekler daima sona getirilir.

I _ '. - I__~1

PROF. DR. S. MAHMUT KAŞGARLI İLE YENİ
DÜŞÜNCE GAZETESİ'NİN 3 NİSAN 1987 TARİHİNDE YAPTIĞI RÖPORTAJI

Yeni düşünce: Bize Doğu Türkistan'daki okullar hakkında genel bilgi verir misiniz?

S.M. Kaşgarlı: Doğu Türkistan'daki okullarda eğitim süresi Türkiye'de olduğu gibidir. Yani ilkokullar beş, ortaokul ve lise üç yıl sürer. Üniversitelerde Çinliler İle Türkler birlikte eğitim görürler. Bazı üniversitelerde Çinlilerle Türklerin sınıflan ayrıdır. Tıp Fakülteleri altı yıl, Fen-Edebiyat fakülteleri 4'er yıllıktır. Türkler bu fakültelere devam edebilmek için bir yıl Çince dersleri görmektedirler. Mesela Edebiyat fakültesine devam eden bir Çinli 4 sene, bir Türk 5 sene eğitim görür.

Yeni düşünce: İlkokul öncesinde eğitim yapan okullar var mı?
S. M. Kaşgarlı: Var. Çocuk yuvalan var. Her üniversitenin, her büyük idarenin çocuk yuvaları vardır, Bu yuvalara çocuklar genellikle 1 yaşından sonra kabul ediliyor. Eğer karı-kocanın her ikisi de devlet memuru olarak çalışıyorsa çocuklar 6-7 aylıkken de kabul ediliyor. Buradaki eğitim 4-5 yaşına kadar devam ediyor. Çocuk da 4 yaşına kadar şarkı ve türkü gibi bazı şeyleri öğreniyor.
4 veya 5 yaşından 7 yaşına kadar olanlar için "Balalar Bahçesi" diye bir müessese var. Bu bir devlet müessesi. Bu müessese paralıdır. Parası olan çocuğunu götürüyor ve çocuğu 7 yaşma kadar eğitim görüyor. Çocuğun öğle yemeği bu müessese tarafından verilmektedir. Balalar Bahçesi büyük şehirlerde yaygındır. Urumçi, Kaşgar ili gibi şehirlerde yaygındır. .
Yeni düşünce: Balalar Bahçesinin kontrolü kimdedir? Yani bu müesseseye kimler yönetici yada eğitici olabiliyorlar?
S.M. Kaşgarlı: Şimdi bu Balalar Bahçesi biraz karışık. Bazı yerlerde hem Türkler hem de Çinliler Balalar Bahçesinde görev

ı;iıl
almaktadırlar. Buralardaki çocuklar yaşlarına göre sınıflanmiş-lardır. Çin çocukları ve Türk çocuklar karışık olarak bulunmaktadır. Ancak yemekler ayrı. Çünkü Türkler domuz eti yemiyor. Türk babalar çocuklarına domuz eti yedirilmesine kıyamet koparıyorlar. Domuz eti domuz yağı kullanılmayan yerlerde yemekler aynıdır Tabii oyunları birlikte oynarlar.
Yeni düşünce: Ortaokul ve liselerin müfredat programlarında hangi dersler yer almaktadır?
S. M. Kaşgarlı: Esas bilgiler Matematik, Fizik, Biyoloji, Kimya, Uygur Türk dilinin grameri, Uygur Türk Edebiyatı'ndan bazı seçmeler, Yusuf Has Hacib, Mahmut Kaşgari gibi yazarların hayatları, klasik ve modern Uygur Türk edebiyatının önde gelenlerinin tanıtıldığı Dil-Edebiyat dersi. Bundan başka Siyaset Sosyolojisi dersi var. Bu dersler her zaman değişiyor. Çin komünist inkılabından ve siyasetinden bilgiler veriliyor. Ortaokul ve liselerde özellikle Çin tarihi okutuluyor. Ayrıca Çin'in yakın tarihi okutuluyor.
Yeni düşünce: Uygur Türk tarihi okutulmuyor mu? S. M. Kaşgarlı: Hayır. Ben oradayken hiç okutulmadı. Ancak son durumlarını bilmiyorum. Zaten Uygur, Özbek ve Kazak Türklerini ayrı ayrıymış gibi göstermeye çalışıyorlar.
Ancak üniversitelerdeki fakültelerde Uygurlardan çok az söz ediliyor. Birer paragraftan öteye geçmeyen Uygur tarihinin bazı zamanları var, bazı zamanları yoktur. Siyasete göre öğrencilerin istekleri olursa öğretim görevlileri okul idaresinin de müsaadesini alarak bazı bilgileri veriyorlar. Bazı kritik zamanlar oluyor ki o zaman bundan da söz etmek mümkün olmuyor. Ayrıca Türk Tarihi adıyla bir ders yok.
Yeni düşünce: Üniversitelerde Uygur Türk lehçesi üzerine eğitim veren bölümler var mı?
S. M. Kaşgarlı: Vardır. Mesela Uygur Dili ve Edebiyatı bölümü vardır. Bu iki bölüm halinde görülür. Birisi genel Çin üniversitelerinin Çin Dili ve Edebiyatı bölümü ile Uygurların Dil ve Edebiyat bölümlerinde genel dersler aynıdır. Mesela Eski Çin Edebiyatı, Yeni Çin Edebiyatı, Çocuk Edebiyatı, Marksist Fels-efe dersleri Uygur ve Çin dili edebiyatı bölümlerindeki ortak derslerdir. Fark ise Uygur Türk bölümlerinde Uygur Türklerine ait bazı ilave dersler bulunmasıdır. Mesela Uygur Edebiyat Tarihi (1980'den sonra konuldu). Bu ders Orhun Abidelerinden başlayıp 20. asrın başlarına kadar olan zamanı içine alır. Daha sonrası için ise Modern Uygur Edebiyatı dersleri vardır. Uygur Türkçesi Grameri vardır. Bazı zamanlarda Türk kavimleri ara-sındaki dil alakasını konu alan Türk Dil Sistemi adıyla da bir ders okutuldu. Mesela Uygur Türkçesi ile Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi'nin de diğer Türk boylarının dil özelliklerinin bilinmesi açısından bu ders son derece faydalı oldu. Uygur Dili ve

Edebi-yatı bölümlerinde Çağatay yazısı ve dili hakkında verilen dersler Çinlilerle Türklerin farklı dersleridir.
Yeni düşünce: Bana Milliyetçi Çin'den Doğu Türkistan'la alakalı bir dergi geliyor. Bu dergideki alfabe Arap alfabesi. Şunu sormak istiyorum.Çin yönetimi Uygur Türkleri'nin Çin alfabesinden başka alfabe kullanmasına izin veriyor mu?
S. M. Kaşgarlı: Veriyor. Uygur yazısı 10. asırda İslamiyet'in Doğu Türkistan'da kabulü ile yavaş yavaş kullanımı azalarak Arap yazısı esasındaki Uygur alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Bu yazı 900-1000 senelik zaman içerisinde birçok defalar değişmiştir. Uygur Türkleri kendi ihtiyaçlarına tam manasıyla cevap vermesi için bazı zamanlarda değişiklikler yapmışlardır. 20. asır başlarına kadar bütün Türk Dünyası Arap yazısı esasındaki Alfabelerini kullanıyorlardı. 20. asrın başlarında Uygur Türk alfabesine o,ö,u gibi sesler ilave edilmiştir. Bu yazı 1970'lere kadar devam etmiştir. Aydınların bir kısmı Kiril alfabesi esasına geçmeyi teklif ettiler. Çünkü Batı Türkistan'daki Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek, Uygur, Azerilerden kitaplar geliyor fakat çoğu kimse bu kitapları okuyamıyordu. Bu aydınlar dil birliğimiz, tarih birliğimiz bulunan Batı Türkistan'daki Türk boyları ile aynı yazıyı yazmamız gerektiği üzerinde durdular. Onların kitaplarını bizde, bizim kitaplarımızı onlarda okusun ve birliğimiz muhafaza edilsin dediler.
Zaten 1957'de de Kiril alfabesi esasındaki Uygur alfabesi taslağı hazırlanmıştı.Bu taslağı düzeltmek için çeşitli konferanslar yapıldı. 1960 yılından itibaren Çin ile Rusya'nın arası açılınca bu hareket canlanmadı.Çinlilerde de alfabelerini değiştirmek yönünde bir çalışma vardı. Onlar "biz de alfabemizi değiştireceğiz. Siz de bizimle birliktesiniz. O halde aynı alfabeyi alalım" dediler. Latin alfabesi çeşitli okullarda denendi. Sonra kültür ihtilali başladı ve gazetelerde, üniversitelerde Latin alfabesi korundu. Dergiler ve gazeteler Latin harfleriyle çıkarıldı. Fakat Çinliler kendileri için hazırladıkları alfabeleri bize vermiş olduklarından bu alfabe bazen bize yetersiz geliyordu.Bazı harfler de fazlaydı.

Yaşlılarımız alfabemizi değiştirmemizden tedirgin oldular. Arap Kökenli Uygur alfabesini muhafaza etmemiz gerektiğini, bu sayede İslam alemiyle birliğimizin muhafaza edilebileceğini söylediler. Latin alfabesi alınsaydı Türkiye ile münasebetlerimizin daha da sıklaşması imkanı ortaya çıkacaktı. Ancak bizim yüzyıllardır sahip bulunduğumuz edebi, tarihi ve kültürel eserlerimizin aslı bu alfabeden yazılmadan Latin alfabesinin kabul edilmesine karşı çıkıldı. 1983 yılında da yeniden Arap alfabesi esasına göre hazırlanmış Uygur Türk alfabesinin kullanılmaya devam edilmesi kararı alındı.
Yeni düşünce: Sizce hangi alfabenin kabulü doğru bir hareket olurdu?
S. M. Kaşgarlı: Dünya devletlerinin çoğu Latince alfabe kullanıyor. Milletlerarası dil olarak kabul edilen İngilizce Latin alfabesiyle yazılıyor. Teknoloji de gelişiyor. Bunun yanında Türkiye'de Latin alfabesi kullanılıyor. Ancak bizim klasik edebi ve tarihi eserlerimizin çoğu Arap alfabesi esasına göre hazırlanmış Uygur alfabesiyle yazılmıştı ve bunların çoğu kütüphanelerde ve müzelerdeydi. Bunların Latin alfabesiyle yeniden yazıp kısa sürede neşretme imkanımız yoktu. Onun için gençlerimiz bu hazineyi okuyamayacak ve geçmişle bağımız çözülecekti. Kitaplarımızın hepsini Latin harfleriyle yazdıktan sonra bunları neşretmiş olsak bu alfabeye geçmek çok iyi olurdu. Bunun için çok münakaşalar olmuştur. Hükümet de Latin alfabesini bırakmamızı söylüyordu; ama ben geldikten sonra ne oldu; tabi onu bilemiyorum
Yeni düşünce: Din eğitimi yapılıyor mu?
S. M. Kaşgarlı: Hayır. Resmi din eğitimi yok. Bu eğitim halk arasında gizlice yapılıyor.
Yeni düşünce: Kaç üniversite vardır?

S. M. Kaşgarlı: Üniversite ve okul olarak yaklaşık 11 üniversite veya fakülte vardır.
1- Şiryan Üniversitesi (Doğu Türkistan Üniversitesi).
2- Pedagoji Üniversitesi,
3- Tip fakültesi
-.' 4- Sanayi Fakültesi 5-Eğitim Fakültesi, 6-Ziraat Fakültesi, bunlar Urumçi de. 7- Şi-Hanze Tıp Fakültesi, -' 8-Tarım, Ziraat Fakültesi (Aksu'da),
9- Kaşgar Pedagoji Fakültesi,
10- İli Pedagoji Fakültesi.
11- Hoten Pedagoji Enstitüsü.
Bunların en büuiğü ve en eskisi Doğu Türkistan Üniversitesidir. Bu üniversite, 1935 \ ılıncln kurulmuş olup şimdi bunun 6.400 öğrencisi vardır. 2.300 öğretim görevlisi, memur \c işçisi vardır. Bu üni\ersite öğrencilerinin % 55"ini Türkler \e başka azınlık etnik grupların öğrencileri, bunun '/< 45'i ise Çinlilerdir. 1950'den 1985'e kadar olan 35 sene içinde bu üniversitenin 15 bin öğrencisi me/un olmuştur.

PROF. DR. S. MAHMUT KAŞGARLI İLE KÜLTÜR BAKANLIĞI TARAFINDAN YAYINLANAN MİLLİ KÜLTÜR DERGİSİ'NİN 8 MAYIS 1992'DE ANKARA'DA YAPTIĞI RÖPORTAJI
Kaşgarlı:
"Aydınlarımızın
Doğu Türkistan'a ilgisi çok az..."
Sayın Mahmut KAŞGARLI, Doğu Türkistan'ı Türkiye'den katılarak temsil eden bir üyesiniz, Kurultay ve Doğu Türkistan'daki alfabe çalışmaları hakkında düşüncelerinizi kısaca anlatır mısınız?
Türk dünyasının belirgin yerlerinden üyeler davet edilmiş. Bazılarından ise temsilcilerin olmadığını gördüm. Doğu Türkistan'dan da Kurultay'a katılan olmadı. Davet edilip edilmediğin de bilmiyorum. Ben isterdim ki tüm Türk dünyasından üyeler davet edilsin. Ama bu olmadı. Kurultayda gözlemlediğim ikinci bir olay ise Türkistan denince yalnızca Batı Türkistan'ın gündeme getirilmesiydi. Adı üzerinde Batı Türkistan, demek ki bir de bunun Doğusu var. Ama ne yazık ki Doğu Türkistan konusuna aydınlarımızın ilgisi oldukça az. Halbuki 25 milyonluk bir Türk topluluğu bu bölgede hâlâ yaşıyorlar. Bunun da 18 milyona yakınını Uygur Türkleri oluşturmaktadır.
Doğu Türkistan'da yaşayan aydınlarımız alfabe birliğine oldukça önem vermektedir. Hatta 1956 yılında, Sovyetler Biiii-ği'nde yaşayan Türkler Kiril alfabesi kullandıkları için, daha iyi anlaşabilmek için Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türkleri de Kiril alfabesine geçmek için çalışmalar yapmıştır.
Ağustos 1956 yılında Sovyetlerdeki Türk Cumhuriyetlerinden temsilciler davet edilmiş ve Urumçi'de bir toplantı düzenleyerek ortak bir alfabe için çalışmalar yapılmıştır. Bu toplantıda

Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur ve Kazak Türkleri Kiril alfabesine geçmeyi karar almış ve bunu da 1958-1959 yılları arasında ilkokullarda uygulamaya koymuştur. Daha sonra toplu olarak alfabe değiştirilmek üzereyken Çin'in müdahalesiyle engellenmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti o zaman Latin alfabesine geçmeyi teklif etmiş ve kısmi uygulamalardan sonra 1972 yılından itibaren Latin alfabesine geçilmesine fiilen başlanmıştır. Bu 1978 yılında Uygur aydınlan tarafından tartışılmaya başlandı ve sonuçta bizim kültür birikimimiz Arap alfabesinde toplanmıştır diyerek Arap alfabesine geçmek istenmiştir. Fakat bunu Çin yönetimi kabul etmemiştir. 1980 yılından itibaren Türkiye-Çin arasından yakınlaşma Doğu Türkistan'a

kitap ve gazete akımını başlatmış, bundan rahatsız olan Çin yönetimi de 1983 yılında tekrar Arap alfabesine geçilmesini kararlaştırmıştır. Şu anda Uygur aydınları içerisinde Arap alfabesine geçelim diye ısrar edenlerin pişman olduklarını ve bu fikirden vazgeçtiklerini görüyoruz.
Bugün bütün Türk dünyasının aynı Türkçe'yi kullanmasına imkan yoktur. Önce alfabe birliği, sonra da dil birliği sağlanmalıdır. :..,.. . .(
: ! Teşekkürler Sayın Kaşgarlı . Ben teşekkür ederim/

I
* "Milli Kü
Kültür"; Haziran 1992 Ankara-sayı 93 sayfa: 35.

"TÜRKÇE ZENGİN BİR DİL"
PROF. DR. MAHMUD KAŞGARLI İLE TÜRKİYE
GAZETESİ YAZARI MEHMET NURİ YARDIMTN 20
OCAK 2000 TARİHİNDE YAPTIĞI RÖPORTAJI
Trakya Üniversitesi Eski Türk Dili Anabilitn Dalı Başkanı Prof. Dr. Mahmut Kaşgarlı, değerli bir bilim adamı. Onun Türk-çeyle alakalı olarak uzun yıllardan beri devam eden çalışmaları bulunuyor. Kaşgarlı Hoca ile Türkçenin içinde bulunduğu meseleleri konuştuk.
— İsminiz Mahmut Kaşgarlı. Biliyorsunuz ünlü bir Türk dil âlimi Mahmut Kaşgarî var. Bu isim benzerliğini açıklar mısınız? Kaşgarlı: Benim dedemin adı Mahmut. Babamın adı Davud. Ben doğmadan önce dedem vefat etmiş. Sonra benim babam, "Eğer benim çocuğum oğlan olursa adını babamın adı olan Mahmut koyacağım" demiş. Ama ben doğmadan bir sene önce onun erkek küçük kardeşinin oğlu olmuş. Adını da Mahmut koymuşlar. Sonra ben doğunca babam "Ben de Mahmut ismini koymak istivordum. Ama iki Mahmut olmaz. Onun için Sultan Satuk Buğra Han'ın unvanınınA "Sultan" ını eklemek üzere bunu çözelim" demiş. Ve adımı Sultan Mahmut koymuşlar. Büyük ihtimalle dedemin soyu, büyük Türk şehzadesi ve bilgini Mahmut Kaşgarî'nin soyundan gelmiş olabilir. Sonra Türkiye'ye geldikten sonra 1983'de vatandaşlık müracaatında bulundum. İçişleri Bakanlığı "Sultan" unvanının Türkiye'de geçerli olamayacağını belirterek, adımın Mahmut Kaşgarlı olabileceğini söyledi. Böylece benim adım bu şekilde tescil edildi. Büyük Türk Bilgini Kaş-garlı Mahmut'un yanısıra ben de Mahmut Kaşgarlı olarak tarihteki yerimi aldım.
— Trakya Üniversitesi'ne geçişiniz nasıl oldu?
Kaşgarlı: 1994'ün başında Trakya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı ve aynı zamanda Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü olan Prof. Dr. Necmettin

Hacıeminoğlu'yla karşılaştık. İstanbul'daki kadrosuzluğu öğrenince, "Bize gel, bizde öğretim üyesi olarak görev yap" dedi. Onun daveti üzerine hemen müracaat ettim ve Edirne'de göreve başladım.
1994'ün Haziran ayından başlayarak doçent doktor olarak bu üniversitenin eski Türk Dili Anabilim Dalı'nda göreve başladım. Öğrettiğim dersler "Türk Dili Bibliyografyası" ile "Orta Devir Türkçesi" idi. Orta Devir Türkçesi'nde Karahanlı Türkçesi, Harezm Türkçesi, Kıpçak Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Çağdaş Türk Lehçeleri (Özbek, Uygur, Kırgız gibi)ni öğrettim. Bir ara Eski Anadolu Türkçesi derslerini de verdim. Bu üniversitede 1996'de profesörlük unvanını kazandım. Halen aynı bölümde bu dersleri veriyorum. Eski Türk Dili Anabilim Dalı Başkanlığı görevini yürütmekteyim.

— Siz ilk eğitimini Doğu Türkistan'da yaptınız. Doğu Türkistan maalesef siyasî olarak dünyada tanınmıyor. Fakat bu bölgenin kendine özgü bir kültürü ve edebiyatı vardır. Bu edebiyattan ve bu bölgede kullanılan Uygur Türkçesi'nden bahseder misiniz? Özellikle edebî mahsuller hangi yoğunluktadır?
Kaşgarlı: Uygurlar çok eski Türk boylarından biri. Biz eski Türkçe dediğimiz zaman akla ilk olarak Göktürkçe ve Uygur Türkçesi geliyor. Yani Uygurlar'm bugün yaşadığı Doğu Türkistan, eski Türkler'in anayurdu, Kök-Türk İmparatorluğu, Uygur Federasyonu ve daha benzer pek çok devletlerin bulunduğu bölgenin mühim bir kültür merkezidir. 9. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar pek çok yazar ve şair yetişmiştir. Ve eserlerine rastlanmıştır, daha sonra Karahanlılar Devri'nde Kaşgarlı Mahmut, daha sonra Ahmed Yüknekî, Ahmed Yesevî gibi büyük zatlar, âlimler ve şairler yetişmiştir. Kutadgu Bilig'in yazan Yusuf Has Hâcib gibi büyük şairler bu topraklarda yetişmiştir. Uygur Türkleri'nin, Türk dünyasının kültür ve edebiyat hayatında mühim bir yeri vardır. — Bugüne gelecek olursak...
Kaşgarlı: Türkiye'de Çağdaş Uygur Edebiyatı bilinmediği için ben bu konuda bir eser hazırladım ve çağdaş Uygur Türkleri'nin edebiyatını tanıtmaya çalıştım. Abdülkadir Abdülvaris Azizî, Kutlug Şavki, Mehmet Ali Tevfik, Abdülhalik Uygur, Lütfullah Mütellip, Abdülaziz Maksum, Ziya Samedi, Zünnun Kadiri, Turgun Almaş gibi şair ve yazarlar bu çağın en önemli isimleri arasında yer alır. Çağdaş Uygur edebiyatında şiir daha

fazla ön plana geçmiştir. Ama son zamanlarda, hikâye, roman ve tiyatro dallarında önemli bir gelişme görülmüştür.
— 18 yıldan fazla bir süreden beri Türkiye'de yaşıyorsunuz. Türkiye Türkçesiyle alakalı kanaatleriniz nelerdir?
Kaşgarh: Şimdi ilk olarak şunu söyleyeyim. Türkiye Türk-çesi, diğer Türk lehçelerinden daha fazla ilmî olarak işlenmiş. Bu bakımdan gerçekten diğer Türk boylarının Türkiye'deki dil âlimlerinden faydalanması takip ettikleri yolu benimsemeleri gerekir, ikinci bir husus Türkiye'de dilde bir yabancılaşmaya şahit oluyorum. Özellikle Avrupa'daki dillerden çok fazla kelime alınıyor. Buna hiç gerek yok. Çünkü Türkçe zaten çok zengin bir dil. Şayet bazı kavramlar için kelime aranıyorsa, Batı dillerinden kelime alınacağına, öncelikle diğer Türk lehçelerine bakılmalı ve oradan kelime alınmalı. Aynı şekilde Azerî Türkçesi, Özbek Türkçesi. Uygur Türkçesi ve diğer Türk dünyasının lehçeleri de Türkiye Türkçesi'nden faydalanabilir. Böylece dil konusunda yabancılara başvurmadan akraba ve aile dilleri olan Türk lehçeleri arasında alışveriş yapılabilir. Sadece dil konusunda değil, Batı dünyasının ahlâk, düşünce ve görgüsü de imreniliyor maalesef Türkiye'de. Yani bir yabancı hayranlığı söz konusu. Bu çok tehlikeli ve zararlı bir husus. Her millet kendi özüyle büyüyebilir, millî kültürüyle gelişebilir. Bunun çarpıcı bir örneği var günümüzde: Japonya. Japonlar kendi millî kültürlerine bağlı kalarak çok yüksek bir medeniyete ulaştılar ve büyük bir teknolojiyi meydana getirdiler. Çin'de de aynı millî ruh ve millî duygu vardır.
— Bu arada bazı kimseler Türk dilinin yetersiz olduğunu iddia ediyor ve üniversitelerde ilim dili olamayacağını öne sürüyorlar. Ne dersiniz?
Kaşgarh: Bu çok yanlış bir görüştür. Dünya dilleri arasında Türk dili o kadar zengin, o kadar kuvvetli, o kadar müzikal bir dil ki... Elbette dünyadaki başka diller -mesela İngiliz, Rus, Japon. Alman dili- ilim dili olabiliyorsa, Türk dili de elbette ilim dili olabilir. Tarihte de olmuştur,, bugün de olacaktır. Bunun engellenmesi mümkün değil.
— Bundan yola çıkarak ortak bir alfabe ve ortak bir dil konusuna geçelim isterseniz. Türk dünyasının konuşabileceği bir müşterek Türkçe, acaba çok mu hayalî bir düşünce?..
Kaşgarh: Türk dünyasının zaten eskiden bir kültür birliği

vardır. Dilde, edebiyatta, dünya görüşlerinde bir kültür birliği mevcut. Çünkü aynı köklerden gelmişiz, aynı kültürü paylaşmışız, aynı inancı paylaşıyoruz. 19'uncu yüzyıldan başlayarak günümüze kadar olan zamanda bizi bu ortak kültür bağlarımızdan koparmak için, kültür birliğimizi bozmak için bazı emperyalist güçler gayret sarf ettiler. Çarlık Rusyası'ndan başlamak üzere, Çin, daha sonra da komünist sistemde Türk dünyasındaki lehçelerin farklı diller olduğu vurgulanmak istenmiş. Ve bu kopukluğun bir an önce sağlanması istenmiş. Sonuçta bu ayrılıklar, farklılıklar maalesef olmuştur. Bugün Türk dünyasındaki insanlar dilde anlaşamıyorlarsa esas sebebi bundandır. 15-16. yüzyılda yaşayan Ali Şir Nevâî devrinde yaygın olan Çağatay Dili ve Edebiyatı'nın hâkim olduğu dönemde Türk dünyasında büyük bir dil birliği vardı. Ali Şîr Nevâî'den önce edebiyat dili Farsça, ilim dili ise Arapça olması gerekir görüşü yaygınlaşmıştı. Ancak Ali Şîr Nevâî, Türk dilini hem ilim, hem de edebiyat dili yapmak bayraktarlığını başardı. Kaşgarh Mahmut'un fikirlerini Ali Şîr Nevâî geliştirdi. Ali ŞîrNevâî'nin Türk diline en büyük hizmeti, bütün Türk lehçelerinden en yaygın ve kullanılabilir kelimeleri alarak ortak ve zengin bir Türk dili meydana getirmesidir. Bugün Türk dünyası için ortak bir dil ve alfabe meydana getirilebilir mi? Bu elbette mümkün. Ama az zamanda olmaz. Biraz zaman ister. Türk dünyasının önce ortak bir alfabeye geçmesi lazım. Latin alfabesine doğru Türk dünyasının bir eğilimi var. Bunun gerçekleşmesinden sonra ortak bir dil oluşabilir. Ortak bir edebî dil oluşması için biraz gayret göstermek gerekiyor. Yavaş yavaş Türk dünyası ortak dili oluşabilir.

— Uygur Türkçesi'nde sağlıklı bir dil reformu yaptınız. Yeni kavramlar için yabancı değil yerli kelimeler kullandınız. Anlatır mısınız, yabancı kelimeler yerine öz Türkçe aldınız. Bunu siz nasıl yaptınız, yani yabancı kelimeleri nasıl tasfiye ettiniz?

Kaşgarh: Biz bazı kavramların olmayan karşılıklarını öncelikle Türk dünyasının lehçelerinden aldık. Çince ve diğer Türk dünyası dışındaki dillerden gelen kelimeleri ayıkladık. O şekilde Türk dilini zenginleştirmek için gayret gösterdik. Batıdan ve Çince'den aldığımız, özellikle evlerimizde kullanmaya başladığımız, buzdolabı gibi, çamaşır makinesi gibi teknik aletler için tek kelimelik kısa, öz ve Türk köklü kelimeler bulduk ve onları kullandık. Mesela çamaşır makinası yerine kir alğu, Buzdolabı ye-

rine, muzlatku, Teyip yerine, ünalğu (ses alan) sözcüğünü kullandı. Böylece yabancı kültürün uzantısı olan yabancı kelimelerden uzak kaldık. Millî kültürümüz de böylece yabancı istilasından kurtulmuş oldu. Aynı şekilde diğer Türk ülkelerinde ve Türkiye'de de bu uygulanırsa iyi olur düşüncesindeyim.

— Türk dünyasında ortak dilden sonra müşterek edebî akımların ve edebî şahsiyetlerin tanınması ve okunması konusunda neler düşünüyorsunuz?

Kaşgarh: Bizim Türk dünyasının bir ortak edebiyatı var. Bu kardeş Türk boylarının tarihten günümüze uzanan bir edebiyatı var. Pek çok bakımdan ortak hususiyetler taşıyor. Dilden üslûba kadar... Edebî akımlardan edebî anlayışa kadar... Ama 19. yüz-\ildan sonra, hu-susan Osmanlı döneminden sonra bir kopukluk meydana geldi. 19. ve 20. yüzyılda özellikle Rus ve Çin gibi devletlerin müdahalesiyle Türk dünyasındaki edebî alışverişler, kültür diyalogu koparıldı. Ancak komünizmin çökmesi, bağımsız Türk devletlerinin ortaya çıkması neticesinde-bu edebî tanışıklıkta >cni çabalar görülmeye başlandı. Mesela Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı, Türk Dünyası Sanat Şölenleri ve Türk dili ve edebiyatı üzerine yapılmış kurultaylar ve sempozyumlar sayesinde Türk dünyası ile Türkiye arasında sağlam bir köprü kurulmuş oldu. Müşterek çalışmalar, sempozyumlar başladı. Mesela Cengiz Aytmatov, Cengiz Dağcı, Bahtiyar Vahapzade artık sadece Türk ülkelerinde değil, Türkiye'de de tanınıyor. Ama bunlar yetersiz. Bunun için, Türk dünyasındaki yazar ve şairlerin sık sık bir araya gelmesi, geziler tertip etmesi, edebiyat günleri düzenlemesi gibi faaliyetler bu kaynaşmayı artıracak ve sağlamlaş-tıracaktır. Aktarmalar da çok önemlidir. Türk lehçeleri

arasında aktarmalar vapılmalı. Pek çok önemli eserin kazandırılması lazım. Devlet kademelerinde buna değer verilmesi lazım. Ayrıca üniversite ve aydınların da bu konuda büyük çabalar sarf etmesi icab eder.

Kendi Diliyle Mahmut Kaşgarh

1937'de Doğu Türkistan'ın, eski kültür merkezi Kaşgar'da doğdum, ilk tahsilime Kaşgar'da. başladım. Sonra 1947'de Doğu Türkistan İli vilâyetinin Gölci şehrine hicret ettik. Burada ilk, orta ve lise tahsilimi yaptım. Daha sonra 1952'de üniversite sınavını başararak Doğu Türkistan (Sincan) Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi'nin Uygur Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde tahsile başladım.

1956'da Temmuz ayında bölüm birincisi olarak mezun oldum. Ve aynı bölümde asistan olarak göreve başladım. Yüksek lisansı a\nı yerde tamamladım. 1978'de yardımcı doçent oldum. 1980'de doçentlik unvanını kazandım. 59'dan 82 Ağustosuna kadar öğretim üyesi olarak çalıştım. 1982'de Ağustos ayında Türkiye'deki akrabalarımızın daveti üzerine eşim ve çocuklarımla birlikte Türkiye'ye geldim. 1983'den başlayarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde misafir öğretim görevlisi olarak göreve başladım. Bölüm Başkanı Prof. Dr. Mehmet Kaplan ve Eski Türk Dili Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Muharrem Ergin Bey'in tavsiye ve yardımlarıyla göreve başladım. 1993'e kadar bu üniversitede Çağdaş Türk Lehçeleri dersini okuttum. 1986'de bu üniversitenin eski Türk Dili Bölümü'nde yeniden doktora imtihanına girdim ve kazandım. 1991'de. Doçent doktorluk unvanımın denkliği gerçekleşti. 1996 yılında Profesör oldum. Yayınlanmış kitaplarım şöyle: 1965'de "Doğu Türkistan Üniversitesi'nde Kompozisyon Tekniği" kitabım ya-\mlandi. 1962'de Şimdiki Zaman Uygur Dili Grameri" kitabım yayınlandı. 1978'de "Cenk Şarkıları" isimli şiir kitabım, 1978'de Uygur Halk Edebiyatı kitabım yayınlandı. 1981'de Çince (Uygur edebiyatından seçmeler) adlı kitabım, 1982'de ise Pekin'de Dolunay Şiir ve Destanlar" kitabım, 1992'de Orkun Yayınevi tarafından "Modern Uygur Türkçesi Grameri" kitabını, 1998'de "Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı" kitabım, 1999'da "Arman" (Arzu) adındaki şiir ve "destanlar kitabım yayınlanmıştır.

(;,, I, ' 'il /i

İNGİLİZCE MAKALELER ENGLISH ARTICLES

.(.t'I •').¦

EASTERN TÜRKİSTAN TURFAN ¦- ,. v ¦;«,.

' The city of Turfan, ancient and famous, located on the ancient "Silk Road", has been described as "the green garden in an ocean of fire".

Turfan is just south of the Bughda Range, one of the outlying spurs of the Tengri mountain system. it is surrounded on ali sides by high mountains, and is itself 160 meters below sea-level. it is justly called a "sunken plain".

Travelers have described Turfan also as, "the umbilical depression of Asia".

Combined with its suburbs and nearby towns of Pichan and Toqsun, the total population of the city of Turfan is 360,000 The majority of the inhabitants are Uygur Turks.

Turfan is also famous as being the main site of the ancient Uygur Turkish civilization.

The climate within the Turfan Depression is a harsh conti-nental climate. The summers are very hot and very dry. The tem-perature is almost never belovv 40 degrees Centigrade (about 104 F.). Sometimes it rises to about 4547 C. The vvinters are cold and dry. it never snovvs. During summer, the temperature of the earth rises to about 75 C. Eggs placed on hot sand have become hard-boiled, and slices of meat have been so cooked.

These qualities have led to Turfan being known in Chinese as, "The City of Fire", and "The Blazing Mountain".
in spite of this severe climate, the Turfan Depression is really a "green garden in an ocean of fire". The low plain is covered with forests, orchards, vine-yards, and gardens full o/various fruits and vegetables. The melons-and vvatermelons of Turfan are specially wonderful.
Turfan is 198 km. west of Urumchi, the capital of Eastern Türkistan. As a person takes a bus from Urumchi and starts on *u™ ;,,,,,-,,,:>,, t^,,,Qt-rl Turfan hp rp.allv Hop.s fp.p.l as if ho were

plunging into a fıery furnace. One who comes here for the first time finds it difficult to imagine how human beings or plants could live in such an environment.
When one sees the marvellous greenness right in the middle of this furnace-like dry heat, one's wonder is redoubled. Orchards and vegetable and fruit gardens in which a vast variety of fruits are growing, vine-yards stretching in every direction, as far as the eye can see, and everywhere melons and watermelons, enormous ones, in their myriads.
What is the secret of this contrasting situation? The secret lies in the system of underground water canals. This is a system of irrigation, an invention of Turkish genius in agricultural irrigation, confined to this one place.
Ali agriculture in Turfan depends on irrigation. About 40 % of the water comes down from the Bughda range. it is brought down to the low plain by various streams and canals. The remaining 60 % is underground water, ingeniously arranged to flow in underground galleries, in various levels, and flowing up to the surface at certain spots, by its own natural flow. Not pumped up at ali. This system, called the "Qariz" system, both saves effort and energy, and prevents loss by evaporation. This system has been in operation for centuries.
Everything has been most ingeniously and scientifically calculated. And thus, it has become possible to have intensely green gardens, perpetually green and fertile, right in the center of the hottest and dryest desert.
Cash crops (such as a superior quality of long-fibred cotton), are also grown in Turfan. But the chief glory of this place is melons, watermelons and grapes.
Melons and grapes from Turfan are vworld-famous. Giant melons (each up to 40 kilos-85 pounds), have 3 qualities; They are very sweet, very juicy, and have a wonderful perfume. Melons from Turfan are a luxury item in distant cities, each slice \vrapped up. separately, and sold for high sums, slice by slice. in Turfan (and also other places in Eastern Türkistan), melons are also dried and eaten dry. They are sliced thin, and dried skilfully in the intense heat. They are exported in dry form, too. Just as elsewhere there are dry apricots, ete.
There are many varieties of melons in Turfan, but these ali fail into two mam elasses: Summer melons and Autumn melons.

Summer melons are eaten during the summer. Autumun melons are eaten ali through winter. Sometimes people keep these right tül the new season's produce is ripe. it. does not lose its taste or its flavour in ali that time.
Some famous varieties of melons from Turfan: Kökçe, Qizil Kökçe, Mijgan, Begzade, Sari Sapaq, Aysi Khan Kökçe... The variety is great.
Turfan grapes are very famous, too, and are also exported to distant lands. Some of the kinds of grapes from Turfan: Kishmish, Biçaki, Ak Sayva, Çizil Sayva, Qara Üzüm, Gonja.
But alas, this land is now in the grip of communist China. And ali foreign trade is in their hands, and ali profits go to
them!*

Tovvns of Eastern Türkistan. Turfan
Voice of Eastern Türkistan
1984 Ntr. 3, İstanbul . ' "
* Voice of Eastern Türkistan , V. 3, 1984

MAHMUT KAŞGARLI
THE FORMATION OF MODERN UİGHUR LİTERATÜRE AND CURRENT DEVELOPMENTS
The Uighurs, who have created a very rich culture and literatüre, are one of the oldest Turkic speaking peoples. Their homeland is the area generally known as Eastem Turkestan. Today Eastern Turkestan is under Chinese rule and is officially called the Sinkiang-Uighur Autonomous Region of the People's Republic of China.
The majority of the Uighurs live in Eastern Turkestan, and according to the 1982 census their number was 6,300,000, but the real number is much higher than that. The second largest Uighur population is in the CIS. They have mostly settled in Kazakhstan, Kyrghyzstan, Uzbekistan and Türkmenistan, in 1989 their number was 262,199. Another 100,000 Uighurs live in Saudi Arabia, Turkey, Pakistan, Afghanistan, Australia and The People's Republic of Mongolia.
The pre- and post-Islamic classical literatüre of the Uighurs, especially the periods of old Uighur, Karakhanid, Khvvarizmian and Chaghatai, are quite well-known in the West, but about modern Uighur literatüre only sketchy information is available.
At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries
worldwide changes and developments took place. They vvere the
: result of the increase in the national independence movements
\ against imperialism, the struggle against feudalism, oppression
and ignorance.
The development of the ideas related to freedom, independence, democracy, innovations, and industrial and techno-logical progress.
The victory achieved in the Turkish independence War under the leadership of Atatürk set an example for the other mational independence movements around the world, including the one in Turkestan. The movements of jadidism, reawakening and national progress, began to find ardent supporters in Turkestan. These

changes and developments have naturally been reflected in literatüre. Intellectual poets and writers produced their works in favour of such ideas as freedom, justice, democracy, progress and innovation, and against the ideas of oppression, injustice, ignorance and superstition. Thus, a new period began in Uighur literatüre. The formation of the new Uighur literatüre was influenced by such trends as the development of important tra-ditions encountered in the folk and classical Uighur literatures, the influence of the literatures of the other Turkic peoples and other nations. As a result, a new literatüre, new in form, langua-ge, imagery and style began to be created. Some of the writers were educated in Turkey and Egypt. Abdulkadir Azizi was such a writer. He and other intellectuals who shared the same opinions, used jadidism as a step to free the nation from the oppression of the Chinese governor generals and their Uighur collaborators, the feudal landlords. As a result of this struggle, some reforms vvere undertaken. First, the type and language of education at madrasas (religious schools) was changed. Arabic and Persian vvere replaced by Uighur as the language of instruction; secondly, the old method of education vvhich was not compatible with Uighur daily life and practices was chenged. New text books for new subjects such as mathematics, physics, geography, history and grammar were prepared and used in the schools. A new school was

opened in Artush in 1914 by the committee which was headed by Ahmet Kemal who had been invited from
Turkey.
New printing houses (three in Kashgar and one in Khulja) were opened between 1899-1920, and many books on different subjects were published. Kutluk Haji Shevki published a nevvspaper called Ang in Kashgar in 1918. The Chinese government stopped its publication for a while, but Kutluk Haji Shevki published another nevvspaper called Yeni Hayat in 1933. The nevvspaper I li Dihanliri was published in ili in 1927 and the nevvspaper Şinjan (Şarki Turkistan) vvas published in Urumchi in 1933.'
The jadidist movement, vvhich started vvith attempts under the active leadership of Abdulkadir Aziz, played an important role in the birth of the nevv Uighur literatüre. Abdulkadir Aziz vvas born in Artush in 1862. He vvas a true nationalist and a reformer. He vvrote eight books on different topics: Sarip Nahvi, Morpoloji ve Sintaksis. ilmi-i Tecvit, 'Kıraat

ilmi' ilmi-i Hisap, Adaid-i Zururiye and Yash Ösmürlerge Neslihet. in his work entitled Adaid-i Zururiye, he asked 'How can one obtain strength, fame and respect?' and then answered, 'By knowledge, skill and unity'.
Kutluk Haji Shevki (born in 1876 and killed by the Governor General Sheng Shih-Tsai in 1937) was a poet, vvriter and journalist. He wrote a poem entitled 'Kashgar' to show the rich ' cultural heritage of the Uighurs and to awaken the self-respect and national consciousness of his people:
Gormegil Keşkerni kam bu ceyda merdanlar yatur. Hezreti Sultan Sutuk-Bograyi kaanlaryatur ¦¦;/;.
Helk üçün Kurban bolup düşmen bilen Kilgan Köreş, Ol şehidu Kehriman' Alp arslanlar yatur. ¦*•¦'
in another poem, entitled 'Mother Tongue' he powerfully expressed his feelings about his mother tongue and the importance of its preservation and enrichment.
Ana til bilgen kişining izzetin kilgum kilür. Ana tilni agzıdın altun birip algum kilür. Another leader of modern Uighur literatüre is the patriotic poet Mehmet Ali Tevfik (b. 1901). After hearing the news about the murder of Abdulkadir Aziz by government forces, he wrote a poem called 'Okudi Ashti'. When he heard that he would be arrested by the authorities, he crossed the border into Western Turkestan in 1921, then went to Turkey in 1932: He later graduated from a teacher training college in istanbul. When the national independence struggle started in Eastern Turkestan in 1923, he returned to his homeland and vvorked for the success of the movement. in his poem called 'Kurtuluş Yolunda' he wrote: •; Kurtuluş yolida sudek akti bizning kanımız Sen üçün EY Yurtımız bolsun pida bu canimiz.
He was murdered by the Chinese Governor General, Sheng shih-Tsai in 1937.
Writers, poets and politics
The national revolts and awakening movements of the 1920s and 1930s were also reflected in literatüre. Many vvriters and poets expressed their feelings about the political situation. Among them are: Nemet Helpet, Merup Seidi, Helil Settari, Lozi Mehmet (of Turfan), and Nezer Hoca (of İli). Abdulhalik uygur has a special place in this group. ,,, ..

• Ey fakir Uygur oygan uy kung yeter. '¦,•." s' Sendemal yok, emdi ketse can keter. , .,. ;¦.,¦¦ Bu olümdin ozüngni kutkaz misanğ
*
• Ah... senin halinğ heter, halinğ heter.

These lines, vvritten by A. Halik in Turfan in 1921, express > the sincere feelings of a patriotic poet who is worried about the independence of his people. Abdulhalik Uygur (b. 1904) received a s good education in different schools. He knew Arabic, Persian, Mongolian, Chinese and Russian. He also travelled extensively in Asia and Europe, sometimes together with his father who was a businessman. His personal observations of systems in different countries helped him to compare and evaluate the conditions that existed in Eastern Turkestan. As a result, he expressed his ideas for freedom and democracy while opposing oppression and backwardness in his poems:

v Uygunup ketti caham magrip ile meşrik tamam ., ,..,||

• Men tihi süt uykusıda çüş körüp yatarimen... : < ¦ Baskılar kökte uçup, suda üzüp ketti uzak ..;

,s men misal yalanğ-ayak dessep tiken manğarimen ; ¦

i);: İlmi pendin yok hever bastı ğeplet hevp-heter ¦ . •:: Halımız kuldm beter, kandak çidap turarimen

' He actively participated in the revolts, and formed a 17-man committee in 1932, He was caught with other members of the committee and executed in Yeni Şehir Turfan.

Modern Uighur literatüre may be divided into three periods. in the first period (1915-40) in addition to the previously men-tioned writers, Armiye Ali (1906-72) (his works are Veten Muha-; bbiti, Yürek Sözi and Perhad-Shirin); Ahmet Ziyayı (b. 1913) (his works are Kara Künler, Rabia Şeydin, Zaper Hatiresi, Tan Paciesi, ladakh Yolida Kervan, Tozimas çiçekler); Abdüleziz Mehsum (1899-1983); and Lutpullah Mutellip (1922-45) should be mentioned.

The important literary figures of the second period (1940-50) are Zunnun Kadiri (b. 1911) who wrote the books Gunchen, Gulinsa, Toy (plays), Magdır Ketkende, Rodipay, Muellimnin Hiti (short stories), Chinikish (novel); Teyip Jan Ali (b. 1930) who published the following collections of poetry: Shark Nahshisi,

Tichlik Nahshisi, Tügmen Nahsha, Vetenimni Köyleymen, Zepmu Chiraylik Keldi Bahar. Teyip Jan Ali is now the vice-president of the Writers Union of the People's Republic of China; Turgun Almaş (b. 1924) who wrote the books Tarım shamallisi. Tang Seher (poems), Pichak (play) and Hon tarihi (history book); Abdurahim ötkür (b. 1923) who has several poetry collections including Keshger Keçisi and a novel entitled İz; ibrahim Turdi; Elkam Ahmet; Abliznazir; Tajidin Kadiri; Muhammed Rehim and Kurban Emin.

in the third period (1950-80) the following writers and poets excelled: Ershiddin Tatluk, Turdi Samsak, Abdolkerim Hoca, Zoridin Sabir, Kayyum Turdi, Sultan Mahmut, Muhammed Jan Sadik, Jebbar Ahmet, Mehemmed Ali Zünun, Ehad Turdi, Boğda Abdullah, Abdulhamid Sabir, Mahmut Zayit, Tursunay Hüseyin, Dilber Kayum.

The following characteristics distinguish modern Uighur literatüre from the Chaghatai literatüre: Language: The Chaghatai language which was used in the creation of Chaghatai. Literary works had many lexical and spoken Turkic dialects.

Modern Uighur literatüre, on the other hand, which began to be formed at the beginning of the 20th century, is bâsed on the modern Uighur literary language. Many lexical items and grammatical forms used in Chaghatai were dropped in modem Uighur.

Theme: The majority of the works produced in the framework of Chaghatai literatüre were religious and didactic in nature; some of them described important events, wars and traditional love stories. in modern Uighur literatüre, the epic and lyric works that deal with current events began to be seen more and more. New ideas such as freedom, democracy, social re forms and innovations are frequently encountered in them.

Genre and style: We see new genres and forms in the new Uighur literatüre that had not been used previously, i.e. plays, short stories, novels and poems vvritten with syllabic metre.

Ziyayi's play Rabia Şeydin, Lutpullah Mutellip's novel Davanlar A Manda, Alim Ahum's novel Eğir Künler, and Abdurahim Ötkür's novel İz are among important examples of these new genres. Free verse which was used in the old Uighur literatüre and forgotten in the Chaghatai period began to be used again under the influence of western poetry. ., .«><,<,: %^;/fM;'f ""||||

As we know, the Communists took över in China in 1949. After the establishment of the Sinkiang-Uighur Autonomous Region, writers there were allowed and encouraged to produce works that dealt with reforms, v/orkers, peasants and elass struggle. Outstanding works, hovvever, could not be produced because of certain controls and limitations making them conform to the principles of [the] Communist ideology. Uighur literatüre continued with poems and short stories, most of vvhich were vvritten in praise of the system. Literatüre was forced to become a means of propaganda for short-term political goals. Betvveen 1950-80, Uighur v/riters could not produce their works freely. Their genuine ideas and feelings were not printed. When they produced works that dealt with historical realities and national feelings they vvere labelled 'Nationalist' 'Separatist' Turkist' 'Anti-revolutionary', and they were imprisoned. Some poets vvere treated badly by the authorities just for using such words as: The Tien-shan Mountains', 'The Tarim River', 'my country' or 'my homeland' in their poems. The situation became even worse during the Cultural Revolution. Many vvriters and poets vvere punished, imprisoned and exiled for allegedly being 'Pan-Turkist', 'Nationalist' or 'Separatist'. As a result of these aetions, Uighur literatüre suffered greatly.
After the death of Mao Zedung (1976), because of the policies of liberalization and establishment of good relations with the West, some changes vvere seen, especially after 1980. The new administration of China has allovved a slightly freer market economy. in order for China to develop friendly relations with Turkey and the Islamic Arab countries and to reduce the influence of the then Soviet Union in Eastern Turkestan, religious practices and works vvere given more freedom. The mosques were reopened. Many Uighurs who lived in Turkey, Pakistan and Saudi Arabia vvere allovved to visit their relatives in Eastern Turkestan. The Uighurs who vvanted to visit Mecca vvere allovved to perform their pilgrimages. A softening in the policies of national education and national culture tovvards the minorities vvas also observed. As a result of these aetions, the literary and cultural activities began to be revived in Eastern Turkestan. Before 1980 there vvere three printing houses for Uighur-Language publications:

Sinjyan Helik Neshriyati, The Uighur Section of the Pekin Milletler Neshriyati and Şinjyan Helik Maarf Neshriyati mostly published Uighur translations of [the] Chinese works. Since 1980, new printing houses such as: Şinjyan Tibbi Neshriyati, Şinjyan Yaşlar ve Ösmürler Neshriyati, Şinjyan Pen-Teknik Neshriyati, Şinjyan Katnash Neshriyati, and Kashgar Uygur Neshriyati have been opened. A number of literary journals such as: Tarim, Köprük Miras, Bulak, Cholpan, Dünya Edibiyati, İli Deryası (İli), Kashgar Edebiyat-Saniti (Kashgar), Turpan, Kumul Edibiyati (Kumul), Bostan (Korla) Tenri, Tog (Urumçi), and Ependi (Urumchi) have appeared since then, and thus Uighur writers and poets have found it easier to publish their works.
Historical themes became very popular among Uighur writers after 1980. in order to increase and strengthen national pride and consciousness, Uighur writers picked out important historical events and personalities and used them in their works. Here are some examples:

• Abdullah Talip's novel Kaynam Orkishi, vvhich was published in 1981, is based on the life and struggle of the nationalist poet Lutpullah Mutellip, who participated in the 1944 uprising.
• Abdurrahman Kahhar's novel /// Derya Dolkunliri is about the uprising that took place in the İli region betvveen 1944-49.
• Mehmet Şaniyaz's novel, entitled Abdulhalik Uygur, described the national struggle of the poet A. Uygur. ,

Other works that treat similar topics are: Hevir Tömür's novel Mola Zeyd'in Kissesi; Tiyipcan Hadis' short story 'Planvan Keldi'; the novel of the young Uighur writer Gayret Abdullah entitled Tash Abide; Mehmet Ali Zunun's dramas Rabia-Seydin and Amannisa Khan; Turti Samsak's novel vvhich was published in 1986 entitled Ahirettin Kelgenler, Ahmet Ziyayi's long epic poem called 'Rabia-Seydin'; Ehtem Ömer's novel Ah Rahmsiz Darya; Tohtaci Rozi's epic poem 'Nuzugum'; Abdurahim Ötkür's novel İz, Seyfeddin AZİZİ's long novel, Satuk Bughra Khan, ete.

Among these works, the last two have drawn more public attention. A. Ötkür's novel İz deals with the political and historical events that took place in Eastern Turkestan, mostly in Komul, betvveen 1912 and 1944. The heroes of the novel are Tümür Helfe

Amankul and Hoja Niaz Haji. Yang Tseng-hsin and Nezer Veng are the representatives of the forces of evil and oppression. Tümür Helfe is a historical personality who defeated the joint forces of the Chinese government and Kumul principality and is one of the genuine heroes of the Uighur historical scene who gave the Uighur people courage and national consciousness.

Seyfeddin Azizi's novel, entitled Satuk Bughra Khan, is truly a historical novel. As understood from its title, it deals with the events that took place during the reign of the Karakhanid Sultan Satuk Bughra Khan. Since the Karakhanid period is regarded by many as the golden age of Uighur history and Satuk Bughra Khan, who promoted the adoption of the Müslim faith among his people, as the most important Sultan, it is not surprising that his reign was chosen by the writer as the setting for his novel.

Another important subject for the post 1980 literary works are the events of the Cultural Revolution (1966-76). That period is portrayed as the darkest and most ruthless of recent history and the Chinese chauvinist policies that were applied in Eastern Turkestan and elsev/here are severely criticized in the literary
\works.

Zordun Sabir's novel entitled İzdinish, which was published in 1983, and the long poem of Mehemmet Jan Rasjdin, entitled 'Jahil', are these sorts of works.

Other themes, such as love of country, feelings of affection and equality among nations are also used in the artistic compositions. For example, Tiyip Jan Ali discusses unity and equality among nations in his poem called 'Millet Hakkida' and rejects any national and cultural chauvinism: 'o millet...'

(One nation is a heap, another is a beautiful aroma; one nation is a doormat at a threshold, another is a jewel at the place of honour. How is such a thing possible?)

Unfortunately there was not even one Uighur novel that was \vritten before 1978. Between 1978-87, 15 novels were \vritten. This may seem a small number for countries of developed literatüre, but in comparison with the pre-1978 period, it is a big development for Uighur literatüre. A few sereen plays have been written since 1983 and some of them filmed: i.e. M. Emin Hezret's Rena'nin Toyi, and M. Ali Zunun's Üch Yash.

in short, it can be said that between the end of the 1970s

M»
and the beginning of the 1980s, Uighur literatüre entered a new plase.
The study of these fresh literary and artistic creations is one of the important tasks of scholars and critics who deal with modem Central Asian Literatures.
Lastly, it should be added that despite the political oppression and assimilation policies that have been applied to them, the Uighur Turks, who have an original and rich cultural history, have kept and developed their culture, traditions and own existence through a fierce struggle.
Reference
1. Mehemmet Emin Kurbani 'Vetenperver Alim ve Şair Ab-dulkadir AZİZİ1, Kaşhgar Edebiyatı 1981, sayı: 2, sayfa: 42-43.*
Central Asia Survey (1993) 12 (4) London.
.<¦
* Central Asian Survey (1993) 12(4)
LYCiLR'URKl.IRI

THE UİGHUR TURKS OF CENTRAL ASİA
(translated by Dilber Twaites)
The Uygur people are one of the Turkic groups vvho have a long history of political and cultural tradition.
Through history, the Uygur Turks have, along vvith other fraternal Turkic peoples, established large nations in Central Asia and in Eastern Türkistan. The first of these vvas the Great Orkhon Uygur Khanate from 745 to 840 AD, vvith its capital at Karabalgasun. The Gansu Uygur State (in modern Gansu Province of China) vvith capital at Ordubalik (Cimisar) and the Idikut Uygur Turkic State vvith its capital at Beshbalik vvere from 830 to 1275 AD. This nation included the regions of Kumul, Turfan, Urumchi, Karashehir, Kuchar, and Aksu. The Karahan established by Uygurs together vvith Karluk Turks from 870 to 1213 had Ordu Kent (Kashgar) as its vvinter capital and Balasagun as its summer capital. The Saidiye Uygur state (1514-1678) had their capital at Yarkand. From this time until the first Manchu Chinese occupation in 1759, vvas the reign Hocas (the Hoca peri od). A rebellion of the East Türkistan people in 1863 against the Manchu Chinese occupation and cruelty resulted in the establishment of Kashgaria under the leadership of Yakub ; Beg, vvhich continued until the second Manchu Chinese occupation in 1877.
in tne tvventieth century, as the result of heroic struggle, the Uygur Turks tvvice established an East Türkistan national state. The first of these vvas in 1932, vvhen East Türkistan (Uygur Turks), by armed struggle against Chinese occupation and tyranny, established the East Türkistan Islamic Republic vvith Kashgar as its capital on 12* Noverber 1933. The Second East Türkistan Republic vvas established in Gulja (İli) on 12th November 1944 as a result of rebellion against Chinese colonisation and tyranny in northern East Türkistan. Based in the districts of ili, Chevchek and Altai, it lasted until the Red Chinese occupation of 1950. ;

MAHMUT KAŞGARLI
Just as in history the East Türkistan nations had been overthrown by China, Russia, and Brittsh Imperialism, in 1933 and 1944 the East Türkistan republics were also overthrovvn by secret agreements and cooperation between Communist Soviet Union and Communist China.
in East Türkistan, which is the golden cradle of Turkic culture and civilisation, throughout history has struggled against Chinese occupation and expansionism to stop Chinese occupation spreading to Western Türkistan. The Turkic people of East Türkistan, especially Uygurs, not only contributed to the traditions of state administration, and culture in their own state, but also played an important role toward other Turkic peoples, their nations, trade and economic development.

As we know, East Türkistan is placed in Asia at the centre of the Silk Road. This road before opening of the sea routes from the old vvorld, was one of the three important trade routes linking East and West trade, culture and civilisation. This road started from China, passed through East Türkistan and continued ali the way to Iran and istanbul, then through the Mediterranean to Italy. Because East Türkistan was a bridge between eastern and \vestern trade routes, it played a large role in the trade and economic development of several other Turkic nations.

From ancient times, the Uygurs lived in a region where three majör cultures (Ancient Chinese, Ancient Indian, and Ancient Greek); three majör religions (Buddhism, Christianity and islam) and three majör language groups (Ural-Altaic, Sino-Tibetan, and Indo-European) and three majör economic sectors (Animal Husbandry, Agriculture, and Silk Road Trade) contacted each other. Therefore Uygurs were able to contribute to Turkish culture and civilisation as well as to vvorld culture. in developing their rich cultural heritage, East Türkistan and the Uygur Turks assumed a very important place in Turkish culture and cultural history.

During this history, the Turks of East Türkistan, in order to stabilise the nations that they established, developed the trade and economy, and parallel to this also developed and improved their cultural and civic aspects of their society.

The Uygurs both protected their own cultural and civic tradition, and also placed importance on accepting new elements from other cultures and civilisations. in order to renew if anri

improve it. This is noted as a sign of the richness and openness of Uygur culture.128

The Uygur Turks culture and civilisation developed greatly especially between the 8th and 13* centuries. After the collapse of the 2nd Göktürk state, the Uygur Khanate appeared on the stage of history between 745 and 840 AD. During this period, there were many changes and developments in Turkish culture. When the Uygur Khan Bogu Khan travelled to China in 762 AD, he adopted the Manichean religion and spread it in his country. Under the influence of the religion of Mani, the Uygurs began to change their lifestyle from nomadic to a sedentary, built the city of Karabalgasun, and transferred their capital to it from Otukent.

in the events of 840 AD, the Orkhon Uygur Khanate was overthrovvn. From this time, Uygurs began to migrate to Gansu, Turfan, Yedisu, and the Tarim Basin. There they mixed with fellow occupant peoples, they continued their transition to a settled style of life. They established and developed the cultural centres such as Beshbalik, Idikut, Balasagun, and Kashgar. Uygurs were at the forefront and played an important role in the transition of Turkish peoples from nomadic to settled life and urbanisation. in the history of the Turks, the first cities vvere established by the Uygur Turks.129 The Uygur Turks also have a special place in Turkish cultural history concerning language and literatüre.

in the history of Turkic language and literatüre, the Uygur era begins after the Göktürk era. in the Idikut Uygur state, where Buddhism, Manichaeism and Nestorian Christianity coexisted, this produced new developments in language, literatüre and the arts. Uygurs vvere alv/ays öpen to the developed civilisations and cultures of other nations They accepted many elements from Chinese, Indian, Iranian, Arab, and Byzantine cultures and civilisations, utilising them and developing them within their own culture. They also gave back many elements to their neighbouring cultures. To put it another way, Uygurs accepted

128. Fen Wenlien: Chinese General History, Vol 2 (in Chinese) Beijing 1965, p525

129. Prof. Dr. Farouk Sümer: Old Turkish People: Uygurs Historical Journal nf the Tnrkish World no 98 p. 7, istanbul 1995.

useful elements from East and West, and also contributed useful elementsto both from their own civilisation and culture. in the Idikut Uygur state there was great development of Uygur language, literatüre, arts and publishing.
After the Göktürk (Orkhon) script, the Uygur alphabet was developed on the basis of the Sogdian script, playing an important role in Turkish orthographic history. During the Uygur Khanate period, Manichean, Buddhist, and some Karakhanid Islamic works were written in this alphabet. This old Turkish alphabet, developed by the Uygurs, was used by ali Turkic peopics. The Mongols ended the Uygur era, but they also accepted their strong culture. Uygur script, Uygur secretaries and Uygur officials took över the Mongol civil service. The Laws of Timur and the commanders of the Golden Horde were always v/ritten in this Uygur script. Until the end of the lS^Centnry, formal writings, diplomatic correspondence, and inscriptions on coins, ali continued to employ the Uygur script.
in the last hundred years, archaeological digging at the ruins of Idikut (Yargul), capital of the Idikut state, resulted in discovery of unprecedented written relics and fragments revealing the ancient Turkic culture, and Uygur language and literatüre, in 840 AD, the capital Karabalgasun was taken över by the Kyrgyz, and a large number of the Uygur migrated to the Northeast of Tengri Dag (Tien Shan), Turfan Basin and Tarim Basin. The Uygurs migrated to these places, and mixed with the local compatriots who were already living their. A small number of these people remained Manicheans, but the majority reverted to Buddhism. This is clearly shown in the paintings and Uygur literary texts of Bezeklik. Uygurs translated" Buddhist and Manichean texts into Uygur from Sanskrit, Tocharian, Sogdian, and Chinese. Through the processes of such translation and time, new foreign words entered the Uygur language from old Iranian, old Indian, Sogdian, Chinese and Tocharian. During this period, the Uygur Khanates were comparatively privileged and of high cultural level among the Central Asian Turks. They were especially successful in combining nomadic pastoral culture and sedentary settled culture.130 Written relics found in ali kinds of Buddhist,
r
130. Ahmet Caferoglu, Old Uygur-Turkish Dictionary; İstanbul University Literatüre Department Publishine House. 1968. r> VIII
Manichean, and Christian places of worship provide a rich national source and demonstrate a high level of Uygur language, literatüre and culture. These relics include writings about astronomy, medicine, and fortune-telling.131
Altogether there are more than 800 of these relics written in Uygur script. They include poems, stories and dramas about Buddhism and Manichean religion. The most important of these literary works are Oguzname, Altun-Yaruk, Chashtani, Ilig Beg, iki Tiginin Hikayesi, Buyuk Maymun Patmaral, and tile 27-scene drama Mayatresimit. One of the Uygur Manichean poets Aprinchur Tigin wrote beautiful poetry. This poet has an important place in the history of Uygur literatüre, because this is the first poetry of which the author is known. Other than these, the names of Kiki, Pratya Shiri, Chinashiri, Chisuin Tutung, Asig Tutung, Shing Sun Shila are mentioned as Buddhist Uygur Turkic poets.
The Uygur Turkic culture and literatüre had its golden age during the Karakhanid period. in 935 AD, under Sultan Satuk Buğra Khan, adopted islam as the national religion and spread it throughout the Karakhanid State, opening the door to the birth of the first Turkic Islamic literatüre. The epic of Kutadgu Bilig, which concerns knowledge of statecraft, provides insight into the Turkic philosophy and tradition of the state. it was presented by its author Yusuf Has Hacib in 1069 to the Karakhanid rule Tavgach Buğra Khan.
in 1075, Mahmut Kashgari completed the first Turkic dictionary and Turkic cultural treasure of the Karakhanid period, Divan' u lügat'il Türk, written in Hakaniye or Kashgar Turkish, and

presented to the Abbassid Khalif Abul Kasim Abdullah Muktedi bin Emrullah. "Atabetu'l Hakayik is a didactic epic in quatrain form written by Yuknekli Edip Ahmet. These rare works are important not only linguistically but also as literatüre. These valuable treasures effected the Turkish language and literatüre of later eras.

The Karakhanids both formed strong political bonds among many Turkic tribes, and also created a state strueture and tradition.' in addition, they made their language a literaiy language. The Karakhanid language and culture developed from the Uygur

language of the north east and the spread of Islamic culture from the west. The Karakhanid literary language, known as "common Türkistan Turkish", had a majör offect on the evelopment of later developed written languages and cultures. in short, Uygur Turkish played a very important role in the development and rise of Turkish language during the old and middle eras of Turkish language. According to Dr Zeki Velidi Togan: Uygurs were comparatively strong and higher in cultural terms among the Turks, and because of this their language served as the vvritten language for other Turks.132 Concerning the place of Uygur Turkish in Turkish culture, Prof Ahmet Caferoglu advanced these views:

"From 5th century, Old Uygur Turks, first among their own tribes, and later with the other Turkic nations, achieved political unity and played an important role in the development of Central Asian language and culture. in addition, these Uygurs especially during culturaliy barren times in Central Asia's culture, maintained the standing of Turkish language and culture Uygur Turkish were in every way takers as well as givers, so Uygur language became the international cultural language of Central Asia' N.A. Bashkakov makes the same point more clearly: "Uygur language and literatüre affected and formed the literary language of future eras; that is to say, the language of the first Karakhanid times (10-12 Century), the Oguz-Kipchak literary language (10-15 Century); the literary language of the Golden Horde (Altun Ordu) (earlier era 13-14 Century), Old Uzbek language (15-19 Century); Old Türkmen language (17-19 Century) and other languages.134 Dr Reshit Rahmeti Arat noted the important place of Uygur Turkish in the history of Turkish languages: Uygur language is the turning point in the history of Turkic languages. To understand the differences between many words in modern Turkic dialects, we look to the Uygur Turkish era as the reference mother tongue.... The road to the history of Turkish language passes through the Uygur Turkish era. Because the Uygur Turks had a culture established since the 9* Century, in the 13* Century, across the whole of Central Asia, they assumed the

132. Zeki Velidi Togan, Turkish Tatar History, Kazan 1914, p 26
133. Caferoglu op cit pp VII-VIII.
134. N.A. Baskakov, "Türk Tilleri", International Publishing House, Pekine 1986, p 71
135. Prof Dr Reshit Rahmeti Arat, Makaleler, Vol 1 p 398-402

position of cultural educators to the Turko-Mongol peoples. So the Uygurs, över this long period, held a position of cultural leadership.136

Through history, rulers of Uygur states supported and protected local and foreign historians, poets, scientists, artists and musicians within their palaces. "Uygur statesmen gave great importance to the development of science, literatüre and the arts.137 For this reason, science, literatüre, visual arts and music demonstrated great development among the Uygurs between 9-17th Centuries.

The visual arts of the Uygurs included Buddhist, Manichaeist, and Islamic religious art works. "The true representatives of Old Turkish visual arts were artistically talented Uygur Turks." The oldest known examples of Turkish painting are the 8-9th Century Buddhist and Manichean frescoes and miniatures discovered in the ruins of Old Uygur cities. Priest, benefactors, and musicians are portrayed in these paintings. The most important Uygur Buddhist paintings are in the Turfan Murtuk district at Bezeklik and near Kuca at the Thousand Caves. A significant part of these wall paintings were taken to Germany at the beginning of the 20* Century under the leadership of the German archaeologist Albert von Ie Coq, and are now exhibited at the Berlin Ethnographical Museum. After the Karakhanid era there were developments among the Uygur Turks in the art of Islamic painting. The Uygurs were also advanced in printing and publishing technologies. They used paper for book printing. The paper was different to Chinese paper. it is known from historical documents that the Uygurs manufactured their own paper. As a writing device, the Uygurs used a bamboo pen. Relatively unimportant documents were written with a Chinese brush. Historically there was a great demand for Buddhist texts, so printing was employed. in 9th-10th Century the Uygurs employed a printing method different from the Chinese stone block printing technique. The Uygurs were the first to employ the use of hard vvooden movable type of the Uygur letters to print books. Up to now, our oldest known documents written in books or on paper are those of the Uygur Turks. .,

136. Caferoglu op cit p.VIII
137. Prof Dr Oktay Aslanapa, Turkish World Handbook, Vol. 2, Ankara 1992, p.366.

"The Uygurs had ballet, orchestra, and primitive theatre. The art of story-telling was very advanced".

East Türkistan, the homeland of the Uygur Turks, is known in history as "The land of song and dance". Between S^-17* Century Uygur music and dance developed greatly. The Uygurs used a variety of musical instruments. The Uygurs, together with other groups, influenced the music of other countries such as China, Iran, Arabia. Within Uygur music a special place is held by the classical "Twelve Mukam". The Uygur twelve mukam are the spiritual product of centuries of the Uygurs collective endeavours. The Uygur twelve mukam have a traditional construc-tion, öpen musical individuality, perfect musical body, and rich sound tone. it is a musical dictionary. The twelve mukam have an important place in Turkish musical culture and world musical history. it is a great musical dictionary that contains the national history and lifestyle of the Uygurs Turks över a long period. it uses musical language to express experience of difficult and happy days. The word "Mukam" is a variation of the word "Mekeuma". in the dialect of the Uygur Turks who lived in the place previously called Kösen, now called Kachar, the word "mekeuma means "big tüne". This word sounds similar to the Arabic word "makama", meaning "living place", so the Arabs also began using this term in music. Betvveen 13th-7th Centuries the twelve mukam passed through a period of development in harmony and richness of form, and reached new levels. The acceptance of musical elements from East and West was very important to the development of the Uygur twelve Mukams. Majör roles in this development of the twelve mukams were played by the ruler of the Saidiye Uygur state Abdulrashit Han, the poet musicologist Kadir Han Yarkendi; and rhe poetess Amanissa Han.

The twelve mukams are composed of 36 sections, 71 melodies, and 240 musical tones. The duration is twenty-four houns. The full range of the twelve mukam is of such a grand scale as has never been seen. These twelve mukam influenced the mukams and music of many different Turkish groups. Uygur Turkish culture continued its historical progress in language,

literatüre, visual arts and music by throughout history aceepting the good parts from other developed nations and their own

ihiH

fraternal cultures, and having other cultures accept many things s . from Uygur culture. The Uygurs are one of the most important contributors to the cultural progress of the Turkish world' 9.

After the Karakhanid period, the era of Chagatai language : and literatüre brought forth many master orators and poets such as 14-15* Century poet Sakkaki, the poet Ebeydullah Lutfi, the i 16th Century poet Yarkendi (1560-1572); the poetess Aminissa : Han (1534-1567). At the end of the 17* Century and beginning of the 18* Century was the poet Mohamed Emin Hojam Kuli (1634-1724); the poet Mohamed Siddik Zelili (1682-1743); the lyric poet Nobiti (1679-?);. Mollah Elemshah Yari (1700-?). in the second half of the 18* Century, East Türkistan was invaded by the Manchu Chinese, and the Uygur Turks were faced with captivity and the Chinese policy of keeping Uygurs ignorant. There was also an internal power struggle concerning the Hoja-Ishan. This began a dark age in which Uygur culture and civilisation went backwards. But Uygur Turks who had a deep-rooted culture and tradition resisted Chinese oppression and were able to protect their own language and culture.

From the end of the 18* Century and in the 19* Century, many scholars, poets and writers came forward in Uygur Türk literatüre. For example the great epic poet Abdurahim Nizari (1770-1848); the poet Turdi Nazim Geribi (1802-1862); Nuruz; Ahun Ziyai; the outstanding epic poet Mollah Shakir (1805-?); the famous poet Mollah Bilal bin Mollah Yusuf (1814-1889); Seyt Mohamed Kashi; the famous historian and poet Mollah Musa Binni; Molla Eysa Hoja Shayrami (1836-1917); the poet and writer Sabir Ahun Binni Abdulkadir (1840-1920); the scholar and writer Abdulkadir Abdulvaris Azzizi (1826-1924). in their work, they reflected the just struggle of the Uygur Turks against Manchu Chinese imperialism, the struggle to attain freedom and independence, and to rescue their people from ignorance. They struggled, with the pen as their only weapon, for the objective of saving the developing the culture of the Uygur Turks. For this they gave their own lives. From the day that East Türkistan became a colony of China, up until the present day, East Türkistan's cultural and civic development has been handicapped and its national culture has faced destruction. The Uygur Turks who have a deep-rooted cultural background struggle to protect their own national culture.

¦¦¦\\i-b

139. Sümer op. cit. p.7

.:' Although in Turkish history the Uygurs were one of the cultured groups, their descendants, the Uygurs of East Türkistan, today are very much left behind in cultural and civic arenas. The only reason for this is that in the history of Chinese rule, they have exploited East Türkistan economically, created extreme poverty, and their chauvinist cultural imperialist policies have ' subjected the local people to cultural assimilation. Today's Uygur Turks live their lives under pressure, full of suffering and poverty, and because of this they have no opportunity to develop their culture.

The Chinese commumst rule of today not only obstructs the East Türkistan Turks from developing their culture and civilisation to reach the level of the developed countries, but also takes ali kinds of ways and means to destroy the national culture, and assimilate and sinicize

the Uygurs. The cultural and educational policies and means used for implementing Chinese rule on the East Türkistan Turks are:

1) The Chinese rule uses chauvinist educational system that discriminates against Uygurs, limiting the Turkic youth of East Türkistan from receiving university education. Injustice in education has reached a very high level. Han Chinese account For 70% of those accepted into university and vocational high schools. The remaining 30% consist of Uygurs, Chinese Muslims, Mongols, and Xibo. According to the population, the proportions are 30% Han Chinese and 70% Türk and other ethnic groups. But in acceptance to university and vocational high school is in the opposite proportion.

According to Chinese official statistics of 1985, out of every 10,000 of population, 42 receive tertiary education, but among Uygurs in East Türkistan there are only eighteen. Even this number must be an exaggeration. in East Türkistan the Chinese elementary schools, middle schools and high schools are more numerous in proportion to the population of Han Chinese. Schools for the Turkic peoples are much fewer. Standards of equipment in schools are also different with Chinese schools equipped very vvell, while Turkish schools suffer from lack of educational resources.

it is forbidden to teach national history and culture at any level of school. in the Iast 3-4 years, with introduction of a system to accept paying students in universities, many Turkic high school students were unable to go on to um'versity because

I'K

of poverty. Today the level of illiteracy in East Türkistan is 60%, and there is no action on the part of the government to improve the level of literacy, because ignorance helps the Chinese government.

2) in East Türkistan the Chinese government controls and limits Uygur nationality publishing and printing activity, and obstructs the development of nationality publishing. Today in East Türkistan ohly 16% of published material is Turkic. The other 84% is in Chinese. Middle and High School text books are out of date and because of the lack of Turkic language publishing capability the numbers of text books are insufficient. Ali university text books are in Chinese, so under this condition Uygur nationality students are at a disadvantage compared to Han Chinese. The Uygur people of East Türkistan, who contributed to the whole of Turkistan's Turkish language, tradition and culture, now don't even have a contemporary Encyclopedia or contemporary descriptive dictinonary.

3) The chauvinist policies of Chinese rule forbit Uygur Turkish to be used in some university faculties, such as medicine. in such universities, Uygur teachers are required to speak Chinese to Uygur students. in this way, their Uygur language is prevented from becoming a scientific language. Uygur academics and writers are prevented from writing works on their nationality and history, and various pretexts are used to incriminate any such writings. Under accusation of "nationaiism" or "splittism", resulting in severe punishments, East Türkistan intellectuals and writers are prevented from writing about issues of nationality.

From 1950 until the present, many Uygur vvriters, poets and scientists have been imprisoned, executed, or punished in various ways under accusations of these Chinese rules concerning "splittism", pan-Turkism", "pan-Islamism", or "counter-revolution". This policy of human rights abuse is continuing. Our writers, such as Turgun Almaş, who writes a genuine "Uygur History" and "Uygur Literary History" have been put under house arrest.

4) East Türkistan Uygur academics who have been invited to International academic conferences and symposia are not pennitted to attend, pursue contacts, or make academic discourse.

5) Chinese rule has opposed and restricted important areas of our historical and national eritage, which is the collections and research of our books of history, science, and literatüre, and

their presentation to the public. in political campaigns conducted in East Türkistan since 1950, and especially during the Cultural Revolution, tile precious cultural inheritance of the Uygurs, historic literary and scienec books, were collected by poliçe and burned in poliçe stations, on pretext of being "black elements of PanTurkism, Panislamism, and feudalism". The reason for this is to leave the Uygurs lacking their own historical and cultural inheritance, to create people without identity, and then place them within Chinese culture with no knowledge of then national history and cultural tradition, transforming them into a people without national consciousness or identity. This policy continues until today.

6) Chinese rule seeks to erase Uygur national festivals from their memory, by forbidding Uygur Turks from celebrating their traditional national festivals. The Chinese prohibit community celebration of the historic New Year or Spring festival "Nevruz" that is common to Uygurs and ali Turks, not even allowing a single day off. On the other hand, Chinese New Year is celebrated" for weeks, with public holidays, in China proper as well as in East Türkistan.

7) Chinese rule is destroying the historical national architecture style of the Uygur Turks, used in houses and building construction. in the towns of East Türkistan, houses and building are being built with "ravaks", which have a special meaning in Chinese architecture. Those "ravaks" are changing the characteristics of Uygur towns, and causing them to resemble old towns in China proper. The Uygur Turks demonstrate their rejection of these "ravaks" vvhich have been imposed by Chinese orders on a small number of puppet Uygur administrators, with the follovving words;

"Tumur davamet yalakdur Timur Davamet is a crawler
Yusuf Eysa makes ravaks What can we do, brothers Abdul-Ehet is a yes-man
Yusuf Eysa ravakdur Kandak kilimiz halayik Abdul-Ehet omakdur"

there are statues erected of the characters from the Chinese novel "Journey to the West": Tang-Shang, Zhu Bajie and Sun
Wilkong.

8) During 110 years of Chinese rule they have not only changed the name of East Türkistan to "Xinjiang" meaning "new borderlands" or "new territories", they have also changed the historical names of cities, towns, rivers and mountains into new Chinese names. For example Yarkand is called Sache; Kargalik is called Yecheng; Toksu is called Xinha, Chevchek is called Tacheng. These kinds of measures are intended to support China's claim that East Türkistan belonged to China from historical
times.

9) To speed up the assimilation of East Türkistan Turks. China is both violently implementing a policy of Chinese migration into East Türkistan, and also vigorously encouraging a Chinese policy of mixed marriages between Turks and Chinese.

10) in East Türkistan, our valuable built cultural heritage constructed by our ancestors, such as caravanserais, tekkes (Sufi gathering place), public wells, mosques and graves of famous people, are left to fail into ruins with the Chinese authorities not permitting repair and refusing to provide funds for restoration.

in short, the cultural and civic conditions of Uygur Turks in
East Türkistan are bad. As a result of Chinese Communist
chauvinist rule, the national culture of East Türkistan Turks is
being destroyed, and sinicisation policy is handicapping the

development of the Uygur Turks national and traditional culture.
Without freedom and independence in the cultural and
civic arena, it is impossible for the East Türkistan Turks to
establish their place in history and to develop their culture
and civil rights. This kind of freedom and self-determination
will definitely be realised one day, by the grace of God. The
Uygur Turks will take their place in the culture and
tradition of today's world, as they did in history.*
in East Türkistan there is no public statue of Mahmut Kashgarli or Yusuf Has Hacib, who have written great monuments of Turkish culture, but near Rezeklik in the Turfan Murtuk area
Presentation to the East Türkistan Foundation's Second Internatipnal Cultural and Historical Symposium, İstanbul, 21-25 October #96 Central Asia Nonitor, Washington, 1999 V. 4 s. 26-31

>••'"¦ 'vfc' * ¦'! i

TRANSKRİPSİYON

1) Metinlerin transkripsiyonunda uzun e sesi e ile, kapalı e sesi ise e ile,
2) Metinlerin transkripsiyonunda Arap alfabesinde £ ile yazılan konsonant ğ veya ğ ile,
3) ti = ng ile yazılan ses kombinasyonu ise fi veya ng ile gösterilmiştir.
4) Gramer misallerinde Arap alfabesinde J ile yazılan konsonant k işareti ile ifade edilmiştir.

:i;!\;;.;'i;; „„;;', ;..,'^KAYNAKLAR .,¦;/¦

Akyüz, Kenan "Batı Tesirinde Türk Şiiri Antolojisi" İnkılap Kitabevi, s. 38 İstanbul 1995
Andrevv, Forbes "Doğu Türkistandaki Harp Beyleri" s. 180-181, Bayrak Yay. İstanbul 1991
ANSİKLOPEDİÇESKİY SLOVAR, C. 85, s. 194, Petersburg 1984
Almaş, Turgun "Kedimki Uygur Edebiyatı" s. 81-83, 333-335, Doğu Türkistan Kaşgar Uygur Neşriyatı, Kaşgar 1988
"Yusuf Has Hacib, Askeri Tedbirler Hakkında" Kaşgar Edebiyatı S. 5 s. 56-57, Kaşgar 1981
Aslanapa, Oktay "Türk Dünyası El Kitabı" 2. Cilt s. 305, Ankara
1992
Arat Reşit Rahmeti "Makaleler" C. 1 s. 398 Ankara 1987 "Kutadgu Bilig" Metin, s. XXI-XXX TDK. Ankara 1979 "Türk Şivelerinin Tasnifi" Türkiyat Mecmuası no: 10 s. 60-138 İstanbul 1953 A. von Gabain "Dantıpalı Bey Hikayesi" Uygurca-IV B C D s.
52 Horoz Bas. İstanbul 1946 "Eski Türkçenin Grameri" s. 82 TDK Ankara 1988 Barthold "Eserleri" C. I s. 462 Moskova 1968 Baskakov, N. A. "Türk Tilleri" s. 71-72 Milletler Neşriyatı, Pekin
1986 Bilginer, Engin "Yasak Kentlere Girdik" Hürriyet Gazetesi 12
Kasım 1984 s. 13 Caferoğlu, Ahmet "Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü" s. VII-VIII, İstanbul 1968
"Türk Dili Tarihi" s. 55 İstanbul 1984 "Türk Dili Tarihi" s. 143-144 İstanbul 1958 Cari, ahmetullah "Çağatay Edebiyatı Hakkında Bazı Mülahazalar"
Türkistan Dergisi, S. 1 s. 16 İstanbul 1988 Çay, Abdülhaluk "Türk Dünyasında Nevruz" s. 87 Kültür Bak.
Yay. Ankara 1995 "Türkçe Ortak Dil Olacak" Zaman Gazetesi 25 Ocak 2000 s. 17

: Cungo (Çin) Uygur Tarihi ve Medeniyeti Tetkikleri" No: 1 s.

121-159 Şiryan Halk Neşriyatı Urumçi 1998 :'. Çin-Zunjin-Nurbek "Cungotuçö Yuzu Yuyen Sihoyciven" Bijin
Minzuçubenşi 1990 Donuk, Abdülkadir "Türk Kültürünün Çin Kültürüne Tesiri" Doğu Türkistanın Sesi no: 7 s. 54 İstanbul 1985 Elçin, Şükrü "Yurt Duygulan (Antoloji" s. 100 TKAE yay. Ankara 190
Ergin, Muharrem "Azeri Türkçesi" s. 90 İstanbul 1981 "Türk Dil Bilgisi" s. 53-61 İstanbul 1987 Ercilasun, A. Bican "Türk Lehçeleri Üzerine" Türk Dili Dergisi
S. 509 s. 336 Ankara 1994 "Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri" s. 12-19 Kültür Bak. Yay. Ankara 1993
Erkaya, Metin "Özbekçeyi Öğreniyoruz" s. 1-3 İstanbul 1995 ;, Ersoy, M. Akif "Safahat" İnkılap Kitabevi 1966 Esin, Emel "İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş" s. 120-125 İst. 1978.
Fen-Vinlen "Çin Genel Tarihi" (Çince) Cilt 2, s. 525-526 Pekin 1965
Gin-Şimin "Uygur Klasik Şiirleri" Şinjan Halk Neşriyatı Urumçi 1982
Hacıeminoğlu, Necmettin "Karahanlı Türkçesi Grameri" Ankara 1996
Hacı Ahmet "Zuhuriddin Hakim Devrindeki Uygur Edebiyatı"
Bulak Dergisi S. 3 s. 343-347 Urumçi 1982 Hee Soolee "İslam Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması" s. 174
Ankara 1998
Kafesoğlu, İbrahim "Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki
Yeri" s. 4-6 İstanbul 1980 Kaplan, Mehmet "Kültür ve Dil" İstanbul 1972 Karamanlıoğlu, A. Fehmi "Kıpçak Türkçesi Grameri" Ankara
1994
Karaer, Necati "Sevda Kuşları" Türk Edebiyatı S. 264 İstanbul 1995
Kaya, Ceval "Uygurca Altınyaruk Giriş-Metin-Dizin TDK yay.
S. 320 Ankara 1994 Kaşgarh Mahmut "Türk Dilleri Divanı" I. Cilt s. 4-11-86-99-173
II. Cilt s. 460-461 Urumçi 1981-1983

Kaşgarh, S. Mahmut "Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı" Kültür
Bak. Yay. Ankara 1998
"Uygur Edebiyatı" Türk Edebiyatı S. 123 s. 79 İstanbul 1984 Kazakistan SSR Fenler Akademisi "Uygur Edebiyatinin Kiskiçe
Tarihi" Almata 1983 Kirişçioğlu, Fatih "Saha (Yakut) Türkçesi Grameri" s. 27 TDK
Yay. Ankara 1994 Köprülü, Fuat "Türk Edebiyatı Tarihi" s. 168 Ötüken Yay.
İstanbul 1965 Kurban, Muhammet Emin "Vetenperver Alim ve Şair Abdülkadir Abdulvaris Azizi" Kaşgar Edebiyatı S. 2 s. 42-43 Kaşgar 1981 Mallayev, H. M. "Özbek Edebiyatı Tarihi" Taşkent s. 4-137
1976 Muti, İbrahim "İlmi Makaleler" s. 207-209 Milletler Neşriyatı,
Pekin 1990 Muhemmetcan "Turfan Kucu Uygur Edebiyatidin Tallanmalar"
Turfan Edebiyatı S. 2 s. 53-59 Turfan 1986 Orkun, H. Namık "Prens Kalyanamkara ve Papamkara
Hikayesinin Uygurcası" s. 18-19 İstanbul 1940 Osmanov, Mirsultan "Hazirki Zaman Uygur Tilinin Lopnur
Dialekti" Türk Tilleri Tetkikati-2 s. 63-64, Milletler Neşriyatı
Pekin 1983 Ögel, Bahaeddin "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş
Devri" TDK Ankara 1955 Renim, Kasım "Azak Mahallesi" Kaşgar Eskişehir Edebiyatı Dergisi S. 2 s. 92 Kaşgar 1981 Sami, Şemseddin "Kamusu'l-A'lam" Milıran Matbaası Cilt 3 s. 1876 İstanbul 1891

Sinanoğlu, Oktay "Türkçe" s. 284-285 Bursa 1999 Silahdaroğlu, Fikri "Günümüz Türkçesiyle Kutadgu Bilig
Uyarlaması" Kültür Bak. Yay. Ankara 1996 Süleymanov, Hamit "Ali Şir Nevai- İlk Divan" Özbekistan Fen
Neşriyatı S. 60 Taşkent 1978 Sümer, Faruk "Eski Türk Elleri Uygurlar" Türk Dünyası Tarih Dergisi S. 98 s. 5-7 İstanbul 1995 Şin-Si "Eski İdikut, Yargol Şehirleri Hakkında" Şinjan Gazetesi
23,09,1980-Urumçi Tarlan, Ali Nihat "Makalelerden Seçmeler" AKM yay. S. 128
Ankara 1990

Tekin, Şinasi "Maytrisimit (Mayt reya ile buluşma) Uygurca İbtidai Bir Dram" s. 41,188 Sevinç Mat. Ankara 1976
"İslamiyet Öncesi Türk Şiiri" Türk Dili Dergisi s. 7-8 Ocak-1986
Timurtaş, F. Kadri "Eski Türkiye Türkçesi" s. 26 İstanbul 1987 "Türk Dünyası El Kitabı" 2. Cilt s. 366 Ankara 1992 "Türklerin Altın Kitabı" Tercüman Cilt 2 s. 138 İstanbul 1990 Togan, Z. Velidi "Türk Tatar Tarihi" s. 26 Kazan 1914 Ural, Yalçın "Kaşgarlı, Mahmut Amca" Milliyet Gazetesi 31.10.2002 s. 8 İstanbul
Yusuf Has Hacib "Kutadgu Bilig" s. 240-500 Milletler Neşriyat Pekin 1984
Yusuf, İsrafil "Kedimki Uygur Yazma Yadikarlikliridin Tallanma"
s. 213-215 Urumçi 1983 Yüce, Nuri "Türk Dilinin Tarihi Devreleri ve Bugünkü Lehçeleri" Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Muharrem
Ergin'e Armağan XXVII Ankara 1996 Zülfikar, Hamza "Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları"
Ankara 1991

'.",8 •¦ >

'!"¦,
1 ",'• ,¦
.. i 1>
i ,
A <¦
-A-
A. M. Şerbak, 73
A. Stein, 90
A. VonGabain, 31,34,73
A. Von Le Gog, 21
A.B.D., 39
Abbas Huşur, 212
Abbasiler'in 27. halifesi, 119,138,149
Abbasiler'in 27. halifesi Ebulkasım
Abdullah muktedi Binemrullah,
119
Abdarma Kaşa Vardı, 88 Abdul-Ehet, 27 Abdulhalik Uygur, 99, 100, 101,
106, 234, 283, 296, 297, 300 Abdulhâmid Sabır, 107 Abdulhey Rozı, 107 Abdullah Talip,
110,300 Abdurrahim Nizârî, 91, 132, 170] Abdurrahim Ötkür, 104, 105, 106,
107, 108, 110, 111,233,235,236 Abdurrahman Bey, 99 Abdurrahman Güzel, 228
Abdurrahman Hocam, 81 ,...-¦ Abdurrahman Kahar, 111 , ,:. ,, Abdurrrahman Cami,

229 Abdurusul Kirem, 146, 147 Abdülaziz Maksum, 104, 107, 283 ,.:, Abdülhamid Hacı, 175
Abdülhamit, 132, 239 Abdülhamit Ruzî, 132 Abdülkadir Abdülvaris Azizî, 23, 94,
95, 96, 97, 107, 170, 216, 283 Abdülkerim Hoca, 107 Abdülkerim Satuk Buğra Han, 151
Abdülraşit Han, 22 v :;!-;¦
Abdülşekur Yalkın, 104 ;v.;, ı^.v Abdurrahim Tohtı, 175 ,,, ,; ,., ¦..
Abdürrezzak Bahşı, 152 Ablıznazır, 107
"A-çı-na" Bozkurt Oğullan, 83 açkuç, 258
Afganistan, 11,201,252 Afganistan Türkleri, 238 : Afrasıyap, 139 Afrika, 97 ', Afrika'daki
Türk Devleti, 209
Agamas, 88 ; . : ,
"¦ Ağaç At, 81 ;Cv'
Ahiretten Gelenler, 111 ,, , ..,,;. ahlak, 152, 163, 164 :';/¦, s. V .•,' ' Ahlâk-ı
Cemiliye, 91 ;' W .. . V ¦ ahlaklı, 159, 160 ahlaksız, 159 ; Ahmed Kemal İlikul, 94, 95,
214, 215
Ahmed Yesevî, 283 ;; Ahmed Yüknekî, 32, 90, 283 : Ahmed Ziyâî, 106 '.'. Ahmet Ahun,
92 ¦ Ahmet Caferoğlu, 19, 20, 21,81 ,' Ahmet İgemberdi, 107 »;,'
; Ahmed Kemal İlikul, 214, 215 Ahmet Zeki Velidî Togan, 153 Ahmet Ziyâî, 111 .
.,. A
Akdeniz, 16 , . ,.
Aksu, 12, 15 .¦'<¦
Aksu vilayeti, 110 . y
Aksu-Edebiyat Sanatı, 110 , , Aktu, 113, 171 :;;•'
Aktu ilçesi, 113 : ,,, , ,
Alım Ahun, 108 , ;
;. AliEmiri Bey, 120 , . ,
' Ali Şir Nevayi, 35, 38, 9i,.$9,23& 256,269,285 ';; .'"].
Alihan Törem, 102 "'•'.,..' .,.."

Alman dili, 284 Alman teknolojisi, 209
Almanya, 21, 39, 87, 88, 152, 195
Almanya arkeoloji grubu, 87
Alman, 248
Alp Arslan Hân, 138
Alp Arslanlar, 97
Alp Tonga, 185
Alptigin mezarı, 134 V'"
Altay, 12, 71, 101, 102, 103i; 104, 111,114,116,203,227
Altay dağlan, 116, 240 '
Altay neşriyatı, 103
Altaylar, 251
Altayhlar, 265
Altın Ordu edebî dili, 20, 43
Altınordu Yarlıkları, 18
Altun, 31,45, 82, 87, 88, 115, 116, 117, 118, 181, 189,307,308
Altun Yaruk, 19,31,87,88
Altun, Köl, 115
Aman Nisa Han, 91
Amankul, 112, 301
Amannisa Hanım, 22, 170

Amerika, 97, 184
Amerikalı Kızılderilileri, 265
An'anevi tıp ilmi, 177
Anadolu, 184 :
anayasa, 163
"Ang" gazetesi, 95
ansiklopedi, 128, 136, 149
ansiklopedici, 152
An-tsang H(a)nlin Keyşi, 86
Appak Hoca Camii, 172, 174
Aprınçur Tigin, 19, 86, 115
Ara Havarka, 88
Arap, 17, 22, 32, 34, 37, 45, 46, 47,
48,49,90,91, 118, 120, 123, 132,
136, 137, 138, 142, 152, 153, 154,
157, 168, 174, 180, 181, 229, 252,
277,278
Arap Abbasiler halifeliği, 138 ;ilV Arap alfabesi, 47, 252, 278, 281 i ' Arap asıllı Uygur alfabesi, 153 Arap dili, 142 : , ,v //'
Arap Dili ve Edebiyatı, 209 ' \>\;: Arap dünyası, 157, 252 *•.
Arap kökenli alfabe, 252 ¦ „.....
Arap kültürü, 142 ": '
Arap tarihi, 209 ¦
Arap ve Fars edebiyatı, 90 Arap yazısı, 34
Arap yazısı esasmdaki Uygur alfabesi, 277
Arapça, 22, 33, 35, 36, 41, 94, 95, 99, 108, 119, 122, 123, 134, 154,285 Araplar, 22, 140, 240 araştırma müessesesi, 148 ' Argu, 88, 151 Argu Oğlı Teğin, 88 Aristo, 163 arkeoloji müzesi, 195 arkeolojik araştırmalar, 128 Arman, 287
Armiye Alı Nımşehid, 106 '•' : armut, 170, 184
Arslan Han mezarı, 172 ¦•';
Artuş kasabası, 95, 128 :
Artuş, 94, 95,97, 107, 128, 131, 132; 169, 214,218,219,220,223 '• Artuş ilçesi, 94
aruz vezni, 235 ¦ "<
AsıgTutung, 19. 115 ' '
asimilasyon politikası, 268 ' '^ı
Astane, 185 "'
astronomi, 19, 136, 137, 154 '¦
Asya, 11, 16, 20, 35, 80, 114, 122;
169,171,184,238
aşçılık, 152, 217 <•<¦
ata sözleri, 126 > ı
Atabetü'l Hakayık, 19, 32, 90 :i-atasözü bilimi, 152 '
Atatürk, 70, 103, 218, 232 '
Atatürk Dil-Tarih Kültür Kurumu, 261 Atatürk'ün resimleri, 104 Ateşgah, 208
, Ateşli Bostan, 183 '•
. Atilla, 98, 224, 225, 226 atom nükleer deneme alant, 144 Avrasya, 250, 261,263, 264

Avrupa, 99, 108, 169, 184, 284 Avrupa İnsan Haklan Komitesi, 249 Ay hareketi, 162 Ayığ Oğlı Teğin, 88 |^, "Aynü'l-memleket" (ülkenin aynası), 155 i Ayocru, 116

1 ayrılıkçı, 25, 109, 113 i
Ayron, 116 ../,
Ay-toldı, 156, 158 ayva, 170 Azak, 120, 121, 128, 132, 134, 135,
138, 139 Azak köyü, 120, 128
Azak mahallesi, 132, 138 Azerbaycan, 204, 207, 208, 209, 243,
244, 250, 253, 258, 263 Azerbaycan Cumhuriyeti, 204, 239 Azerbaycan El Yazmaları, 209
Azerbaycan Halk Cephesi, 208, 209 Azerbaycan petrol ülkesi, 208 Azerbaycan Tarih Müzesi,
208 Azerbaycan Türk Cumhuriyeti, 251 Azerbaycan Türkleri, 242 Azerî Türkçesi, 76, 284
-:...
Azeri Türkleri, 208, 238, 265 . ;-, Azmizade Haleti, 229 ¦-, .>,;
Azna Mescit, 172, 173 .;,
-B-
Bedevlet Gazi Yâkub Bey, 169, 173 Bağdat, 119, 121, 134, 138, 149 bağımsız Türk
cumhuriyetleri, 250 Bahar Bayramı, 238 Bahşı, 30
Bahtiyar Şehzadenin Hikâyesi, 88 ',' Bahtiyar Vahapzade, 286 ,, •¦ -
Bakış, 181
Baku, 49, 204, 207, 208 ,ı ,;',.|
Baku Kız Kalesi, 208 ¦ u)h
Baku Üniversitesi, 209 >' ı
Balalar Bahçesi, 275 p
Balasagun, 12, 15, 17, 127. 138* I5t(
154,170,202,303,305 Balasagunlu Yusuf, 164 Baldur Oygangan Adem, 111 Balkan Türkleri,
238 Baraans, 88 Barçuk Art Tigin, 90 Barhan, 165 Barın Köyü, 113 "Barıgah" köyü, 154
Barood Hon Hammer, 153 Barshan, 137, 139 Barthold, 173 Basbakov, 38 \ ,

basit cümleler, 31 baskıcı rejim, 114 Baş düğün, 187
baş Katip Molla Abdurrahirr Nizari,
131
Başbahk, 15, 17, 202 Başkent İlâç Sarayı, 178 Başkent Kucu, 89 . '
Başkırdistan, 251 , . ,
Başkurt şiveleri, 74 !<¦" ¦, '• '
Başkurt Türkleri, 35 • ¦;,'-
Başkurtlar, 265 . ? ,
Batı, 22 .. ., >
Batı bölgesi, 200 . .,,' Batı dilleri, 284 Batı Han sülâlesi, 168 Batı Karahanlı devleti, 138 Batı
Turalar, 116 Batı Türkçesi, 71, 76 Batı Türkistan, 16, 98, 99, 151, 169,
202, 239, 247, 248, 277, 280 Batı Türkistan tüccarları, 169 Batı Uygurları, 200 Batıya
Seyahat, 27 Batur Raşıdın, 107 Bavdun, 94, 134 ,"" \.
Bavdun Musabay, 94 Bavudunkarı, 138 ' ..[]:,
Bayan, 116 ""¦'
Bayançor, 83, 84 Bayankulu Han Türbesi, 207 Bedehşan, 93
, ;' / '",'.,3
A; [

BedevletVakup Bey, 12, 133 Bedevlet, Yakup Bey'in Kaşgariya
Devleti, 202 BeğKulı, 118
Belh, 93 .« W-A-¦.¦'-
belirtme (Akuzatif), 30 -••'/,
Bengütaş abidesi, 84 . a ;..

berbap, 89 , : ;"
Berlin arkeoloji müzesi, 21 "'•'|'| Berlin Müzesi, 87 :x
Besim Atalay, 120, 147 ¦'•'•¦
Beşbahk, 12 f-i
Beyaz Ruslar, 101
bezeklik, 18,27, 185
Bibi Hatun, 205
Bigür, 116
bilgi toplumu, 165
bilim kuramı, 152
Bin Ev, 178
bir millet iki devlet, 254
Birleşik cümleler, 31
Birleşmiş Milletler, 254, 268
Birleşmiş Milletler Teşkilatı, 254
Biyoloji, 276
Bizans, 17, 118
Bogda Abdullah, 107
"Bostan" dergisi, 110
Böğü Kağan, 13, 17,85,86,210
Börkli, 116
Brahmi alfabesinde yazılmış bir Doğu
cam sandık, 196 , ¦ '"
canlı san'at müzesi, 172
canlı tabiat tasvirleri, 156
Canlıların Vücut Ölçülerinin İncelenmesi, 178
Cebbar Ahmet, 107 ,
Cedidcilik, 94 ,"4
cedidizm, 94, 95 r
Celaleddin Bağdadî türbdii' 172.
Cengiz, 33,45,93,98,10024,225, 226 :;\ ,,,
Cengiz Aytmatov, 286
Türkistan ağzı 73 ' ' * î ' Buda, 30 t'v ->'.•¦- VT
\ Buda dini, 16, 151 • '
Budist, 19, 21 Budist Uygur kültürü, 86 Budizm, 13, 17, 18, 19, 21, 31, 32,
45,82,87,89, 115, 154, 185 Budizm kültürü, 115, 185 budun bilgisi, 152 Buğda silsileleri, 183
%»
buğday, 170, 187, 243 \ ¦'*
Buhara, 121, 140, 175,207 [M'-: Buhara Emir Kalası, 207 î!^ ¦
Buharah, 122, 153 M* ¦
Bulak, 93, 110, 135,220,300 buragu, 84
Burhan Bey, 119 >'.¦••,;•>
burjuvaziye kara ipi, 211, 212 :.:,>, ji
buzdolabı, 42, 285 İ>h/;..
bütün Türk dünyası, 81, 243 s: ;h ı
Büvi Râbiye Hınıkem, 134
Büyük Cüz, 246
büyük Çin şovenizmi siyaseti, 268
büyük dil bilgini, 124
Büyük Maymun Patmaralı, 19, 88

Büyük önder Mustafa Kemal Atatürk, 143
Büyük Türk İmparatorluğu, 265, 266
Büyük Türkistan, 11, 201 ¦ ;¦;<>:.:
Büyük Uygur Devleti, 12, 202 h
-C
•H;;î;
Cengiz Dağcı, 286 Cengiz Han, 45, 93, 106 '.: Cengiz İmparatorluğu, 33 i"1 Cengiz ordusu, 180 .||>
Cengizhan, 33 t . . „',
Cenk Şarkıları, 287 'M;4 cenknâme, 108 '.<
cevahirü'n-Nahv, 123 ;/; . : ceviz, 170 , „,;¦ ."
ceylan eti, 180 Cımısar, 178 Cıngız Moğol imparatorluğu,
'.flıi' (p
¦ ¦·¦')
¦;»¦}'.!
89 "'"'
¦ ¦
UYGUR TÜRKLERİ
325
Cing-cang, 178
Chg-Şo-Rın, 94, 101 * " '
coğrafya, 94, 128, 136 137, 152,
164, 215
coğrafyacı, 152 {
Cu:an kağanı Tolunhan, 116
Cucan ordusu, 116 Cucanlar (Avaralar), 116 Cukteriş, 175 Cumhuriyet dönemi, 213
Cungariye, 93 cümle şekilleri, 124
ç-
çaç çüşürge, 188 «
çağan, 26
Çağatay devri edebiyatı, 213 Çağatay Dili, 23, 43, 93, 108, 285 Çağatay Dili ve Edebiyatı, 23, 93 Çağatay Edebiyatı, 93, 107, 108, 230 Çağatay Türk Dili ve Edebiyatı, 256 Çağatay Türkçesi, 29, 33, 34, 35, 36,
37,38,81,256,357,269,283 Çağatay yazısı ve dili, 277 Çağatayca, 34 Çağdaş Çin Araştırmaları Merkezi,
212
Çağdaş Devir Uygur Türkçesi, 38 Çağdaş Doğu Türkistan Uygur Edebiyatı, 102
Çağdaş Özbek Türkçesi, 38 Çağdaş Özbek Türkçesi edebi yazı
dili, 82
Çağdaş Türk Edebiyatları, 213 Çağdaş Türk Lehçeleri, 255,267, 283,
287
Çağdaş Türk Lehçeleri Dili, 255 Çağdaş Türkiye Edebiyatı, 214, 223,
227 Çağdaş Uygur Edebiyatı, 107, 110,
113,223,234,235, 283 Çağdaş Uygur Edebiyatının Şekillenmesi ve Gelişmesi, 93 Çağdaş Uygur şiiri, 237 Çağdaş Uygur Türkçesi, 29, 38, 40,
41,42,43, 117, 143 Çağdaş Uygur Türkçesi edebi yazı
dili, 82 Çağdaş Uygur Türkleri edebiyatı, 235,
283, 287 Çakmak, 174
Çala Tekken Ok, 110 çamaşır makinası, 258, 285 Çang-En, 210 Çangmoza Yusuf Han, 92
Çarlık hakimiyeti, 202 Çarlık Rusyası, 285 Çaştani İlig Beg, 19, 31, 34, 87, 88 cayan şehri, 34
çeşmeler, 27

Çevçek, 12, 15, 27, 101, 203, 215, 216 ...
Çıllaşka Çağırmak, 188 '<¦!>""¦<"
Çıpoh, 116 !,;:;^ '
Çısuya Tutung, 115 , "' '
Çibini, 116
Çin, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17 21,22,23,24,25,26,27,39 47, 48, 49, 78, 80, 82, 83, 85
91,92,95,96,99, 100, 102, 104,107,108,109,110,111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 128, 132,
135, 136, 143, 144, 148, 158, 163, 164, 168, 169, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 194, 195,
197,200,201,202, 209,210,211,212,215,216, 222,248,249,251,252,257,
268,269,270,271,272,276, 281,284,285,286
Çin Anayasası, 14, 268 v
Çin Başbakanı Coinlay, 211 '.
Çin çocukları, 276 .
Çin dili, 25, 266, 271, 276
Çin edebiyatı, 118
Çin esareti, 145, 148 ;!¦ '
Çin Haber ajansı, 268
18, ,44, , 88, 103, 112, 120, 145, 171, 181, 203, 217, 265, 277,
326
MAHMUT KAŞGARLI
Çin hakimiyeti, 24, 78, 102, 210 Çin Halk Cumhuriyeti, 13, 24, 39, 47, ' 80, 88, 108, 109,
112, 115, 171, 194,201,245,251,265,266,268, •: 281
Çin Havayolları, 145 Çin Hiyeroglif, 252 . ' ¦• ¦
Çin hududu, 201 Çin hükümeti, 249 Çin ipekleri, 169 Çin istihbarat mensupları, 145 Çin
kâğıdı, 21
Çin komünist hakimiyeti, 102, 270 Çin komünist idaresi, 78, 238 Çin Komünist Partisi, 110,
195 Çin Komünist Yönetimi, 14, 145,
212,268,269 Çin komünistleri, 108 Çin kültür emperyalizmi, 24 Çin kültürü, 136 Çin
makamları, 216 Çin şovenizmi, 113 Çin tarihi, 276 Çin tıp ilmî, 181 Çin yazısı, 272 Çin
yöneticileri, 26 Çin yönetimi, 11, 13, 25, 47, 49, 95,
104, 113, 143, 201, 265, 269, 270,
271,277,281
Çin'deki Azınlık Milletler, 91 Çin'in muhtar bölge yasaları, 268 Çin'in Süy sülalesi, 117 Çin'li
göçmen, 13 Çinaşiri, 19, 86 Çince, 17, 18, 25, 27, 45, 85, 87, 89,
109, 116, 117, 118, 135, 164, 165,
175, 180, 183, 187,269,270,272,
275, 285, 287 Çince dil dersi, 269 Çince-Arapça, 178 Çindav, 194
Çindav Pedagoji Enstitüsü, 194 Çinhay, 11 Çinikiş, 107 çinili şehir, 168 Çinli, 11, 13, 24, 25,
27,78,94,97, 98,
101, 143, 144, 165, 171, 174, 198,'
199, 200, 202, 203, 223, 270, 275' Çinli genel vali Yang-zin-şing, 94 Çinli göçmen, 27, 144
Çinli Müslümanlar, 11, 24 Çinli öğrenciler, 24 "İ!
Çinli şin-şi, 200 Çinli yetkililer, 199 Çinliler, 11, 23, 24, 47, 106, 144,
155, 171, 199, 200, 270, 275, 277' Çinlileştirmek, 24, 270 Çin-Tibet, 16 Çisuin Tutung, 19, 86
Çiyen-Cing, 179 Çocuk Edebiyatı, 276 ' çocuk yuvaları, 275 Çolpan, 110, 112 Çövçek,
97, 102, 111, 114 çuçu, 126 Çuçu Şingsun, 86 Çugay dağlan, 117 Çuvaş, 29, 238 :
Çuvaşistan, 242, 251 Çuvaşlar, 265 Çünçi, 116
çürümemiş cesetler, 196, 199, 200 çürümemiş insan cesetleri, 198 Çven-cu, 178
Dadu (Pekin), 180
Daliyen, 194, 195, 197

Daliyen Arkeoloji Müzesi, 199, 200
Daliyen Pedegoji üniversitesi, 194
Daliyen Şehir parti komitesi, 196
Daliyen şehri, 196
-D-
Daliyen Tarih ve Arkeoloji müzesi,
197
Danti Bala, 88 Davanlar Aşkanda, 108 demircilik, 171 deri, 169 ' '

destan, 23, 76. 81, 88, 92, 95, 110,
124, 126, 150, 155, 170, 175, 183
devlet kurma bilgisi, 19, 157 ,:,.;
Devlet nizami, 80 .:•;',
devlet ve saray örgütü, 152 ; ."
devlet yapısının nizami, 163 :¦:;.<
devlete sahip olma, 163 ,ti...
devleti düzenleme, 163
devleti yönetiminin kamus namesi, 163
devletname, 155
dil, 16, 17, 19, 20, 23, 34, 35, 38, 74,
75, 78, 79, 81, 90, 94, 97, 108,
¦¦,¦ 115, 119, 120, 124, 128, 133, 134,
... 136, 137, 139, 142, 143, 148, 152,
155, 156, 185, 215, 228, 231, 238,
•¦": 252, 253, 254, 256, 257, 262, 265,
266, 271, 272, 277, 278, 281, 282,
284, 285
dil birliğimiz, 277
dil kurultayları, 251 .;
dil ve alfabe toplantıları, 252 .'
Dilber Kayyum, 175 ;;ı
Dilber Keyum, 107 *. '
dilci, 46, 90, 146, 152
işte birlik prensibi, 261, ' Doğu Türkistan Türkleri, 12, 16,24,
262 ' 95,109,202,203,211,268
din, 16, 21, 31, 45, 105, 137, 152, 278 ' Doğu Türkistan Ulaştırma Neşriyatı, Ding-Tu, 210
. - . ! 109
dinler tarihi, 152 ...,¦.. ,'
Dinyeper nehri, 117 ' %
diplomasi, 152
Nefîsî, 91
Dîvânü Lügati't-Türk, 19, 34, 46, 90,
119, 120, 121, 122, 123, 124, 127,
128, 132, 133, 135, 143, 147, 149,
165, 168, 169, 238
, Grameri, 73
doğru töre, 159
Doğu, 22 ¦
Doğu Avrupa, 250
49, 73, 78, 86, 90, 92, 94, 95, 98,
99, 101, 102, 103, 105, 109, 110,
111, 112, 113, 114, 116, 128, 143,
144, 145, 148, 151, 168, 169, 171,
177, 178, 179, 183, 185, 186, 187,
193, 194, 195, 197, 200, 201, 202,
203,210,211,212,214,217,218,
220, 222, 223, 224, 239, 244, 245,
246, 248, 252, 266, 268, 269, 270,
271,272,275,277,280,281,283,286
Doğu Türkistan Cumhuriyeti, 12, 16,
101, 114,203,218
Doğu Türkistan Eğitim Neşriyatı, 109
Doğu Türkistan Fen-Teknik Neşriyati, 109
Doğu Türkistan hükümeti, 92
Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti,
12, 15, 98, 103, 169, 203, 224
Doğu Türkistan milli ordusu, 102
Doğu Türkistan Sanatı, 109
Doğu Türkistan sancağı, 102
Doğu Türkistan Sosyal Bilimler
Akademisi Dil Enstitüsü, 128
Doğu Türkistan Tıbbî Neşriyatı, 109 dilde, fikirde,
Doğu Türkistan Üniversitesi, 212, 269, Divan-ı
270,287
Doğu Türkistan Vakfı, 15, 148
Doğu Türkistan Vakfı Başkan vekili,
150
Doğu Türkistan yazılı metinlerinin diyelektolog, 152
Doğu Türkistanlı, 104, 148, 216, 224
doğu Türklüğü, 152
Doğu Uygur Türkleri, 117 , >¦.

Doğu Çin Denizi, 179 Doğu Uygurlar, 116 , .;
Doğu Turalar (Doğu Uygurlar), 116 Doğu Üniversitesi, 216
Doğu Türkçesi, 71,76 dokuz bakanlık, 85
Doğu Türkistan, 11, 12, 13, 14, 15, dokuz kere tazim ziyareti, 189 ¦
16, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 47, 48, Dolkun Yasınov, 107

Dolunay, 162, 163,187 domates, 170 Döng, 172 Döngkutan, 73
Dr. Ahmet Caferoğlu, 164, 165 Dr. M. Fatih Kirişçioğlu, 76 Dr. Michael Dillon, 212 Dr. Zeki Velidi TOGAN, 20
Ebabekri, 94 t
Ebeydullah Lutfi, 23
Ebilhayır Han, 246
Ebu Nasır Samanı, 175
Ebûl Kasım Abdullah Muktedi Bin
Emrullah, 19, 138, 139 Ebül Feyz Eli Elçibey, 209 Ebü'lgazi Bahadır Han, 240 edebî tür ve şekiller, 108 "Edebi'l-mülük" (edebiyat hazinesi),
155
edebiyat, 19
edebiyat günleri, 267, 286 edebiyat şölenleri, 267 Edebiyatın Anahtarı, 96 İdikut Uygur Devleti, 12, 202 Eflatun, 163 Efrasyâb, 168 Eğir Günler, 108 Eğitim Fakültesi, 278 eğitim-öğretim, 152 EhadTurdi, 107,298 Eklemeli diller grubu, 271 ekonomik bitkiler, 184 el sanatları, 152 Elçibey, 209 elçilik merkezleri, 169 Elkem Ahtem, 107 elma, 184
El-Nezer Ahunum, 130, 131 Emel Esin, 168 ,
Emir Hasan Kadı, 132, 133, 175. ' Emir Hüseyin Saburi, 170 ¦'"' * ¦ emirler zinneti,
155 ¦
emperyalist güçler, 285 ^ ¦
dramatik eserler, 108 Dung-hu-ang, 172, 178, 195 Dung-hu-ang Binevleri, 88 Dut Gölgesi, 81 Duvan-u Lugat'it Türk, 97 Düğün Koşakları, 186 Dünya Coğrafyası, 95 :
Dünya Edebiyatı, 110
¦ E-
Enis Behiç Koryürek, 223, 227 entegrasyon (bütünleşme), 264 epik ve lirik eserler, 108 Ergenekon, 238, 239, 240, 243 Ergenekon Destanı, 241 Ergenekon Zafer Bayramı, 238 "Erk" gazetesi, 104 Erkin, 116
Erluşen, 85, 210 ' '
Erşiddin Tatlık, 107 Ertuğrul Gazi, 239 Eski Anadolu Türkçesi, 283 eski Çin başkenti Çang-en, 179 ¦ Eski Çin Edebiyatı, 276 ¦ Eski Çin kültürü, 16 Eski devir Uygur Türkçesi, 29 Eski Edikut Yargol şehirleri, 200 eski Grek, 16 eski Hint kültürü, 16 Eski İpek Yolu, 169, 185 Eski İran, 18
Eski Karaşehir nüshası, 88 Eski Özbek dili, 43 Eski Sovyetler Birliği, 239, 250 Eski Türk Dili, 282 :
Eski Türk resim sanatı, 21 Eski Türkçe, 29, 69, 71,283 Eski Türkçenin Grameri, 71, 73 Eski Türkmen Dili, 20, 43 Eski Uygur Alfabesi, 18, 33, 152 Eski Uygur Edebiyatı, 107, 113 Eski Uygur Kağanlığı, 83 Eski Uygur Türkçesi, 30, 38, 42 Eski Uygur Türkleri, 20 Eski Uygur yazısı, 19, 32, 34, 43

Eski ve Orta Türkçe, 20
eski yazı, 32
Eskihisar kalesi, 175

Eskişehir, 131, 135, 171, 172, 174,
193 Eski Türkçe, 29
Gagavuz, 251, 253 v
Garip-Senem, 81, 175 Gavçan Hakkında Kıssa, 115 Gayret Abdullah, 111, 300 Gazi Osman Paşa İlçesi, 148 geçmiş zaman, 33, 43, 77, 257 geçmiş zaman sıfat fiili, 33 Gelecek zaman çekimi, 33 gelecek zaman kavramları, 257 Gençler ve Osmürler Neşriyatı, general Mahmut Muhit, 103 geniş zaman, 257 geniş zaman fiil çekimi kavramı Gensu, 11, 12 geri asimilasyon, 39 gizli siyasi amaç, 264 glasnost siyaseti, 209 Gorbaçov, 209 Gökbayrak, 212 Gökoguzlar, 265 Göktürk, 18, 75, 83, 85, 104
Estetik edebî eserler, 110
eşitlik, 113, 114
etnograf, 152
evrensel kültür, 261
Eytgar Camii, 172, 173, 174'
Eytgaraldı, 172
-F-
fal kitabı, 86
Farabi, 154, 163
Fars, 37, 88, 90, 91, 120, 136, 137,
168, 180, 181,229 Fars millî kitaplığı, 88 Farsça, 33, 35, 36, 41, 94, 95, 108,
134, 154, 164, 168,238,285 Farsça sözcük, 33 Faruk Kadri Timurtaş, 69 :
Faruk Sümer, 17
fasulye, 170 , '.. , v
fayans, 168 ,: ; .
Federasyon, 283 • ,
felsefe, ruh bilimi, 152 .'.- ,.
Fenvinlen, 17
Ferhat ile Şirin, 91, 106
Feyzabad, 171
Ma, 89
Fikret, 153
Firdevs, 163 ,,...;
Fizik, 276
folklorcu, 152 '
Fomaoji, 78
Fransa, 88, 195
Fuat Bayramoğlu, 235
Fuat Köprülü, 164
Fuzuli, 229
-G- ||.>vv|-v
Göktürk devri edebiyatı^ 213 .
\ ,.. , Göktürk Kağanlığı, 83 <! :
.;¦ Göktürkçe, 283 'j ;.:'..-;¦.
;t Göktürkler, 11, 127 ; >;/,
!,. . ¦' göz ameliyatı, 179 ¦•,. v :
gramatik şekilleri, 108 ; .. ,
gramer ilmi, 137 ¦ .. ¦,- .
gramerci, 152 < -<
Gül ve Nevruz, 91
109 Gulca, 12, 16, 92, 95, 101, 103,

203,206,248,286
Gulca Küre, 95 , 257 Gulca Vakıaları Beyanı, 92
Gumnam, 170
Gunçem, 107
Guvaem, 107
aGül ve Bülbül, 91
Gülistan Sarayı, 208 t
Gülünsa, 107 ! ;.
Gumnam, 91 iv :•" > >,
güney Altay, 116 ;'.ı: (,. :
Hl,

Güney-Batı Türk Lehçeleri, 254 Güneybatı Türkçesi, 32 Güneydağ ilçeleri, 212 ,
Güney-Doğu Çin denizi, 179 ,
H.Namrk Orkun, 70 ' H.Vambery, 164 Hakan Efrasyab, 133 Hakaniye, 38, 93 Hakaniye dili, 141 . Hakaniye Şivesi Yazı dili, 29 . Hakaniye Türkçesi, 32, 33, 34, 126, ! 155,269
Hakaniye Türkçesi devri, 34 Haleti, 231 Halil Bey, 216 Halil Hemrayıf, 107 Halil Şıvgın, 173 halk neşriyatı, 269 Hamdullah Abbas, 198 Hamide Hanım, 173 Han Goca, 174 Han Öyi (Han evi), 168, 174 Han Yong Shaenk, 201 Hanbağı, 134
Hanbağı, 13Harezm, 32, 34, 37, 93 Harezm devri edebiyatı, 213 Harezm Türkçesi, 32, 34, 37, 257, 283 haritacı, 152 Hartan kışlağı, 205 Has Yusuf Hacıp, 97 hava, 180, 181, 186,208 hayat felsefesi sistemi, 157 hay-hay direk, 146 hayvancılık, 16, 117, 118, 152, 170,
241,265
Hazar denizi, 201,208 Hazret, 97, 128, 130, 131, 132, 133,
134, 135, 138, 139, 174,205 Hazreti Mollam Dağı, 138 Hazret-i Mollam, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 138 Hazret-i Mollam mezarı, 133 Hazret-i Paşayım mezarı, 134 Hazret-i Şah-ı Zinda türbesi, 205
Güney-Doğu Türk Lehçeleri, 254, ; Güneydoğu Türkçesi, 29, 32, 39 . güveyilik, 188
H
Helil Sattarı, 99
Hemit Mehemmet, 248
Hirat, 152
Hıristiyan dini, 16
hikmetler, 126
Hindistan, 11, 169
Hindi i tüccarlar, 169
Hingan dağlan, 117, 200
Hint, 16, 17, 18, 118, 120, 136, 163,
180, 181,209 Hint-Avrupa, 16 Hiyeroglifli bir yazı, 272 Hoca nikâhı, 187, 188 Hoca Niyaz Hacı, 98,101. i 12.202.217 Hoca Seyfeddin büzürkvar, 134 ,; Hocu, 183
Hofinlen, 194, 195, 196 ,j
Hogursur Altun, 82, 115,116,117,118 Hoten, 110, 121, 178 Hoten Pedagoji Enstitüsü, 279
Hotenliler, 174 .>
Hristiyan, 32 Hristiyan Uygurlar, 19 Huang Wen-fi, 89 Hugursur Altun, 83, 115, 117, 118
Hugursur Altun Hakkıda Kıssa, 117 Hugursur kabilesi, 117 Hun, 11, 104, 105, 107 Hun Tarihi, 113
Hun Türkleri, 11 <

Hunen eyaleti, 211 Hunlar, 84, 127, 151,238, 240 Hüsameddin, 81 /
Hüseyin, 121, 122, 130, 134, 136,
137, 139, 298
Hüseyin Binnî Halap, 137)
Hüseyin Buğrahan, 136 ' •
Hüseyin Han Tecellî, 170 Hüseyniye okulu, 215 ,,,
Hz. Nakşibent mezarı, 207 ,' ,
iade, 167, 249
İbni Sina, 163
İbnü Ebi'd-dünya, 141 ", ,'
İbnü'l-Garkıy, 141
İbrahim ağabey, 199
ibrahim Barat, 107
İbrahim Hakkı, 229, 230
ibrahim Kafesoğlu, 156, 164
ibrahim Muti, 38', 128. 131, 133,
134, 135
ibrahim Turdi, 107 iç Moğol muhtar eyâleti, 180 ideolojik terbiye kampları, 210 İdikut şehrinin harabeleri, 185 idi Kut-Kuçu Uygur devleti zamanı,
86 idikut, 15, 17, 18, 46, 82, 87, 88, 89,
90, 151,200
İdikut Uygur Devleti, 18, 88, 89, 151 İdikut Uygur Türk Devleti, 15, 82 İdikut Uygurları, 90
İdukut Uygur Hakanlığı, 89 İdukutunun kitabesi, 89 İki Tegin'in Hikâyesi, 31, 88, 89 \ ikinci Mançu-Çin istilası, 201 İkisak köyü, 94 ;
İl Bilge Katun, 84 İlaçla Yapılan Otlar Kamusu, 180 İlcan, 116
İli, 12, 15,93, 94, 95, 99, 101, 102, 110,111,114,203,206,246,247, 248, 286, 296, 300 İli Deryası, 110, 111 İli Hanlığı, 246, 247 ili Kazak özerk ili (Oblastı) komitesi,
265
İli Nehri Dalgalan, 111 '
İli Pedagoji Fakültesi, 279 '";' İli Uygur Hanlığı, 245 İli vilayeti, 145, 206 :
İli, Çevçek ve Altay, 15 İlig beg, 34 ilk devir Çağatay dili, 38
ilk diyalektolog, 124 '^
İlk Öğretmen, 103 ilk Türk cihan haritası, 126 ,
ilk Türk İslam edebiyatı, 19 İlm-i Hısap, 96 İlm-i Tecvit, 96 İltekinler, 116
İlyas Zordun, 249 ,' '••
İmam Ekber, 134 İmam-ı Buhari'nin türbesi, 205 imam Şeyh Hüseyin, 141 İnaltigin, 137
incir, 170 ,••*
İngiliz, 16, 252, 169, 248, 284 İngilizce, 147, 278 İngiltere, 169, 195 İngiltere Durham Üniversitesi, 212 insan haklan, 113, 114 insan hakları beyannamesi, 268 intak, 167
İntihar, 210 , "J
ipek, 120, 136, 169, 171,233 İpek Yolu, 16, 178, 179, 183,207 İpek yolu ticareti, 16 İran, 16, 17,22, 118, 120, 134, 136, 163, 169, 201, 209, 229, 240, 252 İran edebiyatı, 229 İran Türkleri, 238 İranlılar, 155 İrk Bitig, 85
İsa Yusuf Alptekin, 103, 106 İsatay Kenesan, 246 İskender Vang mezarı, 172 İslâm dini, 16
v>
İslâm felsefesi, 137 ""
İslam kültürü, 20 :
İslam telakkileri, 164 İslamî Devir Uygur Klasik Edebiyatı, 90
İslami geleneği, 158 İslami Türk kültürü, 14 İslamiyetten Önceki Edebiyat, 82 İslâmlık, 21

»
İslam-Türk devleti, 151
İsmail Gaspındı, 103, 250, 265
İsmail türbesi, 207
İsrafil Yusub, 34
İstanbul, 12, 15, 16, 17, 20, 23, 31, 35, 45,70,75,81,93,98,118,119,120, 123, 135, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 156, 164, 165, 168, 169, 176, 182, 193, 201, 203, 204, 209, 214, 215, 217, 218, 296, 304, 305, 315, 244, 252, 264, 267, 283
James Mckelly, 147
Japon, 209, 256, 284
Japonlar, 195, 197, 198, 199, 284
kadın, 119, 152, 170, 173, 190, 196,
197,207
Kadirhan Yarkendi, 22, 23 Kafkas dağları, 204 Kafkasya, 49, 204, 238, 243, 250 Kagıhk, 171
']'.
Kağan, 13 Kahire, 105, 153 Kalem Küresi, 104 kalem sahibi Kaşgarlı Mahmut, 130 Kalım Keyşi, 115 Kamusname, 155 Kanada, 39 kanalizasyon, 184 kanalizasyon tekniği, 184
Kanalizasyon tekniğiKansu, 15,17,89 Kara Günler, 106 Kara Hoca, 89 ¦ ' ,,:': ;" Kara Şehir, 99 Karabağ, 209 '
Karabalgasun, 15, 18, 85 .,
Karabalgasun Abidesi, 31 fly
Karaçayımlar, 265 Karadeniz, 117, 204, 217 karaga, 84
Karahan, 137, 154, 172, 303 Karahan Paşayım mezarı, 134 Karahanlı, 18, 19, 20, 32, 34, 46, 75,
İstanbul Öğretmen Yetiştirme Okulu,
217
İstanbul Atatürk Havalimanı, 145 İstanbul Eğitim ve Kültür Vakfı, 148 İstanbul milli kütüphanesi, 119 İstanbul Üniversitesi, 147, 287 İstiklâl savaşı, 213,223 İtalya, 16 "İz" romanı, 111 İzdiniş, 112

¦J-
Japonya, 179, 195, 197,198,199, 284 jataka, 30 Jen-Buzen, 210, 211
-K-
104, 120, 121, 134, 137, 140, 141, 151, 152, 154, 165, 168, 169 Karahanlı Devleti, 141
Karahanlı devri edebiyatı, 213 Karahanlı hanedanı, 151 Karahanlı Türk edebiyatı, 124
Karahanlı Türkçesi, 34, 37, 139, 283 Karahanlı Türk-İslam kültürü, 152 Karahanhlar, 11, 12, 15, 19, 20, 21, 23, 32, 34, 43, 81, 90, 92, 134,
136, 137, 138, 141, 142, 151, 152, 154, 158, 164, 169, 173, 174, 187, 257
Karahanhlar Devleti,12, 15, 19, 90,
137, 170, 202 Karahanhlar devresi, 34 Karahanhlar Devri, 283 Karahanlıların başkenti Kaşgar, 120 Karahanlılı Kaşgarlı Mahmut, 119 Karakalpak, 35, 238, 253 Karakalpak Türkleri, 35, 238 Karakeçili aşiretleri, 239 Karakoşunluklar, 73
Karamay, 13
Karaşehir, 12, 15, 85, 88, 202
Karaşehir Abidesi, 85
Karaşehir nüshası, 88
kardeş Türk cumhuriyetleri, 267 ¦
Kargalık, 27

KarizSuyu, 184
Karluk, 12, 15, 83, 151, 187, 257,
303
Karluk Türkleri, 12, 202 Karluklar, 141, 151 karpuz, 170, 183, 184,205 Kasım Mehpir, 248
Kasım Rahim, 132 Kaşgar, 12, 15, 17, 19, 38, 82,92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 102, 106, 107, 109, 110, 111, 120, 121, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 141, 143, 146, 148, 149, 154, 161, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 181, 182, 202, 206, 207, 214, 216, 218, 220, 223, 224, 227, 228, 244, 275, 286 Kaşgar (Ordukent), 202 Kaşgar
Akşamı, 107 ¦ '-•||<•|'•|'|' *'*
Kaşgar bölgesi, 93 !;||<:>#'
Kaşgar Edebiyat Sanatı, 110 ' Ji >.;':¦ Kaşgar Edebiyatı, 111, 175 Kaşgar Eskişehir Edebiyatı, 175 ' Kaşgar Gazetesi, 175 Kaşgar ili, 128 Kaşgar Keçesi, 110 Kaşgar Milli Hastahanesi, 179 Kaşgar Milli Şifâhânesi, 181 Kaşgar Pedagoji Fakültesi, 279 Kaşgar Sanat Ümigi, 175
Kaşgar Uygur Neşriyatı, 109, 175,212 Kaşgar vilayeti, 171 Kaşgar'ın Semen mahallisi, 177
Kaşgar'in Artuş ilçesi, 215 Kaşgarıya devleti, 15 Kaşgarlı, 13, 19, 27, 34, 46, 90, 97, 107, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 165, 168, 169, 224, 238, 244, 256, 269, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286
Kaşgarlı Mahmut, 13, 19, 27, 34, 46, 90, 97, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, ,: 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 165, 168, 169, 238, 244, ¦ 256, 269, 282, 283, 285 Kaşgarlı Mahmut Dil Araştırma Merkezi, 148
Kaşgarlı Mahmut Sokağı, 148
Kaşgarlı Mahmut'un kişiliği, 140
Kaşgarlı Mahmut'un mezarı, 139
Kaşgarlı Mahmut'un türbesi, 146
Kaşgarlı Mahmut Lisesi, 150
Kaşı, 168
kavun, 170, 183, 184,205'
KayaCeval, 31
kaymakam, 199
Kaynam Örkişi, 110
Kazak, 11, 35, 74, 75, 106, 238, 243, . 245, 246, 248, 249, 257, 271, 277, 281
Kazak Türkçesi, 74, 277
Kazak Türkleri, 245, 246, 252, 276
Kazakistan, 11, 39, 47, 49, 216, 239, 242, 245, 248, 249, 250, 251, 263
Kazaklar, 245, 265
kebapçılık, 217
Kedimki Uygur Edebiyatı, 82
Kelan Minaresi, 207
kelime grupları, 124 'ı
kelime-i enbiyâ, 174
Kensu,.,12, 116, 151,202 >
Kensu Uygur Türkleri, 151 '
kervansaraylar, 27
Keşmir, 105, 169
Ketmen şehri, 247 '
Keyfin, 194
Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 251 "' "
Kıbrıs Türkleri, 238 ' ¦

Kılıç Buğra Han mezarı, 134 ;
Kıpçak, 20, 32, 37,43,71,74,151,187, 257
Kıpçak Türkçesi, 74, 283 ;
Kıraat, 96 •¦'"?.¦'¦¦¦;'•'
m
334
MAHMUT KAŞGARL1
Kırgız, 11,35,71,72,74,75,76, 106, 151, 200, 238, 243, 257, 277, 283
Kırgız şiveleri, 71
Kırgız Türkçesi, 71,76
Kırgız Türkleri, 35, 151, 243
Kırgızistan, 11, 39, 47, 49, 239, 242, 250, 263
Kırgızlar, 18, 116, 171,265
Kırım, 238, 251,253
Kırım özerk bölgesi, 251
Kırım, İdil-Ural Türkleri, 238
Kırımlı İsmail Gaspırah, 265
kısa hikâyeler, 108
Kısasü'l Enbiya, 32, 34
kıssalar, 108, 175
Kıymetli Husûsi Reçeteler, 180
Kıymetli İlaçların Reçeteleri, 180
Kız Göçürme Koşakları, 189
kız göçürüş nahşısı, 189
Kızıl Çin hakimiyeti, 16
Kızıl Çin ordusu, 13
Kızıl Muhafızları, 210
Kiki, 19 ;.;. . .,
Ki-kiŞişi, 86, 115 V ."';«¦
kilim, 169, 171
Kilisli Rıfat Efe, 120
Kimya, 276 ,• . ¦:«
kir algu, 285
kiralıcı, 258
kiraz, 170
Kiril alfabesi, 251,263, 277
Kitab-u Eleyyin, 142
kitap yakma harekatı, 212
kitapçı Burhan Bey, 119 ,
klasik 12 makam, 22 ,
Klasik Çağatay dili, 38
klasikEedebiyat, 126 .:.,...,.,. /
klasik Özbek dili, 38 ; : "
Klasik Uygur dili, 38
Kloy, 116
Koço (Kao-chang), 89
Koga, 116
koklayış, 181
Komünist Çin, 27, 200
Kompozisyon Tekniği, 287

Komünist yönetimi, 265 komünist Çin hakimiyeti, 24 Komünist Çin yönetimi, 11, 13, 14, 143,200,271 Komünist ideolojisi, 108 komünist Rus hakimiyeti, 102 komünist Rus-Çin işbirliği, 114 konghu, 89
Kore, 33, 197 , , s
Kore Sarayı, 33 ; , ,:
Korgas, 107, 248 .
Korla vilâyeti, 110 Köktürk, 69, 81 Köktürk devresi, 17 Kök-Türk İmparatorluğu, 283 Köktürk kağanlığı, 82, 116 Köktürkçe, 29, 31 ¦;,;,
Köroğlu, 175 r
Kuçar, 12, 15, 21,92, 195,202 Kuçar Binev mağaraları, 21 Kuinlun, 169
Kumul, 12, 15, 87, 98, 101, 107, 110, 111, 112, 187, 193,202,218,300, 301,303
Kumul Edebiyatı, 110 Kumul halk ayaklanması, 101, 202 Kumul inkılâpçıları, 101 Kumul nüshası, 87, 88 Kumul Vanglığı, 112 Kumul vilâyeti, 98,101 Kumullu Cem Başlak, 178
¦
¦
Kurban Barat, 66 Kurban Emin, 107, 175, 298 Kurban Koday, 103, 104, 106 Kurtuluş savaşı, 213 :
Kuşam b. Abbas, 205 Kutadgu Bilig, 19, 32, 34, 46, 90, 97, 125, 142, 143, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 170,283,307 Kutadgu Bilig Destanı, 19
Kutlar, 116 <.;,¦
Kutlug, 13
Kutluğ Bilge Köl Kağan, 83 iJr:-Kutluk Hacı Şevki, 95, 96, 97,

132,170,283 * "i*' Kutyay Yayın ve Eğitim Vâkfı, 204 kuyumculuk, 171
Kuzey Hanlıklar, 115 , '
Kuzey Türkçesi, 71, 76 Kuzey-Batı Türk Lehçeleri, 254 ' Kuzeybatı Türkçesi, 32 Kuzey-Doğu Türk Lehçeleri, 254 i Küçük Cüz, 246 Küg, 30
' Ladah Yolunda Kervan, 107 Latin alfabesi, 48, 49, 251, 252, 253, 254,258,263,277,278,281 Lav-dung, 104
Lebet, 71 , '.«
leff üneşr, 167 hi-
lelice fanatikliği, 255, 256 \ , Lirik Şair Nöbiti, 23 < >
Li-şi-cin, 180 ı
Kültür Bakanlığı, 156,163,240,251,252 Kültür devrimi, 47, 109, 112, 210, 211,212
kültür diyalogu, 286 kültür ihtilali, 277 kültürel soy kırım, 272 Külüg Sangun, 90 Kün-toğdı, 156, 158 Kürebir Urungun, 90 ' küzlük kavun, 185
-L-
Lopnor ağzı, 72 ,
Loşünko, 195, 196
Loşünko Arkeolojisi Müzesi, 195
Loşünko liman şehri, 196
Loşünko müzesi, 197
Louis Hambis, 89 s
Lutfî, 91,229 ,, •
Lutfullah Mutellip, 107, 108 K v,
Lütfullah Mütellip, 283 ,,,\
-M-
Mâcun-ı azrâki, 182 ,
Maçin, 164 ,,(f

Mağdır Ketkende, 107
Mahak, 88 ,' ' '[r
Mahasatvi Tegin, 87
Mahmut, 36, 103, 107, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 156,206,215,224, 238, 244, 271, 280, 282, 286, 298, 307, 314
Mahmut Kaşgarî, 130, 146, 276, 282
Mahmut Muhiti, 223
Mahmut türbesi, 147 ¦; ,.¦
Mahmutiye Medresesi, 134 v ....;
Mamut Zay it, 107 ".. :|
Manas, 116, 243 -:,.
Mançu, 33
Mançu-Çin, 12, 15, 23, 92, 112, 215, 246, 248
Mançu-Çin hakimiyeti, 23, 92, 215,
248
Mançu-Çin Hükümeti, 112 , Mançu-Çin idaresi, 248 .
mani, 26, 30, 47, 85, 151, 167 ,<,, Mani Dini, 17 Manihaizm, 18, 19, 21, 30, 32, 45, 86, 115 " ,
Manihaizm felsefeleri, 154 Maniheist, 19
Maniheist duvar resimleri, 21 Maniheist Uygurlar, 86 ,,
Maniheizm devresi, 31, 85 Maniheizm, Budizm Devri Uyguî
Türkleri Edebiyatı, 82 Maniheizmlik, 13 Manihesit rahipler, 211 ,, mantık ilmi, 137
(
manzum hikaye şekli, 156 ', ı , Mao, 13,48, 109, 110, 113, İ43.210, 211,212,299 Mao dönemi, 143 MaoZedong, 109, 112

Maralbişî, 171
Marksist Felsefe dersleri, 276
Marmara Üniversitesi, 252
Maşhed Köyü, 95
Maşrık, 164 ; . .
maşrıklılar (Araplar), 155 ¦",
Matbaa-yı Hurşid, 95
Matbaa-yı Nur, 95
Matematik, 94, 272, 276
Mavera'ünnehir, 93, 138, 151, 204
Maytrisimit, 19, 31, 87, 88
meddahlar, 175
medeniyet takvimi, 267
Medrese-i Hamidiye, 131, 137
Medrese-i Mahmudiye, 138, 149
Medrese-i Saciye, 137
Mehmet Ali Zünun, 107, 113, 298
Mehemmed Emin Gucam Kuli Hır-
keti, 170
Muhemmet Rahim, 134 Mehmed Sadık Kaşgarî, 170 Mehmet Akif Ersoy, 223, 224, 225, 226 Mehmet Ali, 97, 106, 111, 113, 181,
214, 215, 216, 218, 220, 223, 224,

225, 226, 227, 296, 300 Mehmet Ali Tevfik, 97, 103, 106,
214, 215, 216, 218, 220, 221, 222,
223, 224, 225, 226, 227, 283, 296 Mehmet Emin Buğra, 103, 104, 105,
106
Mehmet Emin Hocam Kulu, 91 Mehmet Emin Hüdâverdi, 143 Mehmet Sidiknuroz, 107
Melike Ziyavudun, 212 Melikşah, 138 ; ;:
Merkit, 171 "¦.
mersiye, 87, 124, 126, 135 Merup Seidi, 99, 296 Mesnevi-i Şerif, 130, 132, 133 Mesud Sabri
Beykozı, 103, 104, 106 mesut olma bilgisi, 157 Meşhed, 169 Mevlânâ, 229 Mısır, 94, 105,
153, 170, 209
Mısır nüshası, 153 milletçi Çin, 101 ::
Milletler Edebiyatı, 109 !:.
Milletler Edebiyatı Araştırma EıjSti-
tüsü, 143 ; .¦;
millî ayrılıkçı, 109 milli bölücü, 212 ¦ ....
milli düşmanlık, 264 :
Millî eğitim, 109 :;
milli folklor bayramı, 238 millî kurtuluş ayaklanması, 114 millî kültür, 24, 26, 109,281 millî
şovenizm, 112 milliyetçi, 95, 104, 107, 109, 114,223 mimari, 156, 171, 205 Ming Sülalesi,
180 Mir Arap Medresesi, 207 ; .
Mir Hasan Kadı, 128, 173 :
Mir Hoca Ömer, 205 ' t ' ••
Mir Sultan Osmanov, 72, 133, 135:. Mir Zahit Kerim, 107, 175 Miran, 73 Miran kalesi, 90
Miran Metinleri, 90 ' '''''
Miran Şah, 205 Miras, 109 mitoloji, 152
Modern Uygur Edebiyatı dersleri, 277 Modern Uygur Türk Edebiyatı, 108,
276
modern Uygur Türk şivesi, 108 Modern Uygur Türkçesi Grameri, 39,
287
Moğalistan, 116 Moğol dili, 33
Moğol dili ve edebiyatı, 93 "
Moğol İmparatorluğu, 33, 90, *9&
178
Moğol okulu, 99
Moğol Ordusu, 180 ' '
Moğol Yü-en hanedanı, 180 Moğolca, 33
Moğolistan, 11, 86,93, 116 ' Moğolistan Cumhuriyeti, 11 Moğollar, 18, 24, 43

Moldavya, 251
Molla 'Iyd Helfet Molla Üvezoğlu,
130
Molla Abdurrahim Nizari, 130 Molla Bilâl, 92 Molla Elem Şehyarî, 23, 91 Molla Goculag,
130, 131 Molla Musa Binni Molla Eysa Hoca
Sayrami, 23, 92 Molla Sadık Elem bin Şah Ela
Ahund, 128, 129, 130 Molla Şakir, 23
Molla Zeyd'in Kıssesi, 111 ı
Molla Zeyidi, 81 Morfoloji ve Sentaksis, 96 Mortuk, 88

Moskova, 38, 169, 173, 216, 217 Moskova Knezliği, 245 Moyunçur Kağan, 13 Muallimin Hiti, 107 muasır medeniyet, 100, 226, 250, 264 Muhabbet Destanları Divanı, 91
Muhabbetnâme, 91
N. A. Baskakov, 20, 43
nabız, 181
Nabi, 229
Nadir Divanbeyi Medresesi, 20?
Nagayhanlar, 116
nahşa-usul, 186
nakışçılık, 171
nakışlı şehir, 168
Namengan, 153
Nanda Armana Taka, 88
Nankin, 171, 175, 177, 178, 181
Nankin Kütüphanesi, 180
Nasıruddin Burhaneddin er-Rabguzi,
32, 91, 170
Nasreddin Efendi, 81 '/ Nasturi, 32 ';•
Nâzigum, 92
Necmettin Hacıeminoğju, 283 Nemet Helfet, 99 '; , , Nencin, 194
Muhammed Alem, 92 >..
Muhammed Hocam Kuli, 23 Muhammed Sidik Zelili, 91, 229 •¦' Muhammedcan Sadık, 107
Muhammet Buğrahan, 121, 137 :„';¦ Muhammetcan, 89 :'.'.
Muhmuthan Tuğrul, 137 ,
mukayeseli dil bilgisi, 149 mukayeseli dil tedkikleri, 169 mukayeseli dilcilik ilmi, 136
"
Muktedi Bin Emrullah, 19 Muptahil Edip, 96 ;
Musabay kardeşler, 214 Mustafa Kemâl Paşa, 93, 143, 213,
217,218
Mutedil hayat, 182 1.
muzlatku, 286
mümtaz Buğra Han, 155 <• • Müslüman Çinliler, 171 müşterek Orta Asya Türkçesi, 35,
257 müşterek Türkçe, 284 Müşterek Türkistan Türkçesi, 20, 81
Nevâî, 91,256, 257, 285 '.'"¦
Nevruz, 23, 130, 131, 170, 238, 239* 240, 241, 242, 243, 244, 314 ::
Nevruz Ahun Ziyâî, 170
nevruz bayramı, 26
Nevruz Katip, 130, 131 ;,, ",,-..
Nevruz Sultan, 240 •. .. . , ,.'.,
Nezer Hoca, 99, 296 .'. "\
Nezer Vang, 112 ¦ , .
Nirvan, 30 , , :.
Nikolay İlminskiy, 78 ' Nikolay Kofirnik, 163 ¦"; .', ,: .',,.-,
Nişapurlu, 122, 140
nisadır, 179
Niyaz Kız, 103, 104 - Nizameddin, 214 <
Nizamü'l-mülük, 157 1 ,
Nogaylar, 265 :
"Nomdaş" kitabesi, 89
Nöbiti, 229, 232

Nur Ela Hinim mezarı, 172 Nurhacı, 95
Nutuk, 103 "Nuzugum" destanı, 111
-O-
Odgurmiş, 156, 158
Oğuz, 20, 30, 37, 43, 140,257
Oğuz lehçesi, 38
Oğuz Türkleri, 140
Oğuz-Kıpçak edebî dili, 20, 43
Oğuzlar, 151
Oğuznâme, 19,81,88
Opal, 120, 121, 131, 132, 133, 134,
138, 139, 149, 169 Opal kasabası, 128 >
Opal köyü, 132, 146 Opal mahallesi, 120 Ordaaldı, 172 ordu ve sü sülemek, 152 Ordubahk,
12, 15, 202 Ordukent, 12, 168 Ordus yaylası, 117 Orhun, 200
Orhun Abideleri, 83, 86, 276 Orhun bengü taşlan, 158, 167 Orhun bölgesi, 151,200 Orhun
Hakanlığı, 117 Orhun Uygur Devleti, 210 Orhun Uygur hanedanı, 151 Orhun Uygur
Kağanlığı, 15, 17 Orhun yazısıyla yazılmış bir parça, 179 orkon, 84
Orkun Yayınevi, 287 Orta Asya, 11, 12, 15, 18, 20, 35, 38,
39, 49, 76, 78, 80, 81, 86, 95, 126.
168, 183, 201, 202, 204, 238, 241,
242, 243, 244, 250, 252 Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, 11,
Ögdülmiş, , 156, 157
Öğretmen yetiştirme okulu, 215 , .'>
Ömer Bakî, 91 ,
Ömer Bin Fârid, 229
Ömer Hayyam, 229
Ömür uzatan ilaç terkipleri, 180 '"
39, 114,239 ;.-.¦ > ¦.·¦.·¦ ¦'¦•'¦¦
,, Orta Asya Türkleri, 256
Orta Asya Türklüğü, 18 : ¦¦: Orta Cüz, 246 Orta Devir Türkçesi, 283 Orta devir Uygur
Türkçesi, 29 ;: ortak alfabe, 251, 263 ortak bir alfabe, 251, 280, 284, 285 :-¦ ortak bir dil,
284, 285 ortak bir edebî yazı dili, 257 • '¦ ' .' ortak Çağatay Türkçesi, 78 '.¦·;
ortak edebi yazı, 38, 155, 251 .•¦. ¦ •;¦•' Ortak edebi yazı dili, 263 ortak kültür mirası, 261 ortak
Türk dünyası alfabesi, 252 ortak Türk dünyası Latin alfabesi, 253,
254
ortak Türk edebî yazı dili, 253 Ortak Türk tarihi, 267 Ortak Türkçe, 78, 103, 254, 255, 256,
257
Oryot, 71
Osman, 134, 139, 150 Osmanlı, 76, 92, 93, 152, 173, 213, 1 230, 239, 265, 286 ¦
Osmanlı devri edebiyatı, 213 Osmanlı İmparatorluğu, 93, 213, 239 Osmanlı padişahı, 152
Osmanlı sahası, 76 Osmanlı tarihi, 92 "¦'"¦ ¦·¦',
Osmanlılar, 45,240 V '
otuz sarı lira, 119 ,;
Oygangan Zimin, 111
öpke yesip, 188 ¦ ' ¦' ¦¦ ¦ ¦¦' ¦ ¦ ¦¦ '¦'"¦
¦·· ·¦ ·¦¦ ¦ ¦¦ ¦ ¦·¦¦· ¦ ¦
Ötüken, 13, 83 .. ¦¦ ¦:,'-; ¦.<;»"
Ötüken ili, 84

Özbek, 11, 20, 35, 38, 43, 75, 76, 77, 78, 82, 91, 93, 106, 205, 207, 238,
243,257,271,276,277,283
UYGUR TÜRKLERİ
339
Özbek Türkçesi, 76, 77, 284
Özbek Türkleri, 35
Özbekistan, 39, 47, 49, 153, 204,
205, 207, 209, 229, 239, 242, 250,
251,263 Özbekistan Fenler Akademisi, 153
Padak, 30
Pakistan, 11,39, 169, 294, 299
Palvan, 111
Pamir dağlan, 120
Pamir, 138, 169
pamuk, 169, 170, 184, 196,207
Pan-TUrkist, 109, 113, 266
pantürkistlerin toplantısı, 265
Pantürkizm, 264, 265
Papamkara Hakkında Rivayet, 88
para, 27, 119, 135, 152, 198,203,209,
246 ' - ;
Paul Pelliot, 89 '",•!' ^
Paynap, 154 "'
Pedagoji Fakültesi, 174 Pedagoji Üniversitesi, 194, 278 Pekin, 17, 20, 38, 43, 72, 109, 111,
116, 143, 175, 177, 178, 181, 194, 210, 233, 236, 237, 248, 287, 300 Pekin Kütüphanesi, 178
Pekin Milletler Neşriyatı, 143 Pekin Milletler Neşriyatı Uygur Bö-
Rabia Seyidin, 106, 111
Rabiya hanım, 136 '
"Rabia Seyidin" draması, 111
Radloff, 71
Rahip, 85, 179 '¦; ",
ravaklar, 26 ':
Registan, 205 ¦ •;'/.
Rehmctulla Cari, 93, 236
Resimli Örnek Anatomi Kitabı, 178
Ressam ile Marangozun Hikâyesi, 88
Reşit Rahmeti Arat, 20, 21, 86, 156,
157, 164 Rıfat Efe, 120
Rinmin Ribav: Halkın Günlüğü, 210 Rivizunist, 212
-P-
-R-
Özbekler, 171,243,244,265
özel birlikler, han ailesine bağlı kuvvetler, 161
özerk bölge yasaları, 14
özgürlük, 13, 23, 28, 92, 114, 165, 209, 250
lümü, 109 Perestroika, 209 < Petersburg Antlaşması, 248 Piçan, 131, 183 Pıratya-şiri, 86
Piçak, 107 Pipillot, 88 pirinç, 169, 170, 187 Polat Kadiri Turpanî, 104, 106 - ' Poskam, 171
PratyaŞiri, 19 'ı ¦ •
Pratya Yaşarı, 115 Prof. Dr. A. Caferoğlu, 80 '

Prof. Dr. Faruk Sümer, 23 Prof. Dr. Mehmet Kaplan, 287 .v/v-,' Prof. Dr. Muharrem Ergin, 31, 76,$S7 Prof. Dr. Nuri Yüce, 31 V
Prof. Dr. R. Rahmeti Arat, 29 H ^ Prof. Dr. Şinasi Tekin, 70 Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, 78 Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş, 71 Prof. Dr. Tinişiv, 74
rivizunzm, 211 ¦<
Robert Dankoff, 147
robot köle takımı, 272
Rodipay, 107, 297
romanlar, 108
Royter Ajansı, 248
Rozı Mehmet, 99
Rubai, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237
ruba'i-i musarrâ, 230 Rumca, 134 Rus, 12, 16, 44, 78, 99, 102, 114, 203, 207, 238, 245, 246, 247, 248, 257,284,286 Rus emperyalizmi, 245

Rus hükümeti, 247 Rus Komünist-Sovyet hakimiyeti, 16 Rus-Çin işbirliği, 12, 203 Rusya, 11, 78, 88, 169, 195, 245, 246, 247, 248, 277
S. Mahmut Kaşgarlı, 237 Sabit Abdurrahman, 107 Sabit Damolla, 103, 203 Saçe, 27
Sâdık Kenci, 181
Sadır Palvan, 111 ,
Sadrî Maksudî Arsal, 103 Saha (Yakut)Türkçesi, 76 Sakkakî, 23 Salalar, 270 Salih Çakan, 81
Saltuk Buğra Han, 175 Sanayi Fakültesi, 278 San-cı, 212 - ,
Sanduka, 146 , •
Sanskritçe, 18 • »j ,
saray muhafızları, 161 ¦;,.¦ . m Sarf ve Nahvi, 96 :
sarı deniz, 194 ' »
Sarı Irmak, 178 ¦<¦
Sarı Uygurlar, 270 Satuk Buğra Han, 90, 151, 176 Sayram gölü, 116 Sebin, 84
Sebüktigin mezarı, 134 Sedef hastalığı, 175, 180 seidiye, 22
Seidiye Devleti, 12, 104, 202 Seidiye Uygur Devleti, 15 Sekiz selenge, 84 Sekiz Yükmek, 88
Sekkakî, 91 Selçuk Oğuzları, 138 Selçuklu Sultam Melikşah, 239 Selçuklular, 138
Semerkant, 204, 205, 206, 207 Sendukant, 204, 205,serbest vezinli şiir şekilleri, 108
Rusya Federasyonu, 11, 251 Rusya Hükümeti, 248 Rusya İmparatorluğu, 245 Ruzı Kasım, 212
•S-
ses bilgisi, 39
sesalıcı, 258 ,, ,t
Seul Arkeoloji Müzesi, 197
Seyyid Bereke, 205 , :
SeyyitNoçi, 81, 175 V .'
Shih-pei-kou, 89 .,,,,'
Sı-cıng, 181 . . ;
sıfat fiilleri, 33 , ¦
singgim, 88
Sıngko Seli Tutung, 86, 87, JÎ5
Sibirya Türkleri, 238
sinalıcı, 258 ,

sindirme harekatı, 211
siyaset, 25,26,128,136,152» 15*, }58,
209 ."'..,.
siyaset ilimi, 157 , ,
siyasetname, 155 hl siyasî eserler, 110 • ' ,
Sogd, 18]
Sogd alfabesi, 18
Sogdca, 18 ; .,
son devir Çağatay dili, 38 .... >¦, son devir Uygur Türkçesi, 30 ..,, , Song-si-miyav, 180
sosyoloji, 157 Sovyet hakimiyeti, 49, 207 Sovyet Komünist hakimiyeti, 101 Sovyet Rusya,
103, 248 Sovyetler Birliği, 47, 49, 202, 204,
209, 263, 280
Sovyetler Birliği Cumhuriyetleri, 209 Stalin, 13,98, 102,223 stratejik plan ve hedef, 270
Sudur, 30 Suli Devleti, 168 Sultan Abdu Reşit Han, 154 ' , Sultan Abdülaziz Han,
92 ;"o<
Sultan Elehan, 246, 247, 248 i'

W w
L
Sultan II. Abdülhamid, 173
Sultan Mahmut, 212
Sultan Mahmut Keşkiri, 147
Sultan Satuk Buğra Han, 13, ^ 95, 97, 131, 136, 168, 169, ,$2, 301,307
"t>-,
Sultanbag, 134
Sultan-ı Nevruz, 240
Sultaniye Yüksek Bilim Yurdu, 214
-ş
Şah-ı Zinde, 206
Şahname-i Türki, 155
Şahruh, 152,205
Şair Molla Şâkir, 92
Şair Muhammed Sidik Zelili, 23
şair ve Arabist, 152
Şaire Ammanisa Hanım, 23
Şamlı Mehmet, 119
Şamlı MehmetŞanghay, 91, 135,
175, 177, 180, 181, 194 Şanghay Fuden Üniversitesi, 194 Şanghay Pedagoji Üniversitesi, 194
Şark Elyazmaiarı Enstitüsü, 153 ŞarkNahşısı, 107 şarkı, dans mekânı, 22 Şarkî Türkistanlı
Uygurlar, 206 Şatır, 88
Şecere-i Türk, 240 Şehzade Kalyamkara, 88 Şeker ve Kalp hastalıkları, 177 şekil bilgisi, 39
Şemey şehri, 99 >
Şemseddin bin Hüseyin, 130 ' , Şemseddin pîrîm, 135 Şemseddin Sami, 35 Şengen Yamul,
198, 199 Şerbet-i roma, 182 ı
Şeyh Sa'dî, 173 Şıç-ven, 180 '
Şıng Sun Sıla, 19 Şinjao Seli Tutung, 87 Şibeler, 24 Şien, 178
Sultan Satuk Buğra Han Tezkiresi,
131
Sung sülalesi, 89 , ı

Suriye, 252 susam, 170 Suudi Arabistan, 39 Süleyman Arslanhan, 121, 137 Süy sülâlesi, 82, 117, 168, 179 Süydün, 248
Şi-Hanze Tıp Fakültesi, 278
Şilazın, 87
Şinıali Çin Yılnamesi, 117
şimdiki zaman, 37, 42, 257
Şimdiki Zaman Uygur Dili Grameri, 287 ,, ,
şine-usu, 31 . ,-
Şine-usu abidesi, 83
Şingsun Sılalar, 115 ,•
Şinha, 27
Şinja, (Doğu Türkistan), 11, 12, 27, 80, 95, 104, 109, 135, 165, 171, 177, 194, 200, 201, 202, 203, 210, 220,269,271,295
ŞinjaT (Doğu Türkistan) Halk Neşriyatı, 109
Şinjau bölgesi, 201
Şinjae Gazetesi, 104, 200
Şinjat Uygur Aptonum Bölgesi, 11
Şinjar Uygur Muhtar Bölgesi, 80
Şinjar Üniversitesi, 194,278
Şinjae Uygur Özerk Bölgesi, 271
Şin-Şi-Sey, 96, 98, 101, 103
"Şin-şiy-u-bin-sav" (Yeni keşfedilen ilâçlar), 179
Şinyai, 194
Şirdar Medresesi, 205 ' .
Şirvan Şahlar Sarayı, 208
"Şivit" matbaası, 95
Şlok, 30
Şu'uru'l-kulub, 91
Şükrü Baba, 240 ¦,

T-
T.C. Kültür Bakanlığı, 261 tababet ilmi, 179
Tabgaç Buğra Karahan Abu AH Hasan, 154 Tâceddin Kadiri, 107 '.||"||
Tacik, 106, 205
Tacikistan, 11 "||"", "\ "¦
Tacikler, 171 ! ' / -
Taçıng, 27
Tahir ile Zühre, 81
Taklamakan Çölü, 169 ' """ "
Talat Paşa, 94, 214
Talat Tekin, 86 ; :
Tan Faciası, 107
Tan sülalesi, 200 ;1
Tang-Sing, 27
Tang Seher, 107,298
Tang sülâlesi, 179, 180, 210
Tang sülalesi Hükümdarı, 210
Tanrı Dağı, 109
Tanrı Dağları, 18, 109, 116, 169, 171, 183

Tarbagatay, 12, 101, 114
Tarbo, 116
tarım, 13, 31, 152, 170, 171, 183, 184 "Tarim" dergisi, 109
Tarım havzası, 13, 17, 18,200
Tarım Nehri, 109
Tarım Şamalları, 107
Tarım, Ziraat Fakültesi, 278
tarih, 17, 25, 48, 83, 90, 94, 107, 113, 128, 136, 137, 152, 197,210,211, 215, 238, 251, 264, 265, 266, 270
tarih birliğimiz, 277
tarihçi, 23, 105, 128, 137, 152, 170
Tarihi Emmiye, 92
Tarihi Hamidî, 92 ,-,
Tarihi Kaşgar, 92 ,'|' ;·||,·||,
Tarkan, 115 •;,?
Tarlan, 116, 232
Taryat Bengütaşları, 31
Taş Abide, 111
Taşkent, 75, 169, 206, 207, 229
Taşkurgan, 146, 169 ||'''''|
Tatar, 11,265 -; ;
Tatar Türkçesi, 277 Tatar Türkleri, 35 Tataristan, 43, 242, 251 ' TatTawgaç, 165 '
- ('
tavsiyename, 155 . ' '. Tavşan Hakkında Bulmaca, 88 " • Tawgaç, 165
Teyipcan Ali, 102, 107, 112, 233, 234 Tazabek, 245, 246, 247, 248 Tazabek Olayı, 245 tecim, 152 '
tegres ili, 84 ' ',,K.';
tek heceli diller grubu, 271 ''''||>. tekkeler, 27 : "
tekli mekan, 208 | :-
Teknoloji, 278 ;i /'||>/|,
tekyegah, 134 | '|'''|'| V ,İV'-r! t
teledü, 84 ' '^v/^'vv1-
Telekâri medresesi, 205 |' |>'|'|'K;'''* Teli, 82, 115 |J;;^>i;.;;.;..,v'
TemirBatur, 81 1;.^vf ;;•$ -::y;j
temsilname, 155 .'•|/?•',|*?, |·|·|||[:
tenasüp, 167 . • |·|!,. ,,
Terh abidesi, 85 f r
Terh veya Teryat abidesi, 83 :',.: Terme Çatmalar, 103 .. >;|
Tes abidesi, 83 ;|/•;;'
teşbih, 167 ::, ,
teşhis sanatları, 167 Teyipcan Hadi, 111 !·||,|,||'
Tıçhk Nahşisi, 107 |: -«;,•;,
tıp ansiklopedisi, 179 ,; :
tıp ilmi, 137, 181 j |,,,|·' /
Tıyanşan, 103 : ,:
Teyip, 286, 297 "^
Tibet, 11 ,. ;
Tibet İlaççıhk Hey'eti, 178 Timur, 18, 27, 93, 98, 204, 205, 224, 226, 306
Timur'un kabri, 205 | < . • Timur'un türbesi, 205 y, ,

Timur'un tüzüğü, 18
Timurîler, 152 ; Timur davamet, 27
Tıp fakültesi, 278
Tiyencin, 194
Tobul, 201 , ...,
Tohar, 18
Toharca, 18,87
Tohsı, 151 ' ,
TohtacıRozi, 111
Tohtı Reşit, 175 ; ;:
Tohti Hacı, 214]",
Tokkuz Uygurlar, 117
Tokkuzak, 121, 128, 169, 171
Tokkuzak ilçesi, 121, 128, 146 4
Tokkuzak İlçesi Opal, 149 | ;i
Tokkuztara, 247 '
: Toksu, 27 .| ;
Toksun, 183, 198 j
Tokyo Arkeoloji Müzesi, 197 Tomsk, 201
torgaç, 170 „ .,
"Toy" sahne eseri, 107 ' <J Tömürti bölgesi, 87 i.'.
Töre, 72, 116, 152, 157, 158 ?';'^ ,'; Trakya, 240, 244, 282 \:'\J\
Trakya Üniversitesi, 282 .:'..'.
Tuglu_ Timur, 93 ; /. „';"
tuğla, 84 Tukat, 152 ; ' : "" '") j',:.
Tur, 185 ' .·|· | .·: " ,' ;
TurTam, 185 '| „' "
TuraKoşıgı, 117
Tura Şarkısı, 115
Turalar Hakkında Kıssa, 117
Turalar Şarkısı, 82, 115
Turan, 104, 185,201,240
Turan Şahı, 185
Turanlılar, 155
Turdi Nazım Garibi, 23, 170
Turdi Samsak, 107, 298 ,
Turdi Şeyh Ahunum, 130, 131
Turduş Ahun, 91
Turduş Katip, 130, 131
Turfan, 12, 13, 15, 17, 18,21,27,46,
87,88,89,99, 101, 110, 131, 178, ¦'.; 183, 184, 185, 194, 195, 196, 197,
198,200,202,291,292,293,296, 297,303,305,306,309,315 Turfan bezeklik resimleri, 18 Turfan bölgesi, 197 Turfan havzası, 18 Turfan Murtuk, 21,27 , j
Turfan şehri, 197 Turfan'a Seyahat, 89 Turfanlı kadın, 197 "Turgak" (Kovukçı), 161 Turgun Almaş, 26, 82, 107, 113, 117,
137,161,212,283,298,313 ,-Tursun Ay Hüseyin, 107 Tursun Efendi, 214 Tuva, 251
Tuzımas Çiçekler, 107 '.'.' ;,:,
Tüccar, 179,216 '.'¦¦'$

Tügümes Nahşa, 107 .. . ,'.
Tümen, 84, 154, 175, 176 ;;'/;,/"' " Tümen Nehri, 154, 175 *;¦;,'.'M ,/ Tümür Helfe, 112,
300 ?^';j!' ;'., \ Türdi Samsak, 111 , ... '¦',.
Türk alfabesi, 152 '-r-t^'r
Türk asıllı, 12 ' '*' ,,
Türk bakış ve görüşü, 164 Türk boyları, 12, 15, 18, 22, 32, 35,
46, 117, 124, 138, 149, 193, 200,
202, 250, 252, 254, 255, 261, 263,
265, 277
Türk coğrafyası, 149 Türk Cumhuriyet ve toplulukları,
239
Türk çocukları, 276 Türk devlet ve toplulukları, 249, 250,
261,262, 267 Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk,
Kardeşlik ve İş Birliği Vakfı, 263 Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk,
Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayları,
251,253
Türk devleti, 169 ; V , : .
Türk devletleri, 252 : . ... ,
Türk Dil Kurumu, 251 : " i ' * .'..,
344
MAHMUT KAŞGARLI
UYGUR TÜRKLERİ
345
Türk Dil Sistemi, 277
Türk dili, 75, 79, 80, 123, 136, 266,
284, 285, 286
Türk Dili Bibliyografyası, 283 Türk Dili Sözlüğü, 123 Türk Dilinin Büyük Sözlüğü, 147 Türk
dilleri, 136
Türk dünyası, 14, 16, 17, 23, 80, 90, 91, 103, 127, 136, 155, 213, 214, 228, 230, 233, 235
240, 250, 252, 1 253,254,255,256,257,258,261, 263, 264, 266, 267, 280, 283, 285, 286
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, 262 Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı,
14, 204, 208, 261 Türk Dünyası büyükleri, 148 Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatı, 214 Türk
Dünyası Çağdaş Türk Alfabeleri sempozyumları, 251 Türk dünyası dil ve alfabe birliği, 267
Türk dünyası dil, tarih kurultaylan, 263 Türk Dünyası edebiyatı, 228, 229, 230 Türk dünyası
edebiyatları, 91 Türk Dünyası İşbirliği Kalkınma Ajansı, 261
Türk dünyası kültür araştırmaları enstitüsü, 267 Türk Dünyası Sanat Şölenleri, 263,
267, 286
Türk dünyası sinema günleri, 263 Türk dünyası sözcük kadrosu, 255 Türk dünyası şair,
yazarları toplantıları, 263
Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı, 286 Türk dünyasının lehçeleri, 284, 285 Türk dünyasının
Türkologları, 254 Türk edebiyatı, 91, 149, 155, 213 Türk etnografyası, 149 ,
Türk folkloru, 149
Türk halk edebiyatı, 126 .
Türk hekimi, 179 ,'
Türk İslam dünyası, 14 Türk İslâm edebiyatı, 152 '
Türk İslâm nazmı, 152 (
Türk kültür hayâtı, 175
Türk kültürü, 20, 23, 31, 149, 152,
213,228 ?¦; Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 261

Türk lehçeleri, 255, 284, 286 : Türk mahsulü, 164 Türk milleti, 165,265 Türk milliyetçisi, 123 Türk şiveleri, 75 Türk tabiri, 164 Türk Tarihi, 149, 276 Türk tıbbı, 179
Türk tıbbının tedavi usulleri, 177 Türk Tıbbiyatı, 149 Türk töresi, 158 Türkân Hatun, 138
Türk-Arap dostluğu, 142 Türkçe, 25, 29, 32, 36, 38, 46, 69, 77, 82, 85, 118, 119, 120, 122, 123, 231, 251, 253, 255, 256, 257, 258, 271,281,284,285 Türkçü, 109
Türkçülük, 102, 103, 104, 106, 139 Türkçülük Edebiyatı, 102 Türkçülük fikir akımı, 103
,.
Türkçülük fikri, 104 !
Türki Tillar Tetkikatı, 72 .'.'.",
Türk-İslam medeniyeti, 205 Türk-İslam sentezi, 158 Türkistan, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 38, 39, 44,47,48,49,73,74,78,80,81, 82, 86, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105,106,107,109,110,111,112, ¦1: 113, 114, 115, 116, 119, 121, 128, 131,132, 133, 135, 136, 138, 143, .'. 144, 145, 148, 149, 150, 151, 154, : 155, 158, 161, 168, 169, 171, 176, 177, 178, 179, 180, 184, 185, 186, . 193, 194, 195, 197,200,201,202, 203, 204, 205, 206, 207, 211, 212, 214,215,216,217,218,220,221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 230,
235, 237, 238, 240, 241, 242, 244,
265, 268, 269, 270, 271, 275, 277, - ,
278, 279, 280, 281, 283
Türkistan (Şinja7, 238, 240, 241,
Türkistan Dil Enstitüsü, 133 :
Türkiyat Araştırma Enstitüleri, 252,
261 .
Türkiye, 13, 27, 34, 39, 40, 41, 48,
49, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77,
78, 82, 83, 84, 85, 93, 94, 98, 103,
104, 114, 118, 125, 126, 130, 144,
145, 147, 148, 150, 189, 190, 191,
192, 193, 203, 204, 205, 206, 208,
209,213,214,217,219,220,221,
228, 230, 232,
233, 234, 235, 236, 237, 238, 240,
241,242,249,251,252,253,255,
256,257,258,260,262,263,266,
267,275,278,280,281,282,283,
284, 286, 287
Türkiye Cumhuriyeti, 93, 103, 147, '
203,213,217,249,251,262,266,
267 .
Türkiye edebiyatı, 215 .
Türk lehçeleri, 255, 284, 286 :
Türk mahsulü, 164 Türk milleti, 165,265 Türk milliyetçisi, 123 Türk şiveleri, 75 Türk tabiri, 164 Türk Tarihi, 149, 276 Türk tıbbı, 179
Türk tıbbının tedavi usulleri, 177 Türk Tıbbiyatı, 149 Türk töresi, 158 Türkân Hatun, 138
Türk-Arap dostluğu, 142 Türkçe, 25, 29, 32, 36, 38, 46, 69, 77, 82, 85, 118, 119, 120, 122, 123, 231, 251, 253, 255, 256, 257, 258, 271,281,284,285 Türkçü, 109
Türkçülük, 102, 103, 104, 106, 139 Türkçülük Edebiyatı, 102 Türkçülük fikir akımı, 103
,.
Türkçülük fikri, 104 !
Türki Tillar Tetkikatı, 72 .'.'.",
Türk-İslam medeniyeti, 205 Türk-İslam sentezi, 158 Türkistan, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 38, 39, 44,47,48,49,73,74,78,80,81, 82, 86, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105,106,107,109,110,111,112, ¦1: 113, 114, 115, 116, 119, 121, 128, 131,132, 133, 135, 136, 138, 143, .'. 144, 145, 148, 149, 150, 151, 154, : 155, 158, 161, 168, 169, 171, 176, 177, 178, 179, 180, 184, 185, 186, . 193, 194, 195, 197,200,201,202, 203, 204, 205, 206, 207, 211, 212, 214,215,216,217,218,220,221, 222, 223, 224, 225, 227, 228, 230,
235, 237, 238, 240, 241, 242, 244,
265, 268, 269, 270, 271, 275, 277, - ,
278, 279, 280, 281, 283
Türkiye Türkçesi, 71, 72, 76, 118, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 147, 215, 221, 256, 257, 258, 284
Türkiye Türkleri, 238
Türkiye Türkleri Edebiyatı, 235
Türkler, 17, 20, 24, 25, 27, 43, 114, 2
122, 128, 135, 140, 141, 144, 171,
181, 201, 238, 240, 241, 242, 275,
279,280,283
Türkler memleketi, 201
Türklük bilgisi, 123
Türklük bilinci, 102, 139, 143
Türklük Oram, 103 , „• ,
Türklük sevgisi, 123
Türklük şuuru, 142
Türkmen, 20, 43, 75, 238, 243, 253, 223, 225, 226, 227, 228, 230, 232, 260, 277
Türkmenistan, 39, 47, 204,239, 242, 250,253,254,263
Türkmenistan Türk Cumhuriyeti, 251
Türkmenler, 243, 265
Türkolog, 38, 74, 78, 124, 136, 165
Türkoloji, 43, 49, 228, 256
Türkoloji kongreleri, 251
Türkolojinin kurucusu, 123
Türk-Uygur medeniyeti, 141

-u-

UçanHah, 81
ulaşım, 120, 152, 169
ulaşım geçidi, 169
Ulug Alim Mahmut Raşgari Kabrisi, 146
Ulugtenrikut, 116
UluğAna, 103
Uluğ Bey, 205
Uluğ Bey (1393-1449) müzesi, 205

Uluğ Bey medresesi, 205
Uluğ Has Hacib, 154
Ulusal Tarihimizin Ana Hatları, 104
Uluslar arası Af Örgütü, 248, 249
Ural nehri, 201
Ural-Altay, 16
Urumçi, 12, 15, 34, 47, 93, 95, 101, 104, 110, 111, 112, 135, 139, 140, 141, 143, 145, 165, 168, 178, 182,
183, 194, 197, 198, 202, 206, 210, 212, 220, 232, 233, 234, 236, 238, 240, 275, 278, 280, 300
Urumçi Halk Neşriyatı, 110, 143
Urumçi Havalimanı, 145
Uruş Haberi, 103
Uygur, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,40,41,42,43,44,45, 46, 47, 48, 49, 69, 72, 73, 74, 75, 76,77,78,79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95,96,97,99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 131, 135, 137, 138, 141, 143, 146, 147, 149, 151, 152, 153, 154J65,

168, 169, 172, 173, 175, 176, 177,
178, 179, 180, 181, 183, 184, 186,
187, 189, 193, 194, 195, 196, 197,
198, 199, 200, 201, 202, 206, 210,
211,212,214,215,219,221,223,
224,227, 232, 234, 235,237,238,
241, 243, 245, 246, 247, 248, 249,
252, 255, 257, 258, 265, 266, 268,
269, 270, 271, 272, 276, 277, 278,
280,281,283,285,286,291,297,
300,303,304,305,306,307,308,
309,310,311,312,313,314,315
Uygur alfabesi, 18
Uygur Devleti, 12, 80, 86, 87, 88, 91,
187, 200, 202
Uygur devresi, 69, 75, 81
Uygur dili, 18, 1.9, 43
Uygur Dili ve Edebiyatı bölümü, 276
Uygur Dili ve Kültürü, 20, 212
Uygur dili ve yazısı, 20
Uygur duvar resimleri, 21
Uygur Edebiyat Tarihi, 26, 276
Uygur Edebiyatı, 81,108,114,214,223
Uygur edebiyatından seçmeler, 287
Uygur Federasyonu devleti, 82
Uygur Halk Edebiyatı, 287
Uygur halk koşakları, 186
Uygur Hanlığı, 18, 82, 116
Uygur Hanlıkları, 12
Uygur İdikut Devleti, 18
Uygur İlâçları Mahkemesi, 180
Uygur Özerk Bölgesi Sağlık Nezâreti, 178
Uygur Özerk Bölgesi Sosyal Bilimler Akademisi, 143
Uygur sözlü edebiyatı, 81
Uygur Şövenisti, 113
Uygur Tercüman, 198
Uygur tıbbı, 181
Uygur tıp ilminin temeli, 180
Uygur Tip Tarihi, 177
Uygur Tıp ve İlâç ilmi, 180
Uygur tüccarları, 169
Uygur Türk, 176
Uygur Türk âlimleri, 138
Uygur Türk Devleti, 15, 22, 210, 115
Uygur Türk dili ve edebiyatı, 23
Uygur Türk dilinin grameri, 276
Uygur Türk Edebiyatı, 19, 80, 175, 214,276
Uygur Türk kültürü, 19
Uygur Türk tarihi, 276
Uygur Türk yayıncılığı, 18
Uygur Türkçesi, 14, 19, 20, 21, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 43, 72, 73, 74, 76, 82, 87, 89, 94, 95, 141, 146, 175, 219, 221, 255, 258, 268, 269, 270, 271, 272, 277, 283, 284, 285
Uygur Türkçesi Grameri, 277
Uygur Türkleri, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 29, 31,

Uygur İli, 201
Uygur İslâm edebiyatı, 90
Uygur Kağanlığı, 17
Uygur kâtipleri, 18
Uygur klasik edebiyatı, 90, 91, 99
Uygur makamı, 22
Uygur makamı 12 makam, 22
Uygur Milli Hastahânesi, 175
Uygur Milli Tababet Hastahânesi, 177
Uygur milli tababeti, 181
Uygur Muhtar Bölgesi, 115
Uygur nesri eserleri, 85
Uygur Özerk Bölgesi, 39, 108, 87, 194,210
Uygurca, 89
UYGUR TÜRKLERİ
347
Uyguristan, 203
Uygurlar, 15, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 26,43,44,46, 80, 81, 82, 86, 89,
33, 35, 39, 46, 49, 80, 81, 82, 87,
96, 110, 112, 114, 115, 141, 143,
146, 151, 168, 183, 184, 186, 187,
193, 195, 200, 202, 211, 235, 248,
249, 252, 266, 268, 270, 271, 272,
277, 280, 283
Uygur Türklerinin millî kültürü, 28
Uygur Türkü, 80
Uygur Yarkent Saidiye Hanlığı, 154
Uygur yazısı, 18, 152, 277
Uygur, Özbek, 38
Uygur-Basmıl-Karluk federasyonu, 83
üç kara ipi kazıp çıkarma (çekip çıkarma) harekatı, 211 Üç Turfan, 92 Üç Yaş, 113
90, 107, 113, 116, 133, 141, 143, 151, 171, 180, 183, 185, 186, 193, 199, 200, 240, 243, 283
-Ü-
Ülke Tarihi, 104
ünalgu, 286
üzüm, 30, 32, 170, 183, 184
Vang Yendi, 89
Varlık, 209
Vatan Muhabbeti, 106
Vatanımnı Köyleymen, 107 veba, 180 VuŞıng, 181
WuKeming, 201
yabancı hayranlığı, 284 yabancı sözcükler, 40 yabancı tüccarlar, 169 Yabancı yerlerdeki gizli reçeteler, 180 "yağlakar" hanedanı, 83 Yağma, 151 Yahya, 180
Yakın devir (yeni devir) Uygur Türkçesi, 29, 34, 38, 39 YakupBeğ,15, 246, 247 Yakut, 29, 76, 238 Yakutistan, 251 Yakutlar, 265 Yalkın, 104 yançuk, 258 Yang-cu, 178, 179 Yang-cu Târih Müzesinde, 179 yardımcı doçent, 287 Yargul şehri kalesi, 185 Yarkent, 12, 15,27, 154,202 yasa ve töre bilgisi, 152 Yaş Ösmürlerge Nasihat, 96 "Yatkak" (Güzetçi), 161 yazlık kavun, 185 Yeçing, 27
Yedi Şehir Devleti, 246, 247 Yedisu, 17, 93, 305
-Y-
Wu-wei, 89
Yeni Çin Edebiyatı, 276
Yeni Çin Haber Ajansı, 128 Yeni Hayat, 95, 295
Yeni Kaştaşı, 110 yeni şehir, 101
Yeni toprak, 201 Yeni Uygur edebiyatı, 94 Yeni yazı dilleri, 78 Yenihisar, 133, 171
Yenihisarlı, 95
Yenişehir, 171, 172, 174
Yentey, 194
yer altı sulama kanalı, 184
Yerkent, 171 yerli milliyetçi, 212 yerli milliyetiçilik kara ipi, 211 Yetişehir Kaşgariya devleti, 12 Yılbaşı Bayramı, 238 Yinşen dağlan, 117 Yopurga, 171

Yoşupı, 116 ,' .
Yunan, 16, 120, 136, 154 Yunan Kültürü, 120 ' Yurt, 103, 104, 105, 227 Yusuf Eysa, 27
Yusuf has Hacib, 157 Yusuf Has Hâcib, 13, 19, 27, 32, 34,
348
MAHMUT KAŞGARLI
90, 142, 143, 144, 148, 152, 153,
154, 155, 156, 158, 159, 160, 161,
¦ 162, 163, 165, 166, 269, 170, 276,
283
Yusuf Has Hâcib'in mezarı, 154, 172 Yusuf ile Züleyha, 81 Yusuf Kadir Han, 137 Yusuf Kıdırhan Gucam, 170 Yusuf Kıdırhan Paşayım, 175
Zafer Hatırası, 106
zalim, 110, 159, 216
Zaman Gazetesi, 201, 256
Zeki Velidi Togan, 20, 43
Zelili, 91
Zepmu Çıraylık Keldi Bahar, 107
Zeydin Kurulbeyi, 131
Zeydin Kıırulbigi, 130
Zinetü'l-ümera, 155
Ziraat Fakültesi, 278
Yüknekli Edip Ahmet, 19 Yüksek lisans, 287 Yüksek Tekerlik Arbalıklar, 115, 116 Yüksek Tekerlik Arbalıklar Hakkında Kıssa, 115 Yürek Sözü, 106 yüz açkı nahşisi, 190 yüz açma merasimi, 188 yüzbaşı, 84
Z-
ziraatçılık, 16 ; ;
Ziya Paşa, 145 Ziya Samedi, 283 ZoZungTang, 12,201 Zordun Sabır, 107, 112, 114, 301
Zuhuriddin Babürşah, 229 Zunun Kadiri, 107, 283 Zünun Hacı, 178, 181 Zürür Ekideler, 96
Uygurların Anavatanı Doğu Tüskistan'ın Haritası
Kaşgarlı Mahmut'un Sandukası
sm
Yusuf Has Hacib'in Kaşgar'daki Türbesi
Kensu Dun-Hovail bin ev mağarasındaki Uygur Türklerini gösteren duvar resmi
Uygur Türklerinin 12 makam icrasından bir görünüş
Turfan Üzüm Vadisindeki Uygur Türkleri
Heytkar Camisinde Namaz dua"
Doğu Türkistan'daki Tanrı Dağl
arı
i
Kaşgar Şehrindeki U\guı Tuikierının ınuzık aletleiının satıldığı dükkanlardan biri
Turfandaki İdikust şehri harabesi

Turfan Re/ek I ik'teki Budda Bin Evleri